

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei
XII.

A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XII.

2023. október 25–26.

**Szerkesztette
Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs**

Szegedi Tudományegyetem
Magyar Nyelvészeti Tanszék
Szeged, 2024

Lektorálták

Berente Anikó, Bíró Bernadett, Forgács Tamás, Haader Lea, Horváth László,
Juhász Dezső, Kocsis Mihály, Korompay Klára, M. Korchmáros Valéria,
Németh Miklós, Pelczéder Katalin, Rácz Anita, Schirm Anita, Sinkovics Balázs,
Sipőcz Katalin, Szeverényi Sándor, Tóth Valéria, Zsigri Gyula

A borítón lévő kép forrása:

https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/d/d1/Badius_Ascensius_trade-mark.jpg

© A szerzők, szerkesztők

Technikai szerkesztő

Sinkovics Balázs

ISBN 978-963-688-022-4 (nyomtatott)
ISBN 978-963-688-028-6 (online)

ELŐSZÓ

Az Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszéke immár tizenkettedik alkalommal rendezte meg 2023 őszén *A magyar nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* című konferenciát. Az ott elhangzott előadásokból tartalmaz ez a kötet húszat. A szervezők szűkebb témát nem határoztak meg, az uráli és a magyar nyelvtörténet bármely területéről fogadtak előadásokat. Ezt a sokszínűséget tükrözi a kötet is, amelynek tanulmányai az ómagyar kortól kezdve Kazinczyig, a finnugor pénznevektől a nemekre vonatkozó kifejezésekig számos különböző témáról szólnak. Több dolgozatban módszertani szempontból is lényeges megállapításokat olvashatunk, s találunk példákat nagy nyelvtörténeti korpuszokon alapuló kutatásokra is.

Az ómagyar korral több tanulmány foglalkozik. Pelczéder Katalin a veszprémi káptalan 1082-es hamis birtokösszeírását elemzi abban a tekintetben, hogy milyen problémákkal találkozhat a hamis oklevelek kutatója, és mennyire használhatók ezek az oklevelek nyelvtörténeti forrásként. Póczos Rita 11. századi oklevelek alapján véli úgy, hogy kellő óvatossággal a másolatban vagy hamisított formában fennmaradt dokumentumok is rendelkezhetnek a nyelvtörténet számára jelentős forrásértékkel. Rácz Anita a Maros és a Kis-Küküllő völgyéhez köthető ómagyar kori helyneveinek kronológiai viszonyait, strukturális és szemantikai névmintázatait mutatja be és elemzi, s arra következtet, hogy a Maros menti helynevek archaikusabbnak tűnnek a Kis-Küküllő mentiekénél. Szőke Melinda korai hamis oklevelek helyesírását vizsgálja. A Pécsváradi, a két Zalavári és a Bakonybéli hamis alapítólevelek ugyan egy csoportba tartoznak, a helyesírási különbségek alapján azonban úgy tűnik, a két Zalavári oklevél adatai vonatkoztathatók a legkevésbé a 11. századra. Tóth Valéria Anonymus magyar szórványait vizsgálta meg, és arra mutat rá, hogy a tövégi magánhangzókat az ismeretlen szerző – akinek korában, a 13. század elején a tövégi magánhangzók már csak ritkán fordulhattak elő – jó nyelvérzékkel és fonológiai tudatossággal használta.

Az ómagyar kódexek is visszatérő témái a konferenciának, így jelen kötetnek is. Bába Barbara a Festetics-kódex nyelvjárási sajátosságait vizsgálja: például a zárt ~ nyílt viszonyt vagy a labiális ~ illabiális ingadozást, és rámutat arra, hogy a kódex nyelvjárását erőteljes illabialitás és a nyíltabb formák jellemzik. Haader Lea egy különös nyelvmemlékcsoporthoz tartozó Zágórhidi Czigány Balázs a pozsonyi klarisszák levéltári anyagában a Nyulak szigeti domonkos kolostor okleveleinek hátoldalán figyelt föl magyar nyelvű feljegyzésekre. Az ezek kutatása közben föllépő módszertani nehézségekről olvashatunk a tanulmányban. Haader Lea rámutat arra, hogy e feljegyzésekben már megjelenik egy kiforrott magyar nyelvű jogi terminológia. M. Nagy Ilona és Bényei Ágnes a Margit-legenda szótárának módszertani kérdéseiről ír, olyan témákat is érintve, mint például hogy mi legyen a címszó többalakú, ma már elavult vagy nyelvjárási, esetleg kérdéses olvasatú szavak esetén.

A középmagyar kor sem maradhatott ki a kutatásokból. Farkas Imola-Ágnes a Misztótfalusi Kis Miklós-féle szakácskönyv rezultatív szerkezeteit elemzi. A témaválasztást az indokolja, hogy a mai magyarban megszokott sublativus, translativus vagy illativus esettel ellátott predikátum (*keményre főz*) helyett e műben szinte kizárólag egy *-n/-an/-en/-on* toldalékos bővítménnyel ellátott predikátumot találunk (*négy, vagy öt*

tyukmonyat főzz-meg jó keményen). A nyelvtörténeti korpuszokra építi vizsgálatát Horváth László az *-n* ragos igék történetét megnézve a ragtalan és ragos alakok középmagyar kori viselkedését, regiszterbeli különbségeit elemzi. Kitűnik, hogy a korszakban a kétféle alak verseng egymással, többnyire azonban még a ragos forma a meghatározó. Varga Mónika tanulmánya Bethlen Miklós emlékiratában és leveleiben a beszélői viszonyulást kifejező pragmatikai jelölők (pl. *bizony*, *igazán* stb.) megoszlását és váltakozását tárja fel. Arra mutat rá, hogy Bethlenre jellemző az intenzitásjelölő *igen* használata, a bizonygatást pedig elsősorban a *bizony* szóval fejezte ki, és bizonyos regiszterbeli különbségek is tapasztalhatók nála.

Az újabb magyar korba visz Kiss Margit írása, amely Kazinczy Ferenc *Tübingiai pályaművének* akadémiai kézirattári példányát elemzi. A módszertani szempontból is érdekes tanulmány arra a következtetésre jut, hogy a kézirat harmadik része nem teljesen Kazinczytól származik, hanem váltakoznak benne az ő és más valakinek a kézírásával lejegyzett részek.

Több korszakot ível át Dér Csilla tanulmánya, aki a *hátha* módosítószó kialakulását elemzi korpuszokból származó adatokra támaszkodva az ómagyar kortól napjainkig terjedően. A *hát* és a *ha* egy mondatban való megjelenése után a *hátha* módosítószó kialakulása a 18. század elején indulhatott meg a *hát* és *ha* egy mellékmondaton belüli egymás mellé kerülésével. Forgács Tamás az állandósult szókapcsolatokban bekövetkező változásokról ír. A frazeológia egységei esetén a változás érintheti a jelentést, de gyakran a lexikalizálódott kifejezések alaki oldalát is. Ezek okaira mutat rá a tanulmány számos magyar és német példán keresztül.

Nem maradt ki a kötetből az etimológia sem. Horváth Katalin a magyar *orvos* szó etimológiáját vizsgálja, és arra keresi a választ, van-e kapcsolat az *orvos* szó és a magyar *orv* és *örv* főnevek között. Etimológiai témájú Juhász Gabriella dolgozata is, aki a *Debreceni grammatika* a *Tót Szókhoz hasonlók* címet viselő toldalékát, az abban felsorolt szláv eredetű szavakat elemzi, és arra a következtetésre jut, hogy az etimológiák nagy része helyes ma is, és ha a szólista összeállítói használtak is korábbi munkákat, azt körültekintéssel, kritikusan tették.

Kötetünk több tanulmánya finnugor nyelvtörténeti tárgyú. Kelemen Ivett az északi számi helyesírás-történet kapcsán vizsgálja a magyar vonatkozásokat. Rasmus Raskot, az északi számi helyesírástörténet kiemelkedő alakjának északi számi és finn grammatikáiban a magyar hivatkozásokat ismerteti. Kormos Erik a dél-észtszági vörök, szetuk és mulgik hónapneveit vizsgálja, hogy átfogóbb képet adjon arról, milyen nyelvi és kulturális hatások befolyásolták ezeknek az elnevezéseknek a kialakulását. Matcsák Sándor oroszországi finnugor nyelvek pénzneveit tekinti át, s azt vizsgálja, hogy az orosz és török átvételek mellett milyen belső keletkezésű pénznevek léteznek. Pukánszky Alexandra a finn nyelvben is megfigyelhető változást, a nemsemleges szavak használatát, azaz a nemek kifejezésének változásait mutatja be négy, 1642 és 2020 közötti bibliafordítás felhasználásával.

Bízunk abban, hogy a kötet mutatja a mai magyar nyelvtörténeti kutatások sokszínűségét. Köszönjük előadóinknak a dolgozatok írásos formába foglalását, és külön köszönet illeti a kötet lektorait önzetlen és alapos munkájukért.

A FESTETICS-KÓDEX NYELVJÁRÁSTÖRTÉNETI SAJÁTOSSÁGAI

BÁBA BARBARA

1. A közelmúltban végzett nyelvjárástörténeti vizsgálatok, a korai ómagyar kori hangtani tendenciák nagy mennyiségű történeti adaton nyugvó elemzése a korábbi nyelvjárástörténeti leírások szilárdnak hitt fogódzóit s az általuk kijelölt terjedési gócpontok hitelességét nagyban elbizonytalanították (vö. Bába 2023). Ezek alapján a kutatások alapján azonban az is világosan megmutatkozik, hogy a főként történeti adatokon alapuló leírás is – bizonyos módszertani buktatók miatt – csak részben mutatja a hangtani tendenciák korai előzményeit. Az eddigi eredmények így leginkább a kutatás kronológiai kiterjesztésével, a 14. századtól a 16. századig terjedő időszak vizsgálatával nyerhetnek igazolást.

A kutatás időbeni kiterjesztéséhez a forrásanyagot többek között a 14. század végi és 15. századi kódexek – a Jakab László és Kiss Antal által korábban számítógépes feldolgozással elemzett Jókai- (Jakab–Kiss 1978), Birk- (Jakab–Kiss 1983), Guarý- (Jakab–Kiss 1994), Apor- (Jakab–Kiss 1997) és Festetics-kódex (Jakab–Kiss 2001) – jelenthetik. Ezek a források ugyanakkor nem csupán a kutatás időbeni határait tolják ki, hanem általuk olyan területek (például Veszprém vármegye) is a vizsgálatba vonhatók, amelyek a korai ómagyar korban az általam feldolgozott források hiányossága miatt nem voltak nyelvjárástörténeti tekintetben értékelhetők.

Munkám célja, hogy a Festetics-kódexben tapasztalható, a korábbi vizsgálatok által leírt nyelvjárási sajátosságokat (például a zárt ~ nyílt viszony tekintetében a nyíltabb jegyek gyakoriságát, a labiális ~ illabiális ingadozást) és a Jakab–Kiss-féle feldolgozás által jól vizsgálható egyéb sajátosságokat elemezzem. Úgy vélem, hogy a kódex nyelvjárási sajátosságainak alapos ismerete a későbbiekben lehetővé teszi, hogy azokat a korabeli más forrásokban tapasztalható nyelvjárási sajátosságokkal összevetve megállapítsuk, hogy a nyelvemlék nyelvjárási tekintetben az adott terület vagy inkább a másolói műhely, illetve az adott másoló nyelvjárási sajátosságait tükrözi-e.

2. A Jakab László és Kiss Antal által feldolgozott adatbázis a hangtani sajátosságok alapos vizsgálatára nyújt lehetőséget, mivel az egyes adatokat többek között hangtani szempontból is elemzi. Ez az adatbázis azonban nem az egyes elemek etimológiai vizsgálatán nyugvó és a korszak hangtani sajátosságait figyelembe vevő hangtani eltéréseket, hanem aszcendens módon (a fogalomhoz lásd Benkő 1957: 57) a jelenkori köznyelvi formákhoz viszonyított eltéréseket mutatja.

A labialitás szempontjából lényeges körülmény az is, hogy a feldolgozás nem tesz különbséget az *i ~ ü* és az *e ~ ö* szembenállás szempontjából fontos adatok között, hanem az ide vonható előfordulásokra „A mai köznyelvinél labiálisabb mgh.” vagy „A mai köznyelvinél illabiálisabb mgh.” megjelöléseket alkalmazza. Ez azért lényeges körülmény,

mert bár bizonyos elképzelések szerint az *i ~ ü* szembenállásnak a nyíltabbá válás következtében az *e ~ ö* szembenállás a folytatása, a korai ómagyar kori vizsgálatok arra mutattak rá, hogy a két szembenállás közötti összefüggés nem feltétlenül jelenti azt, hogy ezek területileg egybeestek volna a legkorábbi időkben is (vö. Bába 2019).

A Festetics-kódex Jakab László és Kiss Antal által történő feldolgozása lehetőséget nyújt továbbá arra is, hogy az abban fellelhető adatokat más kódexekbeli párhuzamos helyek megfelelő adataival összevessük. Így például a Festetics-kódex 141–166. lapja szinte szó szerint megegyezik a valószínűleg ugyancsak a nagyvázsonyi kolostorban és a szintén Magyar Benigna számára készült Czech-kódex 104–126. lapjával, N. Abaffy szerint „a szöveg csak a két másoló barát helyesírási, nyelvjárási különbözőségében tér el egymástól” (1996: 15). A Festetics-kódex bizonyos szövegrészletei akár más másolói műhelyekben készült kódexek szövegeivel is egyezést mutatnak. Így találunk párhuzamos helyeket a Döbrentei-, a Keszthelyi, a Kulcsár-, az Apor- és a Batthyány-kódex egyes szöveghelyeivel is (N. Abaffy 1996: 16).

3. A Festetics-kódex jelenlegi ismereteink szerint a Kinizsi Pál alapította nagyvázsonyi, Veszprém vármegyei kolostorban készült (N. Abaffy 1996: 7). A Festetics-kódex keletkezési helyének megállapításában külső érvként egyfelől az segít bennünket, hogy azt tartalmában kiegészíti a Czech-kódex, amely kolofonja szerint a nagyvázsonyi klostorban készült. A nagyvázsonyi pálos kolostort pedig Kinizsi Pál alapította 1483-ban, s valószínű, hogy a Festetics- és a Czech-kódex a főúri pártfogó iránti hálából készülhetett (1996: 12–13).

A nyelvemlék keletkezési helyének pontos ismerete azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy az abban tapasztalható nyelvjárási sajátosságokat egyértelműen az adott terület nyelvjárási jellemzőiként azonosíthatjuk. Az ugyanis korántsem bizonyos, hogy a kódex különböző rétegeinek létrehozását ugyanahhoz a helyhez köthetjük. Bizonyos feltételezések szerint ugyanis a Festetics-kódex a domonkos apácák birtokába jutott kódexek közé sorolható, mert valószínű, hogy az a testvérkódexével, a Czech-kódexszel együtt vándorolhatott, amelyről bizonyítható annak domonkosokhoz kerülése. N. Abaffy felveti ugyanakkor a lehetőségét annak is, hogy egészen más útja lehetett a Festetics-kódexnek, ha az elszakadt Magyar Benigna másik imakönyvétől (1996: 13). A Festetics-kódex Nagyvázsöny környékének nyelvjáráshoz kötésében még ennél is nagyobb súlytal esik azonban latba az, hogy a másolói műhely szerzeteseinek nyelvjárása nem feltétlenül volt azonos a helyi nyelvjárással.

4. A Festetics-kódex nyelvjárási sajátosságainak időhöz kötése pedig azért problémás, mert keletkezésének idejéről nem tartalmaz bejegyzést, azt csak külső érvek alapján tudjuk meghatározni. Az első két lapon lévő címerek teszik ugyanis kétségtelenné, hogy az imakönyv Kinizsi Pálné Magyar Benigna számára készült, akinek férje, Kinizsi Pál 1494. november 20-án halt meg. Ez a háttér-információ pedig azért különösen fontos, mert ez a 177–181. lapon olvasható szövegrészlettel együtt a kódex keletkezési idejének pontos meghatározását teszi lehetővé. A *Paal wram betegseegerewl zerzet Imaadsaag* szövegrészlet ugyanis Kinizsi Pál két évvel korábbi betegségére utal. Mindezek alapján gondolhatjuk tehát azt, hogy a kódex 1492 és 1494 között készülhetett (N. Abaffy 1996: 12; Molnár–Simon 1980: 121).

A kódex keletkezési idejének megállapítása azonban nyelvjárástörténeti tekintetben önmagában még nem elég annak nyelvjárási jellemzéséhez, mert benne különböző

kronológiai rétegeket különíthetünk el. A kódex törzsszövegét egy kéz másolta, vele egykorú vagy közel egykorú a második, a harmadik és negyedik kéz munkája, de az 5. kéz bejegyzései jóval későbbiek, valószínűleg csak 17. századiak lehetnek (N. Abaffy 1996: 8–11; Jakab–Kiss 2001: 3). A kódex szövegének nyelvjárástörténeti elemzésekor azonban azt is feltétlenül fontos megemlítenünk, hogy a szöveg „némi jelentéktelen kivétellel egy kéz írása” (Molnár–Simon 1980: 121). Mindez a Jakab László- és Kiss Antal-féle feldolgozás számadataiból is szemmel láthatóan kiugrik, az 1. kéz adatainak tízezer fölötti száma mellett a többi kéz bejegyzése összesen mindössze 177 adatot tesz ki. Feltűnő azonban – ahogyan a későbbiekben látni fogjuk –, hogy a 3. és a 4. kéz adatai például minden esetben eltérést mutatnak a mai köznyelvi viszonyokhoz képest. Az egyes előfordulások gyakorisági összefüggéseinek ábrázolásakor ezért csupán az 1. kéz által lejegyzett adatok arányait mutatom be, ugyanakkor a nyelvi sajátosságok leírásakor megemlítem a további kezek által lejegyzett, a mai köznyelvi formáktól eltérő jellegzetességeket is.

A kódex hangtani nyelvjárási sajátosságainak elemzésekor a korábban elmondottak értelmében feltétlenül szükségesnek gondolom ugyanakkor azt is, hogy a mai köznyelvi állapothoz történő viszonyítás mellett a korszakban az adott elem más adatait és a szó etimológiáját is figyelembe vegyük annak érdekében, hogy az abban előforduló sajátosságot a korszak nyelvjárási jegyeként értékelhessük. Az egyes szembenállások bemutatása után ezért kitérek arra is, hogy mely esetekben merülnek fel komoly aggályok egy-egy szó hangtani sajátosságainak nyelvjárási jellemzőként való azonosításával kapcsolatban. De hozok példát olyan esetekre is, amikor megnyugtatóbb módon feltételezhetjük az adott korban a megfelelő hangtani szembenállást.

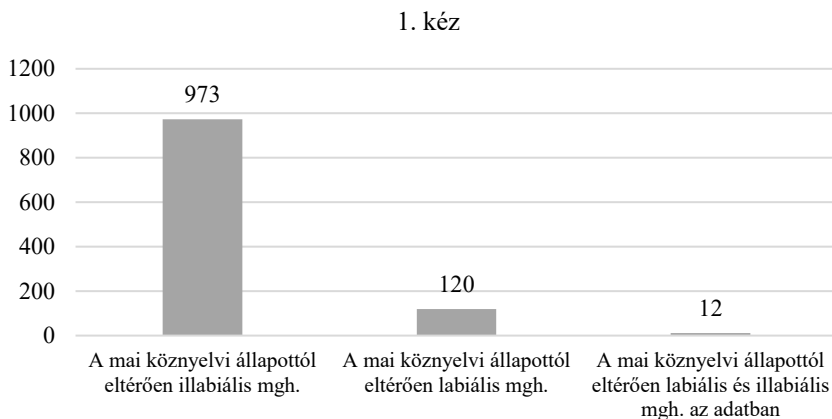
5. A Festetics-kódex hangtani nyelvjárási különbségei tekintetében a következő sajátosságokat tapasztaljuk.

5.1. A mai köznyelvi állapothoz viszonyítva legszembetűnőbben a labialitás szempontjából mutatkoznak eltérések. A mai köznyelvi állapottól eltérően illabiális magánhangzó adatolható 973 esetben az 1. kéz (például *bűn*: *byn*, 024/07,¹ *dicsőség*: *Dyche-segh*, 099/02, *föld*: *feld*, 012/08), 10 esetben a 3. kéz (például *övé*: *ewey*, 415/13, *sötétségek*: *sethettségek*, 414/11, *születtek*: *zyletthenek*, 416/05) és 11 esetben a 4. kéz (például *előbbivel*: *elebbivel*, 332/21, *öröklül*: *erekkevl*, 058/21, *Szűz Mária*: *ziz Maria*, 331/17) által lejegyzett adatokban.

A mai köznyelvihez képest labiális magánhangzó jóval kisebb arányban fordul elő: az 1. kéz esetében 120 (például *lelkedet*: *lewlkedeth*, 142/09, *berekesztett*: *be re-keztethewth*, 328/10, *dicséretet*: *dycherethewth*, 058/12), a 4. kéz esetében pedig egy alkalommal (*egyetlenednek*: *eggyetlenewdnek*, 331/21).

Az 1. kéz esetében 12 adatban egyszerre adatolható a mai köznyelvitől eltérően labiális és illabiális magánhangzó is egyazon szóelőfordulásban (például *fertőzetes*: *ferthezetews*, 404/04, *örvendek*: *erwendewk*, 030/03, *született*: *zyletewt*, 337/13) (az arányokat lásd az 1. ábrán).

¹ 024/07 = Az adat a kódex 24. lapján a 7. sorban található (Jakab–Kiss 2001: 5).

1. ábra. A Festschrift-kódex sajátosságai a labialitás szempontjából
a jelenkorhoz viszonyítva

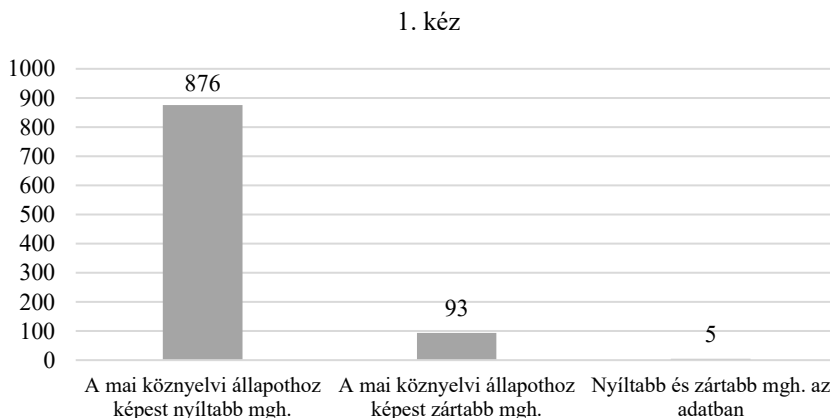
Jellegzetes, hogy a mai köznyelvihez képest labiális magánhangzók rendre a toldalékokban fordulnak elő, például 1. kéz: *kegyeseknek: kegyesewknek* (017/08), *kellemetes: kellemethews* (159/13), *nemzeted: nemzetthewd* (339/15), *rettenetes: retthenethews* (163/11); 4. kéz: *egyetlenednek: eggyetlenewdnek* (331/21). Mindez a labializáció szó vége felőli terjedésével magyarázható, s azt az óvatos következtetést vonhatjuk le belőle, hogy a korszakban az adott területen a labializációnak csak ez a kezdeti fázisa következett be.

A számadatok alapján az is világosan megmutatkozik, hogy az 1. kéz esetében az egyazon író tollából származó ingadozás is szép számban jelentkezik, például *gyümölcs: gyemelche* (190/08) ~ *gywmewlche* (008/04) ~ *gyemewlche* (216/09), *könyörgés: kenýrgesemnek* (096/11) ~ *kewnyrgeesewnketh* (165/07) ~ *kewnyewrgeessel* (179/03), *között: kezeth* (234/09) ~ *kezewth* (117/14) ~ *kewzewth* (099/11), *megett: megh thelt-hetthe* (086/04) ~ *megh thewltevtte* (190/12), *megettör: megh terý* (222/13) ~ *megh thewre* (106/08). Az egyazon író tollából származó nyelvi ingadozások egyfelől az egységesülni kezdő írásszokások hatására alakulhatnak ki. Az ilyen módon létrejövő kettősségek adódhatnak ugyanakkor az adott nyelvjárástípusban jelen lévő ingadozásokból és a szerző különböző tartózkodási helyein beszélt nyelvjárástípusok keveredéséből is (Benkő 1957: 37). Az ilyenfajta kettősségek jelentősége azért különösen nagy a nyelvjárástörténeti elemzés során, mert általuk arra is következtethetünk, hogy a korszakban az adott elemek hangalakja ingadozó volt, tehát azokat valódi nyelvjárási különbségként értékelhetjük, még ha területhez nem is feltétlenül tudjuk kötni őket.

5.2. Ugyancsak nagy számban adatolhatók a kódex szövegében a mai köznyelvi állapothoz viszonyítva eltérő formák a magánhangzók nyíltsága–zárttsága terén. A mai köznyelvi állapothoz képest nyíltabb magánhangzó adatolható 876 esetben az 1. kéz (például *gyönyörű: gyenerew*, 208/03, *örül: erewl*, 030/10) és 2 esetben az 5. kéz (például

evangéliumának: *Evangeliomának*, 418/13, *híjával*²: *heával*, 218/16) által lejegyzett adatokban.

A mai köznyelvihez képest zártabb magánhangzó jóval kisebb arányban fordul elő: az 1. kéz esetében 93 (például *emez*: *ýmez*, 313/01, *férfiút*: *fýrfýat*, 268/09, *néha*: *nýha*, 052/11), a 2. kéz esetében pedig egy alkalommal (*estén*: *estín*, 349/03). Az 1. kéz esetében 5 előfordulásban adatható a mai köznyelvi állapothoz viszonyítva nyíltabb és zártabb forma egyazon alakban (például *kívánatosak*: *Keewanatosok*, 227/12, *mostantól*: *mastantwl*, 056/03, *szomorúságtól*: *zomorosaagthwl*, 101/09) (lásd a 2. ábrán).

2. ábra. A Festetics-kódex sajátosságai a nyíltság–zárttság szempontjából a jelenkorhoz viszonyítva

A nyíltság–zárttság tekintetében természetes módon ugyancsak tapasztalunk az azonos kéztől származó lejegyzésben is ingadozásokat, például *bosszú*: *bozzooth*, 407/11 ~ *bosszúálló*: *bossuallooth*, 06/11, *csodálatos*: *chodaalatos*, 224/07 ~ *chwdaalathos*, 008/01, *egyenesség*: *ygúenesseegnek*, 292/03 ~ *egyenesseegnek*, 065/13).

5.3. A magánhangzós eltérések mellett kisebb mennyiségben, de nem elenyésző arányban mássalhangzós sajátosságokat is adathatunk a kódex szövegében.

Így például nincs teljes hasonulás az 1. kéz által írott szövegben 203, a 4. kéz által írott szövegben egy alkalommal. Ez egyrészt a *-val/-vel* toldalék *v*-je kapcsán (például *dicsőség*: *dýcheseegedvel*, 050/02), másrészt például az E/3. igei személyrag és birtokos személyjel használatában jelentkezik (például *hosszában*: *hozýaban*, 411/01). Ugyancsak eltérés mutatkozik a mai köznyelvi formákhoz viszonyítva a palatalizációban az 1. kéz esetében 251 (például *gyönyörű*: *gyénerew*, 384/13, *felül*: *felyew*, 237/11), a 2. és 5. kéz esetében 1-1 alkalommal (*karácsony*: *Karachon*, 349/03; *karácsony*: *Karáchonban*, 418/01). A képzés helyében az 1. kéz szövegében 109 (például *talán*: *thalam*, 074/09) adatban tapasztalható eltérés. A mássalhangzók zöngéssége tekintetében pedig az 1. kéz

² Szükség esetén az egyértelműség kedvéért félkövér betűtípussal emelem ki azt a hangot, illetve az azt jelölő betűt, amely a szóban forgó jelenséget mutatja.

által írott szövegben 36 esetben adatolható a mai köznyelvi formához viszonyítva különbség (például *gazdag: kazdagokat*, 120/07).

6. A kódex nyelvjárási sajátosságainak feltárása ugyanakkor az egyes adatok etimológiai elemzésével és a korszakban fellelhető adatok bevonásával lehet csak teljes. Mindezek segítségével ugyanis megállapítható, hogy a mai köznyelvi állapottól való eltérés valóban jelent-e a korszakban nyelvjárási különbséget, vagy a korszakban az egész nyelvterületen jellemző formákról van-e szó. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy mivel a korban a nyelvi egységesülésnek csak csíráiról beszélhetünk, végső soron szinte minden nyelvhasználati jelenség nyelvjárási eredetűnek tekinthető a vizsgált időszakban, hiszen a magyar nyelv csak nyelvjárásaiban létezett ekkor. Annak vizsgálata ugyanakkor korántsem lényegtelen még ezzel együtt sem, hogy az adott nyelvi elemnek van-e a korban a magyar nyelvterületen nyelvjárási szempontból tagoltsága.

A Jakab László és Kiss Antal által alkalmazott eljárás kétségtelenül szükségeszerű, hiszen az adott korszakbeli hangtani szembenállások megállapításához a korszak összes nyelvmemlékének adatait ismernünk kellene. Ugyanakkor ha az általuk leírt sajátosságokat a korszakra vonatkozó nyelvjárási jegyként könyveljük el, az könnyen tévútra vezethet bennünket több okból is.

6.1. Egyfelől azért, mert számolnunk kell azzal, hogy bizonyos adatok ugyan a 15. század végén nyelvjárási sajátossággként lennének azonosíthatók, de mivel azok a mai viszonyokkal megegyeznek, kimaradnak az elemzésből.

Ezt a jelenséget leginkább szembevetően a kódex szövegének olyan adatainak keresztül érzékelhetjük, amelyek egyazon szó hangalakjában mutatnak különbséget. Az ilyenfajta ingadozás ugyanis arra utalhat, hogy az adott szó ejtésében mutatkoztak a korban eltérések. A labiális–illabiális szembenálláshoz kapcsolódóan számos ilyen adatot találunk, azokban ugyanakkor csak azok az elemek minősülnek a Jakab–Kiss-féle feldolgozásban labiálisnak vagy illabiálisnak, amelyek a mai köznyelvi viszonyoktól ilyen szempontból eltérést mutatnak. A gyakorisági viszonyok elemzésekor ezáltal kimaradnak az olyan adatok, amelyeknek a labialitása a korban nyelvjárási sajátossággként értékelhető, hiszen éppen a kódex szövege mutatja, hogy mellettük az illabiális formák is léteznek. A korábban említett példák mellett ezt tapasztaljuk a *nélkül*, *örizet*, *ökör*, *örök(ké)*, *örökkül*, *ösvény*, *rejtet*, *reménylő*, *rettenetes*, *szentelt*, *szentlélek*, *szeplőtelen*, *szerző*, *szőlő*, *teelőtted*, *teremtett*, *teremtője-teremteje*, *tettünk*, *tett*, *tőr*, *törvény*, *tűz*, *üvölt*, *vének* szavak kapcsán is.

6.2. Másfelől ha a mai köznyelvi állapothoz viszonyított eltéréseket a korszakban meglévő nyelvjárási sajátossággként értékeljük, eljárásunk azért rejt magában torzítást, mert előfordulhat, hogy az adott sajátosság a mai viszonyokhoz képest mutat, de a 15. század végi állapotokhoz viszonyítva nem jelent hangtani különbséget. Ezt a helyzetet leginkább azok a hangváltozási folyamatok eredményezik, amelyek a kódex keletkezési idejénél később, tehát a középmagyar kortól kezdődően következtek be.

A palatalizációban való eltérés például mind az *l ~ ly*, mind az *n ~ ny* megfelelések esetében felveti annak kérdését, hogy a kódexben adatolható *l*-ező és *n*-ező formák jelenthettek-e a korszakban nyelvjárási különbséget.

Az *l > ly* palatalizáció Bárczi szerint az egész magyar nyelvtörténeten végigvonult, de a középmagyar korban volt a legeleveníbb. Kezdetben fonetikai kötöttségű, mivel eleinte magánhangzó előtt és szó végén jelentkezik, mássalhangzó előtt azonban nem

következik be, s csak az analógia terjeszti el ebben a fonetikai helyzetben (1958: 160). A *kevény* szóban az $l > ly$ változás valószínűleg azok közé az esetei közé sorolható a palatalizációnak, amely a 16. században következhetett be, erre utalnak ugyanis a Magyar oklevélszótár kizárólagos *l*-ező adatai a 15. században (1367: *Keuel*, 1400: *Kewyl*, 1424/1498: *Kewel*, 1458: *Kewel*, 1462: *Kewel*, 1467: *Kewel*, 1495: *Kewel*, 1498: *Kewel*, OklSz.). Az első *ly*-ező formák az adatok között csak a 16. század végén bukkannak fel: 1553: *Kőüelyek* (TESz.), 1598: *Keuely* (OklSz.). Így a kódexbeli *l*-ező formák (*kevény*: *keeweelenek*, 073/06, *kevélység*: *keeweelsegeýwel*, 168/03) a 15. század végén akár még az egész magyar nyelvterületen jellemzőek lehettek.

Az $n > ny$ változás az előbbihez hasonló fonetikai feltételek mellett ment végbe a középmagyar korban (Bárczi 1958: 161–162; E. Abaffy 2003: 598–599). A kódexben gyakran előforduló *n*-ező *karácson* adatok (pl. *karachonba*, 311/06) kapcsán az előzőekhez hasonlóan szintén felvetődhet az a kérdés, hogy a korszak nyelvjárási viszonyaihoz képest beszélhetünk-e ebben a konkrét esetben nyelvjárási sajátosságról. A *karácsony* adataiban ugyanis igen sokáig *n*-ező formákat láthatunk máshol is, például 1450 k.: *Karaczon*, 1578: *Karácson*, 1596: *kracson*, 1629: *keracson* (TESz.), s a szó a TESz. adatai szerint majd csak a 17. században bukkan fel *ny*-ező alakban: 1639: *karácsonyig* (TESz.).

A palatalizációban való eltérés kapcsán joggal merülhet fel az a kérdés is, hogy vajon ekkorra egyértelműen elkülönült-e az $l \sim ly$, $n \sim ny$ jelölés. Kniezsa István a kódexek helyesírásáról szólva azonban úgy látja, hogy a Festetics-kódex a kódexeknek abba a típusába tartozik – szemben például a Gyöngyösi és Gömöri kódexekkel –, amely következetesen különíti el az $l \sim ly$, $n \sim ny$ hangok jelölését (1952: 106–109).

Az *éjszaka* szó kódexbeli *eedczaka* előfordulása (375/07) valószínűleg szintén nem tekinthető a korban nyelvjárási sajátosságnak (vö. 1416 u./1466: *ecčaka*, MünchK. 117, 1517: *ecchak*, DomK. 139, TESz.), az csak a mai köznyelvi viszonyokhoz képest tűnik affrikációban való eltérésnek. A TESz. szerint ugyanis a szó az *éjt* + *szaka* összetételből alakult, s a régi írásváltozatokban és valószínűleg a kiejtésben is általános *c*, *cc*-s formák hasonulás eredményei, az *éjszaka* (tudatos etimologizáláson alapuló) változat csak a 18. század óta terjed.

A mássalhangzó zöngésségében való eltérés a *gazdag* szó *kazdag* formája kapcsán ugyancsak nem feltétlenül jelent nyelvjárási sajátosságot a korban. Bárczi szerint ugyanis a *gazdag* a 16. századig általában *k*-val jelenik meg, s csak a középmagyar korban lesz általános a *gazdag* hangalakja (1958: 164). Ezt igazolják a Magyar oklevélszótár adatai is, ahol az egyetlen 14. század végi adat kivételével kizárólag *kazdag* formákat találunk a 16. századig: 1391: *Gazdaggh*, 1416: *Kazdaggh*, 1417: *Kazdaggh*, 1424: *Kazdaggh*, 1438: *Kazdag*, 1452: *Kazdaggh*, 1461: *Kazdag*, 1463: *Kazdaggh*, 1467: *Kazdaggh*, 1469: *Kazdag*, 1476: *Kazdag*, 1484: *Kazdaggh*, 1492: *Kazdag*, 1504: *Kazdaggh*, 1509: *Gazdag* (OklSz.).

Előfordulhat ugyanakkor, hogy egy ómagyar kori hangváltozási folyamat eredményeképpen a középmagyar korban valamely lexikális elem nem mutat variabilitást, s mai hangalakját csak a vizsgált korszak utáni időben nyerte el. Ennek jelét vélhetjük felfedezni az *apostol* szó harmadik szótagbeli nyíltabb magánhangzós előfordulása kapcsán a Festetics-kódexben (*apostol*: *aposthalýnak*, 153/11, *apostaloknak*, 021/15). A magyarba feltehetőleg a latin *apostolus* -us végződésének elmaradásával bekerülő szó első

adata (1354: *Apostol*, TESz.) után még az ómagyar korban feltűnik nyíltabb magánhangzókkal (1394: *Apastal*, TESz.), s a harmadik szótagjában igen sokáig nyílt magánhangzós marad az adatok tanúsága szerint (1453: *Apastal*, 1456: *Apostal*, 1510: *Apasthal*, OklSz.). Ebben a fonetikai helyzetben csak 1520-ban tűnik fel a zártabb változat: *apastol* (TESz.). Mindezek alapján pedig felmerül a kétely, hogy vajon a mai köznyelvi állapothoz viszonyított nyíltabb magánhangzós előfordulás a korszakban nyelvjárási jegyként azonosítható-e.

6.3. Más esetekben viszont a korszak egyéb adatai és a szavak etimológiája alapján nagyobb eséllyel feltételezhetjük azt, hogy az eltérések az adott korszakban is nyelvjárási jegyként értékelhetők.

Így például a *bűn* esetében a szó más kódexekbeli (1512 k.: *bőnet*, WeszprK. 82, TESz., 1528: *bőnes*, SzékK. 348) és korábbi (1195 k.: *bunet*, TESz., 1300 k.: *byuntelen*, TESz.) labiális adatainak előfordulása mutatja azt, hogy nem pusztán a jelenkori állapothoz viszonyítva jelent eltérést a Festetics-kódex illabiális adata. A TESz. szerint a *bűn* szó korábbi hangalakja feltehetőleg *biün* volt. Ebből pedig az következik, hogy a diftongus kétirányú monoftongizációja következtében bizonyos nyelvjárásokban az *i*-zö, más nyelvjárásokban pedig a labiális hosszú monoftongusos forma terjedhetett el.

A mai köznyelvitől eltérő labiális adatok esetében ugyancsak a szó etimológiája és más forrásokbeli előfordulása mutathatja meg azt, hogy az eltérés az adott korszakban jelenthetett-e nyelvjárási különbséget. A *lélek* szó első szótagbeli labiális előfordulása (*lewkedeth*, 142/09) kapcsán például azért vélekedhetünk így, mert az a korszakban más forrásokban első szótagban illabiális formában adatolható (1495 e.: *lelogbe*, 1416 u./1466: *lèlkèt*, 1372 u./1448 k.: *lelket*, TESz.). A TESz. szerint a szó *lél*-alapszava ősi örökség a finnugor korból, s emellett a legkorábbi adatai is arra utalnak, hogy eredetileg illabiális hang lehetett az első szótagban: 1195 k.: *lelic ert*, *lilki ert*, 1335: *Zenthleluk*, *Zenthlelek*, TESz.).

A mai köznyelvinél nyíltabb adatoknak a vizsgálatba vonásakor annak eldöntésében, hogy a sajátosság a korszakban is jelentett-e nyelvjárási különbséget, ugyancsak az adott időszak adatait és a szó etimológiáját hívhatjuk segítségül. Így például a *hiába*, *hiján*, *hiú* (etimológiailag azonos töből, a *hiú*, régi magyar *hiu* ~ *hi* 'üres, üresség' szóból származó) elemek esetében korszakbeli ingadozást tapasztalunk az adatok tanúsága szerint: *hiába* 1416 u./1466: *hyaba*, *heyaba* (MünchK. 50, 84, TESz.), 1474: *heiaban* (BirkK. 4, TESz.), 1495 e.: *heaba* (GuaryK. 60, TESz.), 1519: *heyaba* (JordK. 179, TESz.), *hija* 1535: *hia* (TESz.), *hiú* 1372 u./1448 k.: *hyuan* (JókK. 109, TESz.), 1416 u./1466: *hiu*, *hyan* (MünchK. 36, 50, TESz.). Ennek alapján lehet okunk a nyelvjárási hangtani kettősséget feltételezni a korszakban.

7. Az itt bemutatott eredmények alapján tehát a kódex nyelvjárását alapvetően a mai köznyelvi viszonyokhoz képest erőteljes illabialitás és nyíltabb formák jellemzik. Az is szembetűnő az egyes variánsok arányait tekintve, hogy a kódex szövegének nyelvjárási ingadozásai elsősorban nem annak különböző kezek általi bejegyzéseiből fakadnak. Ezzel szoros összefüggésben a kódexszöveg kronológiai rétegeinek szétválasztása és a kódex vándorlásából adódó területi sajátosságok elkülönítése ugyancsak nincs jelentős befolyással a nyelvjárási jegyek feltárására. A szövegben megmutatkozó nyelvjárási ingadozások sokkal inkább az első kéz nyelvjárási kettősségeit tükrözik, ami

következhet az irodalmi norma érvényesüléséből vagy az adott nyelvjárás ingadozásai-
ból, ugyanakkor az ilyen formák a szerző különböző tartózkodási helyein beszélt nyelv-
járások keveredésének eredményei is lehetnek.

Az itt bemutatott eredmények azt is világosan megmutatják, hogy a Festetics-kó-
dex nyelvjárási sajátosságainak elemzése csakis az egyes adatok etimológiai elemzésével
és a korszakban felbukkanó más forrásokbeli adatok nagy mennyiségű bevonásával le-
hetséges. Mindezek segítségével vonhatunk le ugyanis csak megbízható következtetése-
ket arra vonatkozóan, hogy egy adott nyelvi forma az egész nyelvterületen jellemző volt-
e a tárgyalt időszakban. Ezzel az eljárással remélhetünk választ a későbbiekben arra a
kérdésre is, hogy a kódex szövegében tapasztalható nyelvjárási sajátosságok a kódex ke-
letkezési helyének nyelvjárásával, vagyis a Veszprém vármegyei Nagyvázsöny adott
korszakbeli nyelvjárásával azonosíthatók-e.

Hivatkozások

- N. Abaffy Csilla 1996: *Festetics-kódex 1494 előtt: a nyelvemlék hasonmása és betűhű
átírat bevezetéssel és jegyzetekkel*. Régi magyar kódexek 20. Budapest: Argu-
mentum Kiadó.
- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet. In Kiss Jenő–Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar
nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 106–128, 301–351, 596–609.
- Bába Barbara 2019: Az *i ~ ü* szembenállás területi és kronológiai sajátosságai a korai
ómagyar korban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.:
A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei 10. Szeged: Szegedi Tudomány-
egyetem, Magyar Nyelvészeti Tanszék. 7–18.
- Bába Barbara 2023: *Hangtani nyelvjárási különbségek a korai ómagyar korban*. Habili-
tációs értekezés. (Kézirat.) Debrecen.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyv-
kiadó.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Jakab László – Kiss Antal 1978: *A Jókai-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen: KLTE
Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Jakab László – Kiss Antal 1983: *A Birk-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen: KLTE
Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Jakab László – Kiss Antal 1994: *A Guarj-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen: KLTE
Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Jakab László – Kiss Antal 1997: *Az Apor-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen: KLTE
Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Jakab László – Kiss Antal 2001: *A Festetics-kódex ábécérendes adattára*. Debrecen:
Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk története a könyvnyomtatás koráig*. Budapest: Aka-
adémiai Kiadó.
- Molnár József – Simon Györgyi 1980: *Magyar nyelvemlékek*. Harmadik, javított és bő-
vített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.

-
- OkISz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A HÁTHA MÓDOSÍTÓSZÓ KIALAKULÁSÁRÓL*

DÉR CSILLA ILONA

1. Bevezetés

Az alábbi tanulmány a szakirodalomban általában határozószóként vagy módosítószóként emlegetett (ÉKsz.; D. Mátai 2000, eltérő elméleti megközelítéssel mondathatározónak tartható, vö. Egedi 2009) *hátha* elem kialakulásával foglalkozik, arra a kérdésre is keresve a választ, hogy keletkezése mennyiben függhetett össze a *hát+ha* elemet tartalmazó feltételes mellékmondatok függetlenné válásával (inszubordinációjával, l. Evans 2007).

A *hátha* a mai magyar nyelvhasználatban dominánsan két fő szerepkörrel bír (ál-lító és kérdő mondatokban egyaránt): vagy a megnyilatkozó bizonytalanságára/kéte-lyére/találgatására (1), vagy a reménykedésére (2) utal (vagyis a proposícióban foglaltak teljesülésére vágyik, olyasmire, ami a megnyilatkozó számára pozitív értéket képvisel).¹

- (1) *Szívesen megmagyarázom, csak engedje meg nekem, hogy kicsit megmagyaráz-
zam az előzőt is, mert **hátha sok olyan hallgató van, aki nem tudja, hogy mi
ennek az egésznek a háttere.*** (MNSz2, #167147757, doc#1068, sajtó)
- (2) *Volt nálam azontúl mindig valami zsebbe tehető olvasnivaló – leginkább az Olcsó
Könyvtár kötetei –, mert **hátha marad valahol egy-két perc olvasásra, az előttem
álló világirodalomból.*** (MNSz2, #16307636, doc#351, szépirodalom)

Kugler (2003) a *hátha*-t az evidencialitás kategóriáján belül a kétség alkategóriá-jában szerepelteti, olyan módosítószóként, amely az elkötelezettséget korlátozza, bi-zonytalanságot tükröz, illetve vágy- és érzelemjelölő is lehet. Használatában jellemzően a *talán* és *esetleg* módosítószókkal szinonim.²

Mivel a *hátha* hatóköre az egész állításra/propozícióra vonatkozik, a tagmondat-kezdő pozíciót kedveli, s csak indulatszók vagy diskurzusjelölők, azaz a mondatstruktú-rán kívül elhelyezkedő elemek (3), illetve az övének megfelelő hatókörű partikulák (4) előzhetik meg. A mondatzáró változat (5) világosan elliptikus (kimaradt tartalom: *hátha* érdemes odamennem):

* A tanulmány az NKFI – FK 135186 számú nyertes pályázatának és a Bolyai János Kutatási Ösztöndíjnak a támogatásával készült.

¹ Az ÉrtSz. (III. 159–160) számos jelentésmegadásából egyszerűsített szerepkörök. A ta-lálgatás jellemzően kétféle kimenettel (negatív, pozitív) számol, és kétféle érzellemmel/értékeléssel kapcsolódik össze a *hátha* esetében (negatív: aggódás, kritika, pozitív: reménykedés), s a bizony-talanság az előbbivel együtt szokott megjelenni (nem csak önmagában). Ezért vettünk fel két fő jelentést, amelyek természetesen számos aljelentéssel bírhatnak.

² Ez fordítva azonban nem igaz, a *talán*, *esetleg* módosítószók előfordulásai nem mindig cserélhetők fel a *hátha*-val.

- (3) *Nos tehát, kalandra fel! nézzük csak körbe ezt a csillogó információs társadalmat! **Hátha** hátulról szemlélve, amikor az ülepét is láthatjuk, egészen más képet mutat.* (#259103714, doc#1195, tudományos)
- (4) *Azért, mert magyar tanár vagyok, **azért még hátha** megy, ezt ugye nem veszed?* (MNSz2, #938221910, doc#2652, spok)
- (5) *eloed 08/06/99 16:57:17 megpróbálok mégis odamenni 6-ra, **hátha**.* (MNSz2, #110546874, doc#1004, személyes-fórum)

A módosítószó előzményeül szolgáló *hát* diskurzusjelölő és *ha* feltételes kötőszó együttese (*hát ha*) ugyancsak használatban van a mai magyarban, a helyesírás (külön-/egybeírás) is általában tükrözi a kettő különbségét. A különírt verziókban a *ha*-s tagmondat a legtöbbször mellékmondat, amelyet főmondata követ (6):

- (6) *Amilyen boldog voltam, amikor elküldted a mennyegzői [sic!] ruhát, most éppen olyan, boldogtalan vagyok! **Hát ha így van**, Isten áldjon meg, István!* (MNSz2, doc#71, MNSz2, irodalom)

Kivételek ugyanakkor akadnak: megesisik, hogy a főmondat elmarad, de kontextusból visszakövetkeztethető:

- (7) *Ráadásul a tisztelt apukád szórakozik velem. Ma például visszaküldött a földszintre a vödörért. – **Hát ha lent hagytad...*** (MNSz2, #18775871, doc#369, szépirodalom) [feltételezhető főmondat: akkor persze, hogy apukám visszaküldött érte]

Van, hogy a függetlenné válásban erősen előrehaladott mellékmondatról van szó, amelynek a főmondatát már nem vagy csak nagyon ritkán helyezzük ki:

- (8) *– Ide figyelj, Sárka. Te már nagy lány vagy, ugye? – Nem is tudom, Sándor bácsi. – Idestova felnőtt dáma. – **Hát ha Sándor bácsi mondja.*** (MNSz2, #12462115, doc#310, szépirodalom) [főmondat: akkor biztos úgy van]

Fontos tehát látni, hogy nem a tagmondatok számán (összetett mondat-e vagy sem) múlik a kétféle forma – a fúzió átesett *hátha* és előzménye, a *hát ha* – használata: az utóbbi is megjelenhet egyszerű mondatban, az előbbi is összetettben. Lényeges azonban, hogy az egybeírt változat már önálló státusú, nem alárendelt feltételes mellékmondat többé (3). Más főmondatnak természetesen lehet alárendelt mellékmondata, de ezt különálló alárendelt kötőszó jelzi (1).

A szóban forgó két elem közös eredetre megy vissza (*ha*–*ho* névmási tő), a *ha* a lativusragot tartalmazó *há*-ból rövidült (TESz. II. 7), hely-, majd időhatározóból alakult feltételes kötőszóvá ('ott' > (a)mikor > 'abban az esetben'). Rác (1995: 704) már az ősmagyar kor végére valószínűsíti, hogy a *ha*-ban a feltételesség fölébe került az időhatározói mondatrészkifejtésnek, első nyelvméleinkben is a kondicionális viszony egyik jelölőjének tartják. Ugyanakkor Haader (1991: 734) szerint időhatározóként a kései ómagyarban „még mindig aránylag bőven adatolható”.

A *hát* ugyancsak a fent említett, *-t* locativusragot is tartalmazó mutató névmásból grammatikalizálódott kötőszóvá és multifunkcionális diskurzusjelölővé ('oda, ott', továbbá 'akkor' jelentésekben hely-, majd időhatározói szerepű volt, majd oksági viszonyt kifejező utalószó, ill. következtető kötőszó és diskurzusjelölő lett, l. Schirm 2007–2008, TESz. II. 72). Fejlődése nagyban hasonló az ugyancsak diskurzusjelölővé fejlődött *akkor* eleméhez, így abban is, hogy a *hát* sokáig utalószóként volt használatos (ez a szerepe az újmagyartól már nem él), amikor a *ha* kötőszóként, s gyakorta álltak párba ilyen funkciójukban, például:

- (9) *Ha kedeg nem io az ige akyt mond · hát iobban taneytod evtet meg mutatuan neky az byzonsagot* (HorvK. 1522: 136r)

2. Korpuszok, vizsgálati módszer

A továbbiakban az ómagyar kortól kezdődően napjainkig vizsgáljuk meg korpuszanyagon a *hát* és a *ha* egy mondatban való megjelenését, egymás mellé kerülését, majd fúzióját. A kutatás az ÓMK/RMK, TMK, KED, MTSz és MNSz2 adatbázisok teljes, illetve random találatait foglalja magában az egyes alfejezetekben részletezett módon. Fontos kiemelnünk, hogy a vizsgálat elsősorban a *hátha* kialakulására fókuszál, nem kívánja a *hát ha* teljes történetét a kezdetektől napjainkig leírni, ezért az egyes korszakok anyagát eltérő mélységben tárgyaljuk.

D. Máta (2000) feltevése szerint a *hátha* módosítószó a *hát* partikula + *ha* kötőszó egyesülésével kialakult szervetlen szóösszetétel eredménye, de ennél részletesebben nem ismerteti a folyamatot. A két elem összetapadása értelemszerűen egymás melletti tagmondatbeli pozíció esetén vált lehetségessé, azaz a *hát*-nak a *ha* elé kellett kerülnie. Ez első látásra azért tűnik nehézkesnek, mert a kondicionális összetett mondatokban a tipikus tagmondatsorrend már az ómagyar korban is a feltételes mellékmondat + főmondat sorrend volt: „[a] feltételes mellékmondatok – az ok-okozati viszony természetes egymásutánjának megfelelően – többnyire megelőzik főmondatukat”, véli Rác (1995: 704, 711), ahogyan a (9)-es példa esetében is láthattuk. Így a következő eshetőségek merülnek fel a *hátha* kialakulásával kapcsolatban:

- 1) A *ha* kötőszó úgy került a *hát* mögé, hogy a kondicionális mellékmondat beékelődött a *hát* elemmel induló főmondatba (*hát | ha... |...*), tehát összetett mondatokban indult meg az átalakulás. Később a főmondat további része elliptálódott.
- 2) A Rác által is említett sorrendet feltételezve (mellékmondat – főmondat) a mellékmondat maga *hát*-tal kezdődött, ez azonban csak a *hát* kapcsolóelemmé, illetve diskurzusjelölővé válása után volt lehetséges, hiszen az utalószói szerepű *hát* mutató névmás nem kerülhetett volna a *ha* elé (illetve csak az 1)-esben említett módon). Itt is valószínűsíthető, hogy a fúzió idején még összetett mondatról van szó és a *hátha* egyszerű mondatokban való megjelenése későbbi, máskülönben nem lehet megmagyarázni benne a feltételes kötőszót.
- 3) Esetleg elképzelhető egyes összetett kötőszók kialakulásának mintájára a tagmondathatár-eltolódás is (*...hát | ha...*), ehhez azonban arra volt szükség, hogy a *hát* a főmondat végére kerüljön, mely *hát*-pozíció mindig jóval ritkább volt a tagmondateleji helyzethez képest. Azért is kevésbé valószínű ez az elgondolás, mert

ehhez elől álló főmondatot kell feltételeznünk, ami ugyancsak ritka volt a hátul állókhoz képest (l. korábban).

Az eddigieken kívül tehát nemcsak a fő- és a mellékmondat sorrendje, a főmondat esetleges beékelődése, de a folyamatban részt vevő elemek aktuális szófaji státusa is kérdéses a *hátha* létrejöttét vizsgálva.

3. Eredmények

3. 1. Ó- és középmagyar kor

Az ÓMK-ban egyáltalán nincs adat a *hát* és *ha* egymás melletti előfordulására (különírt formaként). Ahogyan a fentiekben már utaltunk rá, kondicionális mondatok esetében a mellékmondat + főmondat sorrend volt a szokványos az ómagyar korban. A legjellemzőbb az a felépítés, amikor a mellékmondatot követő főmondat a *hát*, *tahát* 'akkor' utalószóval indul (állító és kérdő mondatokban is), mint például (10)–(13):

- (10) *Ha kedeg nem io az ige akyt mond · hat iobban taneytod evtet meg mutatuan neky az byzonsagot* (ÓMK, HorvK. 1522: 136r)
- (11) *ha az kegyelmes teremto es meg valto wr isten azt teezj az lelkotlen es erezheten len allatokkal. hat myt aad es teezen az okos lelkos allatokkal* (ÓMK, ÉrdyK. 1526 k.: 17a)
- (12) *ha ezt vallottak hat hidnonk kel nekik* (ÓMK, TihK. 1530–32: 21r)
- (13) *ha meg sem lenne igazatok tehat wgy szerezzetek es keressetek dolgotokat toruen zerint ozton, ha imar kulonben nem lehet.* (ÓMK, Level – 211 /Rymanów, 1540. augusztus 26. /Homonnai Imre végrendelete – 2/272659)

A TMK-ban 382 találat született a *hát*-ra, ezeket egyenként átnézve kerestünk a közeli tagmondatokban *ha*-megjelenéseket. Még a 18. században is megfigyelhető az előbbieken részletezett mellékmondati *ha*... és ezt követő főmondati *hát*... (ritkábban *hogy*|*ha*... *hát*...) páros (17). Összesen 47 érvényes találat van rájuk, de a *hát* a 16–17. századi szövegekben inkább következtető kötőszónak, sőt már változatos funkciójú (nyomatékosító, evidencialitást jelölő stb.) diskurzusjelölőnek tűnik (vö. Schirm 2007–2008), semmint időhatározói szerepű mutató névmásnak (14)–(15), főleg akkor, ha ki-mozog a tagmondatkezdő pozícióból (16):

- (14) *ha az doktor ott nem volna hát doktort küldenék neki* (TMK, Nád. 1554: 11)
- (15) *Ha felfogadnád penig, hogy az asszont meg nem fogtatnád, hát im én szólnék vélle.* (TMK, KBosz. 24, 1584)
- (16) *Kerdek azt js hogj ha illjen iol megj konkordaltak Egi massal, miért kellett hat telegdj Janos Vramnak pragaban mennj* (TMK, Tel. 107, 1590) – nem tagmondatkezdő *hát*
- (17) *Kósné felelvin nem volt bizony itt semmi kutya, melyre a fátens felelvin ha nem volt hát bizony te jüttél bé az hágcson te bizony tiszta boszorkány vagy* (TMK, Bosz. 13, 1724)

A *hát* és a *ha* fordított szórendű megjelenésére, vagyis a főmondat utáni feltételes mellékmondatra csak a 18. századtól található adat a TMK-ban, s a *hát* ezekben (már)

nem időhatározó, hanem diskurzusjelölő, tehát biztosan nem mutató névmásként vált a módosítószó részévé:

- (18) *kire felelt: Nó **hát** had műlyék, **ha** nem engeded!* (TMK, Bosz. 85, 1734)
 (19) ***Hát** mit csináltál volna Gyengénének **ha** az Urad bocsatott volna?* (TMK, Bosz. 95, 1750)

A 18. század végétől regisztrálhatók az első olyan esetek, amelyekben a két elem egymás mellett tűnik fel, de még külön tagmondatban (főmondat + mellékmondat), s a *hát* ezekben is biztosan diskurzusjelölő (főként nyomatékosító szerepű):

- (20) *Szép **hát**, **ha** világosodik az elme szent Írással* (MTSz, Pálóczi Horváth Ádám: Leg-rövidebb nyári éjtzaka, 1790.2: 3)
 (21) *Kelts föl **hát**, **ha** tudsz.* (MTSz, Vörösmarty: Salamon király, 1826.2: 180)

Ezekből azonban nem vezethetők le a későbbi *hátha*-jelentések, vagyis a tagmondatátár-eltolódás teóriája a keletkezését illetően elvethető.

A „beékelődő feltételes mellékmondat” elképzelés ugyancsak nem valószínű, mert a szóba jöhető jelöltek között nem található hídkontextusú³ („bridging context”, Heine 2002, vö. Nagy C. 2014) eset, amelyhez kapcsolhatók lennének a találkozó-kételkedő *hátha*-jelentések (főként mert nem a jövőre vonatkoznak):

- (22) *a menyecske mondotta a tanúnak: **hát ha** olyan kísértetbe volna kd mint én az urammal hogy ne félhetne.* (TMK, Bosz. 105, 1759)
 (23) ***Hát ha** tanítani nem akart, mi okbul beszéllette előtted az ilyen mesterséges tudományát?* (TMK, Bosz. 349, 1714)

Ugyancsak nem kapcsolhatók a *hátha* kialakulásához az olyan kondicionálisok, amelyekben ugyan egymás mellett tűnik fel a két elem, de jelentésük összeférhetetlen a későbbi episztemikus jelentéssel (pl. bizonyosságot fejez ki, amit a *hát* is erősít), és a függetlenedő feltételes mellékmondat (Dér 2023) egy variánsának tarthatók (ezekben ma is különírjuk a *hát+há-t*):

- (24) *Hát mért fenyegettetél.
 Nem tudom **ha** fenyegettem valakit, vagy sem.
Hát ha szemedbe mongyák hogy fenyegettel, és fenyegetéssed után romlások ess-tek.* (TMK, Bosz. 361, 1744) – feltételezhető teljes tartalom: 'Hát ha egyszer a szemedbe mondják, hogy fenyegettel és fenyegetéssed után romlások estek, akkor hogyan mondhatod, hogy nem tudod, fenyegettel-e valakit?'

³ A hídkontextusban egy, a régebbi lexikális jelentéstől eltérő újabb interpretáció jön létre, de még a régebbi jelentés is érvényes benne (Nagy C. 2014: 18).

Az **egyazon tagmondatban megjelenő hát és ha** a 18. század elejétől már adathozható egymás mellett is, de az időben első előfordulást nem könnyű értelmezni főmondat híján. Ezt az is nehezíti, hogy a **még** partikula is a konstrukció része (*hát ha még*):

- (25) [téma: rosszul alakuló építkezés, Barkóczy panaszkodik a férjének a problémákra]

*Az fundamentoma nem jól esvén, máris válni kezdet volt. De megint aláb ástak, amint mondja, s lábakat raktak alá az eleven földre. Ezeket még csak az ablakról láttam, **hát ha még** megjárom.* (TMK, Bark. 1708: 182) – Lehetséges teljes mondat: *Hát ha még megjárom, akkor mi lesz?* vagy: *Hát még akkor milyen nehézségeket fogok tapasztalni, ha megjárom az építkezést?*

Nem valószínű, hogy ez a *hát ha még* alakulat egymaga lett volna a későbbi *hátha*-használatok forrása (vö. *hát ha még is*, ill. *hát még ha* a 18. sz. végéről),⁴ feltehetően inkább arról van szó, hogy a feltételes mellékmondat ennek esetében is függetlenné vált.

Eddig olyan egymás melletti előfordulásait láttuk a (különírt) *hát ha* elemeknek (egyazon tagmondaton belül), amelyekből vagy nem voltak levezethetők a későbbi *hátha* jelentései, vagy pedig eleve hiányzott a főmondat. A legkorábbi esete annak, amikor összetett mondatban, de egyazon tagmondatban tűnik fel a *hát* és a *ha* egymás mellett, igen korai, még a 16. század második feléből származik (a TMK-ben összesen hat ilyen adat van, a többi mind 18. századi):

- (26) *maſ az penig hogÿ az hatalmaſ beek az török azt parancziollÿa mind az zegin falúnak eſ fő keppen az bironak hogÿ ha ez fele bor alla hozattok **hat ha** az vtban talallÿa wele **hat** Az mely ember az vraſſagtok borawal lezen az zekernek az rúgjabolÿ !niaſt czjnaltat es azon vt melett !niaſban [nyársban] wonatÿa* (TMK, JLev. 1573, MNy 46: 88–90) – ‘parancsolja (...), hogy akkor, ha az útban találja vele, akkor amely ember az uraságtok borával leszen, (...) nyársba vonatja.’

A *hát* duplázása azt valószínűsíti, hogy ez a példa az erre az időszakra jellemző *ha... – hát ‘akkor’...* típusnak felel meg (s akár időhatározói jelentés is adható még a *hát*-nak), és a *ha* előtti *hát* csak kivételesen jelent meg.⁵

Ami az egybeírt *hátha*-alakokat illeti, a TMK-ban összesen négy ilyen találunk (ugyancsak a Károlyi–Barkóczy-levelezésből), ebből azonban három a fentebb már részletezett *hát ha még* konstrukciónak felel meg. A Károlyi–Barkóczy házaspár tagjai hol külön-, hol egybeírják a *hát ha* elemeket, a főmondat is hol hiányzik (27), hol nem (28):

⁴ Az ÉrtSz. (1960: 159) külön említi is ezt a jelentést: „fokozást jelentő feltevésben, annak kifejezésére, hogy a feltevés érvényessége esetén az előzmény(ek)ben kifejezett tulajdonság, állapot még sokkal nagyobb mértékű lenne. [Jó ez a sör.] – Hátha még hideg volna!”

⁵ Esetleg a levelet lejegyző íródeák a főmondatot kezdte el először leírni, vagy pedig a *ha* helyett írt *hát*-ot.

- (27) Posonyban is hiszem, vagy az marhám ára s azok is azt kívánják, küldjek reá. *Mind költség, **hátha még** magamnak kell felmennem.* (Kár. 171, 1719 Károlyi Sándor levele Barkóczi Krisztinához) – hiányzó főmondat: akkor mekkora költség lenne!⁶
- (28) *Az terem quártélyosnak magam is megjövendöltem én azt, **hát ha még** Ocsván német volna, **mi lenne.*** (Kár. 168., 1719)

Végezetül a KED adatbázisban kerestünk rá a *hát* és a *ha* egyazon mondatbeli, tagmondatbeli és közvetlen egymás melletti előfordulásaira. Az eredmények azt mutatják, hogy a *hát* és a *ha* egyszerre már kizárólag egymás mellett vagy egybeírva jelenik meg ebben a korpuszban. A hat különírt *hát ha* négy esetben főmondat nélküli mellékmondatban szerepel (29) (30), és ezekben találgató-kételkedő jelentése van (az adatok 1759 és 1772 közöttiek, a főmondati tartalom kb. ugyanaz, mint a (28)-asban megjelenő főmondaté):

- (29) *Géjza Oh, ötsém, **hát ha** már belemerült Salamon világos üldözésünk dolgában, 's itt nyakon ragadtatt mind a' kettőnket?* (KED, Benyák 1772) – lehetséges főmondat/tartalom: [Akkor mi lesz (velünk)?]
- (30) *Sohonnay Tudni is kell azt, mert Deákul csináltatom. Polgáry **Hát ha mással megnézetí?** Sohonnay Tavúl van az töle* (KED, Dugonics, 1770) – lehetséges főmondat/tartalom: [Akkor mi lesz?]

Továbbra is adathozható a *hát ha* összetett kondicionális mondatokban is (mely napjainkban is él, l. korábban):

- (31) *a Püspök pedig mondott, **hát ha** én mégyek Exékutziora, **mit tsinál az Ur velem?*** (KED, Bethlen Kata 1759 e.)

Az összesen négy egybeírt *hátha* mindegyike a középmagyar korszak legvégéről származik: 1762-es a legkorábbi, s mindben találgató-kételkedő funkciója van. Főmondat (félkövérrel kiemelve a *hátha*-n kívül) a két időben korábbi esetben jelenik meg egyazon megnyilatkozó közlésében (32) (33), egyazon szerzőtől, a másik kettő egyikében a beszédpartner mondja ki (34), az utolsóban (35) pedig elmaradt:

- (32) *Nephtali Ugy ám, **hátha** valaki haragból avagy hízkelkedésből vagy pedig félénkségből megmondgya az Atyanknak ezen Joseph eladását, **megjárjuk biz akkor a Száraz tánczot.*** (KED, Dugonics, 1762) – *hátha* – akkor páros (van főmondat)
- (33) *Agyúsy Mindazonáltal, Sohonnai Uram, **hátha** észreveszi az Úr, Gyöngyösi Uram, hogy nem én magam csináltam ezen verseket, **vallyon nem maradoke' szégyenben?*** (KED, Dugonics, 1770) – van főmondat
- (34) *Lampert Ha felém fog szaladni valami vad, mit tegyek neki hértelen? Erder Agyon kell löni. Lampert **Hátha** el nem találom. Erder Ha el nem találja Hertzezséged,*

⁶ Ugyanakkor nem teljesen zárható ki egy másik értelmezése sem a *hátha*-t tartalmazó mondatnak: 'még az is lehet, hogy magamnak kell felmennem'.

tehát el fog szaladni. (KED, Benyák Bernát, 1772) – a főmondatot a beszédpartner mondja ki a mellékmondat megismétlése után.

- (35) László (...) *Ime, most egy kevésé magánoson vagyok. Annyiba tartom, mintha már általütöttem volna. De (Interim Henrick audito sono auscultat. Neque intelligit verba.) hátha mindnyájan reámütnek? Semmit sem félek az haláltól, mert nagyobb az illy vitéz tselekedetnek fennálló dütsősége, mint az én halálom, melyet ugyse kerülhetek el.* (KED, Benyák, 1772) – kitehető főmondat/tartalom: [s akkor meghalok?]

Összegezve az ó- és középmagyar korszak korpuszelemzéseit: a *hát* és a *ha* csak a középmagyar korszakban, a 18. század elejétől kezdve jelenik meg egyazon tagmondatban közvetlenül egymás mellett, s csak kis mennyiségben: egybe- és különírt ilyen változataikra összesen 19 példa volt. Már első együttes előfordulásaikban is többször megfigyelhető a kételkedő-találgató jelentés, függetlenül attól, hogy egybe vagy külön vannak írva,⁷ viszont ez az új tartalom inkább a főmondat nélküli változatokban jelentkezik (az összes eset 50%-ában van főmondat a mellékmondatot követően). Mivel úgy tűnik, hogy a (*hát ha*) ~*hátha* ebben az új szerepkörben éppen a közép- és az újmagyar korszak határán jelentkezett, MTSz-beli számosabb találataik alapján igyekszünk még részletesebb képet kapni a folyamatról. A középmagyar anyagban csak két olyan eset volt, ami hídkontextusúnak volt tartható, tehát még volt főmondata a feltételes mellékmondatnak, de a (*hát ha*) ~*hátha* már találgatást-kételkedést fejezhetett ki a feltételesség mellett.

3. 2. Újmagyar és újabb magyar kor⁸

Az MTSz-ben 383 adat található a különírt *hát ha*-ra, s ezek nagy változatosságot mutatnak, hasonlóan a KED-es találatokhoz: szerepelnek hídkontextusú, azaz kétértelmű esetek, ahol főmondat is megjelenik, de már az új jelentése is odaérthető a *hát ha*-nak. A (36)-os és (37)-es példa ezért kétféleképp is hangsúlyozható, attól függően, hogy a feltételességet emeljük-e ki vagy a találgató árnyalatot:

- (36) KERESZTYÉN az ö úti Társának (...) *Oh ! fziinte úgy vagyok az, a mint kívántam, itt igen alkalmas utazni, jöfzte REMENYLŐ Barátom! és szaladjunk által.*
REMENYLŐ. *Hát ha ez az út félre vífzen bennünket, mit tsináljunk ofztán?*
(MTSz, Szigeti Gyula Sámuel – Tordai Sámuel: Keresztyén utazás a bóldog örökké-valoságra. 1., 1777: 175)
- (37) Zs. Kemény fejű! *hát ha én vólnék az, nem derék egy párt tennénk?* (MTSz, Sándor István: Sokféle, 1791: 110)

⁷ Az első helyesírási szabályzat 1832-ben jelent meg, az egybe- és különírást az adatok elemzésekor az egységes helyesírási rendszer kialakulásáig legfeljebb jelzésértékűnek tarthatjuk. Ebből fakadhat az is, hogy az egybeírt változat (*hátha*) nem mindig fejez ki találgatást-reménykedést, de a különírt forma (*hát ha*) is kifejezheti az előbbi.

⁸ Fontos, hogy az MTSz és az MNSz2 adatbázis anyaga időben átfed: az MTSz az újmagyar mellett a még tartó újabb magyar kort is lefedi, míg az MNSz2 csak a jelenkori magyar nyelvhasználatot.

Bár a középmagyar kori anyagból ez nem tűnt ki (19 esetből 6 volt kérdő), az újmagyarban már világos, hogy a *hát ha~hátha* kérdésekben gyakori, s valószínűsíthető, hogy újfajta használata is e mondatfajtában bontakozott ki.⁹ A kitett vagy ki nem tett, de odaérthető tartalmú főmondat egyaránt kérdő mondat (ahogyan az a korábbi példák többsége esetében (25), (28), (29), (30), (31) is volt):

- (38) OROZMÁN.: *Honnan van hát hogy nyög 's hogy ki-fzaladt sírva? 'S hogy egy komor bánat van homlokán írva? Hát ha talám e' Frantz? jaj mi jut eszembe!* (MTSz, Péczeli József: Zayr, 1784: 0069)
- (39) KINTSES. *Ebből én egy betűt sem értek. - 'S e' hát azt tenné, hogy kevefebbet el ne vegyen Jó Uram 4000 forintnál?*
KORM. *Hízzem látja az Úr hogy világosan azt írja hogy Mihopi Madagaskar Renkollavat.*
KINTSES. *Igen, - de hát ha emberségből meg tselekedhetné Nagy Jó Uram?*
KORM. *Lehetetlen! imhol ide lejjebb okát adja.* (MTSz, Hatvani István: Az arabiai por, 1793: 39) – kitehető főmondat/tartalom: *de hát ha emberségből megcselekedné, nagy jó uram, [az lehetséges volna?]* Vö. *Lehetetlen!*

Az el-elmaradó kérdő főmondat jellegzetesen a(z eredeti) mellékmondatban kifejezett feltétel teljesülésének a jövőben megtapasztalható következményeire, illetve annak bizonytalanságára vonatkozik, tipikusan 'mi lesz?/mi fog történni?' tartalmú (vö. a kitett főmondatú (36)-ossal, ill. a száz évvel korábbi (28)-assal):

- (40) Beczkó.: *Menj! velem Ne gondoldj, a' mi másnak tiltva van, szabad Az a' bolondnak.*
Máté.: *Hát ha vétkemért A' vajda téged megbüntet?*
Beczkó.: *Ne aggódj Azon. Hol a' meleg vér' s az indulat Uralkodnak, bolond ott a' mester.* (MTSz, Kisfaludy Károly: Stibor vajda, 1819: 156) – *Hát ha vétkemért a vajda téged megbüntet[, mi lesz akkor?]*
- (41) *De hát ha úgy volna? 's gyanúm a 'szép grófnét méltán találná?... Hát ha Woodland' jelesb' tulajdoni bévették a' gyenge Szív-várt?mi lenne akkor?* (MTSz, Petrichevich Horváth Lázár: Az elbujdosott, 1836: 12)

De nemcsak az előbbi tartalommal egészíthetők ki az egyre inkább függetlenné váló, *hátha*-t tartalmazó mellékmondatok, hanem részben a konkrét kontextusból – ezért ezek a mellékmondatok kevésbé függetlenedettnek tekinthetők, mint az előbbieik (vö. Elder–Savva 2018):

- (42) *L. A' jövendőőről nem aggódom.*
Zs. 'S hát ha az idő már itt lenne?

⁹ A *hát* is kérdésekben fejlődött ki (köszönet a tanulmány egyik lektorának a megjegyzéséért).

L. Azt kívánnám, hogy még mefzfze lenne. (MTSz, Sándor István: Sokféle, 1791: 110) – kitehető főmondat/tartalom: [akkor sem aggódsz rajta/miatta?]

Az egybeírt *hátha* formára 1760 darab találatot adott ki az MTSZ-beli lekérdezés, ebből egy 500 találatos véletlen mintát elemeztünk részletesebben (493 volt benne érvényes találat a duplumok miatt). A kérdő mondatfajtájú változatok aránya 29,8% (149 db), tehát csaknem a találatok egyharmadát tették ki. Ha a két teljes évszázad anyagát nézzük, akkor pedig a 19. században 57,44% (54 db a véletlen mintán belüli 94 db találatból), a 20. században pedig 27% (98 db a 363 db találatból) a kérdő mondatok aránya a többihez képest, tehát jelentős a számukban a visszaesés.¹⁰

- (43) *A színész félteni kezdett a nagy épülettől, félt Fáy, Földváry s a többi jeles miatt, hátha a nagy napon szégyent hoznak a buzgó emberekre? s a színház nagysága még óriásibbá nő, ha őket kicsinyleni fogják?* (MTSz, Vas Gereben: Egy alispán, 1858: 115)
- (44) *Látnia kell az urát. Megkérlelni tán, vagy megszidni... Mindjárt már védeni kezdte Pált... Hátha nem is a szeretője?* (MTSz, Petelei István: Egy asszony története, 1905: 91)

E ponton azonban fontos megjegyezni, hogy a korabeli központosási szokások eltér(het)tek a maiaktól, a találgató-kételkedő tartalmú mondatok kérdőjellel zárása elterjedtebbnek tűnik, szemben a ma megfigyelhető három pontos vagy felkiáltójeles megoldásokhoz képest (tehát ma már nem kérdőjelet használnánk a 19. századihoz hasonló példák esetében). Ezt a mai magyar nyelvhasználatot tükröző MNSz2-beli kérdőjeles használatok jóval csekélyebb mennyisége is igazolni látszik (részletezését l. később).

A *hátha* módosítószóvá válásának végbementét tükrözik azok az esetek, amelyeknél már nem tudjuk kiegészíteni a tagmondatot, vagyis mellékmondati státusa megszűnt (mint látható, már a 18. század végéről is vannak ilyen adatok):

- (45) *Ezt nem vólt bajos ki-nézni ezen Kurir petsétes-Leveléből; mert ezt ennek-előtte is így értettük; de hátha még egyébb-is lehetett ezen Levélbenn, melyet Pofifcriptábann irván, nem mindenek láthattak.* (MTSz, Magyar Hírmondó, 1785: 291)
- (46) *De hogyan ismerhessen azokra, hogy közelítsen hozzájuk, mi által nyerje meg szíveiket, bizalmukat? Hátha éppen az előtt tárja fel lelkét, aki gúnyt fog űzni belőle?* (MTSz, Jókai Mór: Egy magyar nábob, 1853: 101)

Lényeges, hogy a két fő funkció (találgatás vs. reménykedés) aránya a véletlen mintában csaknem fele-fele volt: 48,27%-a (238 db) a találatoknak reménykedést fejezett ki (47), a többi találgatást, ez utóbbiak azonban sokszor aggódást, félelmet adtak vissza, különösen a 20. század első feléből származó példák (48), (49):

¹⁰ A kérdőjellel záródó mondatokat vettük kérdő mondatfajtájúnak a számolásakor.

- (47) *Későbbben lehetlenné lőn észre nem vennem azt is; miként ismeretlen szonszédom [sic!] az épület egy másik része felé lépdelt vigyázva, és csöndesen. Én is kimozdultam helyemből azon hiszemben, **hátha megláthatom, és talán felismerhetem.*** (MTSz, 1863)
- (48) *– A lidérc vigye el, – mondotta, – nem megy ki az eszemből az az asszony. Mégis törődni kellene vele. **Hátha fekszik, aztán nincsen senkije se?*** (MTSz, 1905)
- (49) *De micsoda? Egér nem lehet. Az egér rág, annak más a magaviselete. **Hátha kigyó? S hideg vizsgálott át a hátamon.*** (MTSz, 1912)

A (47)-es példa jól mutatja a *ha* kötőszós mellékmondat függetlenedésének azt a módját, amikor a következmény/konklúzió mellérendelő tagmondat formájában kapcsolódik hozzá alárendelés helyett (vö. *ha megláthatom, akkor talán felismerhetem*)¹¹, vagyis a feltétel–következmény összefüggés még erőteljesen megfigyelhető a két mondat kapcsolatában. Az *akkor*-t általában be is lehet helyezni a kapcsolatos kötőszó mögé (és *akkor*), bár már nem utalószó, amit az mutat, hogy a *hátha* miatt a „főmondatot” már nem lehet a feltételezhető „eredeti” főmondati formájába visszatелjesíteni (**talán felismerhetem akkor; hátha megláthatom*). Az *akkor*-t a *hátha*-t követő tagmondatok egy részében meg is találjuk kitett formában. Az MNSz2-ben a *hátha* és a tőle jobbra 15 szónyi távolságra lévő *akkor*-ra végzett lekérdezés 40 érvényes esetet eredményezett (156 találatból; csak az összefüggő *hátha* – *akkor* párosokat néztük). Az ilyen *akkor*-okat általában kapcsolatos mellérendelő kötőszó (*s*, *és*) előzte meg (50), vagy pedig nem volt mellérendelő kötőszó jelen (51) – de ettől még a kapcsolatos/következtető mellérendelő kötőszó behelyezhető volt az *akkor* elé. Háromszor a *mert* kötőszó is feltűnt (52), ami nem okhatározói alárendelést, hanem következtető mellérendelő viszonyt tükrözött (hiszen nem az okot, hanem következményt tartalmazó tagmondatot vezetett fel):

- (50) ***Hátha** mégis úgy határoz, hogy visszamegy, **s akkor** milyen jól jön ez a segítség.* (MNSz2, #137019189, doc#1046, sajtó) – *ha mégis úgy határoz, hogy visszamegy, akkor milyen jól jön ez a segítség*
- (51) *2013-09-26 Matuzsinka Béláné **Hátha** még tényleg egyre szorosabb lesz az ellenzék összefogása **akkor** tuti a győzelem!!!!!!* (MNSz2, #1087018719, doc#2789, szemköz)
- (52) *Persze jó lenne tudni, hogy milyen számlát adnak (ha adnak), **hátha** el lehet számolni, **mert akkor** jobb lenne... (MNSz2, #79225180, doc#977, szemfor) – *Ha el lehet számolni, akkor jobb lenne...**

A *hátha* egybeírt változatára az MNSz2-ben 35.812 találat van, ebből is egy 500 találatos véletlen mintát kértünk le, majd a duplumok stb. kiszűrése után a fennmaradó

¹¹ Fontos, hogy ez fordítva nem igaz: ha mellérendelő tagmondat követi a *hátha*-t tartalmazó tagmondatot, az nem mindig (sőt: sokszor nem) az utóbbival összefüggő konklúziót tartalmazza, hanem például más/több tagmondatral kapcsolatos következményeket. A következő példában az első tagmondatban foglaltakhoz kapcsolódik az utolsó: ***Próbáltam nem közeledni hozzá, hátha frusztrálja, hogy én teperem le egyfolytában, de akkor meg egyáltalán nem voltunk együtt*** (MNSz2, #550200979, doc#2319, sajtó).

463 érvényes találatot elemeztük. Látványos volt a *hátha* kérdő mondatfajtaiban való használatának visszaesése (4,32%, 20 db a 463-ból):

- (53) – *Befejezésül még valamit. Hátha íróink, akik a nemzetnek lelki alkatot adtak, íróknak is túlságosan nagyok voltak?* (MNSz2, #17235360, doc#356, szépirodalom) – a találgatás a múltra vonatkozik
- (54) *Fél év elteltével elmaradt a menstruációm, és persze megjedtem: hátha megint állapotos vagyok?* (MNSz2, #631992196, doc#2409, sajtó)

Ahogy korábban is említettük, a kérdő mondatok elterjedtsége, majd visszaszorulása mögött egyfelől helyesírási (központozási) szokások állhatnak, másfelől viszont az is magyarázhatja, hogy erőteljes jelentésbeli eltolódás figyelhető meg a *hátha* 20–21. századi használatában. Az 500-as véletlen minta több mint háromnegyede (361 db, 77,97%) ugyanis reménykedést fejez ki (55), a kételkedés-találgatás aránya pedig jóval kisebbé vált (102 db, 22,03%) (56):

- (55) *Nem hisszük, hogy 48 óra alatt sikerülni fog az átállás, de hátha...* (MNSz2, #448380114, doc#2245, sajtó) – [hátha sikerül]
- (56) *ffüük, vigyázzunk a tapadással, hátha légypapír!!!* (MNSz2, #107479157, doc#1001, szemfor)

Az előbbi igazolják a *hátha* közvetlen kollokációi is, a magas, 6-os logDice-érték¹² feletti igé(neve)k között többségében pozitív szemantikájúak szerepelnek: *sikerül, találok, néztem, bejön, megjön, akad, elkerül, fejlődtek, találsz, megtudná, segít, megpróbálok, szólok*. A pozitív kimenetelben való reménykedést pedig a nyelvhasználók kevésbé adják vissza kérdő mondatokkal: az MTSz véletlen mintájának 20. századi adatokat magában foglaló részében a reménykedést kifejező mondatoknak csak a 13,21%-a kérdő (174 db-ból 23 db), a 19. századiban viszont még 50% az arány (34 reménykedőből 17 kérdő). Következzék egy-egy példa mindkét évszázadból a kérdő mondatként (57), (58), illetve attól eltérő (kijelentő vagy felkiáltó) mondatfajtuként (59) (60) megjelenő, reménykedő *hátha*-használatokra:

- (57) *A legtöbben azonnal akartak végezni vele, mert ki tudja, mi történik; a megye haitalmas, hátha kiszabadítja?* (MTSz, Mikszáth Kálmán: Rózsaszínű rozsdá, 1884: 91)
- (58) – *Te dada, mondd meg nekem azt, amit óhajtasz! hátha valami nagyon szép, nagyon jó, s én is azt kérhetném akkor...* (MTSz, Mikszáth Kálmán: A gyerekek világa, 1881: 52)
- (59) *Mindig is tudtam, hogy jót akar nekem. Hát valóban kimenekít a posványból: Hátha mégsem kell odáig süllyednem? Hiszen elutazunk!* (MTSz, Márton László: Lepkék a kalapon, 1987: 163)

¹² A logDice egyfajta kollokációs mutató, előnye, hogy a korpuszméret és a kifejezések ritkaságának esetleges torzító hatását is ellensúlyozza (Simon 2018).

- (60) *[M]inden szalmaszála kapaszkodó bús ujjai közé akarják szorítani a szavakat, hátha a vers révén csoda történik, lenyűlik valahonnan egy hatalmas kéz, és rendre kibontja a történelem csomóit.* (MTSz, Szabó Magda: A legutolsó bordal, 1996: 197)

Szót érdemelnek még azok az esetek, amikor a *hátha*-t tartalmazó mondat annyira elliptikus, hogy csak magából a módosítószóból áll a tagmondat (61), illetve a megnyilatkozó adott beszédfordulója (62):

- (61) *Engem zavar, hogy ti csak a mai napra gondoltok. Erre az éjszakára, itt van egy jó alkalom, vessünk be mindent. Hátha... Nem ezt csináljátok?* (MNSz2, #7648098, doc#231, szépir) – [Hátha sikerül]
- (62) *JÁZMINA Annál is többet gondolok. Legyen oly tiszta, mint a tündöklő fényes csillag, és olyan ártatlan, mint az erdei forrás. IDILLÓ Férfiúban? Olyan nincs! DILLÓ Hátha! JÁZMINA De ha van is, ide az olyan talán nem is jön.* (MNSz2, #46004075, doc#739, szépir) – [Hátha (mégis) van]

Ez a használat a vele szinonim módosítószókra is áll (*talán, esetleg*), hiszen mondatértékű egységként képesek önállóan is megnyilatkozásként funkcionálni.

4. Összegzés

A *hátha* módosítószó kialakulása komplex folyamat volt, amely a 18. század elején indulhatott meg a *hát* és *ha* egy mellékmondaton belüli egymás mellé kerülésével. A változásról írva nem mellőzhető a *ha* kötőszós feltételes mellékmondat függetlenné válásának (inszubordináció) témája sem. A mellékmondatok önállóvá, azaz inszubordinálttá válása azt a folyamatot takarja, amelynek során azok előbb szintaktikailag, majd pragmatikailag függetlenednek, főmondat kitételét már nem kívánják meg, viszont egyes mellékmondati formái sajátosságait, így alárendelő kötőszavukat, szórendjüket, ige-módjukat stb. megőrzik (vö. Evans 2007).

A diakrón adatbázisok anyagának elemzése alapján az látszik, hogy a főmondat el-elmaradhatott a *hát ha* együttes használatakor akkor, amikor az a 'mi lesz/fog történni akkor?' jelentést hordozta (volna), ez ugyanis a korabeli nyelvhasználók által a mellékmondatból könnyen kikövetkeztethető, általánosabb jellegű tartalmat adott vissza. Megjegyeznénk, hogy ez sokszor (de nem kizárólag) negatív következményeket, aggodalmat sugalló főmondat lehetett, tkp. '(akkor) mi rossz lesz/fog történni?'. Az is elképzelhető, hogy retorikai kérdésként funkcionáltak, tehát kijelentő értelműek voltak: 'valami rossz fog történni', s ezért is idővel elhagyhatóak voltak. E folyamatban részt vett a *hát ha még* konstrukció is, a legkorábbi releváns adatok között is szerepelt már főmondat nélkül is.

Ugyanakkor száz évvel később, a 19. század utolsó harmadában is találhatunk olyan mondatokat, amelyekben az előbbi általános(abb) jelentésű, a bizonytalan jövőbeli következményt latolgató főmondatok még megjelennek. Feltehetően a mellékmondatban kifejezett aggodalmat nyomatékosítják, hiszen a régebbi formák az újabb, függetlenedtebb formákkal együtt élnek, s a legtöbbször nem is vesznek ki, ahogyan ezt a *hát ha* mai magyar kondicionálisokban való használata is tükrözi. Az is valószínűsíthető, hogy a

hátha kérdő főmondatú feltételes összetett mondatokban vált módosítószóvá (a *hát* diszkurzusjelölő és a *ha* feltételes kötőszó fúziójával),¹³ s amikor találgató-kételkedő jelentése megszilárdult, a főmondatra többé már nem volt szükség. A *hátha* visszaszorult a kérdő mondatokban, pontosabban egy részük mindig is felkiáltó jellegű (is) volt, csak az ilyen tartalmú mondatok esetében, amelyeket a nyelvhasználók korábban kérdőjellel zártak, ma inkább más írásjelet használnak (felkiáltójellel, felkiáltó-kérdőjellel, három ponttal).

A *hátha* módosítószó tehát a *hát* és *ha* elemet tartalmazó feltételes mellékmondat önállósá válásával párhuzamosan alakult ki, ugyanakkor a fuzionáló elemek szófajváltása miatt tovább is fejlődött. Már nem inszubordinált mellékmondat, hiszen nem szerepel benne alárendelő kötőszó (az a módosítószó részévé vált), hanem önálló tagmondat, amely más tagmondatokkal mellé- és alárendelő viszonyba is kerülhet (ő maga is lehet fő- vagy mellékmondat), tehát szintaktikai kapcsolatba kerül velük (ezt alá- és mellérendelő kötőszók, illetve utalószók is jelzik):

- (63) *Ezeket nem én találáltam [sic!] ki, de hátha elszórakoztatnak benneteket.* (MNSz2, #84275921, doc#981, szemfor) – mellérendelő viszonyban tagmondat
- (64) *Nos tehát, kalandra fel! nézzük csak körbe ezt a csillogó információs társadalmat! Hátha hátulról szemlélve, amikor az ülepét is láthatjuk, egészen más képet mutat.* – alárendelő viszonyban főmondat
- (65) *Csak így tovább, s még mindig reménykedhetünk, hogy hátha már a Magyar Nagydíjon itt lesz!* (MNSz2, #90961435, doc#986, szemfor) – alárendelő viszonyban mellékmondat

Mindezt az is tükrözi, hogy a *hátha*-t tartalmazó mondatokat már nem lehet az egyedülálló (stand-alone) vagy az elaboratív függetlenedett mellékmondatok (Kaltenböck 2019) közé sem sorolni, szemben egyes *hát ha*-használatokkal, amelyek között inszubordinált kérések (66) vagy értékelések (67) is lehetnek:

- (66) – *Jó, ne féljen, aláíratom, nézte Ágnes is a zárkózó, szorongó betűket. – Hát ha megtenné... pillantott Ágnesre. – Az igazat megvallva, jobban is bírom magában, mint abban a kollégában.* (MNSz2, #34338708, doc#582, szépír)
- (67) *Ki van számítva, ez a két dekás konyak, ez olcsóbb, mint a gáz. Ez a Tours. És primául lebontja a zsiradékot. Hát ha egyszer szeretem! Sokat eszek zsírt, mint az eszkimók, kanállal, porcukorral.* (MNSz2, #35349312, doc#608, szépír)

Hivatkozások

Dér Csilla Ilona 2023: A feltételes inszubordinált (függetlenedett) mellékmondatokról a magyarban. In Furkó Péter – Péntes Martin szerk.: *Fiatal kutatóink. ÚNKP a Károlin 2022/2023*. Budapest: KRE – L'Harmattan, 155–167.

¹³ Ezt tükrözheti az is, hogy értelmező szótáraink elsőként a kérdő mondatokban való *hátha*-használatot említik (vö. ÉrtSz. III: 159)

- D. Máta Mária 2000: A módosítószó-történet újragondolása. *Magyar Nyelvjárások* XXXVIII, 97–109.
- Egedi Barbara 2009: A magyar kétértelmű mondathatározók és hatókörviszonyaik. In Maleczki Márta – Németh T. Enikő szerk.: *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 7. SZTE: Szeged, 67–85.
- Elder, Chi-He – Savva, Eleni 2018: Incomplete conditionals and the syntax-pragmatics interface. *Journal of Pragmatics* 138, 45–59.
- Evans, Nicholas 2007: Insubordination and its uses. In Nikolaeva, Irina szerk.: *Finite-ness. Theoretical and empirical foundations*. Oxford: Oxford University Press, 366–431.
- Haader Lea 1991: Az alárendelő mondatok: Az alanyi, állítmány, tárgyi és határozói mellékmondatok. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I. A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 728–741.
- Heine, Bernd 2002: On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald szerk.: *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins, 83–102.
- Kaltenböck, Gunther, 2019: Delimiting the class: A typology of English insubordination. In Beijering, Karin, Kaltenböck, Gunther, Sansiñena, María Sol szerk.: *Insubordination. Theoretical and Empirical Issues*. Berlin–Boston: Mouton De Gruyter, 167–198.
- Kugler Nóra 2003: A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi értekezések* 152. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nagy C. Katalin 2014: Kontextus(ok) a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1, 11–27.
- Rácz Endre 1995: Nem mondatrészkifejtő mellékmondatok. In Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 694–718.
- Schirm Anita 2007–2008: A hát diskurzusjelölő története. *Nyelvtudomány III–IV., Acta Universitatis Szegediensis Sectio Linguistica, Szeged, 2007–2008*, 185–201.
- Simon Gábor 2018: Az igei jelentés metaforizációjának mintázatai. Nyelvtan- és korpuszvezérelt esettanulmányok. *Jelentés és Nyelvhasználat*, 5, 1–36.

Források

- ÉKsz. = *Magyar értelmező kéziszótár*. Pusztai Ferenc szerk. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2003.
- ÉrtSz. = *A magyar nyelv értelmező szótára*. Harmadik kötet H–Kh, Az MTA Nyelvtudományi Intézete szerk. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1960.
- KED = Középmagyar Emlékirat- és Drámakorpusz (1550–1772) <https://ked.nyttud.hu/#dashboard?corpname=KED>
- MNSz2 = Magyar Nemzeti Szövegtár 2 <http://clara.nyttud.hu/mnsz2-dev/>
- MTSz = Magyar Történeti Szövegtár <http://clara.nyttud.hu/mtsz/>

ÓMK/RMK = Régi magyar konkordancia: <http://corpus.nytud.hu/rmk/>, http://clara.nytud.hu/omagyar/run.cgi/first_form

TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Benkő Loránd főszerk. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1984.

TMK = Történeti Magánéleti Korpusz <http://tmk.nytud.hu/>

REZULTATÍV SZERKEZETEK EGY 17. SZÁZADI ERDÉLYI SZAKÁCSKÖNYVBEN*

FARKAS IMOLA-ÁGNES

1. Bevezetés

Az erdélyi–székelyföldi nyelv, akárcsak az étkezési kultúra és szokások, rengeteget változott az évszázadok alatt: egyrészt sokat gazdagodott és új elemekkel bővült, másrészt viszont számos eleme kifakult vagy teljesen eltűnt. A kérdés nemcsak az, hogy vajon milyen ízeket élveztek több száz évvel ezelőtti ősünk, hanem az is, hogy a nyelv hogyan változott az elmúlt évszázad(ok)ban. Ebben a tanulmányban az első, tehát a legrégibbi magyar nyelvű, pontosabban a 17. században nyomtatott Misztótfalusi-féle szakácskönyvben nagyon gyakran előforduló rezultatív szerkezetre összpontosítok.¹ Ez egy olyan konstrukció, ahol az ígét vagy elsődleges predikátumot (l. *kalapálta*) egy másodlagos rezultatív predikátum (l. *laposra*) egészíti ki, amely az előbbi által kifejezett esemény állapotváltozáshoz köthető eredményét vagy következményét fejezi ki, l. É. Kiss (2008); Csirmaz (2008); Surányi (2009); Hegedűs (2013, 2020); Jurth (2013); Bene (2014); Farkas–Kardos (2019a, 2019b); Kardos–Farkas (2022).

(1) János laposra kalapálta a lemezt.

A fenti mondat azt fejezi ki, hogy a lemez nem volt lapos a kalapálás előtt vagy elején – vagy legalábbis nem annyira lapos, mint amilyenné vált pontosan az ige által leírt cselekvés eredményeként.

A magyarban a másodlagos rezultatív predikátumot általában sublatívus (*-ra/-re*, l. (2a)), translatívus (*-vá/-vé*, l. (2b)) vagy ritkábban illatívus (*-ba/-be*, l. (2c)) esettel fejezzük ki:

- (2) a. Mari keményre főzte a tojást.
b. A tojásfehérjét kemény habbá verjük.
c. Négy darabba vágjuk az almát.

¹ A Misztótfalusi Kis Miklós által, 1695-ben kiadott ferences szakácskönyv teljes címe: Szakats mesterségnek könyvecskeje Mellyben Külömbkülömbféle válogatott tzipra, jó, egélléges, hafznos, tífza és szapora Étteknek Megkélzítése, Sütéfe és Fözése, mintegy Éles-kamarában, rövideden leirattatik, és kinek-kinek hafznára leábrázoltatik (SzMK). Pontosabban, a csíksomlyói ferences kolostorból származó kéziratok között található egy szakácskönyv is, címe szerint „*Szakács könyvecske, melyet elsőben a csiki klastromban irtanak, 1693 Kolosvárt*”. Ezt a kéziratot nyomtatta ki – némi kiegészítésekkel – Misztótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdász 1695-ben, majd később 1698-ban *Szakács mesterségnek könyvecskeje* címen. Jelen kutatás az 1698-as kiadásnak az anyagára támaszkodik.

Fontos megjegyezni, hogy ezen szerkezetek merőben különböznek az ún. depiktív szerkezetektől (az eredeti, angol nyelvre vonatkozó elkülönítésért, l. Halliday 1967), ahol a másodlagos predikátum nem eredményt, hanem a mondattani alany (3a) vagy tárgy (3b) pozícióját elfoglaló főnév/főnévi csoport referensének állapotát jelöli meg az ige által leírt cselekvés ideje alatt vagy legalábbis annak kezdetén, l. de Groot (2008, 2017); Surányi–Hegedűs (2013); Pintér (2020); den Dikken–Dékány (2022) vagy Kardos–Szávó (2022):

- (3) a. János_i részegen_i szolgálta fel a levest.
b. János forrón_i szolgálta fel a levest_i.

A (3a) mondatban az indexek azt jelölik, hogy János részeg volt, amikor a levest szolgálta fel, a (3b)-beli mondat viszont azt fejezi ki, hogy János akkor szolgálta fel a levest, amikor az forró volt.

Ami a magyar nyelvet illeti, de Groot (2008, 2017) szerint a depiktív másodlagos predikátumokat osztályozhatjuk a szófaj alapján is. Eszerint a főnevek esetében például a *mint* előjárószó és a *gyanánt* névutó mellett legtipikusabbak a *-ként*, *-nak/-nek*, *-ban/-ben*, illetve a *-vall/-vel* esetragok. Mellék-, illetve számnevek esetében viszont az *-n/-an/-en* toldalékokkal képezhetünk depiktív másodlagos predikátumot.

Jelen témaválasztást az indokolja, hogy a fenti, 17. századi ferences szakácskönyvben amikor a rezultatív predikátumot egy melléknévből vagy melléknévi csoportból képezzük, a sublatívus/translatívus/illatívus esettel ellátott predikátum helyett szinte kizárólag egy *-n/-an/-en/-on*² toldalékkal ellátott predikátum áll:

- (4) a. négy, vagy öt tyukmonyat főzz-meg jó keményen (SzMK, 14)
b. fűép vékonyon hafogatott petrefelyem gyökeret tégy belé (SzMK, 16)

Bár a mai sztenderd magyar nyelvben használt rezultatív (és depiktív) szerkezetek szakirodalma nagyon gazdag (l. fentebb), és az általam kiválasztott 17. századi erdélyi-székely szakácskönyv az utóbbi években ismét nagyobb nyelvészeti figyelmet kapott (l. Fazakas 2019), a fenti szakácskönyvben előforduló rezultatív szerkezetek diakrón elemzésére mindeztáig nem került sor.

Lényegesnek tartom kiemelni, hogy az itt vizsgált jelenség, illetve szerkezet általában érvényes a 16–17. századi erdélyi szakácskönyvekre. Bár jelenlegi ismereteink szerint a legrégebbi magyar nyelvű kéziratok szakácskönyvek a 16. század végéről, illetve a 17. századból maradtak ránk (l. Varga 2005, 2008 vagy Füreder 2009), és a Misztótfalusi-féle szakácskönyv a legrégebbi, tehát az első magyar nyelvű nyomtatott szakácskönyv, létezik egy erdővidéki receptgyűjtemény is, amely a csiksomlyói kézirat előzménye lehetett (CsG 2000). Továbbá említésre méltó Radvánszky Béla báró neve, aki 1893-ban megjelenteti a *Régi magyar szakácskönyvek* című gyűjteményt, amelyben három, töredékben előkerült, 1580-ból ránk maradt kéziratot tesz közzé (RMSz 1580). A műfaj 17. századi kéziratok előzményei között kronológiai szempontból a legelső a

² A mai magyarban a toldalék *-n/-an/-en*, a vizsgált forrásban azonban *-on* formában is használatos (l. (4b)).

Szent Benedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből, melynek címe *Magyar étkeknek főzése* (MÉF 1601). Végül, de nem utolsó sorban említést kell tenni Bornemissza Anna szakácskönyvéről is, amely 1680-ból maradt ránk (BA 1680).

2. A 17. századi erdélyi ferences szakácskönyv. Adatok

Az általam kiválasztott 17. századi erdélyi-székely ferences szakácskönyv nem a főúri udvarok közönségét, hanem az egyszerűbb rendeket célozta meg. A szerző viszonylag zárt közösségből érkezhetett, mert a receptgyűjtemény igen szegényes a más nemzetekre való utalásokban. Az is valószínű, hogy nemcsak katolikus volt, ugyanis a bőjtös eledelek a könyv egy meghatározó és eléggé terjedelmes részét képezik, hanem egy nagyobb közösség – rendház, udvarház vagy akár a csíksomlyói ferences kolostor – szakácsaként működött, ahol alkalma volt a recepteket a gyakorlatban is kipróbálni. A művet valószínűleg kiadásra szánták, mert tudatosan szerkesztett, oda- s visszautalásokkal ellátott kötetről van szó, amelyet nemcsak mutatóval, tartalomjegyzékkel, hanem az olvasóhoz intézett előszóval is kiegészített a szerző. A receptek leírása rövid és lényegretörő. Bár nem beszélhetünk irodalmi műről, mivel szóhasználata közelebb áll a beszélt nyelvhez, mégis élvezettel lehet olvasni ezt a 17. századi archaikus, Erdélyben honos szöveget (l. Varga 2005, 2008).

Ebben a szakácskönyvben találunk úgy tipikusan depiktív (l. (5)), mint tipikusan rezultatív – azaz sublatívus (-*ra/-re*), translatívus (-*vá/-vé*) vagy illatívus (-*ba/-be*) szuffixummal képzett másodlagos predikátumú – szerkezeteket (l. (6)). Az utóbbi esetben a másodlagos predikátum főként egy (módosítóval ellátott) főnévi vagy számnévi csoport.³

- (5) a. tsak úgy nyerfen töltsd egéfzen illyenképen-meg (SzMK, 27)
- b. és jó melegen add fel (SzMK, 34)
- c. vagy tsak fázazon add-fel (SzMK, 35)
- d. ezeket vagy fél óráig tsak hidegen kel keverni (SzMK, 59)
- (6) a. Bélesformára hajtogald egybe (SzMK, 88)
- b. hafítsd ketté a' fejet (SzMK, 30)
- c. metéld-el fízepē darabokba a' húsát (SzMK, 132)

Szembetűnő viszont az, hogy ha a predikátum egy melléknévi csoportra épül, nagyon gyakran a szerkezetben a másodlagos predikátum helyén – habár ez a predikátum eredményt fejez ki – nem egy kanonikus rezultatív, hanem egy -*n/-an/-en/-on* szuffixummal ellátott predikátum áll.

- (7) a. de a' mondolát aprón kell metéltni (SzMK, 49)
- b. vagdald-meg hofzfúkon mint a' két újjod (SzMK, 89)
- c. de à petrefelymet ne hofzfzan hafogald, hanē kerekdédē metéld (SzMK, 65)
- d. négy, vagy öt tyukmonyat főzz-meg jó keményen (SzMK, 14)
- e. Hámozd meg a' nyers Ugorkát, kereken metéld-fel (SzMK, 109)

³ A számnéves szerkezetek előfordulása ebben az esetben nem meglepő, hogyha őket elliptikus főnévi csoportoknak tekintjük, így a fenti (6b) példa értelmezhető úgy is, hogy *hafítsd két [darabba] a' fejet*.

- f. A Birsalmát tífztán vizben főzd-meg jó lágyan (SzMK, 145)
- g. azonban körtvélyt, almát lapofán metélvén (SzMK, 43)
- h. és darabonként négy fzegeletefén metéld-el (SzMK, 90)
- i. (a tyukmony sajtot) fzés pirofan pirítsd-meg a' roftélyon (SzMK, 94)
- j. pergeld-meg jó portzogófon (SzMK, 37)
- k. A Tyukmonyat főzd-meg jó öregén (SzMK, 136)
- l. fzés vékonyon hafogatott petrefelyem gyökeret tégy belé (SzMK, 16)
- m. a' nyújtó fával nyújtsd-el jó vaftagotskán (SzMK, 127)

Ez az eredményhatározós értelmezéssel használt nem rezultatív szerkezet azért is érdekes e 17. századi szakácskönyv esetében – amely nem sztenderd vagy irodalmi stílusban, hanem a székely beszélt nyelv stílusában íródott –, mert ez a konstrukció a mai beszélt székely nyelvjárásban is már egyre ritkább. Pontosabban fogalmazva, ebben a tájnyelvben is inkább a *-ra/-re*, *-vá/-vé* vagy *-ba/-be* rezultatív predikátum fordul elő nemcsak az írott, hanem a beszélt nyelv esetében is. Az egyik leggyakoribb kivétel a beszélt nyelvben az *aprón* (8), l. még (9).

- (8) aprón metél/vág (beszélt nyelv) – apróra metél/vág (írott nyelv)
- (9) há' úgy szoktuk [vágni a hagymát], hogy minél aprábban ...
(Székely Konyha, 2020. február 15, 4. perc 41. másodperc, Forrás: Youtube)

Bár egyes esetekben szabadon választható úgy a rezultatív, mint a nem rezultatív konstrukció (l. *apróra metélni* vagy *aprón metélni*), legtöbb esetben a mai magyar nyelvben és a székely nyelvjárásban a nem rezultatív változat elfogadhatatlan a rezultatív interpretációval.

Ugyanakkor egyes esetekben a világról való tudásunk (10a) és a teljes kontextus (10b) segít kiválasztani a helyes olvasatot. Az utóbbi esetben, mivel tyukmony, azaz tojás sajtról van szó, amelyet édes tejjel, nádmézzel és szőlővel készítünk, kizárt a depiktív értelmezés. Ezt alátámasztja az ige (*pirít*) is, amelynek értelmezése 'folyamatosan, lassú tűzön vagy forró zsírban, a felületén barnásra vagy barnáspirosra sütés, pirosas színűre festés vagy égetés'.

- (10) a. mikor ofztán jó lágyan megfő a' Birsalma (SzMK, 158)
- b. édes téjbe verj tyukmonyat, habard-meg erőfen, főzd-meg, nádmézet, apró fzőlöt vefs belé, tedd fzésre, kevergefd fodró fával ... fzés pirofan pirítsd-meg (SzMK, 94)

Más szóval, ezen receptek nemcsak azért jelentenek fejtörést a mai olvasó számára, mert számos olyan kifejezést tartalmaznak, amelyek ma már nem használatosak, vagy jelentésük megváltozott, hanem azért is, mert egyes nyelvészeti konstrukciók teljesen eltérnek a mai sztenderd magyar megfelelőjüktől.

Bár egyes esetekben elkerülhetetlen a rezultatív-depiktív kétértelműség (11), a félreérthetőség kizárt azokban az esetekben, ahol az *-n/-an/-en/-on* predikátumot egy rezultatív predikátum (12a) vagy egy rezultatív mellékmondat egészíti ki (l. (12b) és (12c)):

- (11) azután fzelly egynéhány darab fejer czipó fzelten lapoffan, és azt vagy tsak úgy a' tüznél fzarazó pirítsd-meg (SzMK, 57)
- (12) a. metéld-fel jó lapoffan, mint két újnynagy darabokra (SzMK, 72)
b. Az igen fzip fzfza Rófát aprón vagdald-meg ... vagdalj újabban közibe, hogy jó apró légyen a' Rófa (SzMK, 155)
c. A Birsalmát fzfztán vízben főzd-meg jó lágyan ... addig főzd, míg a' Birsalma jó lágy léfzen (SzMK, 145-146)

Nem mellékes az sem, hogy a rezultatív interpretációval rendelkező *-n/-an/-en/-on* predikátum mellett megjelenhet egy helyhez köthető végpontot jelölő predikátum is:

- (13) a. Egy tálba fzelly kenyeret vékonyon fzeltenként egy renddel (SzMK, 98)
b. Egy tsuporba hafogafs fzip vékonyö petrefelyem gyökeret (SzMK, 122)
c. Ha megfőött, metéld szélesen és kerekdeden egy ezüst tálba (BA, 113)
d. Narancstortát: hámozd és metéld szélesen az tortába (BA, 235)

További stratégiák a rezultatív interpretációra (főként főnevek esetében): a *valamilyen módon/módjára* határozószó (l. (14)), illetve a *-ként* szuffixummal ellátott módhatározó (l. (15)).

- (14) a. azután metélly veres hagymát, sállyát, és egy darab fejer kenyeret kotzka módon (SzMK, 6)
b. metéld-el apron, vetretze módon (SzMK, 14)
c. metélj petrefelem gyökeret, kotzka módon, tsak kerefztül (SzMK, 124)
d. Fokhagymát törj-meg, azonban kenyeret kotzka módjára (SzMK, 122–123)
- (15) a. A' Nyers új kápolztát hasábonként kell metélni (SzMK, 4)
b. abba mézet, borfot, gyömbért, fáfrányt, almát, körtvélyt, fzeltenként kell metélni (SzMK, 46)
c. metéld-el jó darabonként (SzMK, 73)
d. vágd-meg aprónként, mint az almát fzozták megvágni (SzMK, 140)

3. Megközelítések az adatok elemzéséhez

Mielőtt még rátérnék az adatok elemzésére, fontosnak tartom kiemelni nemcsak azt, hogy a mai székely dialektusban az *-n/-an/-en/-on* szuffixumot hely- és időhatározókkal is használják (l. *itten*, *ottan* vagy *mostan*), hanem azt is, hogy az itt említett szakácskönyv(ek)ben az *-n/-an/-en/-on* szuffixummal ellátott predikátum szélesebb disztribúcióval rendelkezik, mivel megjelenik olyan igékkel, mint például *csinál* (16), *marad* (17) és *lesz* (18):

- (16) a. a' téfztát pedig vízzel és egy-kis élelftövel tsináld, igen jó puhán (SzMK, 125)
b. Hámozd meg a zöld diót. Végy mondolát, fejer cipót; ezeket törd öszve, s ha sűrű, hideg lével csináld hígabban (BA, 147)
c. Csinálj tésztát meleg vízzel, írósvajjal. Végy fejer lisztet belé. Ne igen keményen csináld, hogy kinyújthassad (BA, 149)

- (17) a. egy porfolóba törj tyukmonyat, és egyenként hánd a' forró vajba ... de meg ne keverd, hogy egélzen maradgyon (SzMK, 80)
 b. 's ha megfőtt, fel-válik, 's nem fut-el a' tányéron, hanem gömbölyégen marad (SzMK, 144)
- (18) a. de a' Sültet és Madarakat, kenyér béllal megkell hinteni, mint mikor Fürjeket fűtnek, hogy fűzép pirofan légyen (SzMK, 42)
 b. Hajtogasd egymásra, hadd álljon egymáson: vastagon légyen, mint az karod (BA, 233)

Ha a *csinál* igével nem is tűnik fel a fenti szuffixummal ellátott határozó használata, mivel cselekvést kifejező igéről van szó, és ezért a predikátumot egyfajta módhatározónak is lehet értelmezni, a *marad* és *lesz* igék állapotigék, ezért a módhatározós értelmezés kizárt.

3.1. A rezultatív predikátum és a *meg* típusú igekötő

Az első lehetséges megközelítés az adatok elemzéséhez a *meg* típusú igekötőhöz kapcsolható, ugyanis számos esetben a magyarban a rezultatív predikátum egy *meg* típusú igekötővel fordul elő (l. (19)).

- (19) Mari megsütötte a csirkét ropogósra/pirosra.

Ilyen és hasonló esetekben az igekötő és a rezultatív predikátum szemantikai szempontból nem zárják ki egymást, mivel mindkettő ugyanazon – és nem két különböző – végponttal kapcsolatos információt fejez ki, ahol az előbbi a telikus, azaz végpontos értelmezésért felel, és az utóbbi feladata ugyanazon végpont lexikalizálása vagy pontosítása, l. Hegedűs (2020) vagy Kardos–Farkas (2022). Ugyanakkor, mondattani szempontból sem zárják ki egymást, mivel a *meg* típusú igekötő az aspektus frázis (AspP) specifikálójában helyezkedik el – ahonnan a fentebbi, ige előtti T frázis (TP) specifikálójába mozog fel – míg a rezultatív predikátum az ige komplementumában generálódik, és a deriváció végéig ebben a posztverbális pozícióban marad; l. Kardos–Farkas (2022).

Ilyen szempontból érvelhető, hogy a rezultatív szerkezetekre jellemző telikus értelmezés egy más, nem rezultatív predikátummal is elérhetővé válik, hogyha jelen van a *meg* típusú igekötő. A következő igék és az alábbi korpuszbeli példák a *meg* gyakoriságára derítenek fényt: *megaprít, megfőz, megdarabol, meghabar, meghámoz, meghül, megmetél, megpergel, megpirít, megránt, megsüt, megszeldel, megtör, megvagdal*, illetve *megvág*.

- (20) a. vagdald-meg fűzép aprón (SzMK, 88)
 b. abban jó lágyan főzd-meg (SzMK, 137)
 c. vékonyon káposzta módra aprítsd-meg (SzMK, 87)

Viszont ez a megközelítés vagy érvelés azért nem állja meg a helyét, mert a telikus rezultatív értelmezés a *meg* igekötő hiányában (21) vagy egy más, nem feltétlenül telicizáló igekötő jelenlétében is elérhető (22):

- (21) a. metélly fzalonnát-is közibe lapoffan (SzMK, 54)
b. de à petrefelymet ne hofzfzan hafogald (SzMK, 65)
c. Tsináll Laskát, azt fzépen kápolfzta módra aprítván (SzMK, 75)
- (22) a. és a' nyújtó fával nyújtsd-el jó vaftagotskán (SzMK, 127)
b. fzés vékonyon terítsd-el, metéld-el tsak úgy lapoffan négy-négy fzegre, mint a' négy újod (SzMK, 81)
c. Szépen megfifzítván a' körtvélyt, kerekdédén, fzés vékonyon metéld-fel (SzMK, 66)

3.2. Módhatározó

A második lehetséges megközelítés szerint a predikátum egyfajta módhatározóként elemezhető. Mivel a szakirodalomban az ige és annak módosítója (pl. a módhatározó) ugyanazon *e* esemény predikátumai (Davidson 1967; Parsons 1990), szemantikailag a (23a)-ban feltüntetett igei csoportot a (23b)-beli predikátumlogikai reprezentációval lehet illusztrálni, ahol az ige (*szalad*) és a módhatározó (*gyorsan*) ugyanazon *e* esemény predikátumai. Ezt mutatja a (23c)-beli parafrázis is.

- (23) a. gyorsan szalad
b. szalad(e) & gyors(e)
c. 'Van egy szaladási esemény, és ez az esemény gyors'

Viszont az itt elemzett *-n/-an/-en/-on* predikátum, a módhatározók esetében is használt szuffixum ellenére, nem módhatározó, azaz nem esemény-predikátum: míg a (24a) parafrázisa helyes, a (24b) parafrázisa nem.

- (24) a. A kutya gyorsan szaladt.
→ A szaladási esemény gyors volt.
b. A tyukmonyat főzzd-meg jó keményen.
↗ A főzési esemény kemény volt.

Nem állíthatjuk azt sem, hogy az itt elemzett predikátum nem mutat valamilyen szinten hasonlóságot a módhatározókkal, ugyanis képezheti a választ a *hogyan* kérdésre (Horrocks–Stavrou 2003; Iwata 2020), l. (25). Továbbá, talán a megegyező szuffixum miatt, koordinálható nemcsak egy másik módhatározóval (26), hanem kiegészíthető a *valamilyen módon* szerkezettel is, l. (27).⁴

- (25) a. Hogyan szaladt a kutya? Gyorsan.
b. Hogyan metéld a hagymát? Aprón/szélesen/vékonyan/hosszan.
- (26) ??A petrezselymet gyorsan és aprón metéld meg.
- (27) a. metéld-el apron, vetretze módon (SzMK, 14)
b. Egy cipő kenyeret metélly-fel kotzka módon, fzés aprón (SzMK, 68)

⁴ Ahogy azt az egyik névtelen bíráló is megjegyzi, egyes esetekben a cselekvés módja egyben meghatározza azt is, hogy végül milyen állapotú lesz a cselekvés tárgya, és ez különösen igaz lehet a főzési technikák esetében.

Nem lényegtelen, hogy ugyanazon predikátum megjelenhet mellérendelési viszonyban (28) vagy kiegészítésként (29) egy kanonikus, azaz *-ra/-re* rezultatív predikátummal is:

- (28) a. metéld kerekdeden avagy hosszára (BA, 78)
b. Metéld az bélt két ujjnyi szélességre és hosszan (BA, 80)
- (29) a. metéld-fel jó lapofán, mint két újnyinagy darabokra (SzMK, 72)
b. Szelly lapofán ízép fejér kenyeret, mint egy újod temérdekfőgre (SzMK, 79)
c. metéld-el kereftztül, lapofán, hofzfzúkon, mint két újnyira (SzMK, 95)

Mivel koordináció esetén csak két vagy több, azonos mondattani kategóriájú vagy szemantikai funkcióval rendelkező elem kapcsolható össze, a fenti példák szerint a 16–17. századi szakácskönyvekben előforduló *-n/-an/-en/-on* rezultatív predikátumok hasonlóságot mutatnak úgy a tipikus módhatározókkal, mint a valódi rezultatív predikátumokkal.

3.3. Hamis/álrezultatív szerkezet predikátuma

A harmadik lehetséges megközelítés szerint ezen predikátumok ún. hamis vagy álrezultatív szerkezetben fellelhető predikátumok (l. az angolban Washio 1997; Iwata 2006, 2020; Levinson 2007, 2010; Suzuki 2017). Amint azt az alábbiakban is bemutatom, úgy tűnik, hogy – legalábbis egyelőre – ez a megközelítés ad a legtöbb elfogadható magyarázatot a 17. századi székely adatokra, viszont csak a későbbi kutatások fogják eldönteni, hogy ez az érvelés valóban mennyire helytálló.⁵

Egy igazi/valódi rezultatív szerkezetben (l. (30)) a rezultatív predikátum (*laposra*) a nyílt, mondattani tárgyat (*a lemezt*) módosítja, azaz az ige által előidézett vagy eredményezett állapotbeli változás ennek az entitásnak az egészét érinti. Mondattani szempontból a predikátum alap pozíciója a V utáni komplementum pozíció, ahol egy ún. kismondatot alkot a mondattani tárggyal (*a lemezt*), amellyel predikatív viszonyban áll (*a lemez* a kismondat alanya, míg *laposra* a kismondat predikátuma):⁶

⁵ Ahogy azt az egyik névtelen bíráló is megjegyzi, nem biztos, hogy helyes eredményekhez vezet, ha az angolban elért eredményeket akarjuk a magyarban is igazoltnak látni. Amint azt fentebb is jelzem, egyelőre ez a megközelítés ad a legtöbb elfogadható magyarázatot az adatokra. Az sem véletlen, hogy mindkét nyelvben egy és ugyanazon, jól meghatározott, receptekben gyakran előforduló rezultatív szerkezetekről van szó. Ugyancsak a későbbi kutatások fogják felderíteni, hogy egy korábbi nyelvallapotban nem volt-e még közelebb a finális végződésekkel kifejezett rezultatív és az egyidejűsége jellemzőbb modális-essivusi esetalakú depiktív határozói jelentés. Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé, hogy részletesen foglalkozzak ezekkel a problémákkal.

⁶ Mivel itt nincs egy *meg* típusú igekötő, a rezultatív predikátum az ige komplementumában generálódik, de nem marad ebben a posztverbális pozícióban a deriváció végéig, hanem felmozog az aspektus frázis (AspP) specifikálójába, ahonnan a fentebbi, ige előtti T frázis (TP) specifikálójába mozog fel. Így magyarázható meg a deriváció végén a predikátum–ige szórend, l. Kardos–Farkas (2022).

- (30) János laposra kalapálta [a lemezt ~~laposra~~].
 → A lemez lapos lett.

Ezzel szemben, egy hamis/álrezultatív szerkezetben (l. (31)) a 'predikátum' (*thin* 'vékony') nem a nyílt, mondattani tárgyat (*the potatoes* 'a krumplikat'), hanem annak csak egy alrészét módosítja. Pontosabban fogalmazva, a nyílt, mondattani tárgy a teljes entitást jelöli, az ige által előidézett vagy eredményezett állapotbeli változás viszont ennek az entitásnak csak egy (al)részére vonatkozik. Ez nem más, mint az ige által kifejezett esemény vagy állapotváltozás következtében, a mondattani tárgy referenséből keletkezett vagy létrehozott entitás (*potatoes peels* 'krumplihéjak'). Nagyon lényeges, hogy az igazi/valódi rezultatív szerkezetekkel éles ellentétben (l. fentebb) nincs predikatív reláció a nyílt, mondattani tárgy (*the potatoes* 'a krumplikat') és a 'predikátum' (*thin* 'vékony') között. Ezt a szakirodalom általában predikatív viszonybeli eltérésnek nevezi (l. például Suzuki 2017).⁷

- (31) John peeled the potatoes thin.
 János hámozt a krumplikat vékony
 'János vékonyra/vékonyan hámozt a krumplikat.'
 → *The potatoes are thin.* 'A krumplik vékonyak lettek.'
 → *The potatoe peels are/became thin.* 'A krumplihéjak vékonyak lettek.'

A korpuszban talált példák teljes egészében megfelelnek ennek a leírásnak. Az alábbi példákban az első interpretáció, ahol a predikatív reláció a nyílt, mondattani tárgy egészére vonatkozik, elfogadhatatlan. Viszont a második olvasat, ahol a predikatív reláció ugyanazon tárgy alrészére, pontosabban az ige által kifejezett esemény vagy állapotváltozás következtében keletkezett vagy létrehozott (al)entitásra vonatkozik, teljesen elfogadható.

- (32) a. Szelj vékonyon kenyeret (SzMK, 136)⁸
 → a (teljes) kenyér (cipó) vékony lett
 → a kenyérszeletek lettek vékonyak
 b. A Sós káposztát metéld-meg igen szép aprón (SzMK, 125)
 → a káposztafej apró lett
 → a káposztadarabok lettek aprók

⁷ A szakirodalom eltér a mondattani tárgy pozícióját elfoglaló főnév tekintetében: míg Suzuki (2017) szerint egy mondattanilag nem nyíltan kifejezett argumentumról van szó, amely viszont szemantikai szempontból burkoltan jelen van, Levinson (2007, 2010) szerint egy mondatlanilag aktív, azaz elérhető, az ige lexikális gyökében jelölt argumentumról beszélhetünk.

⁸ Különbség van, illetve lehet a valódi (*vékonyra*) és a hamis/ál (*vékonyan*) rezultatív predikátum interpretációi között: míg a *Mari vékonyra szeletelte a kenyeret* mondat olvasata az, hogy 'az egész kenyér (cipó) vékony lett', a *Mari vékonyan szeletelte a kenyeret* értelmezése az, hogy 'a kenyérszeletek lettek vékonyak'.

c. A Rákot ... vagdald-meg hofzfúzon mint a' két újjod (SzMK, 89)

→ a rák hosszúkó/hosszúkas lett

→ a rák csíkok/darabok lettek hosszúkóak/hosszúkasak

Továbbá a fenti predikátum megjelenhet melléknévként is egy *-ra/-re* rezultatív predikátummal, ahol a fenti esetekben pontosan az esemény során létrehozott argumentumot módosítja (Suzuki 2017).

(33) a. Szelj kenyeret vékony szeletekre.

b. A sós káposztát metéld meg igen szép apró darabokra.

c. A Rákot ... vagdald-meg hosszúkó/hosszúkas csíkokra/darabokra.

Ugyanakkor, az esemény során létrehozott entitás, amelyet nem fejezünk ki mint az ige (belső) argumentuma, a predikátum hiányában is létrejön (Levinson 2010).

(34) Mari kenyeret szeletelt.

→ Kenyérszeletek jöttek létre.

Végül, a predikátum, illetve a teljes szerkezet rezultatív értelmezése annak köszönhető, hogy az (al)entitás, amelyet a predikátum módosít, az ige eseményének következtében jön létre.

További érv ezen megközelítés mellett, hogy az itt elemzett szerkezetekre jellemzőek a hamis/álrezultatív szerkezetek legfőbb vonásai, l. Washio (1997); Iwata (2006, 2020); Levinson (2007, 2010) és Suzuki (2017).

Elsősorban, a hamis/álrezultatív szerkezetekben a hagyományos parafrázis „X (az ágens) által Y (a téma) Z lesz/Z-vé válik vagy változik az ige által leírt cselekvés következtében” nem működik, és ez pontosan a predikatív viszonybeli eltéréssel magyarázható (l. fentebb). Eszerint a fenti parafrázis működik a (35) esetében, de pragmatikailag elfogadhatatlan a (36) esetében.

(35) János laposra kalapálta a lemezt.

→ János által a lemez lapos lett/lapossá vált a kalapálás következtében

(36) János vékonyan hámozta a krumplit.⁹

→ János által a krumpli vékony lett/vékonyra vált a hámozás következtében

⁹ Különbség van, illetve lehet a valódi (*vékonyra*) és a hamis/ál (*vékonyan*) rezultatív predikátum interpretációi között: míg a *János vékonyra hámozta a krumplit* mondat olvasata az, hogy 'a krumpli vékony lett/vékonyra vált a hámozás következtében', a *János vékonyan hámozta a krumplit* értelmezése az, hogy 'a krumplihéj lett vékony'.

Másodsorban, az igazi/valódi rezultatívokkal ellentétben (Dowty 1979), a hamis/álrezultatív predikátum ellentétes mellénevekre is épülhet.¹⁰ Ezt illusztrálom lentebb:

- (37) a. János laposra/?gömbölydedre/?élesre/?hegyesre kalapálta a lemezt.
b. Mari tisztára/?koszosra/?maszatosra/?piszkosra/?sárosra mosta a ruhákat.
- (38) a. Mari vastagon/vékonyan//vastagra/vékonyra szeletelte a kenyeret.
b. A tojást lágyan/keményen//lágyra/keményre főzzük.
c. ebben a' petrefelymet nem hofzfára metélik; hanem kerefztül, kerekdeden (SzMK, 11)

Harmadsorban, az igék kivétel nélkül állapotváltozást fejeznek ki. Pontosabban fogalmazva, itt kétféle változásról beszélhetünk (Suzuki 2017; Iwata 2020). Egyrészt vannak azok az igék, amelyek ún. konfigurációbeli változást fejeznek ki, amely során egy egészből vagy egy nagyobb részből/darabból/szeletből lesznek kisebb részek/darabok/szeletek. Ide tartoznak a következő korpuszbeli igék: *(meg)aprít*, *(fel)hasogat*, *megdarabol*, *meghámoz*, *(el/fel/meg)metél*, *szel*, *(meg)szeldel*, *(meg)tör*, *(meg)vagdal* és *(meg/össze)vág*. Ezek kizárólag tranzitív konfigurációban jelenhetnek meg, ahol az ágens azért nem törölhető, mert a változás pontosan az ő manuális irányítása, ellenőrzése vagy felügyelete alatt történik. Ezek esetében beszélhetünk predikatív viszonybeli eltéréről. Másrészt vannak azok az igék, amelyek állapotbeli változást fejeznek ki, mint például: *elnyújt*, *elterít*, *(meg)fő*, *(meg)főz*, *meghabar*, *meghül*, *megpergel*, *megpirít*, *megránt* vagy *megsüt*. Ezek intranszitiv – pontosabban unakkuzatív – konfigurációban is megjelenhetnek, azaz az ágens törölhető, és a mondati alany pozícióját a belső argumentum foglalja el, l. *(meg)fő meghül*.

Negyedsorban, az angol adatok szerint a predikátum lehet melléknév (*thin* 'vékonyra') vagy az *-ly* szuffixummal képzett módhatározó (*thinly* 'vékonyan/vékonyon'), l. Washio (1997).

- (39) John peeled the potatoes thin/ thinly.
János hámozta a krumplikat vékony vékonyan
'János vékonyra/vékonyan hámozta a krumplikat.'

Az összegyűjtött adatok szerint a székely dialektusban is megtalálható a kétféle predikátum a hamis/álrezultatívok esetében, de ezek diakrón változáson mentek keresztül: míg a 17. században nagyon gyakori az *-n/-an/-en/-on* rezultatív predikátum, amely a mellénevek széles választékával egyeztethető össze (l. *aprón*, *hosszukón*, *hosszan*, *kerekdeden*, *keményen*, *lágyan*, *laposan*, *négyszegeletesen*, *pirosan*, *porcogóson*, *öregen*,

¹⁰ Itt érdemes megjegyezni, hogy minden más másodlagos predikátummal ellentétben a rezultatív predikátum általában sokkal közvetlenebb kapcsolatban áll az igével, ezért csak bizonyos ige–predikátum kombinációk lehetségesek. Ezt az általánosítást természetesen felülírhatja a kontextus, és olyan példákat is találhatunk, ahol az eredmény nincs lexikálisan az ige jelentésébe kódolva (l. Verspoor 1997). Ahogy azt az egyik névtelen bíráló is megjegyzi, a tűzben felizzított lemezdarabból a patkót is kalapálással alakítja a kovács görbére, élesre vagy hegyesre.

vékonyon vagy *vastagocskán*), addig a mai székely dialektusban inkább a *-ra/re* rezultatív predikátum a domináns, az *-n/-an/-en/-on* rezultatív predikátum nagyon ritka, és csak nagyon kevés melléknévvvel jelenik meg a beszélt nyelvben (l. *aprón*).

Az utolsó megjegyzés arra a szegedi nyelvtörténeti konferencián felvetett hipotézisre utal, mely szerint a 16–17. századi *-n/-an/-en/-on* (rezultatív) predikátumok a román nyelv hatására alakultak ki. Bár erre vonatkozóan még további vizsgálatok szükségesek, a fenti felvetést azért zárom ki, mert a mai és a 16–17. századi román nyelv is – mint általában az újlatin nyelvek – a melléknéves rezultatív konstrukciókat csak nagyon ritkán engedi(k) meg. Míg egy olyan melléknéves szerkezet, mint például *Ion a vopsit gardul roșu* 'János pirosan/pirosra festette a kerítést' kétértelmű a rezultatív és a nem rezultatív olvasat között, az egyértelmű eredményhatározós interpretáció csak egy prepozíciós frázissal érhető el (l. *Ion a vopsit gardul în roșu* 'János pirosra festette a kerítést'), l. Farkas (2013). Ugyanakkor az sem mellékes, hogy a románban – mint az újlatin nyelvekben általában – a mód- és állapothatározók esetében, éles különbséget tesznek a cselekvés módjára vonatkozó adverbium és a depiktív, azaz a cselekvő vagy szenvedő alanynak a cselekvéssel egyidőben fennálló állapotára utaló, azzal formálisan is egyeztetett attribútum predicativum között. Ezzel szemben a magyarban a melléknéveknek nincs nemük és nincs egyeztetési kötelezettségük.

4. Végső összegzés

Ebben a tanulmányban a 17. századi Misztótfalusi-féle *Szakats mesterségnek könyvetskéje* c. szakácskönyv – és általában a 16–17. századi erdélyi szakácskönyvek – rezultatív szerkezeteit vizsgáltam meg. Miután kizártam a módhatározós (és a depiktív) elemzést, bebizonyítottam, hogy ezek ún. hamis/álrezultatív szerkezetek, ahol diakroniailag a melléknéves *-n/-an/-en/-on* predikátumok helyét mára átvették a *-ra/-re* – illetve a *-vá/-vé* és a *-ba/-be* – predikátumok.

Források

- BA 1680 = Lakó Elemér 1983: *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- CsG 2000 = Cserey Gábor 2000: Kapott-e sajtot, kenyeret, bort Nagy Bálint? Harminc-két ételrecept a 17. századból. *Erdővidéki Lapok* 1, 7–11.
- MÉF 1601 = 1601: *Magyar étkeknek főzése Thököly Sebestyén uram önnagysága szakácsa Szent Benedeki Mihály által*. Késmárk.
- RMSz 1580 = Bárány Radvánszky Béla 1893: *Régi magyar szakácskönyvek*. Budapest: Athenaeum R. Társulat.
- SzMK 1698 = M. Tótfalusi Miklós 1698: *Szakats mesterségnek könyvetskéje*. Kolozsvár.

Hivatkozások

- Bene, Annamária 2014: Are Hungarian fake objects really fake? *Jezikoslovlje* 15/2–3, 269–282.

- Csirmaz, Anikó 2008: Accusative case and aspect. In É. Kiss Katalin szerk.: *Event Structure and the Left Periphery*. Dordrecht: Springer, 159–200.
- Davidson, Donald 1967: The logical form of action sentences. In Nicholas Rescher szerk.: *The logic of decision and action*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 81–95.
- den Dikken, Marcel – Dékány, Éva 2022: On the internal and external syntax of depictive secondary predication. In Masashi Kawashima – Hideki Kishimoto – Kazushige Moriyama szerk.: *Papers from the International Workshop on Secondary Predication 2021*. Kobe: Kobe University, 1–22.
- Dowty, David 1979: *Word Meaning and Montague Grammar*. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company.
- É. Kiss Katalin 2008: The function and the syntax of the verbal particle. In É. Kiss Katalin szerk.: *Event Structure and the Left Periphery*. Dordrecht: Springer, 17–55.
- Farkas, Imola-Ágnes 2013: *Resultative Constructions in English and Romanian: A Comparative Analysis*. Cluj-Napoca: Presa Universitară Clujeană.
- Farkas Imola-Ágnes – Kardos Éva 2019a: A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 1. rész. *Magyar Nyelv* 115/2, 176–185.
- Farkas Imola-Ágnes – Kardos Éva 2019b: A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 2. rész. *Magyar Nyelv* 115/3, 298–308.
- Fazakas Emese 2019: Levek, levesek egy 17. századi erdélyi szakácskönyvben. In Berszán István – Fóris-Ferenczi Rita – Serestély Zsolt szerk.: *Hermész után szabaddon: köszöntőkötet Orbán Gyöngyi tiszteletére*. Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 83–102.
- Füredér Balázs Gábor 2009: A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése. Doktori disszertáció, Debreceni Egyetem.
- de Groot, Casper 2008: Depictive secondary predication in Hungarian. In Christoph Shroeder – Gerd Hentschel – Winfried Boeder szerk.: *Secondary predicates in Eastern European languages and beyond*. Oldenburg: BIS-Verlag, 69–96.
- de Groot, Casper 2017: The essive in Hungarian. In Casper de Groot szerk.: *Uralic essive and the expression of impermanent state*. Amsterdam: John Benjamins, 325–351.
- Halliday, Michael Alexander Kirkwood 1967: Notes on Transitivity and Theme in English. *Journal of Linguistics* 3/1, 37–81.
- Hegedűs, Veronika 2013: *Non-Verbal Predicates and Predicate Movement in Hungarian*. Utrecht: LOT Publications.
- Hegedűs, Veronika 2020: Back to restitutes (again): A syntactic account of restitutive and counterdirectional verbal particles in Hungarian. *Acta Linguistica Academica* 67/3, 319–345.
- Horrocks, Geoffrey – Melita Stavrou 2003: Actions and their results in Greek and English: The complementarity of morphologically encoded (viewpoint) aspect and syntactic resultative predication. *Journal of Semantics* 20/3, 297–327.
- Iwata, Seizi 2006: Argument resultatives and adjunct resultatives in a lexical constructional account: The case of resultatives with adjectival result phrases. *Language Sciences* 28/5, 449–496.

- Iwata, Seizi 2020: *English Resultatives: A force-recipient account*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.
- Jurth, Réka 2013: On the distribution of verbal particles and nominal resultatives in Hungarian. *Argumentum* 9, 332–345.
- Kardos, Éva – Farkas Imola-Ágnes 2022: The syntax of inner aspect in Hungarian. *Journal of Linguistics* 58/4, 807–845.
- Kardos, Éva – Szávó Andrea 2022: The structure of the event domain reflects scopal relations in Hungarian: Evidence from resultatives and depictives. 15th Conference on Syntax, Phonology and Language Analysis, Udine.
- Levinson, Lisa 2007: Finding arguments for pseudo-resultative predicates. *University of Pennsylvania Working Papers in Linguistics*. Vol. 13/1, Article 13.
- Levinson, Lisa 2010: Arguments for pseudo-resultative predicates. *Natural Language and Linguistic Theory* 28, 135–182.
- Parsons, Terence 1990: *Events in the semantics of English*. Cambridge: The MIT Press.
- Pintér Lilla 2020: Individuumszintű depiktív másodlagos predikátumok a magyarban. In Dékány Éva – Halm Tamás – Surányi Balázs szerk.: *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXXII. Újabb eredmények a grammatikaelmélet, nyelvtörténet és uralisztika köréből*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 329–340.
- Surányi, Balázs 2009: “Incorporated” locative adverbials in Hungarian. In É. Kiss Katalin szerk.: *Adverbs and Adverbial Adjuncts at the Interfaces*. Berlin: Mouton de Gruyter, 39–74.
- Surányi, Balázs – Hegedűs, Veronika 2013: Dichotomies in secondary predication. A view from complex predicates in Hungarian. Előadás: Secondary Predication in Formal Networks. Utrechti Egyetem, Hollandia, 2013 május 27.
- Suzuki, Toru 2017: Spurious resultatives revisited: Predication mismatch and adverbial modification. *山形大学人文学部研究年報 第14号2*, 69–104.
- Varga András 2005: A Szegedi Egyetemi Könyvtár kincsei: A Misztótfalusi-szakácskönyv. *Szeged*, 50–53. (<http://staticweb.bibl.u-szeged.hu/www.bibl.u-szeged.hu/~vargaand/cookbook/lit.html>)
- Varga András 2008: A Tótfalusi-szakácskönyv forrása. *Magyar Könyvszemle* 124/3, 312–319.
- Verspoor, Cornelia Maria 1997: Contextually-Dependent Lexical Semantics. Doktori disszertáció, Edinburgh-i Egyetem.
- Washio, Ryuichi 1997: Resultatives, compositionality and language variation. *Journal of East Asian Linguistics* 6, 1–49.

VARIÁNSKÉPZŐDÉS A FRAZEOLÓGIAI EGYSÉGEK KÖRÉBEN

FORGÁCS TAMÁS

1. Bevezetés

Frazeológiai változás már az állandósult szókapcsolatok létrejötte során is zajlik, ennek különféle morfológiai és szemantikai kísérőjelenségeivel együtt (vö. Forgács 2007: 196–227 és Forgács 2021: 219–270). De a már lexikalizálódott egységek is meg tudnak változni. A változás érintheti a kifejezések jelentését is (poliszemizálódás vagy a konnotatív jelentés megváltozása), még gyakrabban érinti azonban a változás a kifejezések **alaki oldalát**. Dolgozatomban ennek az alaki variánsképződésnek a legfontosabb típusait, ill. okait igyekszem röviden nagyító alá venni és magyar, ill. német példákkal megvilágítani.

2. Variánsképződés a primer frazeologizálódás során

Primer frazeologizálódásnak az a folyamatot hívjuk, amelynek során egy szabad szókapcsolatból állandósult szókapcsolat válik. Hasonló jelentésű frazémák azonban több különböző szabad szókapcsolatból is keletkezhetnek, ha ezek szerkezetileg, képi háttérükben és jelentésükben azonosak vagy nagyon hasonlóak (vö. Bierich 2012: 102–103). Ezáltal már ezen a szinten variánsok jöhetnek létre. Az írott nyelvi – különösképp a lexikográfiai – norma kialakulása során azonban csak bizonyos formaváltozatok maradnak életben, más korábbi variánsok pedig kivesznek a használatból.

A legtöbb esetben nem könnyű megállapítani, hogy az egyes variánsok mindegyike más és más szabad szintagmából jött-e létre, vagy egyik-másik már a létrejött frazémák bizonyos elemeinek a cseréje révén született. Lássuk először az alábbi példákat:

m. *erős vki, mint a bika* / *bivaly* / *ló* / *medve* / *oroszlán* / *ökör*, vagy
erős, mint Sámson / *Herkules* / *Toldi Miklós*

ném. *stark (sein) wie ein Bär* / *Baum* / *Löwe* / *Pferd* / *Tier*, vagy
stark wie Simson / *ein Türke*

Ezekben az esetekben mind a hasonlítás alapjául szolgáló állatok és növények, mind a személyek attribútuma a hatalmas test és az erő, ezért mindegyik ab ovo alkalmas arra, hogy kifejezze a hasonlított személy erejét, így ezek a kifejezések külön-külön is létrejöhetnek. De azt sem lehet kizárni, hogy egyik-másik fordulat egy korábban létrejött hasonlat főnévi komponensének cseréje nyomán alakult ki. Érdekes az is, hogy nyelvenként is lehetnek eltérések, hiszen például az *erős, mint egy fa* (*stark wie ein Baum*) hasonlatot a magyarban nem használjuk, amint a németben sem használatosak az *erős, mint egy ökör/bika* értelmű *stark wie ein Ochse/Stier* hasonlatok, jóllehet az *ökröt* és a *bikát* ott is erősnek és nagy munkabírásunak tartják, vö. *schuften* / *arbeiten wie ein Ochse/Stier*. Érdekes az is, hogy nekünk, magyaroknak a törökökről kevésbé jut

eszünkbe az, hogy erősek volnának, de ez talán történelmünkől is fakad némileg. Igaz, az Arcanum Digitális Tudománytárban találunk még – főleg a 19. századból – olyan adatokat, hogy *erős, mint egy török basa*, de mára ezek már kiszorultak a használatból, az MNSZ.-ben egyetlen ilyen példát sem találni.

3. Variánsképződés a szekunder frazeologizálódás nyomán

A variánsképződés másik típusában már meglévő frazeológiai egységek **egyes összetevői változnak** meg (szekunder frazeologizálódás). Ez a csere érintheti a kifejezés jelentését is, ha például ellentétes értelmű komponensek kerülnek bele a kifejezésbe (pl. *könnyű / nehéz szívvel* stb.) vagy valamilyen akcionális sorról van szó (pl. *lendületbe jön, lendületben van, lendületbe hoz* stb.), az esetek többségében azonban egymással **szinonim összetevők cseréjéről van szó**, amelyek felhasználása ezáltal végső soron csaknem azonos jelentésű variánsokat eredményez. Variációhoz vezethet emellett az is, ha a **tabukerülés** szándékával cserélődnek ki egyes komponensek, esetlegesen **népetimológias remotiváció** útján vált fel egy korábbi elemet egy másik, vagy két hasonló kifejezés **kontaminációja** folytán változik meg egy kifejezés. Ugyancsak variánsokat eredményezhet az, ha egy kifejezést annak **bizonyos elemét elhagyva** is használnak, vagy éppen kiegészítik azt valamilyen további részlettel. Előfordulhat variáció továbbá amiatt is, hogy megváltozik a kifejezés **szerkezeti típusa**, azaz szólásból közmondás alakul vagy fordítva, illetve ha egyes – főként kételemű – kifejezések más **szórenddel** is használhatók. Vegyük ezeket a típusokat – jelen dolgozat terjedelmi keretei között – kicsit bővebben is szemügyre!

3.1. A frazéma komponenseinek cseréje

A leggyakrabban főnévi komponensek cseréjére kerül sor, mint például az alábbi 'értéktelen' jelentésű magyar és német fordulatokban:

- m. (egy) *garast / (fa)batkát / petákot / babot / paszulyt / vasat sem ér* (vmi)
 ném. *keinen roten Heller / keinen Schuss Pulver / keinen Knopf/Deut wert sein*

De más szófaji értékű vagy akár mellékmondat terjedelmű komponensek is cserélődhetnek:

- m. *tiszta / fehér, mint a patyolat*
 ném. *Das hast du ja toll / schön / sauber hingekriegt!* 'Ezt aztán jól / szépen megcsináltad!'

- m. *tudja / ismeri / érti a dürgést* (vki)

tudja, mitől döglök a légy
tudja, merről fújják a passzátszelet

- ném. *jm. weiß, wo der Hase lang läuft* 'tudja hol szalad a nyúl'
jm. weiß, wo Barthel den Most holt [szó szerint: 'tudja, honnan hozza Barthel a mustot']

Utolsó példánk azért is érdekes, mert eléggé átláthatatlan: számos különböző magyarázat született arra vonatkozólag, hogy mi is lehet pontosan a 17. század második fele óta adatolható kifejezésben a *Barthel*, illetve a *Most* komponensek jelentése. Egyes vélemények szerint a szólás alnémet eredetű, s a *Barthel* nem más, mint a *gólya*, s az illető, akire vonatkozik a kifejezés, tudja, hogy ez honnan hozza az egereket (*Mäuse*), azaz a gyerekeket. De van olyan vélemény is, hogy *Barthel* egy heilbronni községi bíró, aki a tanácsháza pincéjéből hordta el illegálisan a bort. Ezeknél valószínűbb magyarázat, hogy a kifejezés tolvajnyelvi eredetű, s benne a jiddis *Barsel* 'feszítővas' szó mellett a *Mäuse* 'pénz, zsozsó' lexémát kell inkább keresnünk (vö. Röhrich 1991: 155–157). Talán éppen e miatt az értelmezési bizonytalanság miatt ennek is alakultak komponenscserével létrejött változatai, vö. *wissen, wo der Opa / Bauer den Most holt* (redenstarten-index.de). Ebben a homályos értelmezésű *Barthel* komponens bizonyosan a szekunder frazeologizálódás során váltotta fel az *Opa* 'nagyapapa', illetve a *Barthel*hez hangalakilag hasonló, de világos szemantikájú *Bauer* 'paraszt' összetevő.

Hasonló variánsokat a közmondások között is találunk, pl.

- m. *Vén kecske is megnyalja a sót.*
Vén darázs is megdongja a mézes körtét.
Vén ló is megröhögi az abrakot.
- ném. *Alte Ziegen lecken auch gern Salz.*
Alte Kühe lecken/schlecken auch gern Salz.
Alte Katzen naschen auch Milch.
Alte Mäuse fressen auch gern frischen Speck.
Ein alter Bock gelüftet wohl auch nach einem grünen Blatte.

Ezekben az esetekben is gyakran nehéz eldönteni, hogy a variánsok már a primer frazeologizálódás során jöttek létre (hasonló szemlélet nyomán) vagy későbbi komponenscserével a szekunder frazeologizálódási folyamat részeként. Burger–Linke (1998: 750–751) szerint ez a fajta komponenscsere különösen gyakori a testrészneveket tartalmazó (ún. szomatikus) frazémák esetében, lássunk néhány német példát:

- einem etwas unter Augen sagen* → *einem etwas ins Gesicht sagen*
 [Auge → Gesicht] 'szemébe mond vkinek vmit'
- einem das Fenster unter Augen zuschlagen* → *einem das Fenster / die Tür vor der Nase zuschlagen* [Auge → Nase] 'bevágja vki orra előtt az ajtót'
- einem die Worte im Halse verdrehen* → *einem das Wort im Munde verdrehen/umdrehen* [Hals → Mund] 'kiforgatja vkinek a szavait'
- einem von der Nase bleiben* → *einem vom Leibe bleiben* [Nase → Leib] 'távol marad vkitől [vki testétől]'

A létrejött variánsok egy ideig a régiek mellett élnek, de idővel többnyire egyik-másik forma elavulttá válik, s gyakran ki is veszik a frazeológiai rendszerből, mint pl. a fentebb bemutatott 'értéktelen' jelentésű szólások esetében, melyek közül a *paszulyt*, ill. *babot sem ér* variánsok már kivesztek a használatból, s csak a *garast / (fa)batkát / petákokat / vasat sem ér* változatok használatosak.

Nagyon szép példáját találjuk a lexémacserének a *disznók elé gyöngyöt szór* szólásunk német megfelelőjében. Mint Filatkina részletes korpuszvizsgálattal bizonyítja (2013: 40–41), a mai *Perlen vor die Säue werfen* kifejezésben korábban mindkét főnévi komponens helyén más lexémák fordultak elő. Különösen nagy változatosságot mutat a ’gyöngy’ jelentésű összetevő, amelyet a legrégebbi előfordulásokban, de még a középfelnémet, sőt a korai újfelnémet szövegekben is a *meri griotun / merrigroze / margariten* formákkal jelölnek: ezek a latin *margarita* ’gyöngy’ főnévre vezethetők vissza. A középfelnémet korszaktól azonban ezt számos esetben felváltják más, szemantikailag rokon elemek, például *rôtez golt* ’vörös arany’, *edel gestain* ’nemes kő’. Ezek mellett előfordulnak még egyéb alakok is, például *muschgolt vnd negelein* ’szerecsendió [Muskat] és szegfűszeg [Nelken]’, *schöne rosen* ’szép rózsák’ – ezek már a *Perle* ’gyöngy’ elemmel kombinálódva. Ez utóbbi példák jól szemléltetik, hogy a komponenscseréje esetén korántsem csak szinonim kifejezések kerülhetnek a variánsokba, hanem olyanok is, amelyek egyazon jelentésmezőbe tartoznak, mint itt a ’nagyon drága dolog’ jelentésmezőhöz tartozó távol-keleti fűszerek nevei.¹

3.2. Komponenscseréje tabuizálás miatt

A **tabukerülés** szándéka is vezethet komponenscseréhez és modifikációhoz. Így előfordulhat, hogy stilisztikailag ’durva’ minősítésű kifejezéseknek létrejön egy vagy több „szalonképebb”, eufemisztikus változata. Ilyenek például a ’többnyire a jobb pozícióban, ill. a hatalmon levők tesznek szert előnyre, győznek a versenyben’ jelentésű *Mindig az erősebb kutya b@szik* klisének a publicisztika köréből adatolható (l. Forgács 2021: 142) humorosan eufemizáló változatai, pl.

Mindig az erősebb kutya él intenzívebb nemi életet.

Mindig az erősebb kutyáé a kutyakisasszony.

Mindig az erősebb kutya vitézkedik.

Hasonló példa a sikamlósan obszcén *más f@..val veri a csalánt* szólás tabuizáló változataként hallható *más farkával veri a csalánt* kifejezés, amelyben csak az obszcén komponens szalonképebb szinonimája szerepel, illetve ennek „szubtilisebb” változata, a *más dárdájával veri a bozótot*, amelyben már mindkét főnévi komponens kicserélődik, de a mögöttes kép hasonlósága révén a kifejezések kapcsolata jól felismerhető.

Ez utóbbi példánk átvezet már ahhoz a típushoz, amikor a tabukerüléssel létrejött forma nem pusztán alkalmi változat, hanem állandósul, s kodifikálódik, vö. pl.

benne van a szarban

kihúzza a szarból

Ezek helyett ma már elfogadott variánsok léteznek a *kakaó*, ill. *szoaré* ’esti öszejejevetel, soirée’ komponensekkel:

¹ A variáció érinti a kifejezés második főnévi elemét is: míg a mai németben kizárólag a *Säue* ’disznók’ elem szerepel ebben a pozícióban, addig a régebbi korszakokban előfordul a névelőtlen *fuinon*, a *diu swin* komponens vagy a *die schwein füez* ’a disznók lába’, *die vercken* ’malacok’ szóalak is.

[*benne van a kakiban* →] *benne van a kakaóban*
kihúzz vkit a szoaréból

Hasonló tabukerülő komponenscseré történt egyébként a németben is, vö.

jmdn. durch den Kakao ziehen
Kakao in der Hose haben
im Kakao sitzen.

3.3. Komponenscseré népetimológiás remotivációval

Többször előfordul az is, hogy a frazeológiai egység egyes komponenseit **népetimológiásan újraértelmezik**, s ezáltal módosul az összetevő alakja. Szép példája ennek a jelenségnek a német *Hals- und Beinbruch!* 'Kéz- és lábtörést!' [szó szerint: Nyak- és lábtörést!] helyzetmondat, amelyet ironikusan olyankor használnak, ha valakinek egy vállalkozáshoz, előtte álló próbatételhez sok sikert kívánnak. Német szológutatók kiderítették, hogy ez valójában egy héber jókívánság-formula, a *hazlóche un bróche* (< *hazlachá* 'szerencse', *b'racha* 'áldás') átvétele, amelyet mind a héber, mind a jiddis nyelvben még ma is használnak. Mivel azonban a németben a motiváltsága nem volt világos, komponenseit idővel hasonló hangzású szavakra cserélték, igaz, ezt a cserét támogathatta az a babonás elképzelés is, hogy a sorsot irányító erők előszeretettel változtatják a különböző kívánságokat ellenkező előjelűre, ezért ha valakinek jót akarunk, akkor rosszat kell kívánnunk neki, pl. vizsga előtt *egy (nagy) kalap szart* (vö. Röhrich 1991: 633).

Hasonló példa az elsősorban a sziléziai és berlini német nyelvváltozatokban használt *Abgemacht, Seife* 'rendben, el van intézve' fordulat is. Ennek főnévi komponensét sokan a francia *C'est fait* 'meg van csinálva' kliséből eredeztetik: a motiválatlan elemet itt is népetimológiás áthallással és átértelmezéssel cserélték később a 'szappan' jelentésű *Seife*-re.²

De nemcsak idegen szavak remotivációs cseréjéről lehet szó, hanem a belső szó-készletbe tartozó, de elavuló elemekéről is. Ilyen példa a németből az 'elhallgattat, elnémit' jelentésű *jmdn. mundtot machen* kifejezés. Ez eredetileg a jogi szaknyelvből származik, és valójában az ó- és középfelnémetben használatos *munt* főnévre vezethető vissza. Ennek jelentése 'védelem, védőernyő, védő hatalom', s etimológiailag összefügg a latin *manus* 'kéz' szóval. A *jmdn. mundtot machen* kifejezés tehát eredetileg azt jelentette, hogy 'vkit gondnokság alá helyez, önjogúságától megfoszt'. A jogi szaknyelven kívül azonban a kifejezés *Munt* elemét hamarosan a 'száj' jelentésű *Mund*hoz kapcsolták, ennek következtében idővel a jelentése is átalakult: a *munt tot* 'jogától, védelmétől megfosztott, gyámság alá helyezett' értelem helyébe a *mund tot*, azaz 'beszéléshez való jogától megfosztott, elhallgattatott' jelentés került, vö. Röhrich 1991: 1060.

² Röhrich egy másik komponenscseré lehetőségét is felveti: szerinte a kifejezés forrása talán inkább a szintén 'meg van csinálva' értelmű héber *Sela* lexémában keresendő, mely a bibliafordítások révén került a németbe az *Abgemacht, Sela!* klisé részeként (1991: 1459, 1464).

Hasonló példa a magyarból a *tudja a dürgést* szólás, melynek *dürgés* eleme eredetileg vadászati műszó volt, s a fajdkakasnak a párzási időszakban hallatott hangját jelentette, hiszen ilyenkor az óvatlanabb madarakat könnyebb volt elejteni. Mivel viszont a kifejezés motivációját nem ismerő szélesebb nyelvközösség számára a vadászati műszó eléggé értelmetlennek tűnhet, egyre többször lecserélik a motiválatlan *dürgés* szót a *dörgéssel*, arra célozva, hogy valaki a mennydörgések tekintetében kiismeri magát. Eltérően azonban az előző német példától, egyelőre nem tűnt el a régi kifejezés, hanem a két változat párhuzamosan él egymás mellett, s nem következett be jelentésváltozás sem, mindkét fordulat 'kiismeri magát, tudja a módját vminek' értelemben használatos.³

3.4. Komponenscseré kontamináció útján

A szöveggyűlés, azaz **kontamináció** folyamatát ismerjük a lexémák köréből. Ez történhet spontán folyamatként, pusztán asszociációs zavar folytán, de a létrejött változat uzuális lexémává is válhat (pl. *csokor x bokréta* → *csokréta*, *csupa x kopasz* → *csupas*, *rémít x ijeszt* → *rémiszt* stb.). Ehhez hasonló folyamatok azonban előfordulnak a frazeológiai egységek körében is. Szóbeli közlésben egyáltalán nem ritka jelenség, hogy valaki két – általában azonos vagy hasonló értelmű – kifejezés bizonyos komponenseit ötvözi össze egygé. Ez itt is általában asszociációs zavarból fakad, de megtörténik ez írásban is, és a többszöri előfordulás elvezethet ahhoz is, hogy egyes szólásoknak ez a módosult formája végül uzuálissá válik, s mintegy új variánsként megjelenik a korábbi mellett.

Egyre többször hallható például a *vmi van vkinek a füle mögött* és a *vaj van a fején vkinek* szólások téves összevonásán alapuló *vaj van vkinek a füle mögött* forma:

... az autó igen jó állapotú, nincs miért idegeskednie. Egyébként sem kell annak, akinek *nincs vaj a füle mögött*. (Komárom-Esztergom Megyei Hírlap, 1998. szeptember 21., 3.)

Következő példánk ugyancsak „ékes” példája a képzavarszerű szóláskeveredésnek: a *kiküszöböli a hibát* és a *kiköszörüli a csorbát* kifejezések kontaminációjából származik:

Kiküszöbölik a csorbát

Győzelemre készülnek az Anyaszomorítók baseballosai (Vas Népe 2003. június 28., 21.)

Példánk többször is adathozható, ez pedig azt mutatja, hogy akárcsak a modifikáció által szándékosan létrehozott variánsok, ezek a véletlenszerűen létrejövő szóláskeveredések is eljuthatnak idővel a sztenderdizáció bizonyos szintjére. Ezt tapasztalhatjuk az *összerúgja a port vkivel* szólás kapcsán is, amely az *összerúgja a patkót vkivel* és a *rúgja a port 'táncol'* szólások keveredéséből jött létre:

³ O. Nagy szólásgyűjteménye az *ismeri [tudja] a dürgést [dörgést]* köznyelvi változat mellett (1976: 150) egy *tudja [ismeri] a zörgést* variánst is feltüntet tájnyelvi adatként (732). Ez további jó példája a motiválatlan komponens motiváltra cserélésének.

...súlyos finanszírozási problémákat okozhat idehaza, ha a kormányzat *összerúgja a port* az országot eddig óriási kölcsönökkel megsegítő IMF-fel. (Népszava, 2010. július 19., 4.)

Hasonló példákat a németben is találunk. Mihajlo Havrisch (é. n.) elvégzett egy kutatást az elmúlt három évszázad ötven nagyobb egy vagy kétnyelvű német szótárában, ami alapján azt állítja, hogy a német nyelvben meghaladja a kilencszázat az ilyen kontaminálódással létrejött frazeológiai egységek száma. Szerinte az ilyen neologizmusok többnyire a szóbeli közlésekben születnek (ebben az esetben a szerzőik ismeretlenek), de előfordul az is, hogy újságírók vagy írók szándékosan hozzák őket létre, elsősorban az expresszivitás fokozásának stilisztikai eszközeként. Havrisch ennek az eljárás módnak egyik kitűnő példaként állítja elének Brecht Kurázsi mamájának egy részletét (74. o.), melyben szerepel a *von Gott und allen guten Geistern verlassen sein* kifejezés, amely a *von Gott verlassen sein* és a *von allen guten Geistern verlassen sein* kifejezések összevonásaként jött létre. Ez azonban valójában csak alkalmi, okkasionális alakulat, mint ahogy Havrisch további publicisztikai példái is többnyire ilyenek, ezért némileg az a gyanúm, hogy a fentebb említett kilencszáz kontaminált frazeologizmus is zömmel inkább ebbe a kategóriába tartozik.

Ugyanakkor azonban kétségtelen, hogy a németben is vannak olyan esetei a frazeológiai kontaminációnak, amelyek mára a nyelvi rendszer részei lettek, s okkasionális alakulatokból uzuális formáknak tekinthetők. Ilyen például az *ez nekem kínaiul van* szólásunk egyik német ekvivalensének számító *das kommt mir böhmisch vor* kifejezés, amely az azonos jelentésű *das kommt mir spanisch vor* és a *das sind für mich böhmische Dörfer* szólások keveredéséből született. Hasonló példaként említhetjük a 'mint a(z olajozott) villám' jelentésű *wie ein geölter Blitz* klisé, amely az *es geht wie geölt* és a *wie der Blitz* szólások összevonásaként jött létre (vö. Havrisch é. n. 1. is).

3.5. A komponensek számának megváltozása

További variációs lehetőség még, hogy számos kifejezésben megváltozhat az összetevők száma. Ez jelentheti bizonyos elemek hozzáfűzését is a korábbi szerkezethez, de éppen fordítva, egyes komponensek elhagyását is.

Régi szövegekben számos frazéma esetében találunk ugyanis olyan bővítményeket, betoldásokat, amelyek a mai nyelvben nem tartoznak hozzá az illető frazeológiai egység standardizálódott formájához, s amelyeket ma modifikációként kellene értékelnünk. Burger–Linke (1998: 747) ide vonatkozó régi példái között találunk betoldott jelzőket (*sich ein gut Herz fassen* – ma: *sich ein Herz fassen* 'összeszedi a bátorságát'; *auf neue Sprünge bringen* – ma: *jmdm. auf die Sprünge helfen* 'rávezet vkit vmire') vagy a főnévi rész kiterjesztését (*auf sandt kad/stoub und aschen buwend* – ma: *auf Sand bauen* 'homokra épít').

Természetesen ezekben a régi nyelvi adatokban is nehéz bizonyossággal megmondani, hogy ha egy kifejezésnek a maihoz képest további elemei vannak, akkor az a korabeli nyelvhasználatot, azaz a langue szintjét tükrözi-e, vagy csak tudatos, alkalmi modifikációról van szó. Csak ha egymástól független forrásokban is megtaláljuk ugyanazt a kiegészítő elemet, akkor állíthatjuk viszonylagos bizonyossággal, hogy valóban az illető frazéma kibővített változatával van dolgunk.

Noha a hal a vízben él, az adatok fényében mégis újabb kori betoldásnak tűnik a német *gesund wie ein Fisch im Wasser* 'egészséges, mint a hal a vízben = egészséges, mint a makk' szóláshasonlat *im Wasser* részlete. Mint Jesko is rámutat, ez az elem a régibb adatokban nem mindenütt található meg, pl. *er wurd zuhant als gesunt als ein fisch* (2007: 1101). Ugyancsak az *im Wasser* határozó nélkül találjuk meg a kifejezést Fritsch 1716-ban megjelent német–angol szótárában is: *gesund und frisch als ein fisch*. Ennek bővített formájaként jelentek meg azután olyan változatok, mint *er wart gesunt rēht als ein visch, / dēr vert in einem wāge* (= in einer Woge, azaz egy hullámban, vagyis a vízben, vö. DWb 3: 1679). Ugyanígy keletkeztek a következő variánsok is: *gesund wie ein fisch im teiche* 'egészséges, mint a hal a tóban', illetve *so gesund als en fisk im water* (vö. Jesko uo.).

Érdekes példája a hozzátoldásnak a német *jmdm. sind die Hände gebunden* szólás egyik változata is. Ez a forma pontosan megfelel a magyar *meg van kötve a keze* fordulatnak, a jelentése is ugyanaz: 'nem cselekedhet szabadon, nem teheti azt, amit szeretne'. A németben azonban van a kifejezésnek egy bővebb változata is: *jmdm. sind die Hände und Füße gebunden* 'meg van kötve a keze és a lába'. A *Füße* komponens feltehetően itt is az expresszivitás növelése érdekében került a kifejezésbe: ezzel még inkább érzékeltetve a szóban forgó személy tehetetlenségét.

Hasonló példákat a magyarban is találunk. Hozzátdalással lehet dolgunk például a *Bort, búzát, békességet* jókívánságnak abban a bővebb változatában, amelyben második részként ez is szerepel: *szép asszony feleséget* (vö. O. Nagy 1976: 96). Elvileg persze lehetne ez a hosszabb változat az eredeti forma, s az első rész ennek kihagyásos változata, de az első rész prozódiai jellege (alliteráció), háromosztatú szerkezete mégis inkább azt valószínűsíti, hogy ez a rész egy önálló helyzetmondat volt, s csak ennek kiegészítéseként jött létre a bővebb változat.

A 'kerülsz te még bajba' értelmű *Jön még kutyára dér!* helyzetmondatnak is létezik egy régibb *Lesz még békára dér!* variánsa is. Ennek van olyan bővebb változata, amelyben egy a nyelvi kép expresszivitását fokozó, következményes árnyalatú mellékmondat is szerepel: *Lesz még békára dér, hogy a lónak is hasig ér* (vö. O. Nagy 1976: 79).

Vannak olyan betoldások, amelyek bizonyos – magukban is használható – szóláshasonlatokat sajátos magyarázatként egészítenek ki. Ezek a magyarázatok gyakran meglehetősen ironikusak, sőt gúnyosak. Régibb szólásgyűjteményekben felbukkan például a 'meglehetősen gyenge' jelentés kifejezésére az *erős, mint az oláh ecet* szóláshasonlat. Ennek vannak olyan hosszabb variánsai is, amelyekben a kiegészítésből megvilágosodik számunkra, miért is olyan gyenge az oláh ecet: *két v. három v. kilenc icce v. hat liter egy főzet* (vö. O. Nagy 1976: 162).

A folyamat fordítottjával, azaz egy korábban meglévő komponensnek a szerkezetből való **eltűnésével** van viszont dolgunk a 'rögtönözve, hevenyészve, kapásból' jelentésű mai német *aus dem Stegreif* szólás esetében. Ez a szó szerint 'a kengyelből' jelentésű fordulat a korai újfelnémet időszakban még egy teljesebb igei kifejezés formájában fordult elő. Luthernél ugyanis még a következő alakot találjuk: *Aus dem stegreif sich neeren* (= *aus dem Stegreif sich nähren*), vagyis 'a kengyelből táplálkozik', hasonlóan Brant *Narrenschiff* című művében is (vö. Jesko 2007: 1101). A kifejezés arra utal, hogy valaki a rablólovagok mintájára útonállásból tartja el magát.

Egy korábbi komponens eltűnésével állunk vélhetőleg szemben a magyar *résen van* szólás esetében is. A teljesebb kifejezés *résen van a füle* alakban található meg régibb szövegeinkben, s gyakran felszólító formában használatos. Ezt a teljesebb formát Hadrovics is adatozza (1995: 167): Most van ideje, hogy *résen legyen fülink* (RMDE 2: 449, további példák Hadrovics 1975: 131). Ez a teljesebb forma világossá teszi számunkra, miért alakulhatott ki a *résen van* kifejezésnek az ’<óvatosan> figyel, vigyáz, ügyel’ jelentése: akinek *résen van a füle*, az nyilvánvalóan – kíváncsian vagy gyanakvóan – hallgatózik. A szólás eredeti formája azonban a múlt század közepére megrövidült, ám – mint O. Nagy írja (1979: 400) – csak az irodalmi és köznyelvben, egyes nyelvjárásainkban ugyanis még később is a teljesebb változat járta.

3.6. A szerkezeti típus megváltozása

Nem ritka az olyan változás sem, melynek során egy korábbi közmondás lerövidülésével mondatba szerkeszthető szólás keletkezik, vagy éppen fordítva: egy szólás ölt – bizonyos elemek hozzáfűzésével – mondatformát.

Szép példája ennek a folyamatnak a *Nem jó (nagy) úrral/urakkal egy tálból {cseresznyét enni / cseresznyézni}* közmondás alakváltozása. Ez a mai magyarban már viszonylag ritkán, illetve inkább csak egy módosult, szólásszerű változatban (*nem jó vele egy tálból cseresznyézni*) fordul elő, jelentése ’veszélyes vele közösködni, együttműködni’. Régibb nyelvünkben azonban meglehetősen ismert volt ez a fordulat, ezt jelzi Margalits gyűjteményének **cseresnye** (!) címszava is (1896: 104), amelyben számos adat található korábbi gyűjteményekből. De megvan már Baranyai Decsinél is ebben a változatban:

Wrual ne egyél czereznét, mert az maguáual meg lóuöldöz (Decsi 1598: 24)

A szólásnak a mai németben éppúgy csak ez a rövidebb változata él, mint a magyarban, ám a régi németben megtaláljuk a hosszabb változatot is, amelynek a régi magyar példák pontos megfelelői (Forgács 1997: 72), vö. *mit ihm ist nicht gut Kirschen essen*, ill. *Mit großen (hohen) Herren ist nicht gut Kirschen essen: sie schmeißen (spucken) einem die Kerne (Steine) ins Gesicht* (vö. Röhrich 1991: 844).

Hasonló példát többet is lehet találni. Régi szólás az ’olyan eredménynek örül, amit még el sem ért’ jelentésű *előre iszik a medve bőrére* fordulat, de gyakran használjuk mondat formában, figyelmeztető felhívásként is: *Ne igyál/igyunk előre a medve bőrére*. A kifejezés Baróti Szabó Dávidnak *A magyarság virági* című munkájában még ebben a formában fordul elő: *Drágán árúlly a medve-bőrt, maga a medvéjét sem látta* (304, vö. NySz. I: 312), s O. Nagy szerint (1979: 351) ebben a formában találni meg Pázmány Kalauzában is. A szólásmondás szinte az összes világnyelvben megtalálható, itt most csak néhányat idézek:

ném. *die Bärenhaut verkaufen, bevor man den Bären hat*

ang. *Don't sell the bear's skin before you have caught the bear.*

Felmerülhet a kérdés, melyik forma volt előbb: a szólás-e, s abból lett a mondatformájú változat, vagy fordítva? Mivel ennek hátterében egy anekdota áll, melyben az elejteni szánt medve inti a rá vadászó ifjakat, hogy máskor ne igyanak előre a bőrére,

arra gondolhatnánk, hogy előbb létezett a felszólító változat. Ám ez egyáltalán nem biztos, ugyanis maga az a gondolat, hogy 'valaki előre örül olyasminek, ami még nem is az övé', afféle kognitív modellként számos egyéb formában is megjelenik a különböző nyelvekben, így a magyarban is, például gyakori volt a *meg sem fogta a madarat, máris mellestzi/kopasztja* változat is (vö. NySz. II: 727).

3.7. Igekötős variánsok létrejötte

További alaki változási lehetőség az igei fejű frazeologizmusok esetében, hogy az igekötő nélküli változatok mellett igekötősek is megjelennek, esetleg akár több különböző igekötővel alakult változat is használatos lehet. Lássunk ezekre is néhány példát!

Kicsi (kis) csupor hamar forr. ~ Kicsi csupor hamar felforr. 'a legtöbb kis termetű ember indulatos természetű' – vö. O. Nagy 1976: 134

fordul a kocka ~ megfordul a kocka 'fordul a sors, a szerencse' – vö. O. Nagy 1976: 371

lóg a nyelve ~ kilóg a nyelve 'megerőltető munkában v. a sok lótás-futásban nagyon elfárad' – vö. O. Nagy 1976: 506

piacra áll vmivel ~ kiáll a piacra vmivel 'elhíresztel, dobra ver vmit' – vö. O. Nagy 1976: 557

cokipoharat ad vkinek ~ megadja a cokipoharat vkinek 'szépszerével elbocsát, útnak indít, kitessékel vkit vhonnan' (rég) – vö. O. Nagy 1976: 117

napvilágot lát vmi 'nyilvánosságra kerül, megjelenik' ~ *meglátja a napvilágot vki* 'megszületik'

Utolsó példáink már némiképp átvezetnek a következő típushoz, ugyanis a két változat között már **szórendi különbség is van**: egyik variánsukban a tárgyi vagy határozói bővítmény megelőzi az igekötő nélküli igei fejet, míg a másikban ugyanez az igei fej igekötővel áll, s a bővítmény követi az igét.

3.8. A szórend / szerkezeti sorrend megváltozása a kifejezésekben

Az alaki változások közé kell még sorolnunk a topológiai változásokat is, azaz a szórend megváltozását egyes kifejezésekben. Ennek talán legszemléletesebb példáit azok között a páros frazeologizmusok (ném. *Zwillingsformeln*) között találjuk, amelyeknek korábban eltérő sorrendű változatai is léteztek.

Ilyennek tekinthetjük például a németben a 'vagyon, vki minden tulajdona' jelentésű *Hab und Gut* formulát, amelynek korábban *Gut und Hab* sorrendű variánsa is volt.

Burger a régi német nyelvből számos további példát bemutat (2012: 9–10), melyekben a ma szokásosan egyetlen szórendi megoldással előforduló páros formulák még mindkét szórendi megoldással adatolhatók, pl.

berc unde tal ~ tal unde berc 'Berg und Tal = hegyek-völgyek'

breit unde wît ~ wît unde breit 'weit und breit = közel s távol'

dort unde hie ~ hie unde dort 'hier und dort = itt-ott'
hof unde hūs ~ hūs unde hof 'Haus und Hof = ház és udvar'⁴

Hasonló példák vannak a magyarban is, itt csak néhányat említek meg:

m. R. *szerte-szerint* → mai: *szerint-szerte* (vö. Hadrovics 1995: 107)
 m. R. *nappal éjjel* → mai: *éjjel-nappal* (vö. Hadrovics 1995: 98)
 m. R. *rívás sívás* → mai: *sírás rívás* (vö. Hadrovics 1995: 89)
 m. R. *talpától tetéig(len)* → mai: *tetőtől talpig* (vö. Hadrovics 1995: 99)

4. Összegzés

Dolgozatom a terjedelmi korlátok miatt csak rövid vázlatát adhatta a frazeológiai variánsok keletkezésének. Remélhetőleg ennek ellenére ezzel a néhány példával is sikerült rámutatnom, mennyire sokrétűen zajlik a nyelvi változás, ezen belül a variánsképződés a frazeológiai rendszeren belül.

Hozzá kell még tennünk, hogy a különféle frazeológiai variánsok közül egyik vagy másik idővel gyakran kiszorul a használatból. Ennek okai is változatosak lehetnek, itt most csak kettőre hívnám fel a figyelmet.

Az egyik esetben egy a frazémában szereplő reália visszaszorul, használata megritkul, pl. m. *Nem eszi meg a farkas a telet* 'nem múlik el a tél komoly hideg nélkül'. Ehelyett ma már szinte kizárólag a *Nem eszi meg a kutya a telet* változat járja. A különbség oka is kézenfekvő: ma már alig látni *farkast*, így a vele genetikailag rokon *kutya* került a kifejezésbe (igaz, lassan már igazi tél sincs).

A másik esetben a korábbi variáns egyik komponense **mint lexéma** szorul a nyelvhasználatban háttérbe, ezért egy másik összetevőre cserélik. Így lett a régi magyar *duskát iszik* kifejezésből mára *áldomást iszik* 'vmi megállapodást ivással ünnepel, megpecsétel', illetve ezért cserélődött a főnévi *ravasz* komponens a ma használatos *rókára*, az alábbi közmondásban: *Az agg ravasznak is a csávában megtalálják bőrét.* (16. sz.; Heltai Gáspár 1980: 110) → *Agg rókának bőre is a tsávába kerül.* (18. sz.; PPB1, idézi a NySz. 2: 1447) 'előbb-utóbb minden bűnös elveszi méltó büntetését'.

Tegyük hozzá azonban azt is, hogy a frazeológiai variánsok és a modifikált alakok közötti különbségtétel nem könnyű. Láthattuk például, hogy előfordulnak régibb korok szövegeiben olyan frazémák, melyekben a mai alakhoz képest bizonyos betoldásokat találunk (pl. ném. *sich ein gut Herz fassen* – ma: *sich ein Herz fassen* 'felbátorodik', m. R. *szívet vesz*). De hogy ezek a bővített alakok az alapforma variánsai-e, vagy ezek már a saját korukban is a frazéma alapformájától való eltérésnek számítottak, azt szinte lehetetlen eldönteni. Elméletben könnyű megfogalmazni, hogy a frazeológiai modifikációk az alapformától való alkalmi eltérések, a gyakorlatban azonban a modifikáció, a variáns, a tévesztés és a véletlen kontamináció egymástól való elkülönítése gyakran igen nehéz, s hogy miként kezeljük őket, az nemegyszer pusztán a leírást végző kutató mérlegelésén múlik. Mindez történeti szövegekben hatványozottan érvényes (vö. Dräger 2012: 208–209).

⁴ A kifejezés a régi jogi nyelvben valakinek az egész birtokára vonatkozott. Hasonló jogi formulák voltak ezek is: *eigen unde erbe ~ erbe unde eigen* 'Eigenes und Ererbtes = saját és öröklött (vagyon)' vagy *lehen unde eigen ~ eigen unde lehen* 'Lehen und Eigentum = hűbértart és tulajdon' stb. (vö. Burger 2012: 10).

Hivatkozások

- Bierich, Alexander 2012: Zur Entwicklung der russischen Phraseologie im 18–20. Jahrhundert. In Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald szerk.: *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter. 83–112.
- Burger, Harald 2012: Alte und neue Fragen, alte und neue Methoden der historischen Phraseologie. In Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald szerk.: *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter. 1–20.
- Burger, Harald – Linke, Angelika 1998: Historische Phraseologie. In Besch, Werner – Reichmann, Oskar – Sonderegger, Stefan szerk.: *Sprachgeschichte. Ein Handbuch zur Geschichte der deutschen Sprache und ihrer Erforschung* 1–4. 2. kiadás. Berlin – New York: De Gruyter. 1: 743–755.
- Dräger, Marcel 2012: Plädoyer für eine diachrone Perspektive in der Phraseographie. In Filatkina, Natalia – Kleine-Engel, Ane – Dräger, Marcel – Burger, Harald szerk.: *Aspekte der historischen Phraseologie und Phraseographie*. Heidelberg: Universitätsverlag Winter. 193–226.
- Filatkina, Natalia 2013: Wandel im Bereich der historischen formelhaften Sprache und seine Reflexe im Neuhochdeutschen: Eine neue Perspektive für moderne Sprachwandeltheorien. *Jahrbuch für Germanistische Sprachgeschichte* Volume 4. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 34–51.
- Forgács Tamás 2007: *Bevezetés a frazeológiába*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 69. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Forgács Tamás 2021: *Történeti frazeológia. A történeti szólás és közmondáskutatás kézikönyve*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 218. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hadrovics László 1975: *Szavak és szólások*. Nyelvtudományi Értekezések 88. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Havryš, Mychajlo (é. n.): Phraseologische Kontamination – Fehlleistungen oder wirksames stilistisches Mittel? <https://core.ac.uk/download/pdf/197271913.pdf>
- Jesko, Friedrich 2007: Historische Phraseologie des Deutschen. In Burger, Harald – Dobrovolskij, Dmitrij – Kühn, Peter – Norrick, Neal R. szerk.: *Phraseologie. Ein internationales Handbuch zeitgenössischer Forschung* 1–2. Berlin – New York: Walter de Gruyter. 2: 1092–1106.
- Margalits, Ede, 1896: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest: Kókai Lajos.
- MNSZ. = *Magyar nemzeti szövegtár*. Elektronikus adatbázis, a mai magyar írott köznyelv általános célú reprezentatív korpusza. HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont, Budapest. <http://corpus.nytud.hu/mnsz> (2024. 04. 23.)

- NySz. = *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1-3. Szerk. Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond. Budapest: Hornyánszky Viktor kiadása. 1890–1893.
- O. Nagy Gábor 1976: *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- O. Nagy Gábor 1979: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. kiadás. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Röhrich 1991 = Röhrich, Lutz 1991–1992: *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Freiburg/Basel/Wien: Herder Verlag.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai Kiadó. 1967–1976.

A HÁTLAGI FELJEGYZÉSEKKEL KAPCSOLATOS MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK – VÁLASZOKKAL

HAADER LEA

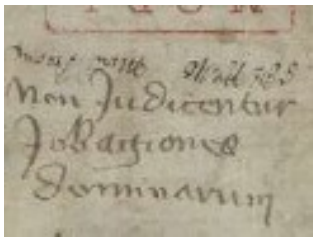
1. Bevezetés

A hátlagi feljegyzés vagy indorsatum (‘hátirat, felzet’) levéltári szakkifejezés az oklevelek, hivatalos iratok külzetére írt feljegyzések megnevezésére. A következőkben olyan hátlagi feljegyzésekről lesz szó, amelyek az egykori Nyulak szigeti domonkos kolostor okleveleinek külzetén olvashatók és m a g y a r nyelvűek. Ez az új – eddig 137 tételt számláló – nyelvemlékcsoport Zágorhidi Czigány Balázs jóvoltából került a kutatás elé. Ő a pozsonyi klarisszák levéltári anyagából a szigeti domonkos kolostor okleveleit kiválogatva figyelt fel arra, hogy a szigeti oklevelek egy részének hátoldalán nemcsak latin, hanem magyar nyelvű feljegyzések is vannak, sőt, ezek több esetben u g y a n a z o n latin feljegyzések magyar megfelelői (1., 2. és 3. kép). (A két kolostori levéltár elegyét az ismert történelmi körülmények hozták létre: a török elől menekülő nyúlzigeti domonkos apácák utolsó állomása Pozsony lett, itt haltak ki, levéltáruk és kódexaik a klarisszákra maradtak.)¹

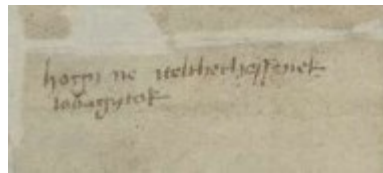

1. kép. DL 9220

¹ Az anyagot első alkalommal együtt mutattuk be az „Árpád-házi Szent Margit és kora. 750 éves örökség” c. konferencián 2022 novemberében. A konferencia anyaga megjelenés alatt.

2. kép. DL 9220

3. kép. DL 9220

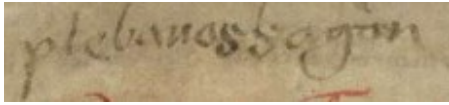
Ezzel a felfedezéssel nemcsak egy új nyelvemléke g y ü t t e s t kaptunk ajándékba, hanem egyúttal egy új nyelvemlékt í p u s t is, amely több szempontból is figyelemre méltó: a korszak főként egyházi nyelvemlékeitől eltérően j o g i jellegű és a döntően másolt nyelvemlékek ellenében n e m m á s o l a t. A feladat: ebből a szöveg-halmazból kibontani, hogy a hátiratokat kik, mikor és milyen rendeltetéssel hozhatták létre. Utóbbi megtalálása azért is fontos, mert ebben a korban hátlapi feljegyzések anyanyelven a magyarországi gyakorlatban még nem ismeretesek (az egyetlen – más jellegű – kivételre ld. Németh 1958). A válaszok keresése során nem kevés módszertani nehézséggel találtam szembe magamat. Ezekről, a vizsgálatról és a nyomában tehető megállapításokról lesz szó a következőkben.

2. A kezek elkülönítésével kapcsolatos módszertani kérdések

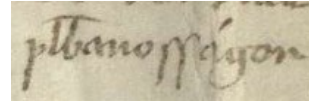
Már első látásra nyilvánvaló volt, hogy a feljegyzéseket nem egy személy hozta létre, a kezek egymástól való elhatárolása, számuk (körülbelüli) meghatározása ezért a vizsgálat kezdete és egyik alapproblémája lett. Jelentős segítséget jelentett, hogy már első ránézésre felismerhető és azonosítható volt két „horgonyt jelentő”, a kódexekben is tevékenykedő kéz: Ráskay Leáé és azé az apácáé, akit a PéldK. 3. kezeként emlegetünk (írása a PéldK.-ben levő terjedelmesebb részen kívül még a CornK.-ben és a GömK.-ben is látható). Kettejükhez összesen 11 feljegyzés kapcsolódik. Az összes többi indorsatum azonban a kódexirodalomból (legalábbis számomra) ismeretlen scriptorok keze által íródott.

A kézelválasztási/-azonosítási folyamatban az első kapaszkodót a p a l e o g r á f i a adja. Megállapítása szerint különböző kezeknél a betűk kivitelezése soha nem teljesen azonos, akkor sem, ha a kérdéses kezek azonos iskolában/írástípusban nevelkedtek. A különbségeket megragadni leginkább a komplikáltabb betűformák esetében, mint a *g*, *h*, *k*, *r*, *w* vagy a kerek *s* írásmódjában, továbbá a ligatúrák, rövidítések kivitelezésében lehet (Schneider 1999: 99). Számolni kell azonban többrendbeli nehézségekkel is. Egyik oldalról azzal a tapasztalati ténnyel, hogy az azonos iskolát járt kezek betűvetése, ha t e l j e s e n azonos nem lehet is, de szinte a megtévesztésig hasonló már igen; másik oldalról pedig azzal, hogy ugyanazon scriptor is ismer és használ(hat) egyazon munkáján belül is alternatív betűformákat – sokszor betűkörnyezettől függően; gyakori az ilyesmi például az *s* és *r* formái esetében vagy a hurkolt, ill. egyenes felső szárú *l*, *d*, *b* írásakor. Néhány példa:

s-formák egyazon kéztől (4. és 5. kép):

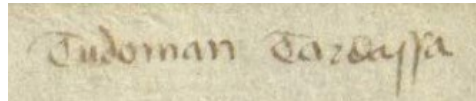

4. kép. DL 2344

5. kép. DL 402

d-formák (6. kép):

6. kép. DL 15014

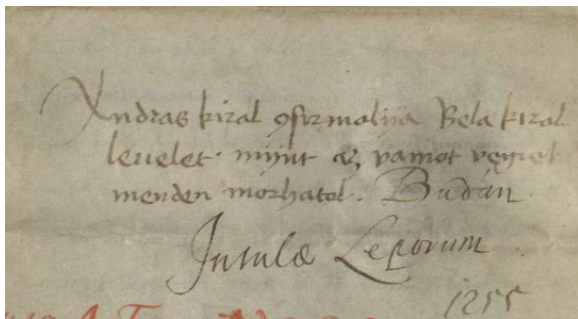
További bonyodalmat jelent, hogy ugyanaz a kéz önmagán belül is képes – és szokott is – változni, korral, betegséggel vagy íróalkalmatosságoktól függően. Az írásképpel kapcsolatos többrendbeli nehézségek miatt tehát önmagában a paleográfiára nem hagyatkozhatunk, egyéb fogódzókra is szükség van.

Kódexkezeket elhatárolni többször segítettek már nyelv i t á m p o n t o k . Fogódzóvá annak az előfeltevésnek az alapján válhatnak, hogy minden kéznek (azaz fejnek) vannak nyelvi kategóriákban tetten érhető, csak rá jellemző specifikumai (vö. Haader 2004: 197–198). Itt a következő vizsgálati szempontok jönnek számba: a hangjelölés, azaz a fonéma–graféma viszonyok; a sorvégi elválasztás; a szövegtagolás módzatai; a szövegbeli hibázások; a rövidítési szokások; valamint a nyelvjárási jellemzők.

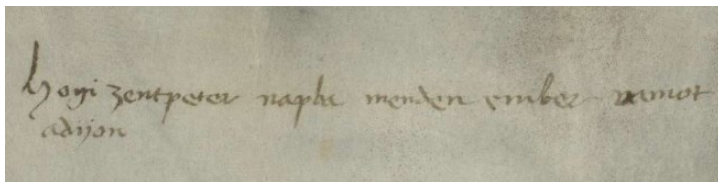
A hátlapi feljegyzéseknek van azonban egy olyan sajátossága, amely mind a paleográfiai, mind a nyelvészeti fogódzók használatát nemcsak megnehezíti, hanem olykor lehetetlenné is teszi. Ez a feliratok r ö v i d s é g e . A paleográfiai szempont szerinti útbaigazító, „íránymutató” betűk pl. az azonosnak sejthető kezek feljegyzéseiben több ízben vagy egyáltalán nem fordulnak elő, vagy az összevetendő szövegek közül csak az egyikben találhatók meg. Ami a nyelvi szempontokat illeti: közülük a sorvégi elválasztás teljesen elesik, amint hogy annak sincs értelme, hogy a hátlapi feljegyzéseken a szövegtagolás módzatait vizsgálgassuk. Mindebből az következik, hogy a kezek elhatárolásához ezektől eltérő támpontokra is szükség van.

Az új fogódzók megtalálásában a szövegek jogi jellegéből fakadó sajátosságok nyújtottak segítséget. Három ilyenre lehetett támaszkodni. Ezek:

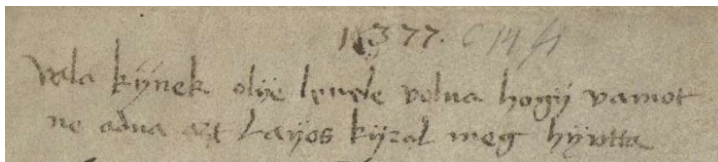
Az a z o n o s j o g i ü g y r e v á l o v o n a t k o z á s . A szigeti oklevelek a bennük foglalt kiváltságok szerint csoportokat alkotnak: vám, adó, kamara haszna, a jobbágyaikkal kapcsolatos bíraskodási illetékességek, határjárások, adományozások stb. Egyes esetekben a magyar feljegyzések írásképeiből egyértelmű, hogy egy-egy kiváltsággal ugyanaz a személy/kéz foglalkozott. Legfeltűnőbb ez a vámról szóló oklevelek csoportjában, ahol 21 hátlapi feljegyzés származik biztosan egyazon kéztől (7., 8. és 9. kép).

7. kép. DL 1245

8. kép. DL 7716

9. kép. DL 4184

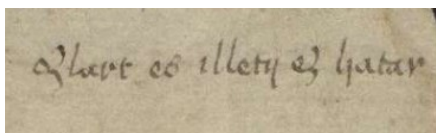
Az azonos szóhasználat. Kapcsolódik az előzőhöz, de tágabb merítésű. A feljegyzések tartalmi sajátossága – jogi szövegről lévén szó –, hogy többször kerülnek elő bennük ugyanazok a köznevek és helynevek. Ezek írásképeinek egybevetése pontosabban segítheti az összehasonlítást. Ilyen gyakrabban előforduló köznevek és helynevek például: *asszony, dézsma, donáció, határ, ítélt és ítéltessenek, jobbágy, kamarahaszna, konfirmáció, levél, tudomány, tilalom; Papi, Szakállas* stb.

A szöveg szerkezeti megformálása. Ez azért vált támponttá, mert összefüggés látszott a feljegyzések grammatikai megformáltsága és az egyes írásképek/kezek között.

A következő szerkesztésmódok fordulnak elő:

A feljegyzés teljes mondat.

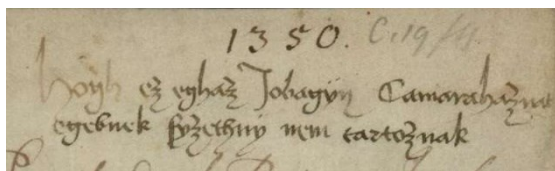
egyszerű: *ozlart es illety ez hatar* (10. kép);

10. kép. DL 6196

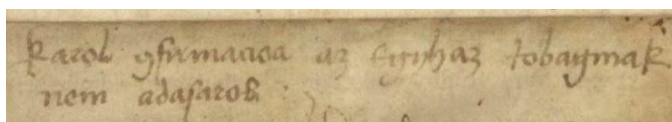
összetett: *Andras királ confirmálja Bela királ leuelet mynt az vamat vegiek minden morhatol*; (ld. 7. kép), ritkábban még többszörösen összetett is: *vala kylene olye leuele volna hogij vamat ne adna azt Layos kiral meg hivtta* (ld. 9. kép).

Gyakori és gazdaságos megoldás, hogy az összetett mondatból csak a mellékmondat – az információ szempontjából a lényeg – szerepel a hátlapon: *Hogh ez eghaz Jobagj<n> Camarahaznat egebnék fizethny nem tartoznak* (11. kép).

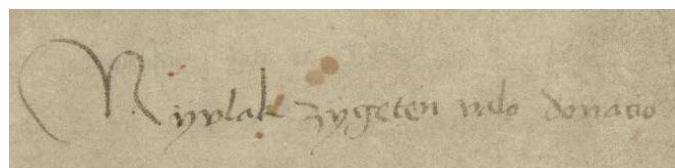

11. kép. DL 4165

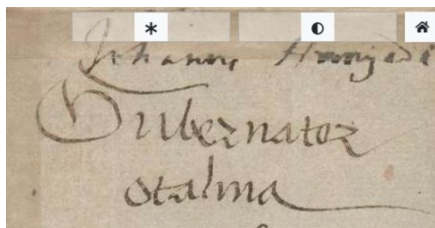
A szerkezetek közül -ás/-és képzős, mellékmondat értékű szerkezet: *Karol confirmacioa az Egyhaz lobaginak nem adasarol* (12. kép), valamint különféle bővítettségű nominális szerkezetek fordulnak elő: *Njvlak zygeten valo donacio* (13. kép), *Gubernator otalma* (14. kép).

12. kép. DL 592

13. kép. DL 1128

14. kép. DL 13760

A kézcsoportok végül az összes említett kapaszkodó együttes figyelembevételével alakultak ki: 8 csoport, esetenként alcsoportokkal, valamint külön egységként a már ismert két szigeti apáca keze. Módszertani megjegyzésként azonban nem lehet elégszer és eléggé hangsúlyozni, hogy az *ingadozások* a kor írásbeliségéhez *mindenkint* *ben* hozzátartoztak, és ez a megítéléseket jelentősen nehezíti. Ez – megtoldva a szövegek rövidségével – eredményezte azt, hogy a vizsgálat során bizonyos feljegyzések többször oda-vissza vándoroltak a csoportok között, ami viszont más oldalról azt is jelenti, hogy az ilyen kezek térben és/vagy időben nem állhattak egymástól messze. A

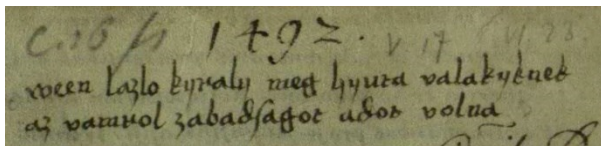
kézfelosztást most nem ismertetem,² a következőkben inkább néhány további módszertani jellegű dologról szeretnék szót ejteni.

3. A feljegyzések keletkezési idejével kapcsolatos kérdések

Az első támpontot ebben a kérdésben a szigeti apácáktól származó hátlap-feljegyzések jelentették. A két sororról ugyanis tudjuk, mikor tevékenykedtek. Ráskay Lea (kolofonjai alapján) 1510 és 1522 között, ebben az intervallumban még írásváltozásai is viszonylag jól követhetők. Egyik hátlap-feljegyzése egy 1514-ben kiadott oklevél hátulján áll, értelemszerűen ennél korábbi tehát nem lehet, az írásképe pedig szintén a tízes évek közepe tájára utal.

Ráskay hangjelöléséről tudjuk, hogy a saját korára nézve feltűnően archaikus (vö. Kniezsa 1952: 144), és – a jelen anyag alapján megállapíthatóan – ez a hangjelölés lényegében megegyezik az ismeretlen hátlap-kezdek hangjelölésével. A PéldK. 3. kezével kapcsolatban ugyanez már nem mondható el. Igaz, hogy magára a típusra nézve (kanceláriai helyesírás) az ő helyesírása is megfelel az ismeretlen kezékének, de egyes fonéma-gráféma megvalósulásaiban azoknál „modernebb”, belesimulva korának szokásos hangjelöléseibe (pl. /i/ hangértékben az *y*, /v/ hangértékben a *w* használata, a magánhangzó-hosszúság jelölése betűkettőzéssel stb.).

Igen hasznos módszertani támpontot jelentett az, hogy *m e l y* oklevelek hátlapjára írt a két apáca, vagyis a feljegyzéseiket hordozó latin oklevelek keletkezési ideje. Míg az ismeretlen kezdek esetében több ízben azt láttuk, hogy egy-egy kéz a *z o n o s* típusú kiváltások ügyében keletkezett okleveleket feliratozott (például a vámmal, a kamara hasznával vagy a jobbágyság megítélhetőségével kapcsolatos iratokat), függetlenül a latin oklevelek keltezési idejétől, addig a két sorornál más a helyzet. Náluk a tartalmi csoportok szerinti egységességnek semmi nyoma, ők az oklevelek *k e l e t k e z é s i* idejére nézve egységesek: felirataikat néhány kivétellel a II. Ulászló (1490–1516) korabeli, újonnan megerősített oklevelek hátulján találjuk (DL 593, 1016, 3651, 8061, 19 844, 3008). A PéldK. 3. keze egy Ulászló kori (átírt) oklevél hátuljára ezt írja: *ween lazlo kyraly meg hyuta valakyknek az vamrol zabadsagot adot volna* (15. kép).

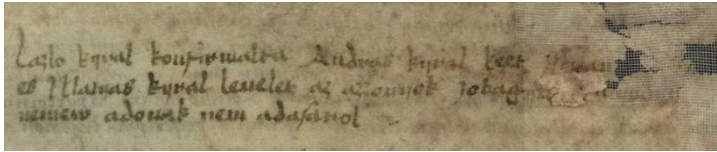
15. kép. DL 19844

A szinte familiáris megnevezés, a *vén* ragadványnév a király uralkodásának arra az időszakára utalhat, amikor az már beteg és elesett volt. (Ismeretes, hogy Ulászló 1504, de főleg feleségének – a Winkler kódex által is megemlített – halála, 1506 után sokat betegeskedett, és 60 éves korában, 1516. március 13-án halt meg.) A feljegyzés idejét tehát az 1510-es évek közepére, esetleg korai második felére tehetjük.

A következő – igen fontos fogódzót – a PéldK. 3. keze szolgáltatja. Ő ugyanis feliratainak megfogalmazásában erősen *m i n t a k ö v e t ő*, utánozza az azonos (hasznoló) kiváltásra vonatkozó korábbi oklevelek hátlap-feljegyzéseinek megformálását.

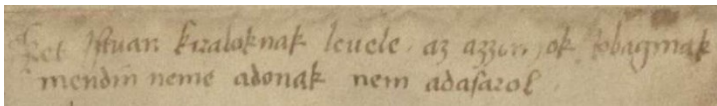
² A megjelenés előtt álló tanulmányban (ld. 1-es lábjegyzet) részletesen foglalkoztam vele.

Egyetlen példa: PéldK. 3. keze: *Lazlo kiral konfirmalta Andras kiral keet Istuan [kiral]³ es Matyas kiral leuelet az azzonyok jobagy[nak minden] nemew adonak nem adasarol* (16. kép).

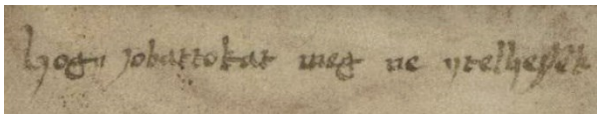
16. kép. DL 593

Mintái: *Ket Istuan kiralo knak leuele / az azzonyok Iobaginak mendm neme adonak nem adasarol* (17. kép);

17. kép. DL 590

Karol confirmacioa az Egyhaz Iobaginak nem adasarol (ld. 12. kép). A megfogalmazás átvételében egy másik esetben odáig megy, hogy berken belüli domonkos apácaként is megtartja előzményfeljegyzésének T/2. személyű alakját: *hogy jobattokat meg ne ytelhessek* (18. kép).

18. kép. DL 1016

Ha tehát volt mintakövetés, akkor mintának is kellett lennie: azaz az ismeretlen kezek hátlapi feljegyzéseinek a sororok munkáját meg kellett előzniük. Kérdés, hogy mennyivel?

Ennek megközelítéséhez a szövegek erőteljes illabialitása nyújtott támpontot. Az ilyen szóalakok: *zegedese* (DL 13 682), *ferede* (DL 4509), *Menden neme* (DL 585 és 590), *Semmi neme* (DL 995), *eretelen* (DL 3405), *elet* (=előtt, DL 14 872), vagy a *-ből* rag *-bel* változata: *yeuedelmbel* (DL 863) stb. erős rokonságban látszanak lenni a 15. század második feléből való *Sermones Dominicales* prédikációgyűjtemény gyakorlatával: *Inseghbel* (1: 345), *binrel* (2: 272), *elet* (= előtt; 1: 365), *elhete* (= élhető; 2: 275), *eretelental* (= erőtelentől; 2: 720), *belele* (2: 711), *Gegessegnek* (1: 294), *gehetekh* (= gyűjtésék; 1: 298), *zepletelen* (1: 303) stb. A felsorolt nyelvi egyezésekhez – főként a palatálisok jelölésében – még helyesírásiak is társulnak, így a többrendbeli analógiák feljogosítanak arra, hogy a hátlapi feljegyzések idejét is nagyjából erre az időszakra, a 15. század második felére tegyük.

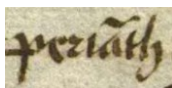
³ A károsodott, de biztonsággal kikövetkeztethető részek []-ben.

4. Tapogatózások a személyek körül

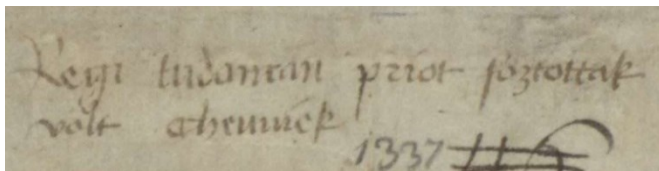
Kiket takarhatnak a feljegyzések ismeretlen kezei? Magából az írásképből ítéletet mondani, akárcsak a scriptor nemére vonatkozóan is, eléggé kockázatos – főleg mióta Ráskay Leát férfikéznek nyilvánították (vö. Horvát 1835: 112). A kockázat tudatában is úgy vélem azonban, hogy bizonyos szövegsajátságok megengedik, hogy férfi kezeket valószínűsítsünk.

A lehetséges támpontok közül most csak egyet szeretnék foglalkozni: a hátlapí feljegyzéseknek azzal a jelenségével, amelynek során latin íráspraxisból származó rövidítések et interpretáltak a magyarra.

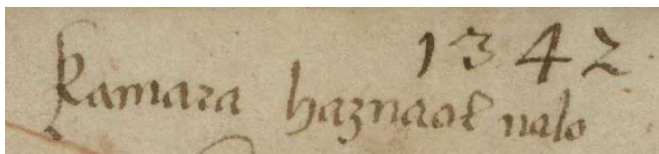
A latin kéziratokban – gyakorlati, gazdaságossági okokból – számos rövidítéssel találkozni. Bizonyos betűket elhagytak, másokat a sor fölé írtak (vö. Jakó–Manulescu 1987: 200–201; Schneider 1999: 84–89; Vizkelety 2004: 28–29). Ha ezt a latinban bevett gyakorlatot magyar szövegre alkalmazva látjuk, első látásra hibát sejtünk, miközben ezek a középkori írástechnikából származó jelenségek, á l h i b á k . Ilyen például az *r*-nek a latinban szokásos sor fölötti betoldásos hangjelölése nyomán – amelyet például a *peria(r)th* szóban látunk (19. kép) – a szótestekből való gyakoribb kimaradása: *priot*, *haznaol*, *Somogiol* (20., 21. és 22. kép).

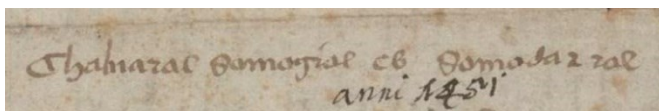
19. kép. DL 16762

20. kép. DL 3078

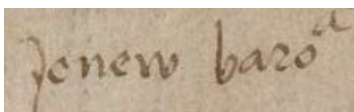

21. kép. DL 3496

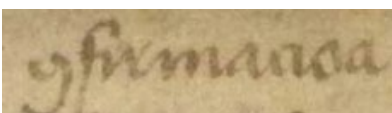

22. kép. DL 8658

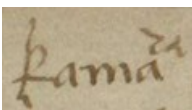
De ilyen az ún. toldalékjelölő gyakorlat is, amelynek során a scriptor „egy ragozott szónak csak a tövét írta ki teljesen, az eset ragját pedig, amiben a szó a mondatban szerepelt, rövidített formában (mintegy indexelve) a szó fölé jegyezte.” (Tóth P. 2020: 322). Erre a megoldásra mutathat anyagunkban a *baro^a* (23. kép), *confirmacioa* (24. kép), itt a „fel-emelés” alig észrevehető, és a *kama^{ra}* (25. kép) írásmódja, – miközben utóbbiban a *-ra* téves analógiával kikövetkeztetett rag. A *ra* latin oklevelekben amúgy többször fordul elő rövidítve (csak egy példa: a *supradicta* szóban; 26. kép).

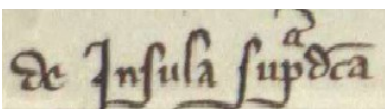
23. kép. DL 10244

24. kép. DL 592

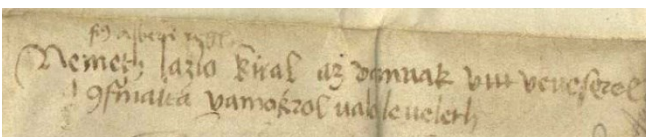
25. kép. DL 3405

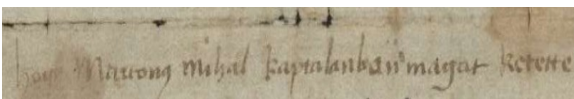
26. kép. DL 787

A fentebb említett *r* elmaradás két esete az anyagban a *-ról/-ről* rag *r*-jét érinti (l. a 21. és 22. képet). Az utóbbiban gyanús még a *Somodar rol* szóalak ragjának szokatlan és furcsa különállása is, bár az *r* ott megvan. Nem elképzelhetetlen viszont, hogy ez is egy ilyen ragrövidítő szándék esetlenebb, sikerületlenebb megnyilvánulása lehet. Több ilyen toldalékjelölő analógiát sorol fel Tóth Péter a Güssingi glosszákból, amely szintén 15. századi nyelvemlék (Tóth P. 2020).

Ezek a jelenségek megtoldva a bevett latin rövidítésekkel: *confirmal*, *confirmacio* plebanosság, *Martonus* (ld. 5., 24., 27. és 28. kép) olyan latin írásgyakorlatot feltételeznek, amellyel apácák nemigen rendelkeztek. Így az ismeretlen kezek többségében bízást férfikezeket feltételezhetünk.

27. kép. DL 403

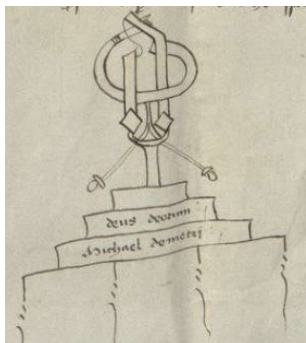
28. kép. DL 15280

5. A módszer visszaigazolódik

A többrendbeli fogódzók szerencsére jó irányba vittek, és eredményre is vezettek: a feljegyzések készítői közül a legaktívabbat sikerült névvél is azonosítani.

Mint említettük, a vámjogokkal foglalkozó oklevelek 21 darabjának a hátlapján egyazon kéz írása látható. Ez már elégséges szövegmenyiségnak tűnt a mögötte álló személy kilétének lehetséges felderítéséhez is. Ezért – a fogódzók iránymutatása szerint – az 1450 utáni latin oklevélszövegeket kezdtem el vizsgálni. Így találtam rá a DL 15118. számú oklevélre, amelynek írásában ezt, az indorsatumok készítésében jeleskedő

kezet ismertem fel.⁴ A latin oklevél regesztája szerint: „Bereen-i Demeter fia Mihály császári közjegyző oklevele, mely a fenti napon a nyulakszigeti apácák monostorában kelt. Megjelent a közjegyző előtt Kalmar István Igalról, aki a nyulakszigeti apácák nevében bemutatta előtte De Mazancollis János legum doctornak és a pápai kamara általános ügyhallgatójának saját pecsétjével és közjegyzői jeggyel ellátott oklevelét, kérve, hogy a bemutatott oklevélről állítson ki az apácák részére hiteles másolatot. Mint tanúk szerepelnek: Michael Racz, civis Budensis et Benedictus Rydegh de Veteri-Buda. Ere deti, hártya. Közjegyzői jegy.” (29. kép)

29. kép. Berényi Demeter fia Mihály közjegyzői jegye

Az oklevélen a közjegyzői jegy mellett négy soros szöveg áll, mely szerint: Mihály klerikus, Berényi Demeter fia a veszprémi egyházmegyéből, közjegyző a fenti levél bemutatásánál a tanúkkal együtt jelen volt, mindent látott és hallott, ezt a jelen oklevelet ő maga írta le ebben a hivatalos formában, és ellátva közjegyzői jelével és nevével hitelesítette.

Az oklevél, amelyet tehát Berényi Demeter fia Mihály, császári közjegyző készített, a regesztá szerint 1458. június 15-én kelt a szigeti monostorban, újabb átírásaként egy már többször megerősített oklevélnek, amely a nyúl-szigeti apácák dézsmaszedési jogaira vonatkozott. Mindezen körülmények életszerűségükkel a *m i k o r* és a *k i (k)* után a *m i é r t r e* is feleletet adnak. Az 1458-as év a szigeti kolostor történetében nem akármilyen év volt. Ekkor került ugyanis sor a Domonkos-rend férfi és a női ágának húsz évig tartó kenyértörésére, amelynek eredményeképpen a férfi rend – az addigi gyakorlattól eltérően – nem volt hajlandó tovább foglalkozni az apácák birtokügyeivel (Implom 2017: 655; Orsós 2020: 97). Ezért és ekkor lett/lehetett szükség arra, hogy a birtokügyekben és kiváltságokban való könnyebb tájékozódás érdekében – amelyet a korántsem ritka peres ügyek intézése feltehetően megkövetelt – az oklevelek hátlapjára a sokszor már meglevő latin mellé anyanyelvű feliratok is kerüljenek. Michael Demetri ennek a folyamatnak az egyik, ha nem „a” kulcsszereplője. A magyar hátlapi felirataiból kiválólag kancelláriai gyakorlat latin oklevelével kétségtelen igazolást nyert. A hátlapi feljegyzések több keze esetében is felmerül hasonló gyanú, ezek igazolása (vagy annak kísérlete) azonban még várat magára.

⁴ Az említett, megjelenés előtt álló tanulmányban megtalálható az írások részletes összehasonlítása.

6. Két következtetés

Az elmondottak két dologra is rávilágítanak.

Ami a szigeti műhelyt illeti: Ráskay Lea és a PéldK. 3. keze, akik kódexbeli együtt munkálkodásukat már eddig is többször bizonyították, ismét párban jelennek meg. (Korábban az ő együttes tevékenységük segítette ahhoz, hogy a szigeti domonkos kolostor scriptoriumát műhelynek tekinthessük; vö. Haader 2004.) Ezúttal azonban a két soror új, a kódexmásolástól eltérő oldallal mutatkozik be. Az általuk felírt oklevelek jellegéből – abból tudniillik, hogy nem a kiváltság jellege, hanem az oklevélkeletkezési ideje a meghatározó – arra lehet következtetni, hogy a 16. század elején a kolostorban levéltári revíziót tartottak (erre akár a fokozódó török veszély is szolgálhatta az alkalmat), és a hiányzó hátlapi feljegyzéseket – a hiány főleg a késői, II. Ulászló korabeli okleveleket érintette – pótolták. A PéldK. 3. keze aktualizálva ugyan, de egyszerűen lemintázta a megfelelő korábbi oklevelek felíratait, Ráskay a tőle megszokott puritánsággal fogalmazott. Ráskayval kapcsolatban a most előkerült anyag nyomán azt is valószínű lehetőségnek tartom, hogy az ő archaikus, a saját koránál jóval régiesebb kancelláriai helyesírásában ezeknek a 15. századi hátlapi feljegyzéseknek a hangjelölési gyakorlata (is) szerepet játszik.

A második következtetés a 15. század nyelvére vonatkozik. Ezek a hátlapi feljegyzések arról tanúskodnak, hogy a magyar jogi nyelv – annak ellenére, hogy a joggyakorlat nyelve még egészen a 19. századig a latin maradt – már ekkor teljes fegyverzetben áll előttünk, hogy a szóbeliségben már ebben az időben is gördülékenyen használták. Csak néhány, a hátlapi szövegekben többször előforduló kifejezésre utalok: *meghiült* 'érvénytelenít, kiüresít' (vö. NySz: *hiül* 'üresedik' + *-t* műveltető képző), *tudomány* 'testimonium, Zeugnis, Geständnis', *szegődés* 'pactum, Vertrag', a *valál* 'birtok' stb. Bebizonyosodott Solymosi László megállapítása: „a középkor végére a magyar nyelv is feltehetően alkalmas volt a jogi írásbeliségre” (Solymosi 2011: 480).

Végül az összes eddigiek: a módszertani fogódzók és a rájuk építhető eredmények kiválóan alátámasztják a kéziratok antropológiájáról, a kéziratok biografikus tárgy jellegéről szóló megállapításokat (vö. Tóth Zs. 2015: 649).

Hivatkozások

- Haader Lea 2004: A Nyulak szigeti scriptórium mint műhely. *Magyar Nyelvőr* 128, 196–205.
- Horvát István 1835: Boldog Margit Apátnak, IV. Béla Király Leányának, Élete. *Tudományos Gyűjtemény* 1835/2: 109–116.
- Implom Lajos 2017: *Adatok a Szent Domonkos-rend magyarországi rendtartományának történetéhez*. Vasvár: Domonkos Rendtörténeti Gyűjtemény.
- Jakó Zsigmond – Radu Manolescu 1987: *A latin írás története*. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Németh Gyula 1958: Egy jász szójegyzék az Országos Levéltárban. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 12, 233–256.

- Orsós Julianna 2020: A Nyulak szigeti domonkos apácakolostor képviselőjének fő vonásai 1458–1526 között. *Turul* 93/3: 97–111.
- Schneider, Karin 1999: *Paläographie und Handschriftenkunde für Germanisten*. Tübingen: Max Niemeyer.
- Solymosi László 2011: Anyanyelv és jogi írásbeliség a középkori Magyarországon. *Történelmi Szemle* 53/4, 480–501.
- Tóth Péter 2020: Güssingi glosszák. In Hende Fanni – Kisdi Klára – Korondi Ágnes szerk.: „Mestereknek gyengyének”. *Ünnepi kötet Madas Edit hetvenedik születésnapjára*. Budapest: Országos Széchényi Könyvtár – Szent István Társulat.
- Tóth Zsombor 2015. Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119: 625–650.
- Vizkelety András 2004: *Az európai prédikációirodalom recepciója a Leuveni Kódexben*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

ORVOS SZAVUNK ŐSI JELENTÉSÉRŐL ÉS SZÓCSALÁDJÁRÓL

„KOROKAT VYGAZT VALA, VAKOKAT, SANTHAKAT
GYOGYTT VALA”

HORVÁTH KATALIN

1. Bevezetés

1.1. Néhány szó az orvos főnév eredetéről

Dolgozatom alcíme idézet az Érdy-kódexből (1527). Ez a mondat a kódex szövegében Jézusra vonatkozik, és az orvos feladatát írja le.¹ *Orvos* szavunk ugyanis ’gyógyító’, a belőle levezetett *orvosol* ige ’gyógyít’, a továbbképzett *orvoslás* főnév ’gyógyítás’ jelentésű. A finnugor eredetű *jó* melléknévből létrejött, s a *jó* > *jóg* > *gyóg* > *gyógy*- fejlődési soron végiment, többalakú többől (*jó* ~ *jav*-) létrejött hatalmas, több részrendszerre tagolódó szócsalád ismert eredetével, fölfejtett belső összefüggéseivel szemben, korai adatolású (1211?, 1372 u.), szókészletünk központi részéhez tartozó *orvos* főnevünk eredete máig bizonytalan, etimonja vitatott: finnugor vagy ótörök eredetű egyaránt lehet.

1.1.1. Ma finnugor nyelvészeink egyetértenek abban, hogy a szó föltehetően ősi örökség a finnugor korból, s a varázslás, bűvölés, jóslás, sors, sorsolás, végzet fogalomkörébe tartozott: l. a finn **arpa*; gen. *arvan* ’varázslás, varázseszköz → sorsolás, sors, végzet’², az *arpele* ’(ki)sorsol, jósol’, *arpoja* ’varázsló, jóvendőmondó’ stb. jelentésű szavakat, és ezek észti, lapp, lív megfelelőit (UEW.; MSzFE.; TESz.; EWUng.; ÚESz.).³

Ez az etimológia a 19. század végén született és a Kalevala-fordító Vikár Bélától származik (1899: 174–175, 1901: 97–104). Vikár a Kalevala fordítása közben, a népi eposz szövegében találkozott a ’jóslási, varázslási, bűvölő <eszköz>’ jelentésű *arpa* szóval, és vetette fel a finn szó magyar (és törökségi) kapcsolatainak a lehetőségét. Elsősorban nem nyelvészeti érvekre, hanem ősvallásunk, illetve a népi hiedelemvilág közös

¹ Régi nyelvünkben a kettős szófajú (melléknév és főnév) *kór* eredetileg nem ’betegség’, hanem ’beteg’, illetve ’beteg ember’, a R. *vigaszt* ige pedig ’gyógyít’ jelentésű volt (NySz., TESz., EWUng.).

² A finn etimológiai szótár, az SSA. (1992 1: 83) az *arpa* szócikkében első helyen egészen más magyarázatot ad: a szót ősi, északi germán jövevényszóként értelmezi, ’örökség’, ’földtulajdon, örökölt föld’ eredeti jelentést tulajdonítva neki. Ám nem zárja ki a magyar *orvos*-sal, illetőleg a hangtanilag-jelentéstanilag megfelelő törökségi szavakkal való lehetséges ősi rokonságot sem. A finn adatok értelmezésében nyújtott segítséget Csepregi Mártának köszönöm.

³ Figyelemre méltó, hogy a szócsalád megfelelői a magyarral közelebbi rokonságot mutató obi-ugor nyelvekből hiányoznak.

eszméire, az ősi, egyetemes gyógyító tevékenység szakrális-rituális formáira támaszkodva. „Ősvallásunk a sámánizmus volt – írja – ugyanaz a bűvölő-bájoló vallás, melyet a Kalevala tükröz, ha nem tekintjük a belevegyülő újabb hatásokat” (Vikár 1899: 174).

Setälä hozzászolt a kérdéshez: „Az *arpa* : *orvos* egybevetés szerintem figyelmet érdemel. Ha helyesnek bizonyulna, akkor e szókban a finn-ugor sámánizmusnak egy nyelvi emlékét bírónk” (JSFOu. 1900: 4/51, idézi Vikár 1901: 102).⁴

Az *arpa* szócsaládja a mai finnben is eleven (l. *arpa* 'sors, végzet, osztályrész', *arapelä* 'szerencsejáték', *arpoa* 'sorsot vet, (ki)sorsol', *arpoja* 'sorsvető, jósló' stb. [Papp 1978]).

Turkológusaink viszont – szintén a varázslás, jóslás, illetve a betegség, gyógyítás fogalomköreire vonatkozó törökségi szavakat vizsgálva (l. pl. altaji tör. *arba*- 'varázsló, elbűvöl', ujjur *arvışči* 'varázsló', kirgiz *ōru*, oszm. *ayrī* 'beteg, betegség' stb.) – a magyar szó ótörök eredetét is valószínűnek tartják (vö. Munkácsi 1887–90: 115–129; Fokos 1909: 251; Rásonyi 1934: 157–158; UEW; WOT.)⁵. Korán fölmerült az idevonható finn-ugor és a törökségi szavak ősi – ősrökonságból, areális kapcsolatból vagy kulturális hatásból eredő – összefüggésének gondolata is (Vikár 1901: 101–104; Németh 1928–30: 62–84).

Újabb etimológiai szótáraink az *orvos* egyaránt lehetséges kétféle eredetét szintén megkísérlik összekapcsolni. Úgy vélik, hogy a szóban forgó finnugor szavaknak ősi törökségi kapcsolatai lehettek: összevethetők egyfelől a 'beteg, betegség', másfelől a 'varázsló, varázslás, bűvölés-bájolás, ráolvasás' jelentésű törökségi szavakkal (EWUng.; EtSzt.; ÚESz.).

1.1.2. Gyógyítás és varázslás, illetve gyógyítás és szakralitás fogalmai az archaikus társadalmakban szoros kapcsolatban voltak egymással, az ezeket a fogalmakat megnevező szavak egyazon eredete, ősi etimológiai összefüggése nem ritka, sok nyelvben kimutatható. Például: az or. *εραυ* 'orvos' a bolgárban 'varázsló'; a gót *lēkeis* '<varázsigével> ráolvasó' későbbi jelentése 'orvos', az azonos töből származó or. *лекаръ* 'orvos', *лекарка* 'javasasszony → 'orvosnő', *лекарство* 'orvosság, gyógyszer'; a lat. *medicus* 'orvos', *medicina* 'orvoslás, orvostudomány', *medicatus* 'varázsszer', *medicamen* 'gyógyszer, varázsszer', az ang. *medicine* 'varázsszer, varázslat' → 'orvostan, gyógyszer', *medicine-man* 'kuruzsló, varázsló; a ném. *heil* 'ép, egészséges', *heilen* 'gyógyít, gyógyul', *heilig* 'szent, megszentelt', *heiligen* 'megszentel, szentetít'; az oszt. *jemīñ* 'szent', az egyazon eredetű *jimīñ* pedig 'egészséges, erős' jelentésű; a R. N. magy. *urus* 'látó, varázsló', *urusol* 'kuruzsol, varázsol' → 'gyógyít' stb. (vö.

⁴ Etnográfusaink szerint (l. Diószegi 1958, 1983; Solymossy 1991) az ural-altaji sámán magyar megfelelője a táltos. A táltos '<ősi, pogány hitvilágunkban> sámán, jós, mágus, varázsló' a magyar népi hitvilág természetfeletti tulajdonságokkal rendelkező személye: a sámánhoz hasonlóan gyógyító és jóvondómonó tevékenységet folytat, tudja a jövőt, látja a földbe ásott kincset, időjós, vihart képes támasztani (vö.: Eliade 1996: 14–23; Horváth 2011: 162–163).

⁵ Török eredetűnek véli *orvos* szavunkat Pais Dezső is *A táltos meg az orvos* c. tanulmányában (1958: 287–291). Ám ő – a fentiekől eltérően – más fogalomkörben vizsgálódott: az *orvos* tövének megfelelőjét a tör. *ur* 'üt' sokfelé elágazó igében vélte felfedezni. Megoldási kísérletét alaktani és jelentéstani ellenérvekkel többen bírálták, nem fogadták el (l. SzófSz.; MSzFE.; TESz.).

IgEW. 299, 705–706, 658, 677, 1123, 1162; MUSz. 807; TESz. 2: 1097; EWUng. Lieferung 4: 1072; Kluge 1989: 300–301; SzT. 10.).

Az ősi szakrális varázslás és a gyógyító tevékenység hajdani szoros kapcsolatát tehát az idevonható szavak több nyelvben kimutatható, bizonyítható közös eredete is egyértelműen bizonyítja. Mindez *orvos* szavunk – ezen az összefüggésen alapuló – finnugor vagy ótörök eredete mellett egyaránt szólhat, de a finnugor és a török – hasonló jelentéskörű – szócsaládok ősi kapcsolatát felvető elgondolásokat is támogatja. Ám nem segít az etimológiák mindeddig megoldatlan – főként hangtani-alaktani – kérdéseinek⁶ a tisztázásában.

1.2. A dolgozat tárgya, célja

1.2.1. Dolgozatomban azonban elsősorban nem a mai kutatás által lehetségesnek tartott etimológiákkal, a finnugor vagy a törökségi eredet további vizsgálatával foglalkozom. Erre a feladatra az itt szerepet játszó finnugor és törökségi nyelvek ismeretének hiányában nem is vállalkozhatnék. Munkám tárgya és célja *orvos* szavunk magyar szócsaládjának, s ennek alapján – az eddigi kutatás által föltett ’varázsló, mágus, jós’ – ősi jelentésének a vizsgálata: megerősítése vagy megkérdőjelezése.

Pontosabban a következő kérdés izgatott: *orvos* főnevünknek – ma ismert származékain túl – vannak-e nyelvünkben további, mindeddig feltáratlan etimológiai kapcsolatai? Léteznek-e olyan szavak, illetve szócsaládok, amelyek az *orvos* szócsaládjával valamikori – régen elhomályosult, majd megszakadt – eredetbeli kapcsolatban voltak, ennek távolabbi elágazódásaiként értelmezhetők? Mai mérvadó szótörténeti-etimológiai szótáraink nem tudnak olyan magyar szócsaládokról, melyek az *orvos* távolabbi rokonságába tartozhatnának.

⁶ A finnugor etimológiával kapcsolatban felmerülő kérdések: **a)** a szókezdő magánhangzó, a fgr. *a* > magy. *o* nem szabályos, szokatlan volta, főként, ha tekintetbe vesszük, hogy a magyar *orvos* kezdőhangja – a korai adatok tanúsága szerint – eredetileg *u* volt (*ur* ~ *uru* ~ *urus*). Tehát egy kezdeti *a* > *o* > *u* zártabbá válási folyamatot, majd egy vele ellentett *u* > *o* nyíltabbá válást kellene feltennünk; **b)** Az *orvos* szóközépi -v- mássalhangzójának tisztázatlansága: ez a v – a finn *arpa*; gen. *arvan* alapján – lehetne ősi örökség is, ám ennek ellentmond az *orvos* v-nélküli számos régi adata; **c)** Az etimológiát gyengíti, hogy esetleges megfelelői csak távolabbi rokon nyelvekben mutathatók ki.

A török etimológia megoldatlan hangtani-alaktani kérdései: **a)** a szókezdő tör. *a* > magy. *u* > *o* itt sem kielégítő magyarázata; **b)** ha a török *arvış* alakból indulunk is ki (ennek ellentmondanak az *orvos* korai adatai!) a magyar szóvégi *s* – más ótörök eredetű, a török nyelvekben *ş*-re végződő szavainkhoz képest – szokatlanul viselkedik l. pl. tör. *jimiş* > magy. *gyümölcs*; **c)** A török szócsalád (vagy szócsaládok?) tisztázatlansága: korábban a kutatás több, egymástól független törökségi szócsaláddal számolt (SzófSz.; TESz.). Újabban csak megfelelőnek vélt törökségi szavakról van szó (EWUng.; ÚESz.)

1.2.2. Etimológiai kutatásunk még ma is – szinte kizárólagosan – a külső, rokon nyelvi megfelelők felkutatását és vizsgálatát tartja elsőrendű feladatának. A b e l s ő r e k o n s t r u k c i ó r a ,⁷ azaz a magyarban megfogható lehetséges szélesebb körű etimológiai összefüggésekre, a tőszavak távolabbi rokonságának a felderítésére legtöbbször nem fordít kellő figyelmet. A szócsaládok rekonstruálásakor ugyanis általában csak a tőszavakból közvetlenül levezethető képzett és összetett szavakat veszi számba.

A belső rekonstrukciót célzó kutatások – hitem szerint – azért fontosak, mert jó esetben ismeretlen vagy feledésbe merült tágabb körű etimológiai kapcsolatokat tárhatnak föl, közelebb vihetnek vitatott, bizonytalan vagy ismeretlen etimonú alapszavaink eredetének a tisztázásához. Bekapcsolhatják a magányos, szócsaládon kívüli alapszavakat ismert szócsaládokba.

A föltehetően azonos etimonú, de a mai nyelvben részben eltérő hangalakú és egymástól akár nagymértékben eltérő jelentésű elemek közötti valamikori összefüggést a szinkroniában a hangalakok morfológiai és a szójelentések szemantikai elemzésével lehet igazolni. Nézzük tehát első lépésként *orvos* szavunk hangtani-alaktani jellemzőit!

2. A morfológiai elemzés

2.1. Az *orvos* főnév alaktani sajátosságai

Mai nyelvünkben *orvos* főnevünknek nincs nagy szócsaládja. Fontossága és hosszú élete ellenére aránylag kevés az ismert, ma is élő képzett származéka (*orvos* > *orvosi*, *orvosol*, *orvosolni*, *orvosolható*, *orvosolhatatlan*, *orvoslás*, *orvosság*). A szócsalád szóösszetételekben jóval gazdagabb (*alorvos*, *állatorvos*, *családorvos*, *gyermekorvos*, *fogorvos*, *főorvos*, *idegorvos*, *iskolaorvos*, *katonaorvos*, *segédorvos*, *szakorvos*, *szemorvos* stb., illetve: *orvosdoktor*, *orvosegyetem*, *orvoshallgató*, *orvosírnok*, *orvostan*, *orvostudomány* stb.)

A régiségben és a népnyelvben számos – *ur*, *uru*, *urus*, *uruus*, *vruus*, *urvos*, *vrof*, *orws*, *óros*, *órvas*, *orws*, *orwas*, *orvas*, *olvas*, *olas* – írás- és ejtészváltozatban élő szó morfológiai felépítése nem teljesen világos: eredetileg -s melléknévképzővel létrejött – később főnevesült – melléknévnek látszik: *orv-os*. Ősi, *v*-nélküli *urus* alakja, s a belőle képzett *urusol* ige a székely nyelvjárásban maig él.

Az *orvos* szóközepi -*v*- mássalhangzóját, a *v*-s tő kialakulását többen többféleképpen próbálták magyarázni (l. Pais 1944: 64–65). Magam Mészöly – s nyomában Gáldi – magyarázatával értek egyet. Mészöly szerint *v*-tővű szavaink töváltakozásából eredő alaki kettősség esetén a -*v*-s tő meghatározott hangkörnyezetben az ősi tővégi – fokozatosan és egyenetlenül lekopó – a toldalékolt formákban azonban megőrzött *u* magánhangzójából jött létre (vö. Mészöly [1956] 1982: 381–396; Gáldi 1962: 241–250). Megállapításait az *oru* > *orv* morfológiai változásra alkalmazva a következő fejlődési sort kapjuk: *uru* ~ *oru* > *uruus* ~ *oruos* > *urvos* ~ *orvos* > *orv-os*.⁸

⁷A belső nyelvi rekonstrukció fogalmáról és a szócsaládokba vonható elemek felderítésében, az etimológiai kutatásokban betöltött fontos szerepéről l. pl. Bonfante (1945: 83–94, 132–161) és Kuryłowicz (1964: 9–36) munkáit.

⁸Érdekes, hogy a szóvégi *u* > *ú* ~ *ü* > *ű*-re és illabiális párjukra, az -*i*-re, vagyis az ún. szemivokálisokra végződő szavaink – toldalékolt formáikban – maig nemcsak megtűrik, hanem meg is kívánják a kötőhangzó használatát: *hosszúak*, *gyönyörűek*, *amerikaiak*.

A *Müncheneri Kódex* (1466) négy evangéliumában *orvos* szavunk összesen hatszor szerepel, következetesen *urvos* alakban, pl. „Nēm szűkösök az egészék *urvos*-nálkül, de kik gonoszól vadnak” (Lk 5, 31; vö. Mészáros – H. Tóth 2020: 123).

A szó eredeti, melléknévi szerepét megerősítheti az, hogy régi adatai között több – laza szerkesztésű – *orvos-ember* jelzős összetételt találunk (l. a *Magyar tájszótár*, illetve az *Oklevélszótár* *urus-ember*, *oruos-ember* adatait). Elsődleges melléknévi szerepét mutathatja az is, hogy régi adatai között több személynév van (l. az OklSz. adatait: *Matheo Orvos* 1457; *Clemens Orvos* 1493; *Petrus Orvos* 1520)⁹, mivel kettős – családi és utónevet tartalmazó – személynéveink kijelölő jelzős szó szerkezetekben jöttek létre (vö. pl. Kiss–Pusztai 2003: 466). Az *orvos* korai, 12–13. századi – bizonytalanoknak tartott – adatait leszámítva gyakori előfordulása a 15–16. századoktól, a kódexek korától jellemző.

A kérdés tehát az, hogy vannak-e nyelvünkben olyan további szavak, szócsaládok, amelyek morfológiai felépítésüket tekintve kapcsolatba hozhatóak *orvos* szavunkkal? Azaz lehetséges-e, hogy a hajdani *ur ~ uru ~ oru* tönek régi nyelvünkben volt mára feledésbe merült több irányú elágazása.

2.2. Az *orv* és szócsaládja

Ez a kérdés azért merülhet fel egyáltalán, mert szembeszökő, hogy *orvos* szavunk mai *orv-* szótöve teljesen azonos, régi adatainak hangalakja pedig erős hasonlóságot, egyezést mutat a 15. század elejétől gyakori – a kutatás szerint minden bizonnyal török, valószínűleg kun eredetű (vö. TESz.; EWUng.; ÚESz.; WOT.) R. N. *ur ~ urr ~ or ~ uru ~ oru > orv* ’tolvaj, rabló’, *urság ~ orság* ’lopás’, (*el*)*uroz* ’lop, rabol’, *urozkodik ~ orozkodik* ’lopakodik, settenkedik’ jelentésű szavainkkal. Továbbá l. a ma is eleven (*el*)*oroz* ’lop, eltulajdonít’, *orozva, orvul* ’rejtve, titokban, alattomban’ képzett, illetve a ’lopva, alattomban, rejtve’ jelentésjegyet tartalmazó R. N. *ormarha* ’lopott jószág, vagyon’ *orcsirke* ’rejtekhelyen kiköltött csirke’, *orvhalász, orvvadász, orvtámadás, orgazda, orgyilkos*¹⁰ szóösszetétellel keletkezett származékaival.

Az *orvos* és az *orv* régi nyelvi formáinak morfológiai egyezése annyira nyilvánvaló, hogy a 12–13. századi korai adatok mindkét szócsaládba jól beleillenek, szótáraink – kérdőjellel – mindkét szó szócikkébe fel is veszik őket! Az *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 10. kötete pedig két *orvos* szócikket közöl. Az *orvos*² jelentése az 1568-as adat szerint ’tolvajkodó’: „fogassa meg immar, ha iambor azzony, az *oruos Annat*”.

A R. N. *vr ~ ur ~ or ~ ohr ~ orr > ~ wrw ~ uru ~ oru > orw ~ orv* ’tolvaj’ jelentése a régi adatokból kétségtelen, mert a szó számos, ún. t a u t o l o g i k u s s z ó s z e r k e z e t b e n, azaz különböző, ám azonos vagy rokon jelentéseket összekapcsoló, egymás jelentését megvilágító, nyomatékosító szintagmában maradt fenn: l. pl. „Jötte nek *orok és tolvajok*”; „Ki nem megyen be az ajtón [...] az *or és tolvaj*” (MünchK.); „Minden *oruot, toluait, gyilkost* meg neuezed”; „*Toluajt, orrokat* kerget vala”; „Az *orvot* akar *tolvajt* meg

⁹ Az *orvos* családnévként ma is él. A 2010-es budapesti telefonkönyvben tíz *Orvos* vezetéknévű személy szerepel.

¹⁰ Az *orgyilkos* nyelvújításkori szavunk: a régi és népi *v*-nélküli összetételek mintájára keletkezett (NyÚSzt.).

fogvan”; „*Oroz* avag *toluao!*” stb. (vö. NySz. 2: 1129–30). A *Ne loj!* parancsolat több kódexünkben *Ne oroz!* formában szerepel: pl. az *Érdy Kódex*ben: „*ne urozz!*”

Minden bizonnyal a szócsaládhoz tartozik – az *l ~ r* hangmegfelelés alapján – a ’<gyanús szándékkal> lopakodik, lesekedik’ jelentésű *ólálkodik* ige is. Régi adatai között több *orálkodik ~ órálkodik* adat is van (vö. Pais 1944: 63–68).

2.3. Az *örv* főnév és szócsaládja

De van egy további magyar szócsalád is, amelynek alapszavával az *orvos orv-* töve morfológiailag – kétségtelenül gond nélkül – összevethető. Ez a ’nyakpánt, csík, dísz, jegy, jel, jelvény’ jelentésű, ma ismeretlen eredetűnek tartott R. N. *eur ~ evr ~ ör ~ örü > örv* főnevünk. A mai magyarban is gyakran használt *nyakörv* összetétel, illetve az *örvös galamb, örvös kígyó* jelzős szerkezetek mellett l. az átvitt *örvével, örvén, örvé alatt* – ’vminek a látszatával, színlelésével, ürügyén’ jelentésű – származékokat:¹¹ pl. „Az bona intentionak, jószándéknak *oerivel* minden gonoszt megtseselekedhetni”; „... irigyink ravasz *örve*, üdővel lesz megtörve” stb. (NySz. 2: 1197).

Az *orv-* és az *örv* tövek alaktanilag az *o ~ ö* hangviszony alapján (l. a *dong ~ döng, döngicsél; forgatag ~ förgeteg; gomb ~ gömb; kondor ~ göndör; kolonc ~ kölönc; ont ~ önt; tompa ~ tömpe* stb. megfeleléseket) kapcsolhatók össze: az *örv* az *orv-* magas hangrendű – s z ó h a s a d á s s a l e l k ü l ö n ü l t – párhaként értelmezhető.¹² Az *orv-os*, az *orv* és az *örv* szavainkat összefűzi az is, hogy mindhárom szónak vannak bizonytalan korai adatai, ám elterjedt a kódexek korában, főként a 15–16. századokban váltak. Feltehető korábbi meglete ellenére az *örv* első írott adatai a 16. századból valók.

2.4. A régi, feledésbe merült szakirodalom

A három szócsaládba tartozó szavak hangtani-alaktani egyeztetetőségét azonban a szójelentések – úgy tűnik – nem támogatják meg: a jelentések első látásra nagyon messze esnek egymástól. A jelentésbeli kapcsolatok látszólagos teljes hiánya pedig eleve kizárhatja a további vizsgálódások lehetőségét is.

Pedig a vonatkozó korai szakirodalmat áttekintve – első látásra-hallásra bármennyire meglepő is – azt látjuk, hogy az *orvos* főnév eredetével és rokonságával foglalkozó

¹¹ Újabb etimológiai szótáraink (az EWUng., s nyomában az EtSzt. és az ÚESz.) az *örv* konkrét és átvitt jelentései mentén a szót megkettőzik, azaz két, ismeretlen eredetű *örv* főnévvel számolnak. Annak ellenére, hogy fölvetik: az *örv*² jelentésselkülönüléssel jöhetett létre az *örv*¹-ből. Magam ezzel az eljárással nem értek egyet: az újabb, átvitt jelentés mentén a szó megkettőzése történeti-etimológiai szótárak esetében érthetetlen. Annál is inkább, mert a NySz., a SzófSz. és a TESz., sőt értelmező szótárink (CzF., Ball., ÉrtSz.) is egyetlen, többjelentésű *örv* szót mutatnak be.

¹² „A szóhasadás szerepe a nyelv életében sokkal nagyobb, mint gondolnánk, s alighanem sokszorta nagyobb, mint a szóalkotás néhány eddig is számon tartott eszköze, például a szóvegyülés vagy az elvonásé” – írta Grétsy László *Szóhasadás* c. könyvében (Grétsy 1962: 262). Azóta több mint hatvan év telt el, ám e fontos jelenség leíró nyelvtanainkban máig nem kapta meg az őt megillető helyet: újabb, modern szemléletű nyelvtanaink – pl. a Kiefer Ferenc szerkesztette *Morfológia* (2000), a *Strukturális magyar nyelvtan* harmadik kötete, vagy a Tolcsvai Nagy Gábor szerkesztette kognitív szemléletű *Nyelvtan* (2017) a szóalkotási módok között meg sem említik.

korai kísérletekben fölvetődött már e kapcsolatok lehetősége. Vikár Béla ugyanis nemcsak a finn *arpa* és a magyar *orvos* jól ismert és a szakma által elfogadott eredetbeli kapcsolatát vetette fel, hanem a fentebbi három szócsaládot is etimológiai kapcsolatba hozta egymással. Szótáraink vonatkozó szócikkei ez utóbbi tényt meg sem említik.

Vikár – és nyomában Munkácsi Bernát –, a 19. század végén, 20. század elején több cikkben, tanulmányban nemcsak a rokonnnyelvi összefüggésekkel foglalkozott, hanem az *orvos*, az *orv* és az *örv* – szerintük nemcsak lehetséges, hanem nyilvánvaló – rokonságával is. S így természetesen mindhárom magyar szónak a finn *arpa* szócsaládjával, valamint a lehetséges török megfelelőikkel való ősrókonságot is feltéve.

Horger Antal 1924-ben szintén fölvetette az *orvos* és az *orv* esetleges rokonságát, de rögtön el is vetette, s kizárólag a finn *arpa* szóból eredeztette *orvos* szavunkat. Szerinte „az *orvos* szó, mikor képzése módja még világosan érthető volt, olyan foglalkozást (értsd: ’mágikus, varázsló, jósló vagy gyógyító tevékenységet’) jelentő név volt, mint amilyenek pl.: *órás*, *köszörűs*, *üveges*, *lakatos* stb.” (Horger [1924] 2001: 134–135).

A magyar belső nyelvi összefüggéseket illetően Vikár és követői munkájának nem volt folytatása, a három szó etimológiai kapcsolatára vonatkozó nézeteik kritikai feldolgozása elmaradt, kísérletük feledésbe is merült. A későbbi szófejtő kutatás ugyanis – a szavak szemantikai egyeztetettségének látszólagos lehetetlensége miatt – nem tudott a felvetett gondolatokkal mit kezdeni: az ötletet tévesnek ítélve, elvetették. Vikár idevonható munkásságából viszont máig megmaradt a finn *arpa*, a magyar *orvos* és a hangtanilag-jelentésanilag megfeleltethető törökségi szavak feltehető ősi rokonságának a gondolata,¹³ bár az etimológiát azóta sem sikerült egyértelművé tenni, kétséget kizáróan bizonyítani.

Hasonlóképpen mereven elutasítja a szakma ma is a laikus érdeklődőknek e magyar szavak kapcsolatára vonatkozó kérdéseit: „Az orvos nem lop és nem alattomos, [...], semmi köze az orvvadászhoz, az orgazda vagy orgyilkoshoz” – hangzott tíz évvel ezelőtt egy internetes portálon a szakember kategorikus válasza egy ilyen – a szavak föltűnő alakai hasonlósága nyomán föltett – kérdésre (Nyest.hu: Kálmán 2014).

3. A szemantikai elemzés

3.1. A szójelentések szerkezete

A kérdés azonban nem ilyen egyszerű. Azért nem, mert a szójelentések – a 20. század eleji szemantikai kutatások óta közismerten – nem állandó, nem homogén, nem

¹³ Vikár a finn, a magyar és a törökségi szavak föltehető hajdani kapcsolatát – végső soron – ősi indo-iráni kulturális hatással magyarázta, az *indo-iráni ősműveltség kígyó-kultuszából* eredeztette, hivatkozva a kígyót megnevező, – s a finn *arpa*-val alakilag akár összeegyeztethető – indoeurópai szavakra is: l. szkr. *sarpá*, gör. *herpetón*, lat. *serpens*. A kígyó, mint egyetemes, sokjelentésű szimbólum – többek között – az okosság és a jóstehetség szimbóluma. Gyakori vedlése miatt az örök megújulást, az újjászületést és a gyógyítást, a gyógyító erőt is jelképezi, modern korunkban is jól ismert patika-embléma. A görög mitológiában az istenek közé emelt híres orvost, Aszklepioszt a botjára tekeredő kígyóval, azaz a megújuló élet jelképével ábrázolták. A saját farkába harapó, a világot körbetekerő kígyó, az *Urobórosz* a szibériai sámán-dobokon is szerepel (l. még a *Jelképtár* [1990] kígyó szócikkét).

megbonthatatlan egységek. Ellenkezőleg: több jelentésösszetevőből álló strukturált formációk. Ez a jelentésszerkezet pedig korántsem állandó, történetileg változhat, és leggyakrabban többször változik is. Ebből következően a magyar régiség megfelelő szavaiban más jelentéskomponensek kaphattak meghatározó szerepet, mint a későbbi korszakokban.

A fogalmak összetett (szintetikus) voltából következően a név az összetevők egyikéből következik. Azaz a névadás szemantikai folyamatában kezdetben, a szó születésekor csupán az egyik komponens kap nevet, majd ez a név az egész (az egészt felépítő valamennyi jelentés-összetevő) nevévé válik. Ez a *pars pro toto* 'rész az egész helyett' elve. A fogalmak megnevezése, a *n o m i n á c i ó* ezen az elven alapul (vö. Horváth 2016: 72–84).

A döntő – a fogalmat megnevező, a névadóvá váló – jelentésmozzanat a szó története folyamán háttérbe szorulhat, elhomályosulhat, míg más, a szó születésekor latens összetevő(k) később központi szerephez juthat(nak). Például: a szavak sokszor elveszítik hangutánzó névadó jegyüket is. A név azonban változatlan maradhat akkor is, ha a fogalom tartalma és ennek megfelelően a szó jelentése megváltozik, s a névadó jegy latenssé válik vagy eltűnik. (L. pl. a *rohanó fák*¹⁴ példáját Fazekas *Lúdas Matyi*-jában; a *kerek* mára nem létező, régi főnévi 'erdő' jelentését (l. TESz.; EWUng.); mai nyelvünkben már nem világos a *hím*¹ 'hímállat, férfi' és *hím*² 'disz' közötti kapcsolat (Horváth 1993: 81–91); a *fehértű* név természetesen nem változik akkor sem, ha alsóruhánk színe éppen fekete vagy piros; a *lábos*, *toll* 'írőeszköz', *talpfa*, *vállfa* stb. szavaink névadó jelentésjegyüket közismerten elvesztették vagy fokozatosan elveszítik.)

A meghatározóvá váló, domináns, névadó jegy (*pars*) figyelembevételével egyrészt feltárható a kapcsolat a többjelentésű szavak egyes jelentései között, másrészt egy vagy több nyelven belül a különböző, – ám a közös, névadó motívumot tartalmazó – fogalmak azonos eredetű nevei között.

3.2. A szócsaládokat összekötő közös jelentésmozzanat

Mindezek fényében érdemesnek látszott tehát a kérdést – a rendelkezésre álló nyelvtörténeti anyag alapján – tüzetes vizsgálat tárgyává tenni. Vagyis kerestem azt a mindhárom szócsaládban szerepet kapó lehetséges jelentésjegyet, amelynek alapján a szócsaládok tartalmilag összekapcsolhatóvá válnak: ha van(nak) ilyen közös szemantikai jegy(ek), ezek bizonyítékai lehetnek a szócsaládok valamikori közös eredetének, ősi etimológiai kapcsolatának. Elemzéseim alapján ezt a közös jelentésjegyet a *titok* szócsaládjába tartozó (*titkos*, *titokban*, *(el)titkolt*, *tiltott*) szavakkal megadható közös jelentésjegyben találtam meg. Nézzük csak!

¹⁴ Fazekas *Lúdas Matyi*-jának második levonásában szerepel a *rohanó fák* jelzős szerkezet: „[...] azomba az erdő / Rengett a sűrű kopogástól, s a *rohanó fák* / Vad morgásaitól –”. Természetesen nem a fák futnak itt, csupán kivágáskor nagy zajjal, robajjal esnek, zuhannak a földre. „Fazekas még az élő nyelvből ismerte a *rohan* igének 'hanggal együtt járó cselekvés' jelentését – írja Nyíri Antal –, ma csak annyit tesz, 'fut, száguld'.” Tehát a cselekvéssel eredetileg együtt járó hangjelenségre vonatkozás a szó jelentéséből mára eltűnt. A szó él, ám kezdeti domináns, névadó jelentésjegye már nem része a szó jelentésének (vö. Nyíri 1957: 72–84).

3.2.1. *orv*

A tolvaj, a régi *orv* lop, azaz titokban, tiltott tevékenységet folytat. *Orozva*, *orvul* vagyis 'titokban, lopva, rejtve' cselekszik. A *lop* ige jelentésében eleve benne van a 'rejtve, titokban' jelentésmozzanat. Ez mutatkozik meg közvetlenül a *lopva* határozói igenév jelentésében, hiszen a *lopva* szinonimája az *észrevétlenül, alattomban, fedezve, rejtve, álcázva, leplezve, palástolva, titokban, lappangva* stb. rokon értelmű sorba tartozó elemeknek.

A szó alapvető 'észrevétlen, alattomos, titkos, rejtett' jelentésmozzanata szépen megmutatkozik költőink nyelvhasználatában is. Ízelítőül lássunk ezekből is néhányat!

„Mert *orv* betegség öldös íme engemet / és fojtogatja torkomat,” (Babits: *Balázsolás*);
 „Midőn a hajnal elveri álmomat, / S a fény *orozva* lebben rejtekembe,” (Kazinczy: *Az ő képe*);
 „Hát egyszer a nagy cseh, nekihúzakodva, / Toldihoz hátulról hozzávág *orozva*.” (Arany: *Toldi*, 11. ének);
 „... és mennyi rágalom / szítok *orv-halál* / leselkedik most miránk ...” (Nagy Gáspár: *Se út ... se félelem*).

A példák önmagukért beszélnek: mindegyikükből kiviláglik az 'észrevétlen, lopva, titkon' vagy 'alattomban, alattomosan' jelentésjegy.

3.2.2. *örv*

A poliszém 'nyakpánt, csík, dísz, jegy, jel, jelvény' (jel₁) → 'külszín, felszín, látszat, ürügy, álok, színlelt ok' (jel₂) jelentésű *örv* szavunk – egymástól meglehetősen messze esőnek látszó¹⁵ – konkrét és átvitt jelentése között a 'külszín, látszat' jelentésjegy teremt egyértelmű kapcsolatot. Hiszen az állatok bőréből, tollából elűtő, más színű csík, pánt szembeszökő. Nevüket is innen kapják: *örvös galamb*, *örvös kígyó*. Hasonlóképpen az *örv*, mint nyakörv, dísz, csík, jel, jelvény viselőjén jól látható, s valami más, mögöttes információt hordoz.

Mutatis mutandis ugyanezt mutatják az *örv* idegen nyelvi megfelelői: a lat. *prae-textum* 'látszat, külszín, ürügy' < *praetexo* 'beszeg, ékesít' → 'elfed, palástol' → 'ürügyül felhoz' és indoeurópai megfelelői: fr. *prétexte*, ol. *pretesto*, ang. *pretext* vagy – más elemekből építkezve – a ném. *Vorwand*.

A R. N. *örvvel*, illetve a *vmi örvén, örvével, örve alatt* 'vminek a látszatával, színlelésével, ürügyén' mai használatok esetében a cselekvő valódi – általában negatív, rosszindulatú – szándékának, cselekvése valódi okának leplezésével, elrejtésével, titkolásával, látszólag, külszín szerint, pozitívan cselekszik. Jól példázza ezt az ÚMTsz. egyik adata:

„Azzal az *örvvel* gyütt ide, hogy malacot akar venni, pedig fene, – lopni akart.”

S hadd idézzek Aranytól is:

¹⁵ Feltehetően ezért kettőzték meg *örv* szavunkat az újabb etimológiai szótárak.

„Most ravasz szándékát, melynek úta görbe, / *eltakarja* törvény és igazság *örve*” (Arany: Toldi, 3. ének).

Munkácsi Bernát az *orv* és az *örv* szavak egyazon eredetéről szólva, a szemantikai kapcsolatot is megtalálta a két szó között: „*orv-ügy ~ örv-ügy* mindkettő titkos ügy” – írja (Munkácsi 1887–90: 123).

A magyar népi hitvilág kutatói szerint az *örv*-nek – hasonlóan az ún. óvónevekhez – eredendően óvó, védő, elrejtő, eltitkoló funkciója volt. Az újszülöttek, kisgyermeknek nyakára, karjára színes, általában piros pántlikát, fonalat, azaz örvet kötöttek, hogy megvédjék őket az ártó szellemektől, rontástól, rosszakarattól (vö. Ipolyi 1854: 401; Vikár 1901: 103).

3.2.3. *Orvos*

3.2.3.1. S most térjünk vissza a gyógyítás ősi formáihoz. Az archaikus társadalmakat kezdetben az ősi pogány, majd később a keresztény vallási elemekkel, rítusokkal keveredő-bővülő mágikus-szakrális gyógyító tevékenység jellemezte. Ennek formái (pl. a szó, az ének bűvös erejébe vetett hit, a mágikus gyógyító eljárások rituális formái, eszközök (pl. varázsbot, varázsdob, varázssíp¹⁶, varázsgyűrű, varázsfonal), a ráolvasások, a varázsigék, a felsőbb hatalmakhoz való könyörgések és imák¹⁷ a különböző kultúrákban rendkívül hasonlóak. A gyógyítók (sámánok, mágusok, táltosok, papok, látók) a közösség nemzedékről nemzedékre öröklődő tudására, tapasztalatára támaszkodva fordultak imáikkal a felsőbb szellemvilághoz és segítségüket kérve gyógyítottak (vö. Ipolyi 1854: 391–406; Horváth 2022: 162–170).

Hadd lássunk minderre a *Kalevalából* néhány rövid szövegrészletet!

Ilmarinen, a vasverő kovács, miután munka közben megsebesült, vérzése megszűnéséért könyörögve „ráolvas a vérre”:

„Szűnj meg, oh vér, fölbuzogni,
Drága nedv előbuzogni,
A fejemre fecskendezni, [...]
Szűnj már hullni, drága holmi,
Piros patak folyton folyni,
Hogyha nem szűnsz, legitt fogyj ki!”

Vejnemöjnen főáltos pedig így gyógyít:

„Ott az öreg Vejnemöjnen,
Főfő táltos mindétiglen,

¹⁶ Ezekre a gyógyításban használt hajdani varázseszközökre mutat rá a régi korokat megidéző, ám ma is élő gyermekmondókánk: „Gólya, gólya, gilice, / mitől véres a lábad? / Török gyerek megvágta, / Magyar gyerek *gyógyítja / sippal, dobbal, nádi hegedűvel.*”

¹⁷ „[M]inden imádság – jól tudjuk – szómágia, a szó bűvös erejébe vetett hit. Az ember és az istenség-isten közötti érintkezés egyik eszköze” – írja Erdélyi Zsuzsanna (1976: 39) az archaikus népi imádságokat bemutató könyvében.

Sérvekre vaját kenetet,
Mind megönti a sebeket,
Kilencféle kantaírral,
Nyolcféle búbajos zsírral.”

E gyógyító tevékenység közben így könyörög Istenéhez:

„Oh, Ukkó, te fölső Isten,
Istenünk a föllegekben!
Jer, hol várunk rád szorongva,
Hajolj hozzánk hívásunkra,
Kínjainkat észrevenned,
Veszélyünknek végit vetned, [...]”

Vikár a R. N. *urusul* 'varázsol, kuruzsol → orvosol, gyógyít' igével műfordításában maga is él:

„Komoly öreg Vejnemöjnen,
Örök táltos mindétiglen,
Csúffá tette a csinálmányt,
Rontásokkal rendre elbánt,
Téteményeket tovatolt,
Gonosz búbájt *megurusolt*,
Népét megmenté haláltól,
Kalev nemzetét a kártól.”

(Kalevala, ford. Vikár Béla, 1962²: 88–89; 520–522.)

3.2.3.2. Az emberiség első orvosai tehát varázslók, kuruzslók, jósok és papok voltak. A gyógyítás ezoterikus,¹⁸ mágikus, rejtett ismeretanyagra épült: a kevesek, a beavatottak titkos tudására.¹⁹

Az ókori görögök ezt a beavatást az Aszklépioszról, az orvos-istenről elnevezett ún. *Asklepeion*-okban végezték. Ezek az intézmények egyszerre voltak templomok, szanatóriumok és orvosi iskolák. Az iskolát elvégző orvosok, az *asklepiádók* az orvosi dinasztíák alapítói, szigorúan őrizték a titkos tudást, mely apáról fiúra szállt. Hippokratész Aszklépiosz tizedik leszármazottja volt (vö. Mayer 1927: 61–92).

¹⁸ *Ezoterikus* 'titkos, rejtett, csak a beavatottak számára hozzáférhető. Vö. gör. *eszóterosz* > *eszóterikosz* 'belső, beljebb eső, > lat. *esotericus*.

¹⁹ „A valódi ezotéria működése rejtőzködő. [...] Az ezoterikus titoktartásnak semmi köze a titokzatoskodáshoz, ez a titoktartás a dolog természetéből kényszerűen adódik” – írja Dethlefsen. „Az ezoterikus tanok minden további külső tevékenység nélkül is titkosak, ugyanis az ember csak akkor sajátíthat el valamilyen tudást, ha tudatállapota megfelel e tudás szintjének. Pl. a fizika törvényei a be nem avatottak számára titok marad. Ezért el sem kell rejteni” (Dethlefsen 1995: 13–14).

Mindez azt mutatja, hogy az ókori orvosok az avatatlanok számára rejtett, féltve őrzött tudást birtokoltak,²⁰ azaz a 'titok' jelentésjegy *orvos* szavunk ősi jelentésében is meghatározó lehetett. Ezen az egyetlen jelentésösszetevőn keresztül pedig a három – nagyon eltérő jelentésű – magyar szócsalád szemantikailag is összekapcsolhatóvá válik. A három fő hajdani közös eredete föltevésének sem hangtani-alaktani, sem jelentésbeli akadálya nincs.

4. Záró gondolatok

Végére érve elemző munkámnak, itt az ideje, hogy számba vegyem, mire jutottam:

- 1) Megerősítést nyert az *orvos* eredetinek föltett 'varázsló, mágus, jós' jelentése.
- 2) A vizsgálat azt mutatja, hogy *orvos* szavunk ősi, etimológiai kapcsolatban lehetett az *orv* és az *örv* főnevekkel.
- 3) A 19. század végi, 20. század eleji, később elvetett etimológiai kísérletek eredményeinek egy részét sikerült újabb – nyelvészeti – érvekkel megtámogatnom.
- 4) A magányos – ismeretlen etimonú – *örv* szavunkat bekapcsoltam egy tágabb, több részrendszerre bomló szócsaládba, etimológiai hálózatba.
- 5) A többjelentésű *örv* két (konkrét és átvitt) jelentése között megtaláltam azt a közös, elvont jelentésjegyet, melynek segítségével az átvitt jelentés levezethetővé vált a konkrét jelentésből, bizonyítva ezzel, hogy csak egy – poliszém – *örv* szavunk van.
- 6) Kimutattam, hogy a három szócsaládot a mindhármukban szerepet játszó 'titok' ('titkos, titokban, tiltott') elvont jelentésmozzanat köti össze. Ennek mentén mindhárom szócsalád egy nagy, közös eredetű hálózat részévé vált.
- 7) Az önmagában neutrális 'titok' jelentésjegy a vizsgált szócsaládokban negatív és pozitív irányban módosult. Az *orv* és az *örv* esetében a használatok jórésztében negatív (az 'alattomos', 'rosszindulatú', '<gonosz szándékát> titkoló, elrejtő, leplező') jelentések irányába, az *orvos* ősi jelentése, s részben az *örv* esetében pedig pozitív ('titkos, elrejtő', s ezzel a 'védő, óvó, megőrző') metonimikus jelentések irányába.
- 8) Munkám talán igazolja a belső nyelvi rekonstrukció meghatározó fontosságát az etimológiai kutatásokban.

²⁰ Eliade a következőket írja a „titok”-ról: „A »titok« vallási és általában kulturális értékét még nem tanulmányozták kellőképpen. Kezdetben valamennyi nagy felfedezés és találmány – a földművelés, fémművesség, mindenféle mesterség, művészet – magában foglalta a titkot: csak a mesterség titkaiba »beavatottakat« tekintették képesnek a műveletek sikerének biztosítására. Idővel az egyes ősi eljárások titkos tudásába való beavatódás az egész közösség számára hozzáférhetővé vált. [...] Az orvostudomány csakúgy, mint a filozófia arról nevezetes, hogy birtokában vannak bizonyos »avatási titkok« (Eliade [1976] 1994: 261–262).

Hivatkozások

- Ball. = Ballagi Mór 1873: *A magyar nyelv teljes szótára* 2. Pest: Heckenast.
- Bonfante, Giuseppe 1945: On Reconstruction and Linguistic Method. *Word* 1. 83–91, 132–161.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1874: *A magyar nyelv szótára* 4. Pest: Emich.
- Dethlefsen, Thorwald 1995: *Út a teljességhez*. Ford.: Hajós Gabriella. Budapest: Magyar Könyvklub.
- Díószegi Vilmos 1958: *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben*. Budapest: Akadémiai.
- Díószegi Vilmos 1983: *A pogány magyarok hitvilága*. Budapest: Akadémiai.
- Eliade, Mircea [1976]1994 : *Vallási hiedelmek és eszmék története* 1. Ford. Saly Noémi. Budapest: Osiris.
- Erdélyi Zsuzsanna 1976: *Hegyet hágék, lőtőt lépék. Archaikus népi imádságok*. Budapest: Magvető.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László főszerk. [1960]1980: *A magyar nyelv értelmező szótára* 5. Budapest: Akadémiai.
- EtSzt. = Zaicz Gábor szerk. 2006: *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest: Tinta.
- EWUng. = Benkő Loránd főszerk. 1992–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Lieferung 1–6. Budapest: Akadémiai.
- Fokos Dávid 1909: Török jövevényszavainkhoz 10. *Orvos. Magyar Nyelvőr* 38, 251.
- Grétsy László 1962: *A szóhasadás*. Budapest: Akadémiai.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Szemadám György 1990: *Jelképtár*. Budapest: Helikon.
- Horger Antal (1924) 2001: *Magyar szavak története*. Budapest: Tinta, 134–135.
- Horváth Katalin 1993: Állapot és történet az etimológiai kutatásban. A *hint* ige eredete és rokonsága. In Ladányi Mária – Horváth Katalin szerk.: *Állapot és történet – Szinkronia és diakronia viszonya a nyelvben*. Budapest: ELTE, BTK, Általános Nyelvészeti Tanszék. 81–91.
- Horváth Katalin 2011: Táltos. Még egyszer a szó eredetéről és szócsaládjáról. In Csiszár Gábor – Darvas Anikó szerk.: *Klárisok – Tanulmánykötet Korompay Klára tiszteletére*. Budapest: ELTE, Magyar nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai, Dialektológiai Tanszék, 162–174.
- Horváth Katalin 2016: A pars pro toto elve az etimológiai kutatásban. In Ladányi Mária – Hrenek Éva szerk.: *A szerves-dialektikus nyelvelmélet és hatásai*. Budapest: ELTE BTK, Alkalmazott Nyelvészeti Tanszék, 72–85.
- Horváth Katalin 2022: Gyógyítás és szakralitás. A gyógy-tő szócsaládjáról és az ősi szakrális gyógyítás nyelvi emlékeiből. In *Szakralitás és kommunikáció*. Szerk.: Spannrafft Marcellina – Korpics Márta – Béres István. Budapest: KRE – L’Harmattan, 155–170.
- Ipolyi Arnold 1854: *Magyar Mythologia*. Reprint. Pest: Heckenast.
- IgEW. = Pokorny Julius 1947–1969: *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern – München: Francke.
- JSFOu. = *Journal de la Société Finno-Ougrienne*. Helsinki.

- Kalevala 1962²: Ford.: Vikár Béla. Budapest: Európa.
- Kiefer Ferenc szerk. 2000: *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. 2003: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris.
- Kluge, Friedrich szerk. 1989: *Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache*. 22. Auflage. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Kuryłowicz, Jan 1964: On the Methods of Internal Reconstruction. In H. Lunt (ed.): *Proceedings of the Ninth International Congress of Linguists*. The Hague: Mouton, 9–36.
- Mayer Ferenc Kolos 1927: *Az orvostudomány története*. Budapest: Egenberger.
- Mészáros András – H. Tóth Tibor szerk. 2020: *A Müncheneri Kódex olvasata*. Nyíri Antal és munkatársai betűhű, kritikai szövegkiadása alapján. Budapest: Fekete Sas K. – Bárczi Géza Kiejtési Alapítvány. Együttműködő Partner: Magyarországi Kutató Intézet.
- Mészöly Gedeon [1956]1982: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. In uő. *Népünk és nyelvünk*. Vál. tanulmányok. Szerk.: Szathmári István. Budapest: Gondolat, 381–396.
- MSzFE. = Lakó György szerk. 1967: *A magyar szókészlet finnugor elemei 2*. Budapest: Akadémiai.
- MTsz. = Szinnyei József [1893] 2003: *Magyar tájszótár*. Budapest: Nap Kiadó.
- Munkácsi Bernát 1887–90: Újabb adalékok a magyar nyelv török elemeihez. *Nyelvtudományi Közlemények* 21, 115–129.
- MUSz. = Budenz József 1873–1881: *Magyar–ugor összehasonlító szótár*, Budapest, MTA.
- Németh Gyula 1928–30: Az uráli és a török nyelvek ősi kapcsolata. *Nyelvtudományi Közlemények* 47, 62–84.
- Nyest.hu = Nyelv és tudomány. Kálmán László 2014. május 7: Az orvos nem lop.
- Nyíri Antal 1957: Szófejtések. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1, 72–85.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond szerk. 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár* 1–3. Budapest: Hornyánszky.
- NyÚSz. = Szily Kálmán 1902: *A magyar nyelvújítás szótára*. Budapest: Hornyánszky.
- Oklsz. = Szamota István – Zolnai Gyula 1902–1906: *Magyar oklevél-szótár. Pótlék a Nyelvtörténeti Szótárhoz*. Budapest: Hornyánszky.
- Pais Dezső 1944: Orv, oroz, ólálkodik. *Magyar Nyelv* 40, 63–68.
- Pais Dezső 1958: A táltos meg az orvos. *MTA I. Osztály Közleményei* 12, 261–302.
- Papp István 1978: *Finn–magyar szótár*. Budapest: Akadémiai.
- Rásonyi Nagy László 1934: Török jövevényszavainkhoz. *Orvos. Magyar Nyelv* 30, 157–158.
- Solymossy Sándor 1991: *A „vasorrú bába” és mitikus rokonai*. Vál. tanulmányok. Vál.: Horváth Ildikó. Budapest: Akadémiai.
- SSA. = Ikonen, Erkki – Ulla Maija Kulonen szerk. 1992: *Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja* I. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. 83.
- SzófSz. = Bárczi Géza szerk. [1941] 1991: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest: Trezor.

- SzT. = Vámszer Márta főszerk. 2000: *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 10. Budapest: Akadémiai – Kolozsvár: Erdélyi Múzeum-Egyesület.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- Tolcsvai Nagy Gábor szerk. 2017: *Nyelvtan*. Budapest: Osiris.
- ÚESz.Web = Gerstner Károly szerk. 2022: *Új Etimológiai Szótár*. uezs@nytud.hu.
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 2002: *Új magyar tájszótár* 4. Budapest: Akadémiai.
- Vikár Béla 1899: Orvos és javas. *Magyar Nyelvőr* 28, 174–175.
- Vikár Béla 1901: Kalevalai tanulmányok, vonatkozással a magyar ősvallásra. *Ethnographia* 12/3. 97–104.
- WOT. = Róna Tas, András – Árpád Berta 2011: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* II. Wiesbaden: Harrassowitz.

AZ -N RAGOS IGÉK TÖRTÉNETÉHEZ: KÖZÉPMAGYAR KORPUSZOK ÉS REGISZTEREK

HORVÁTH LÁSZLÓ

1. Témaválasztás, szakirodalom, források és célok

Tanulmányom¹ főszereplője egy sajátos igecsoport. Tagjait az kapcsolja össze, hogy a kijelentő mód jelen idejében az egyes szám 3. személyű forma nemcsak ragtalan, hanem *-n* ragos is lehet. Ez az igecsoport egyedeinek létszámát tekintve sohasem volt nagy, tagjainak gyakorisága, nyelvhasználati fontossága azonban jóval több figyelmet érdemelne annál, amennyit a nyelvtörténetírásban kapott. Ennek a megállapításnak az érvényességén nem változtat az a tagadhatatlan tény, hogy a közelmúlt és napjaink köznyelvére a ragtalan és a ragos forma váltakozása (az utóbbinak a visszaszorulása miatt) a csoport képviselőinek jelentős többségében már nem jellemző.

Mint az imént utaltam rá, az *-n* ragos igék szakirodalmá bőségesnek nem mondható. Nagy részében nem kap teret a ragtalan és a ragos formák versengése. Több helyen is szóba kerül viszont benne (részint különféle vélemények tudománytörténeti összevetésével) az *-n* morféma eredete (l. pl.: Horger 1931: 27–31; Velcsovné 1957: 105–106; E. Abaffy 1991: 128; Sárosi 2003: 163). A legvalószínűbbnek az *-n* mozzanatos képzőből való származtatás látszik, ennek azonban a középmagyar korra irányuló elemzésem szempontjából nincs jelentősége. A történeti mondattanokban (Berrár 1957: 53; Dékány 2014: 229) csupán egy-egy rövid megjegyzést, illetőleg lábjegyzetet találunk az *-n* ragos igékről (az egyébként adatbőségéről nevezetes Klemmnél [1928–1942] pedig még ennyit sem); igaz, nem is a feladatuk az igecsoport bemutatása. Arról, hogy a nyelvtörténet során mely igékben jelentkezett a ragtalan formán kívül *-n* ragos is, Simonyi áttekintése (1895: 599–600) tartalmazza a legbővebb listát.

Az *-n* ragos igéknek a középmagyar kor előtti történetéről E. Abaffy Erzsébet ige-ragozási fejezetéből (1992: 193–197, 223, 233) tudhatjuk meg a legtöbbet; elemzésemben többször is utalni fogok rá.

A középmagyar az első olyan nyelvtörténeti periódus, amelyben a források mennyisége és változatossága lehetőséget kínál regiszterek összevetésére. Ennek a munkának nagyon hasznos, sőt ma már nélkülözhetetlennek érzett eszközei a közelmúltban létrehozott, illetve jelenleg is épülő elektronikus korpuszok. Tanulmányomhoz háromnak a segítségét vettem igénybe.

¹ A szegedi konferencián való részvételmet és tanulmányom megjelentetését a (Gugán Katalin vezette) Regiszterfüggő változatok a középmagyarban című, FK 135186. számú NKFI-projektum támogatta.

Elsőként az MTA Nyelvtudományi Intézetében, a mai HUN-REN Nyelvtudományi Kutatóközpont elődjében készített Történeti magánéleti korpuszt említem; rövidítése: TMK. Ezt a morfológiailag elemzett korpuszt egyrészt középmagyar kori boszorkányperek szövegei, másrészt szintén középmagyar (és kisebb részben ómagyar) levelek alkotják. (Részletesebb bemutatásaként l. Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017 és Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2018.)

A második az ugyanebben a kutatóközpontban épült Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz; a rövidítése: KED. A letöltéskor még csak az emlékiratos részében lehetett keresni, ezért tanulmányomhoz azt használtam fel.

A harmadik korpusznak, az elektronikus Mikes-szótárnak (rövidítése: MikesSz.) a bölcsője pedig az Irodalomtudományi Intézet volt. Ebből Mikes Kelemen legismertebb művét, a Törökországi levelek-et (TL.) vettem számításba, vagyis egy olyan munkát, amelynek a regisztere vegyes természetű: a levelezés, az útleírás és a napló sajátosságai fonódnak össze benne.

A gyűjtésbe nem vontam be minden olyan igét, amelynek a ragtalan mellett *-n* ragos formája is van, hanem az igecsoport legfontosabb, legjellegzetesebb képviselőire szorítkoztam. Nevezetesen a következő párokra: *megy : megyen; van : vagyon, nincs : nincsen, sincs : sincsen; lesz : leszen, tesz : teszen, vesz : veszen, hisz : hiszen, visz : viszen*. A kutatást nem terjesztettem ki az igék igekötős formáira.

Célom az volt, hogy a korpuszok segítségével képet alkothassak a ragtalan : ragos kettősség középmagyar kori viselkedéséről, persze a regiszterbeli különbségekkel együtt.

2. Párok és arányok

A ragtalan és az *-n* ragos formáknak a korpuszokbeli arányait páronként haladva mutatom be. A TMK.-ban külön kezelem a boszorkánypereket és a leveleket. – A levél-adatok közé beszámítom a Barkóczy Krisztinától és a Károlyi Sándortól származókat. Mivel azonban ez a házaspár mind a levelek mennyiségével, mind nyelvi megformálással kitűnik a kortársak sorából, a tőlük való adatok számát külön is feltüntetem. (Aki az ő levelezésüket olvassa, úgy tapasztalhatja, hogy írásaikban sok a hasonlóság; vö. pl. Horváth 1921. Ma sem ismeretlen jelenség, hogy egy házaspár tagjainak a nyelvhasználata egymáshoz csiszolódik. Mint látni fogjuk, az *-n* ragos igékre ez csak részben érvényes.)

Az igecsoporthoz a középmagyar korra vonatkozó szemlét a *megy – megyen* párral kezdem. Előzményként megemlítem, hogy a kései ómagyarban (majdnem) mindig a *megyen* fordul elő (E. Abaffy 1992: 197).

A TMK. levélanyagában csupán 4 ragtalan forma áll szemben 159 *-n* ragossal; %-ban mérve: 2,45 : 97,55. – Barkóczytól és Károlyinál szintén ilyenféle képet láthatunk: 1 : 49 adat, tehát 2 : 98%; illetve 3 : 60 adat, 4,76 : 95,24%.

A boszorkányperekben ennél nagyobb, de ugyancsak csekélynek mondható a ragtalan alakok aránya: 9 : 102 adat; 8,11 : 91,89%.

A KED.-beli emlékiratokban és Mikes Törökországi leveleiben kizárólagos a ragos forma (9, ill. 63 adat).

Érdekesebb, változatosabb ennél a *létigének*, azaz a *van – vagyon* párnak a képe.

A kései ómagyarban az E/3. alakja a *vagyon*. A rövid *van* forma analogikus elvonás eredménye a T/3. alapján: *vagynak > vadnak > vannak* :> *van* (Horger 1931: 25–26;

E. Abaffy 1992: 196). Nem kétségtelen hitelességű és kivételesen korai adat az idegen ajkú deáktól feljegyzett *uain* az Ábel szójegyzékben (1490 k., idézi E. Abaffy uo.). Az első biztos adat már a középmagyarból, Molnár Albert szótárából való: 1611: „*van pro vagon*” (idézi E. Abaffy uo.; vö. még Horger 1931: 25). E. Abaffy (1992: 196) hangsúlyozza: a rövid forma gyér és kései adatoltsága beszélt nyelvi voltára, vagyis arra vall, hogy az írásbeliség nehezen fogadta be.

A létige kiemelt fontosságát bizonyítja, hogy a középmagyar korpuszokban a jelentő mód jelen idejének E/3. személyében a ragtalan (pontosabban: azzá rövidült) és ragos adatok összlétszáma ezres nagyságrendű. A rövid *van* előfordulása már azokban a regiszterekben sem kivételes, amelyekben a képviselte messze elmarad a *vagon*-étől.

A TMK. levélanyagában a rövidebb és a hosszabb formák előfordulási száma 646 : 1541, vagyis %-ban mérve 29,54 : 70,46. – Az összesen 2187 levéladatból 621 Barkóczy Krisztinától, 562 pedig Károlyi Sándortól való. Mindketten erősen befolyásolhatják az eredményt. Ezt azonban itt egymással homlokegyenest ellentétes módon teszik. Barkóczy igazi bajnoka a *van* használatának: 544 ilyen adatával mindössze 77 *vagon* áll szemben; %-ban kifejezve: 87,60 : 12,40. Károlyinál, azaz a férjnél viszont ezzel szélsőségesen ellentétes az arány: 32 : 530, vagyis 5,69 : 94,31%. Míg tehát Károlyi a *vagon* formát nagyjából olyan arányban részesíti előnyben, mint a *megyen*-t, a felesége egészen másként alkalmazza őket: a ragos *megyen*-t majdnem kizárólagosan, míg a *vagon*-t 10%-nál alig nagyobb arányban.

A boszorkányperekben a *van* és a *vagon* előfordulási száma 223 : 897, %-ban mérve: 19,91 : 80,09. Nyilvánvaló, hogy a levelekben látható arány ettől elsősorban Barkóczy Krisztina egyéni nyelvszokása miatt különbözik jelentős mértékben.

A KED.-beli emlékiratok adatainak körülbelül a negyede *van* alakú: 23 : 71; 24,47 : 75,53%. Ez az eredmény nagyjából félúton áll a TMK. két regisztere között.

A korpuszok közül a MikesSz. (pontosabban a Törökországi levelek) képviseli a *van*-nal szemben legnagyobb arányban a *vagon* formát: 50 : 407; 10,94 : 89,06%. Ennek elvileg lehetne regiszterbeli oka; csak hogy éppen ez a munka olyan természetű, hogy többféle műfaj vegyül benne. – Szó esett már arról, hogy a középmagyar kor előtti időszak írásbelisége nem kedvezett a beszélt nyelvi természetű *van* terjedésének. Mikes fiktív leveleire azonban nehéz a beszélt nyelv szigorú számúzőiként gondolkunk, ráadásul keletkezésük ideje nem a középmagyar korai szakasza, hanem a 18. század. – Jelentősége lehet viszont Mikes Kelemen erdélyi voltának (vö. pl.: Simonyi 1895: 600; Horger 1931: 25.) – És nem becsülhető le az egyén nyelvhasználatának jelentősége. Itt teszem hozzá, hogy Károlyi Sándor Mikesnél is hajlamosabb a *vagon* választására.

A létige antonimái, a *nincs* és a *sincs* a kései ómagyarban kezdenek (a létige mintájára) igei személyragokat felvenni; ezzel válnak (hiányos ragozású) tagadó igévé (E. Abaffy 1992: 196; vö. még: Simonyi 1895: 600; Horger 1931: 26). A történeti nyelvtan törzsanyagát tekintve a kódexekben 4 : 33, az egyéb forrásokban pedig 7 : 5 a ragtalan és a ragos alakok aránya (E. Abaffy 1992: 196).

Ami a középmagyar korpuszokat illeti, a *nincs* – *nincsen* pár képviselői a TMK. levélanyagában egyensúlyban vannak: 368 : 362; 50,41 : 49,59%. – Barkóczy Krisztina itt is a rövid formát kedveli jobban: 174 : 47; 78,73 : 21,27%. Károlyi Sándor pedig a hosszút: 82 : 108; 43,16 : 56,84. Nyelvhasználatuk különbsége azonban távolról sem olyan szélsőséges, mint a létige esetében.

A boszorkányperekben a ragos alakok részesedése csaknem kétharmados: 69 : 124; 35,75 : 64,25%. A TMK.-beli két regiszter különbségének legfőbb okozója itt is Barkóczy Krisztina.

A KED.-beli emlékiratok adatszámai nem állnak messze az egyensúlytól: 20 : 15; 57,14 : 42,86%.

Mikesnél viszont elsöprő a ragos forma fölénye: 5 : 127; 3,79 : 96,21%.

A *sincs* – *sincsen* pár viselkedése több részletre nézve is meglepően különbözik a társától.

A TMK. levélanyagában a rag nélküli forma képviselte kétharmados: 158 : 80; 66,39 : 33,61%. – Barkóczynál viszont a ragos alak megjelenése kivételes: 85 : 5; 94,44 : 5,56%. Egyezik ugyanakkor a *nincs* – *nincsen* pár képével az, hogy Károlynál itt szintén a ragos forma van többségben, de csak annyira, mint ott: 38 : 53; 41,76 : 58,24%.

A boszorkányperekben közeli az adategyensúly: 20 : 17; 54,05 : 45,95%.

A KED. emlékirataiban szintén, de csupán maroknyi előfordulásból: 2 : 3; 40,00 : 60,00%.

Mikes Törökországi leveleiben csak a *sincsen* fordul elő, 9 adattal.

Az *sz-szel váltakozó v-s tövű* (és iktelen) *igék* közös jellemzője, hogy a kései ómagyarban a kijelentő mód jelen idejében az E/3. forma *-n* ragos (E. Abaffy 1992: 193).

A középmagyar korpuszokban ennek az igecsoporthoz a leggyakoribb képviselője a *lesz* – *leszen* pár, összegzett adatainak száma ezres nagyságrendű.

A TMK. levélanyagában a ragtalan és az *-n* ragos alak előfordulása nincs messze az egyensúlytól. Feltűnő, hogy ezt az eredményt ezernél több adat jelenléte alakítja ki: 681 : 752; 47,52 : 52,48%. – Mind Barkóczy Krisztinánál, mind Károlyi Sándornál a *lesz* van többségben, csakhogy egészen különböző mértékben. Barkóczy levéladatainak a négyötöde ragtalan: 340 : 80; 80,95 : 19,05%. Károlyi leveleiben az *-n* ragos alak ennél sokkal méltóbb vetélytársnak bizonyul: 291 : 218; 57,17 : 42,83%.

A boszorkányperekben nagyobb a ragos forma részesedése, mint a levelekben: 163 : 281; 36,71 : 63,29%. Az eltérés legfőbb oka láthatólag itt is az, hogy Barkóczy Krisztina nagyon kedveli a ragtalan alakot.

A levelek és a perek regiszterével szemben a KED. emlékirataiban száznál jóval kisebb az adatszám. Bennük a ragos forma részesedése a négyötödösnél is nagyobb: 7 : 36; 16,28 : 83,72%.

Száznál több adattal szolgálnak viszont Mikes Kelemen Törökországi levelei. A ragtalan és a ragos formák nagyjából egyensúlyban vannak: 63 : 53; 54,31 : 45,69%.

A *tesz* – *teszen* pár adatszáma jelentősen elmarad az imént tárgyalt társától. A KED. emlékirataiban és Mikes Törökországi leveleiben a ragtalan forma meg sem jelenik. A ragosból is csak 6, illetve 8 adatot találunk.

A TMK. levélanyagában a ragtalan alak egészen kivételes: 1 : 95; 1,04 : 98,96%. – Barkóczynál és Károlynál 23, illetve 24 *teszen* jelenik meg, *tesz* pedig nincs is.

A boszorkányperekben van néhány reprezentánsa a *tesz*-nek, de alárendeltségük ott is szembetűnő: 7 : 30; 18,92 : 81,08%.

A *vesz* – *veszen* párnak a *tesz* – *teszen* kettősénél is sokkal kevesebb az adata. A perekben, az emlékiratokban és Mikesnél csupán 10, 2, illetve 7 *veszen* adatot találhatunk, ragtalan *vesz* pedig nincs is.

Ennél nagyobb az adatszám a TMK. leveleiben, de a ragtalan *vesz* ott is nagyon ritka: 2 : 25; 7,41 : 92,59%. – Egy-egy kivételes adatot Barkóczy, illetve Károlyi szolgálat: 1 : 10; 9,09 : 90,91%, ill. 1 : 7; 12,50 : 87,50%. (A százalékarányokat csak a rend kedvéért közltem.)

Statisztikai értékelésre még kevésbé alkalmas a *hisz* – *hiszen* pár. A KED. emlékirataiban egyáltalán nem fordul elő. A TMK. levélanyagában és Mikes Törökországi leveleiben is csak 2-2 *hiszen* tűnik fel. – Barkóczynál is csupán 1 *hiszen* bukkan fel, Károlynál pedig nincs adat.

Szembenállás egyedül a TMK. boszorkánypereiből mutatható ki, de ott is csak 2 *hisz* van szemben 1 *hiszen*-nel.

Ennél nagyobb, de szintén csekély a *visz* – *viszen* pár adatszáma, ezért százalékarányokat itt sem adok meg.

A KED. emlékirataiban és Mikes Törökországi leveleiben csak a ragos *viszen* alakot találjuk meg, 3, illetve 6 adattal képviselve.

A TMK. leveleinek 16 *viszen*-jével egyetlen *visz* áll szemben Károlyitól; nála egyébként 5 *viszen* akad, Barkóczynál pedig 4.

Szembenállás itt is csak a boszorkányperekből dokumentálható: 3 ragtalan és 9 ragos forma jelentkezik bennük.

3. Összegzés és kitekintés

Az -n ragos igék történetében a középmagyar kor nemcsak az elnevezésében, vagyis az idő múlásából adódóan átmenet az ómagyar és az újmagyar között, hanem több más szempontból is.

Lényegesen bővül benne a dokumentálható és így vizsgálható nyelvi anyag: mind a mennyiségét, mind a regiszterbeli változatosságát illetően. Elérhetőségében ma már kiemelt, sőt nagyrészt nélkülözhetetlen szerep jut a keresőprogrammal ellátott (és morfológiailag elemzett) elektronikus korpuszoknak. Az újmagyarrá (más korszakolással: az újabb magyarrá) nézve persze még tágabbak a dokumentálhatóság lehetőségei, beleértve a személyes nyelvhasználói átélhetőség élményét is.

A középmagyar kor átmenetisége az -n ragos igék történetében közvetlenül is megmutatkozik. Az igecsoportot (nem számítva a tagadó igéket) a kései ómagyarban még a ragos formák (szinte) kizárólagos volta jellemezte. A középmagyarban (a korpuszok segítségével jól megfigyelhetően) már valódi versengés folyik a ragos és a ragtalan alakok között; igaz, a legtöbbször még a ragosak uralmával. Megesik azonban, hogy a rövidebb forma kerül fölénybe. Hozzá kell viszont tennem, hogy erre egyedül Barkóczy Krisztina nyelvhasználata a jellemző példa, az is csupán a *van* és a *lesz* alkalmazását illetően; igaz, ezek a leggyakoribb pároknak a képviselői. – Megjegyzem azt is, hogy a *nincs* – *nincsen*, *sincs* – *sincsen* párok viselkedése nem egészen felel meg a többiének, keletkezésüket, előtörténetüket figyelembe véve azonban ez természetes.

Vizsgálatom nem terjedt ki a középmagyar nyelvhasználat minden regiszterére. Létezik olyan korpusz is, amellyel a későbbiekben bővítendő. Elsősorban az úgynevezett Ómagyar korpusznak, más néven Régi magyar konkordanciának arra a részére gondolok, amely középmagyar kori bibliafordításokat tartalmaz. Felhasználandó lesz majd természetesen a KED. korpusznak a drámákat összegyűjtő részlege is.

Mostani vizsgálatom egyes egyéni jellemzőket fontosabbnak mutatott a regiszterbeli különbségeknél. A vizsgálódás természetesen más (nyelvjárástörténeti, szociolingvisztikai) irányokban is bővíthető lenne.

Itt jegyzem meg, hogy egyik lektorom szerint tanulmányomban érdemes lett volna nagyobb szerepet adni a nyelvjárástörténetnek, a tér dimenziójának. Ő utal arra, hogy Imre Samu monográfiája szerint (1971: 322) a 20. század derekán az *-n* igei személyrag használata kifejezetten a keleti nyelvjárásokra volt jellemző; igaz, lektorom is hozzáteszi, hogy ennek az állapotnak a középmagyarra való visszavetítése ellenőrző vizsgálódást kíván. – Teljes, alaposabb vizsgálódás helyett a lektori megjegyzés nyomán csak szerény próbaelmérésre kerítettem sort: a TMK. boszorkánypereinek alapján a *megy* : *megyen* és a *van* : *vagyon* párok nyelvföldrajzi képét tekintettem át. Szembetűnő nyelvjárási különbségeket nemigen tapasztaltam: ahol elegendő adat áll rendelkezésre, ott mindenütt kétségtelen az *-n* ragos forma fölénye. Érdekességgént talán mégis érdemes megemlítenem, hogy a kolozsvári perekben a *megyen* és a *vagyon* nem csupán (erős) többségi, hanem kizárólagos használatú alak.

A másik lektorom szociolingvisztikai szempontra hívja fel a figyelmemet: Baróczy Krisztina nyelvhasználata talán azért is hajlik jobban a ragtalan formák választására, mint a férjéé, mert az asszonyt neveltetése és a közéletbeli kisebb aktivitása kevésbé szigorúan kötötte a konzervatívabb, az írásban szokásos kifejezőmódhoz, mint Károlyi Sándort. – Ez elvileg persze lehetséges. Ugyanakkor nem merném azt állítani, hogy a ragtalan formák kedvelése biztosan „női jellemző”, hiszen például két 18. századi emlékiratszerző hölgy, Bethlen Kata és Toroczkai Zsuzsanna egymásról igencsak eltérő utat jár (l. egy megjelenőben lévő folyóiratcikkemben: Horváth 2024).

Nyilvánvaló, hogy az *-n* ragos igék története a középmagyar utáni korokra nézve is bőven kínál kutatási feladatot. A legfontosabb kérdés természetesen az: mikor és hogyan szorultak háttérbe a ragos formák a ragtalanok mellől? A résztémák közül pedig a *nincs* – *nincsen*, *sincs* – *sincsen* párok tagjainak a mára is érvényes versengését szeretném kiemelni.

A FELHASZNÁLT KORPUSZOK

KED. = Középmagyar emlékirat- és drámakorpusz: <https://ked.nytd.hu> (Letöltés: 2023. augusztus.)

MikesSz. = Mikes-szótár: <http://mikesszotar.iti.mta.hu> (Letöltés: 2023. július.)

TMK. = Történeti magánéleti korpusz: <https://tmk.nytd.hu> (Letöltés: 2023. augusztus.)

Hivatkozások

E. Abaffy Erzsébet 1991: Az igei személyragozás. In Benkő Loránd főszerk., E. Abaffy Erzsébet – Rácz Endre szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*. Budapest: Akadémiai, 122–159.

- E. Abaffy Erzsébet 1992: Az igei személyragozás. In Benkő Loránd főszerk., E. Abaffy Erzsébet szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana* II/1: *A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai, 184–238.
- Berrár Jolán 1957: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Dékány Éva 2014: A nem véges alárendelés (az igenevek) története. In É. Kiss Katalin szerk.: *Magyar generatív történeti mondattan*. Budapest: Akadémiai, 177–238.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból: korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Horger Antal 1931: *A magyar igeragozás története*. Szeged: Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T.
- Horváth László 2021: A TMK vallomása mint a *volna* : lenne versengés történetének láncszeme. In Dömötör Adrienne szerk., Gugán Katalin – Varga Mónika társ-szerk.: *Versengő szerkezetek a középmagyar kor nyelvében = Nyelvtudományi Értekezések* 169. 49–62.
- Horváth László 2024: Az -n ragos igék egy középmagyar korpuszban. Megjelenőben a *Magyar Nyelvben*.
- Imre Samu 1971: *A mai magyar nyelvjárások rendszere*. Budapest: Akadémiai.
- Klemm Antal 1928–1942: *Magyar történeti mondattan*. Budapest: MTA.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Sárosi Zsófia 2003: Az igeragok. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris, 159–169, 366–368, 616, 723–724, 802.
- Simonyi Zsigmond (Balassa József közreműködésével) 1895: *Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon* I: *Magyar hangtan és alaktan*. Budapest: MTA.
- Velcsov Mártonné 1957: Az -n igei személyrag eredetéhez. *Néprajz és Nyelvtudomány* 1, 105–110.

A TÓTOS TÓLDALÉK. A SZLÁV EREDETŰ MAGYAR SZAVAK JEGYZÉKE A DEBRECENI MAGYAR GRAMMATIKÁBAN*

JUHÁSZ GABRIELLA

1. Bevezetés

Görög Demeter és Kerekes Sámuel a *Hadi történetek* 1789. szeptember 5-i számában írt ki pályázatot „eggy *Magyar Nyelv tanító Könyvetske* írása végett”. Az eredetileg megadott meglehetősen szűk, alig több mint kilenc hónapos határidőt többször is meghosszabbították, végül öt pályaművet értékelt az ismeretlen tagokból álló bíráló bizottság, egy első, három második és egy harmadik díjat osztva ki. Ahogy arról a *Magyar Hirmondó* 1793. augusztus 27-én egy aláírás nélküli közleményben beszámolt – amikor még csak három pályamunka értékelése történt meg –, a bizottság, nem lévén maradéktalanul elégedett egyik grammatikával sem, „végezetre véletlenül arra adták magokat, hogy önnön magok készítenek már most egy Grammatikát...”, ez lett az 1795-ben Bécsben megjelent *Magyar Grammatika*.

Ennek utolsó, hatodik melléklete egy 737 tételből álló szólista, amely felsorolja a *Más idegen Nemzetek Szavaival egyező Magyar-Szók*-at. E melléklet utolsó, hetedik része a *Tót Szókhoz hasonló*k, amely a német után, a maga 168 tételével, a *Grammatika* második leghosszabb szólistája.

Annak ellenére, hogy e melléklet rész előtt alig néhány szláv–magyar szóegyezősekkel foglalkozó munka jelent meg, ez a szólista igen kevés tudományos érdeklődést váltott ki, olyannyira, hogy a *Tót Szókhoz hasonló*k még soha nem volt önálló tanulmány tárgya. Gáldi László a szláv–magyar etimológiai kapcsolatok néhány úttörőjéről szóló cikkében (1955: 15–16) és az akadémiai doktori disszertációjában (1957: 87–94) pár mondatban és általánosságban méltatja ugyan, mélységeiben azonban nem foglalkozik vele, Kniezsa István (1955) pedig alig idézi *A magyar nyelv szláv jövevényszavaiban*.

A VI. *Tóldalék* mostoha sorsának (legalább) két oka lehet: egyrészt a *Debreceni Grammatika* a kortársak olykor heves bírálatát váltotta ki, és az utókor sem mindig volt kegyes vele. Másrészt a 239. oldalon a *Tóldalékok* felsorolásában nem szerepel az utolsó *tóldalék* címe, így csak a könyv végiglapozásakor szembesül vele az olvasó.

Jelen írás egy hosszabb kutatás része, és annak első, előzetes eredményeit ismerteti: elsőként azt, hogy magyar–tót szólistában mai tudásunk szerint hány etimológia helyes és hány téves. Másodszor azt, hogy a szakirodalomban felvetett források és a *Grammatika Tót Szókhoz hasonló*k című szójegyzéke között milyen mértékű átfedés van.

* Köszönöm a konferencia résztvevőinek és a cikk lektorainak értékes hozzászólásait és megjegyzéseit.

2. A *tót* szó jelentése

Elsőként azonban a korabeli magyar szóhasználat miatt szólni kell pár szót e melléklet címéről. A *DebrGr.* szerzői nem definiálják, mit értenek *tót* alatt. A magyar nyelvben a Gl. (709) és a TESz. (3: 951–952) alapján e szó elsődleges jelentése ’szláv’ általánosságban, és ez csak az 1800-as évektől kezdve szűkült le ’szlovák’-ra. Gáldi (1955: 15, és a 25. lábjegyzet is) szerint a *DebrGr.*-ban a *tót* jelentése ’szlovák’, és a második oszlopba írt (szerinte) szlovák szavaknak a *Grammatika* egyik munkatársának élő beszélt nyelvi szlovák nyelvtudásából kell származniuk.

A szerzők személyének tehát azért is lenne, van jelentősége, mert nem tudni, ki vagy mi volt a forrása a *Grammatika tót* szólistájának. Bár az első díjat nyert Földi János nyelvtanában szentel néhány oldalt „a ’bévett idegen szókról való elmélkedésre” (Gulyás 1912: 85–89, kurzív az eredetiben), készítve egy 118 tételtől álló listát, de ebben nem különítette el a szavakat eredetük szerint. Földi listája mind terjedelmében, mind színvonalában messze elmarad a *Debreceni Grammatikáétól*. A megosztott második díjat nyert Gyarmathi Sámuel nyelvtana *Előljárok-Beszéd*-ében (1794: xiv-xvi) hat témakörbe sorolva közöl egy válogatást a magyar nyelv jövevényszavaiból, de hogy melyik nyelvekből származnak e szavak, azt egyik esetében sem közli. A másik három beadott nyelvtan, Veres Mihály, Benkő László és Kerestály Ignác művei – tudomásom szerint – még nem jelentek meg nyomtatásban.¹

Ha a szerzők személye helyett magából a melléklet szóanyagából indulunk ki, Gáldi véleménye nem biztos, hogy helytálló. Való igaz, hogy a *DebrGr.* szavainak többsége szlovák, de néhány szó esetében variánsokat is közöl (*stul* és *stol*, *hromada* és *gromada*), valamint vannak cseh (*berán*, *csisse*), déli szláv (*bednár*, *oblok*) és keleti szláv (*csemer*, *okow*) szavak is a listában, továbbá szép számmal akadnak olyanok is, amelyek a szláv nyelvek bármelyik ágából származhatnak (*baba*, *britwa*, *mak*, *rak*). Emiatt talán az a feltételezés a valószínűbb, hogy többen és különböző szláv nyelveken beszélők dolgoztak együtt a *Debreceni Grammatika* magyar–tót szólistáján, és indokoltabbnak tűnik úgy értelmezni, hogy a *tót* itt is ’szláv’-ot jelent.

3. A szójegyzék tartalma

A *DebrGr.* magyar–tót–latin szójegyzékében szereplő magyar szavak többsége máig köznyelvi szó. A 168 szó közül 145 főnév, 9 melléknév, 8 ige, 2 határozószó van, 4 szó pedig lehet főnév vagy melléknév is. A szavak témaköri megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Ház, lakás, lakberendezés	20
Kézművesség, ipar	18
Az emberrel, emberi testtel, betegséggel kapcsolatos szavak	16
Használati tárgyak	16
Állatnevek	15
Jog, közigazgatás	12

¹ E három munka kéziratait még nem sikerült felkutatnom.

Ételekkel és italokkal kapcsolatos szavak	11
Növénynevek	11
Földművelés	10
Állattartás, -tenyésztés	9
Foglalkozásnevek	7
Tereptárgyak, természeti jelenségek	7
Hadászat, katonáskodás	6
Vallás, kereszténység	5
Rokonsági viszonyok	3
Határozószó	2

1. táblázat. A *DebrGr.* szavainak témaköri megoszlása

Korábbi kutatás hiányában az első megválaszolandó kérdés: mennyi a helyes és mennyi a téves etimológia a szójegyzékben. A *h e l y e s e t i m o l ó g i a* itt nem azt jelenti (legalábbis az esetek többségében, van néhány ténylegesen szlovák eredetű magyar szó is a listában), hogy közvetlenül a közölt szláv szavakból erednének magyar megfelelőik, hanem azt, hogy a *Grammatika* szerzői helyesen ismerték fel, hogy ezeknek a szavaknak az eredete valamilyen módon összefügg egymással.

4. A *DebrGr.* helyes és téves etimológiai

4.1. Az ismeretlen vagy bizonytalan eredetű szavak

A TESz., az EWUng., az ÚESz., valamint Kniezsa (1955) alapján a *Grammatika* magyar szavai közül ma is ismeretlen vagy bizonytalan eredetű a következő tizenhét szó:

- (1) *filegória*; *gyenge*; *kutya*; *koszperd* 'vékony, rövid kard vagy tör'; *lop*; *mirégy*; *pesletni*; *rutza*; *selyp*; *sás*; *tarisznnya*; *tag-adom*; *tulok*; *tábor*; *válú*; *zimánkó*; *zöld*, *zöldség*.

E szavak közül a *pesletni* a legérdekesebb, amit a *DebrGr.* a szláv *pesz* 'kutya' és a latin *canis* 'kutya' szavakkal rokonít. Ez a szó csak történeti szótárainkban (CzF. 5: 191; NySz. 2: 1281; MTsz. 2: 127) szerepel, jelentése 'céltalanul mászkál, ügyeleg'. Hangtani okokból kevésbé valószínű, hogy ennek a szónak valóban köze lenne a szláv *pesъ* 'kutya' szóhoz, talán inkább a *pěšъ* 'gyalog' (ESJS. 640 és 741–742) lehet a rokona, de eddig – tudtommal – még senki nem vizsgálta e szó eredetét.

A *rutza* és a *selyp* talán lehet hangutánzó eredetű; a *koszperd* esetében felmerült a német eredet, de ennek megfelelői bizonytalanok; a *tulok*, a *tábor* és a *válú* esetében lehetséges az ótörök eredet, de mindhárom szó etimológiája problémás. A *zimánkó* ÚESz.-ben közölt szláv etimológiája nem igazán meggyőző, ezért Kniezsával (1955: 785) egyetértve tisztázatlan eredetűnek tartom. Bár a *zöld*, *zöldség* a TESz.-ben (3: 1197–

1198), az EWUng.-ban (1666) és az ÚESz.-ben is bizonytalan, illetve vitatott eredetűként szerepel, a mindhárom helyen közölt iráni (alán?) etimológia azonban igen meggyőző.²

A többi nyolc szó ismeretlen eredetű, legtöbbjük esetében a modern szakirodalomban nem is merült fel a szláv eredet: Bárczi véleménye szerint a *sás* (SzófSz. 266) és a *tarisznya* (SzófSz. 302) lehet szláv jövevényszó, Kniezsa (1955) pedig – a szerinte tévesen szláv eredetűnek tarott *mirégy* (889–890), valamint a kétes eredetűnek minősített *sás* (739) és *tarisznya* (766–767) kivételével – nem is tárgyalja őket.

4.2. A nem szláv eredetű szavak

A szakirodalom szerint a (2) pontban felsorolt hat szó esetében biztos vagy valószínű a finnugor eredet:

- (2) *avatni, beavatni; bogáts-kóró; szomorú; szó, szóll; ólom; szán.*

Bár az *ólom* és *szán(kó)* finnugor etimológiája is kétes, vitatott, de a szláv rokonság csak a *szán(kó)* esetében merült fel (SzófSz. 218; TESz. 3: 672–673; EWUng. 1392–1393, ÚESz.), azonban Kniezsa (1955: 749–750) megjegyzi, hogy a szláv szó eredete nincs tisztázva, és véleménye szerint valószínűtlen, hogy a magyar *szán(kó)* szláv eredetű lenne.

Nem szláv, hanem olasz eredetű a magyarban és egyes szláv nyelvekben a *pais*, így a szlovákban (*pavéza*, Králik 2015: 428–429) és a csehben (*pavéza*, Rejzek 2001: 475) is. A muravidéki szlovén irodalmi nyelv viszont közvetlenül a magyarból vette át, így ott *pajiž, pajž* alakban adatolt (Dudás 2014: 171 és 2024: 221–222).

Szintén téved a *DebrGr.* a (3) pontban lévő tíz szó esetében:

- (3) *czérna; czéh; irha; prém; sajtár; sódor; vánkös; korhel; pohár; zamáncz.*

E szavak mindegyike német eredetű a magyarban. Ezek közül az első hét ugyanúgy a németből került át egyes szláv nyelvekbe, így az azonos forrásból, de egymástól független átvétel miatt hasonlóok több szláv nyelvben és a magyarban ezek a szavak. Viszont a horvátba, a muravidéki irodalmi szlovénba és egyes szlovák nyelvjárásokba néhány szó közvetlenül a magyarból került át:

- (3.1.) *czérna* ~ tót *czwirne*, szlovák *cverna* (Králik 2015: 98);
 (3.2.) *czéh* ~ tót *cech*, szlovák *cech* (Králik 2015: 91), cseh *cech* (Rejzek 2001: 101), horvát *ceh* (Skok 1: 255 szerint a németből; Hadrovics 1985: 161–162 szerint a magyarból), viszont a muravidéki irodalmi szlovén *cejh* magyar kölcsönszó (Dudás 2014: 107–108 és 2024: 144);
 (3.3.) *irha* ~ tót *gircha*, szlovák *ircha* (HSSJ.), cseh *jircha* (Rejzek 2001: 258), de a horvát *irha, ira* Hadrovics (1985: 273) szerint magyar jövevényszó;

² Horváth (2020) korábbi irodalomra hivatkozva feleleveníti a *zöld* melléknév lehetséges szláv eredetét, azonban a szerző nem hoz fel új érveket az elmélet mellett.

- (3.4.) *prém* ~ tót *prim*, szlovák *prám* (HSSJ.), de a horvát *perem*, *prem*, *pram* közvetlenül a magyarból van (Hadrovics 1985: 412);
- (3.5.) *sajtár* ~ tót *ssechtár*, szlovák *šechtár* (Králik 2015: 576);
- (3.6.) *sódor* ~ tót *ssoldra*, szlovák *šoldra* (HSSJ.³, de a *šoldar* a magyarból: Gregor 2023: 785); lengyel *szoldra* (SStp. 8: 574);
- (3.7.) *vánkos* ~ tót *wánkus*, szlovák *vankúš* (Králik 2015: 649, de Gregor 2023: 848–849 szerint a *vankús*, *vankoš* alakok magyar eredetre utalnak); horvát *vankúš* (Skok 3: 565, de az *-oš* végű alakok Hadrovics 1985: 525–527 szerint biztosan magyar átvételek, és talán az *-uš* végű alakok egy része is), de a muravidéki irodalmi szlovén *vankiš*, *vankuše* (Dudás 2014: 207–208 és 2024: 265–266) magyar átvétel.

A többi három, végső soron német eredetű szó vagy közvetlenül, vagy a magyar közvetítésével kerülhetett át egyes szláv nyelvekbe:

- (3.8.) *korhel* ~ tót *korhel*, szlovák *korhel'* (Králik 2015: 290 és Gregor 2023: 532–533), horvát *korhelj* (Hadrovics 1985: 324);
- (3.9.) *pohár* ~ tót *pohár*, szlovák *pohár* (Králik 2015: 453 és Gregor 2023: 683–684), cseh *pohár* (Rejzek 2001: 505);
- (3.10.) *zamáncz* ~ tót *zamazati*, szlovák *zomanc* (HSSJ., Gregor 2023: 869).

A hat (talán) finnugor szó esetében tévesek a *DebrGr.* szláv rokonításai. A többi 11 szó esetében viszont a *Grammatika* szerzői helyesen ismerték fel azt, hogy e szláv és magyar szavak között kapcsolat van, csupán a kapcsolat természetét illetően tévedtek.

4.3. A vitatott, de talán szláv eredetű szavak

A következő hat szó esetében annyiban nem téved a *DebrGr.*, hogy mindegyik esetében felmerült a szláv eredet is, de az valamilyen okból nem kielégítő:

- (4) *bika*; *csákány*; *csömör*; *mér-em*; *mátka*; *remek*.

A *bika* modern etimológiai szótáraink szerint (EtSz. 399–400; Szófsz. 20; TESz. 1: 299; EWUng. 105; ÚESz.) ótörök jövevényszó. Kniezsa (1955: 798–799) és őt idézve a TESz. és a WOT. 1: 127–128 nem erős érveléssel – „a magyar szó következetes szóvégi *-a*-ja miatt nem jöhet tekintetbe” – utasítja el a szlávból való származtatást. A szláv **bykъ* hangutánzó eredetű a szláv nyelvekben a Trubačev által szerkesztett összláv etimológiai szótár szerint, és nincs köze a török nyelvek 'bika' jelentésű szavaihoz (ÉSSJa. 3: 147–148). Stachowski (2019: 89) szerint a török *boğa* etimológiája problémás, és kapcsolata a szláv szóval kérdéses. Akármilyen eredetű is ez a szó, bekerülhetett közvetlenül a törökből vagy szláv közvetítéssel is a magyarba. De az sem kizárt, hogy a szláv szó került közvetlenül nyelvünkbe.

³ A HSSJ. a *šoldra* szócikkben nem eldönthetőnek, vaglyagosnak tünteti fel a németből vagy a magyarból való átvétel lehetőségét.

A *csákány* esetében hasonló a helyzet: ez a szó is származhat valamelyik török nyelvből (WOT. 1: 210–214), vagy lehet szláv jövevényszó is (EtSz. 804–806, Kniezsa 1955: 604–606). Az ÚESz. szerint e szó első biztos adata 1395 körüli, a szláv nyelvek hasonló szavai viszont nem korábbiak a 15(–16). századnál, és olykor markáns jelentéstanai eltérések is vannak. Kniezsa szerint valószínűbb a török eredet, és lehetséges, hogy a környező szláv nyelvek hasonló szavai a magyarból származnak.

A *csömör* szláv jövevényszó voltát az EtSz. (1180–1181, hangtani kifogással is), Kniezsa (1955: 618–619) és nyomukban a TESz. (1: 563–564), az EWUng. (230) és az ÚESz. is jelentéstanai okokból nem fogadja el. De megvizsgálva főként a szláv nyelvjárási adatokat (Vasmer 4: 331–332 és ÈSSJa. 4: 52–53), nem áthidalhatatlan, sőt, jól magyarázható a szemantikai különbség.

A *mér* igének egy finnugor és egy szláv etimológiája is van (SzófSz. 203; TESz. 2: 897; EWUng. 965; ÚESz.). Az említett szótárak és Kniezsa (1955: 692–693) is kiemeli, hogy a finnugor magyarázat hangtanilag, a szláv pedig az *-l* képző hiánya miatt nem kielégítő.

A *mátka*t szintén jelentéstanai okokból tartja bizonytalan, illetve ismeretlen eredetűnek a kutatás: a szláv szónak nincs *’ara’* jelentése, a magyarban pedig nem adatolt az *’anya’* jelentés (SzófSz. 199; TESz. 2: 861–862; EWUng. 947; ÚESz., illetve Kniezsa 1955: 691). A palócoknál adatolt *mátka* *’barátnő’*, és a megszólításként használt *öregmátka* (ÚMTsz. 3: 1018–1019; NéprLex. 3: 248) lehet szlovák nyelvi hatás, illetve félkalk is.⁴ Azonban a nagymértékű hangtani és jelentéstanai hasonlóság miatt nem tűnik lehetetlennek a magyar *mátka* szó szláv eredete.

A *remek* szó a SzófSz.-ban (255) és a TESz.-ben (3: 375) ismeretlen, az EWUng.-ban (1248–1249) és az ÚESz.-ben bizonytalan eredetűként szerepel, szláv eredetét Úrhegyi Emília (1969) cikke veti fel, javaslata szerint a magyar szó az ősszláv **remy*, **remykъ* *’szíj, szíjacska’* szóból ered. A jelentésváltozás lépéseit a szerző így rekonstruálja: *’vmilyen anyag, tárgy egy kis része, darabja’* → *’tárgy része(i), önálló darabja(i), ami(k)ből áll’* → a mesterségbeli tudást bizonyító, önállóan elkészített *’mesterremek’*, majd ennek utótagja önállósodott a mai, melléknévi *’kiváló’* jelentésben. Viszont Úrhegyi szerint kérdéses a *’kelmefajta, posztó’* jelentésű *remek* idetartozása, és megjegyzi azt is, hogy az őszláv *remenъ* etimológiája bizonytalan (Vasmer 3: 468, ESJS. 760).

Varbot (2023: 28–29) cikkében új etimológiát javasol az ősszláv **remy* szónak, elméletét főként szláv nyelvjárási szavakra alapozva. Nézete szerint a szó elsődleges jelentése *’(kikészített) állatbőr’* volt, ami idővel leszűkült *’állatbőrből készített kötél, szíj’*-ra. Az *’állatbőr’* jelentésből kiindulva Varbot szerint e szó az ősszláv **or-iti* *’darabokra (szét)szedni’* rokona lehet. Ha további kutatások igazolják Varbot felvetését, ez az új etimológia jól alátámasztja Úrhegyi *remek* etimológiáját.

E hat szó esetében tehát újabb kutatások még bebizonyíthatják, hogy a *DebrGr.* nem tévedett.

⁴ Köszönöm Fejes Lászlónak, hogy erre a lehetőségre felhívta a figyelmemet.

4.4. A szláv eredetű szavak

Két olyan magyar szót közöl a *DebrGr.*, amelyek valóban szláv eredetűek, de a rokonként megadott szláv és magyar szavaknak nincs közülük egymáshoz.

A *verécze* a szláv **dvьrьca* 'ajtócska' szó átvétele (TESz. 3: 1121; EWUng. 1624; ÚESz. és Kniezsa 1955: 554–555). A tót *mrez'e* (szlovák *mreža*, HSSJ.) 'rácsos térelválasztó' bár szintén szláv eredetű, de inkább az összsláv **merža* 'rács, háló' szóval lehet rokonságban (ÉSSJa. 18: 102–103; Králik 2015: 371), így a *verécze* és a *mrez'e* összekapcsolása téves.

Ugyanígy téves a *zászló* ~ *zezló* szópár: a *zászló* végső soron a szláv **zastava* < **za-* + **staviti* 'mögé, mögött, -ért + áll(ít)' átvétele (TESz. 3: 1188–1189; EWUng. 1661; ÚESz. és Kniezsa 1955: 569–570). Ezzel szemben a tót *zezló* (szlovák *žezlo*, HSSJ.) 'rúd, pálca, jogar' az összsláv **žьzlъ* / **žezlъ* szóra megy vissza (ESJS. 1163–1164).

A *DebrGr.* a magyar–tót szólistájának fennmaradó 126 szava esetében helyesen állapítja meg, hogy azok szláv eredetűek a magyar nyelvben, és a közölt „tót” szó valóban rokonszó, vagyis ez a szószeret 75%-ban helyes a nyelvtudomány mai állása szerint.

5. A *DebrGr.* forrásai

Itt érdemes rátérni a *DebrGr.* forrásaira, és arra, miért van egyáltalán egy preskriptív nyelveírásban jövevényszó-lista? Valószínűleg azért (is), mert Görög és Kerekes felhívása (1789: 285–286) arra is kérte a pályázókat, „adja ítéletét, a' más nyelvekből költsönzött szók erántt, mellyeket gondol azok közzül szükségeseknek a' meg-tartásra, 's hogy lehetne azokból Nyelvünk természetével leg meg-egyezöbben, a' szóknak más neveit is formálni”.

Magában a *DebrGr.*-ban semmilyen utalás nincs arra nézve, ki vagy mi volt a terjedelmes jövevényszó-lista forrása. A Tiszántúli Református Egyházkerület Közgyűteményei Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában őrzik a *Debreceni Grammatika* kéziratát.⁵ Sajnos ez nem a teljes és végleges kézirat, hanem egy több kéz által írt, az oldalak többségén rengeteg javítást és módosítást tartalmazó, 219 duplaoldalas levélnyi (ezek között üres levelek is vannak) fogalmazvány. A kéziratban a fejezetek más számozással és más sorrendben követik egymást, mint a nyomtatott könyvben, és teljesen hiányoznak a *Bévezetés*, az *Előljáró beszéd* és a *Toldalékok* is a kéziratból. Mivel a szerzők-szerkesztők ismeretlenek, így nem lehet az egyes személyek esetleg meglévő hagyatékában lévő könyvállományból sem kiindulni.

Kéziratok hiányában csak közvetett bizonyítékok vannak arra, hogy a szerzők használtak, használhattak-e korábban megjelent műveket a *Toldalékok* összeállításához. Ilyen közvetett bizonyíték lehet például: 1) nagymértékű átfedés a tárgyalt szavak között, 2) ezek az ábécérendtől eltérő azonos sorrendisége, 3) azonos betűtűvésztéssel szedett szavak, 4) tévesen rokonnak gondolt szóparók átvétele, valamint az, hogy 5) átvettek-e

⁵ A kézirat jelzete: R 585.47. Köszönöm dr. Kovács Teofil tudományos főmunkatársnak és a TTRE Nagykönyvtár többi munkatársának a kézirat tanulmányozásakor nyújtott segítséget.

nehezen belátható, de helyes etimológiájú szavakat. Van továbbá a szakirodalomban néhány elszórt megjegyzés is ebben a témában.

Király Péter szerint „lehetséges az is, hogy a Grammatika írói a szófejtő résznél valamilyen cseh szótárt használtak fel, hiszen a Debreceni Grammatika készítése idején már sok cseh szótár volt” (Sulán 1956: 418). A szójegyzékben valóban van/lehet több cseh szó, például *csisse*, *tag-im*, *stul*. Azonban a közeli rokonság és a korban még nem létező egységes helyesírás okán a cseh és a szlovák adatok nem mindig különíthetők el teljes biztonsággal. Hogy a cseh adatok szótárból vagy egy közreműködő aktív nyelvtudásából származnak, jelenleg nem eldönthető.

Gáldi László (1955: 15) megjegyzi, hogy nagy az átfedés Verantius szótárának (1595: 118–122) dalmát–magyar és a *DebrGr*: magyar–tót szólistája között. A két szólistában 84 szó azonos, ez a *DebrGr*: szóanyagának a fele. E 84-ből 76 pedig valóban szláv eredetű szó a magyar nyelvben – tehát helyes Verantiusnál és a *DebrGr*-ban is –, ezek többsége azonban a legnyilvánvalóbban szláv eredetű magyar szavak, amely a legkevesebb változáson mentek át, és amelyek egy bármely szláv nyelvet és a magyart is beszélőnek feltűnnek:

- (5) *abrak; asztal; ablak; abrosz; bába; borostyán* (növény); *borotva; bolha; csinálom; drága; deszka; ebéd; geleszta; gereblye; jászol; kolbasz; kortsoma; küls; kapálni; kaláts; konkoly; király; kalász; kasza; kovász; kurva; moly; mák; medence; medve; malaszt; néma; oszlop; ösztön; patak; pók; pálcza; patvar; parázna; pogátsa; póráz; piócza; pokol; patkó; pusztá; pozdorja; péntek; pára; rák; rab; ritka; ruha; szolgál; strása; szabad; szoknya; szarka; szilva; szikra; szalma; széna; szalonna; szomszéd; szemét; szita; szín; tők; tiszta; tészta; veder; vatsora; unoka; veréb; udvar; zálog; zár, záváár.*

A többi nyolc, tévesen rokonnak vélt magyar–szláv szópár, amelyek szerepelnek Verantiusnál és a *DebrGr*-ban is:

- (6) *csömór; lop; mér-em; pohár; szó, szóll; tag-adom; tábor; zöld, zöltség.*

A *szó*, *szóll*, a *zöld*, *zöltség* és talán a *lop* szavak esetében is csupán véletlen hasonlóság van a szlávval. Viszont a *csömór* és a *mér-em* esetében lehet, hogy mindkét munkának igaza van; a *pohár* és a *tábor* lehetnek azonos forrásból független átvételek, vagy magyar közvetítésűek, vagy éppen fordítva, szláv közvetítésűek a magyarban. A *tag-adom* ige esetében pedig szemantikailag helyes az azonosítás: hasonló hangzású szó több szláv nyelvben is van ’titkol, elrejt, nem vall be’ jelentésben, ilyen többek között a szlovák *tajit’* (Králik 2015: 602), régi cseh *tagit*, mai cseh *tajit* (Bernolák 1825–1827: 3271; Rejzek 2001: 684) és a szlovén *tajit’* (Bezljaj 4: 147).

A két szólista sorrendiségi vizsgálatának nincs értelme, mert Verantius a dalmát, a *DebrGr*: pedig a magyar szerint sorolja ábécérendbe a szavakat, azonos betűtívesztéssel szedett szavak nincsenek a két szólistában, és ahogy látszik, a *Grammatika* szerzői nem vettek át Verantiustól nehezen belátható, de helyes etimológiájú szavakat.

Gáldi néhány évvel később (1957: 91) – nem utalva korábbi megjegyzésére – azt írja: „Lehet, hogy mintájuk [ti. a *DebrGr.* „tót” szólistájáé] Pázmándy Schediasmatája volt, ahol számos elfogadható magyar–, illír” (helyesebben: horvát) egyeztetést találunk...”, de Gáldi nem részletezi, mire alapozza ezt a kijelentést. Pázmándy Sámuel ügyvéd egyetlen, 1786-ban nyomtatásban megjelent műve ez, ebben 56 oldalon (Pázmándy 1786: 186–241) egy 581 tételből álló illír–magyar–latin szólista olvasható. Az átfedés Pázmándy és a *DebrGr.* között kisebb, 51 szó azonos, azonban, ha kivesszük a Verantiusnál is szereplőket, akkor csupán 17 szó marad, és ezek fele téves, vagyis nem szláv eredetű szó:

- (7) *akó; bika; gereben; gyenge; görts; koczka; máz; ólom; prém; rutza; sás; 'sidó; szán; takáts; tulok; zuzmaráz; zászló.*

Ha használták Pázmándy művét a *DebrGr.* szerzői, akkor 42, ha nem, akkor legalább 50 (!) szó esetében az ő érdemük annak felismerése, hogy ezek szláv eredetű szavak a magyarban:

- (8) *bárány; bodnár; barázda; borona; berekenye (növény); csobán; csésze; csép; csoroszlya; dosztig 'untig'; eszterha 'eresz'; garmada; gu 'sály; gerentsér; hiba; kalitha; kulimáz; kupecz; kánya; lednek; lócza; lép 'madárlép'; maláta; mostoha; matólla; motsár; nátha; noszolya; ösztöke; potomra; pitvar; pásit; pálinka; parantsolni; pletyka; potrohos; rekettye, rakottya; retesz; rabota; 'sobrak 'koldus'; tömlőt; viasz.*

Sok szó esetében „csak” felismerték a szlávval való rokonságot, de több szó esetében is messze megelőzte korát a *DebrGr.*, ilyen például a *nátha* (prepozíciós összetétel) vagy a *dosztig* (tautológikus lexikalizálódott határozószó) helyes etimológiájának felismerése.

6. Összefoglalás

A kutatás első eredményei szerint a *DebrGr.* magyar–tót szólistája 75%-ban helyes szómegfeleléseket tartalmaz, és a *DebrGr.* szerzői akár 50 szó esetében elsőként ismerték fel szláv eredetüket. Ha a *Grammatika* szólistájának összeállítói használták is Verantius vagy Pázmándy műveit – ami egyébként (még) nem bizonyítható –, akkor azt körültekintéssel tették: nem átmásolták, hanem kritikus vizsgálat után vettek át szavakat. Ez azt is jelenti, hogy Kniezsa (1955) szótárában a mostaninál jóval több szócikkben kellene első helyen szerepelnie a *DebrGr.*-ra való hivatkozásnak: a *DebrGr.* magyar vonatkozású szlavisztikai hozzájárulása különösen szignifikáns.

Hivatkozások

- Bernolák, Antonius 1825–1827: *Slowár Slowenski Češko–Laťinsko–Ňemecko–Uherski: seu Lexicon Slavicum Bohemico–Latino–Germanico–Ungaricum* 1–6. Budae: Typis et Sumtibus Typogr. Reg. Univers. Hungaricae.
- Bezljaj, France 1976–2005: *Etimološki slovar slovenskega jezika* I–IV. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- CzF. = Czuczor Gergely – Fogarasi János 1862–1874: *A magyar nyelv szótára* 1–6. Pest [1–5.], Budapest [6.]: Emich Gusztáv [1–4.], Athenaeum [5–6.].
- DebrGr. = [Szerző nélkül] 1795: *Magyar grammatika*. Bétsbenn: Alberti betűivel.
- Dudás Előd 2014: *A muravidéki szlovén irodalmi nyelv magyar jövevényszavai*. PhD-disszertáció. <http://doktori.btk.elte.hu/lingv/dudaselod/diss.pdf>
- Dudás Előd 2024: *Nemesi kincs. Magyar hatás a muravidéki szlovén irodalmi nyelvben*. Budapest: ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszék.
- ESJS. = Havlová, Eva red. [1–5.], Havlová, Eva – Erhart, Adolf red. [6.], Erhart, Adolf red. [7–12.], Janyšková, Ilona red. [13–21.] 1989–2022: *Etymologický slovník jazyka staroslověnského* 1–21. Praha [1–14.], Brno [15–21.]: Academia [1–14.], Tribun EU [15–21.].
- ÈSSJa. = Трубацев, Олег Николаевич ред. [1–30.], Трубацев, Олег Николаевич – Журавлев, Анатолий Федорович ред. [31–32.], Журавлев, Анатолий Федорович ред. [33–39.], Журавлев, Анатолий Федорович – Варбот, Жанна Жановна ред. [40.], Варбот, Жанна Жановна ред. [41–] 1974–: *Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд*. Москва: Наука.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944: *Magyar etymologiai szótár* 1–17. Budapest: Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia.
- EWUng. = Benkő, Loránd Hrsg. 1993–1995: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Budapest: Akadémiai.
- Gáldi, László 1955: Sur quelques pionniers des rapprochements étymologiques slavo-hongrois. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 1, 5–28.
- Gáldi László 1957: *A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban*. Budapest: Akadémiai.
- Gl. = Berrár Jolán – Károly Sándor szerk. 1984: *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Budapest: Akadémiai.
- Görög Demeter – Kerekes Sámuel 1789: Jelentés a’ nemes magyar nemzethez. *Hadi történetek*. 1789. Szeptembernek 25-dik napján, 281–288.
- Gregor Ferenc 2023: *A szlovák nyelv magyar elemei*. Budapest: Kairosz.
- Gulyás Károly kiad. 1912: *Földi János Magyar Grammatikája* (Régi Magyar Könyvtár 28). Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása.
- Gyarmathi Sámuel 1794: *Okoskodva tanito magyar nyelvmester* 1. Kolo’svaratt: Nyomtatott Hochmeister Márton, Tsász. K. Dicast. Könyvnyomtato és priv. Könyv-áros Betűivel.

- Hadrovics, László 1985: *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Budapest: Akadémiai.
- Horváth Katalin 2020: A színnevek eredetéhez. Még egyszer zöld színnevünk etimológiájáról. In Gecső Tamás – Szabó Mihály szerk.: *Színnevek a különböző nyelvekben és kultúrákban*. Székesfehérvár: Kodolányi János Egyetem, Budapest: Tinta Könyvkiadó. 116–124.
- HSSJ. = Majtán, Milan *et al.* red. 1991–2008: *Historický slovník slovenského jazyka* 1–7. Bratislava: Veda. <https://www.juls.savba.sk/hssj.html>
- Kniezsa István 1955: *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1/1–2. Budapest: Akadémiai.
- Králik, Ľubor 2015: *Stručný etymologický slovník slovenčiny*. Bratislava: VEDA.
- Magyar Hirmondó 1793: Toldalék A' Magyar Hirmondónak, August. 27-dik napján, 1793-ban költt árkusához. Magyar Hirmondó 1793. augusztusnak 27-dik napján, 297–299.
- MTsz. = Szinnyei József 1893–1901: *Magyar tájszótár* 1–2. Budapest: Hornyánszky.
- NéprLex. = Ortutay Gyula főszerk. 1977–1982: *Magyar néprajzi lexikon* 1–5. Budapest: Akadémiai.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégebbi nyelvm emlékektől a nyelvújításig* 1–3. Budapest: Hornyánszky.
- Pázmándy, Sámuel 1786: *Schediasmata praelvdialia cogitationvm coniectvralivm, circa originem, sedesque antiquas, & linguam, Vhro-Magarvm popvlorvm...* Pars 1. Pestini: Litteris I. Michaelis Landerer.
- Rejzek, Jiří 2001: *Český etymologický slovník*. Voznice: LEDA.
- Skok, Petar 1971–1973: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* 1–3. Zagreb: Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- SStp. = Urbańczyk, Stanisław red. 1953–2002: *Słownik staropolski* 1–11. Warszawa *etc.*: Krakowska Drukarnia Naukowa. <https://pjs.ijp.pan.pl/index.html>
- Stachowski, Marek 2019: *Kurzgefaßtes etymologisches Wörterbuch der türkischen Sprache*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Sulán Béla 1957: Király Péter „A keletiszlovák nyelvjárás nyomtatott emlékei” című kandidátusi disszertációjának vitája. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 9/3–4, 415–419.
- SzófSz. = Bárczi Géza 1941: *Magyar szófejtő szótár*. Budapest.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- ÚESz. = Gerstner Károly *et al.* 2011–2022: *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu/index.html>
- ÚMTsz. = B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010: *Új magyar tájszótár* 1–5. Budapest: Akadémiai.
- Úrhegyi Emília 1969: Remek. *Magyar Nyelv* 65/4, 431–437.
- Varbot = Варбот, Жанна Жановна 2023: *Память славян в словах. Этимологические этюды*. Москва: Институт русского языка им. В. В. Виноградова РАН.

-
- Vasmer = Фасмер, Макс 1964–1973: *Этимологический словарь русского языка*. 1–4. Перевод с немецкого и дополнения члена-корреспондента АН СССР О. Н. Трубачева. Москва: Прогресс.
- [Verantius, Faustus] 1595: *Dictionarium Quinque Nobilissimarum Europæ linguarum, Latinæ, Italicæ, Germanicæ, Dalmatiæ [!] & Ungaricæ*. Venetiis: Apud Nicolaum Morettum.
- WOT. = Róna-Tas, András – Berta, Árpád 2011: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian* 1–2. Wiesbaden: Harrassowitz.

A MAGYAR HELYESÍRÁS NYOMAI RASMUS RASK FINNUGOR NYELVÉSZETI MUNKÁSSÁGÁBAN

KELEMEN IVETT

Bevezetés

Sajnovics János ortográfiai munkásságát taglaló korábbi írásaimból (Kelemen 2018, 2019, 2021, 2023a, 2023b; Kelemen–Maticsák 2021) kiderült, hogy igen nagy támogatottságot élvezett az az ötlet, amely szerint az akkori magyar helyesírás alkalmas lett volna az északi számi (lapp)¹ nyelv lejegyzésére. Talán csak egy szerencsétlen történelmi esemény (a mecénás, Otto Thott leváltása befolyásos politikai posztjairól) hiúsította meg ennek tényleges megvalósulását. A későbbiek során azt is megvizsgáltam, pillanatnyi fellángolás volt-e csupán a Sajnovics-féle magyar nyelvi minta, vagy esetleg más, az északi számi nyelvtörténet egyéb szereplőire (és azok munkáira) is befolyással lehetett (Kelemen 2023a). A kapott eredmények alapján megállapítható, hogy a skandináv kortársaktól több reflexió is érkezett, s magát Rasmus Raskot (1787–1832), az összehasonlító indoeurópai nyelvészet megalapítóját, az északi számi helyesírástörténet 19. századi kiemelkedő alakját is igencsak foglalkoztatta a magyar helyesírás, ráadásul nemcsak az északi számi nyelvre, hanem a finn grammatikákban is tanácsolta a magyar minta szerinti hangjelölést.

Rask munkásságának áttekintése során bizonyosságot nyert, hogy a több tucat általa vizsgált nyelv között a magyar is helyet kapott. Nyelvmegismerési metodikájának első lépéseként Rask mindig egy saját, leíró nyelvtant készített az adott nyelvről. Ilyen magyar nyelvű grammatika ugyan nem maradt fenn, de egyéb munkáiból tudható, hogy meglehetősen jól ismerte a magyar nyelv rendszerét (H. Rask 1834: 28–31).²

Jelen tanulmányomban Rask finnugor témájú munkásságán belül csak a finn és északi számi grammatikákban szereplő magyar hivatkozásokat, utalásokat ismertetem,

¹ A *lapp* helyett manapság elfogadottabb a *számi* megnevezés használata. Tanulmányomban ennek megfelelően a *számit* használom a nép és a nyelv jelölésére, kivéve a korabeli források hivatkozásait, idézeteit, amelyekben megtartom a *lapp* formát.

² A Rask öccse, Hans Kristian Rask által szerkesztett *Samlede tildels forhen utrykte af handlinger af R. K. Rask udgivne efter forfatterens død af H. K. Rask* [R. K. Rask összegyűjtött, részben eddig kiadatlan esszéi. A szerző halála után kiadta H. K. Rask] című kötet magyar nyelvet röviden bemutató fejezetének 34. oldalán Rasmus Rask megnevezi magyar forrását: „De ungerske Ord og Bemærkningerne over Sprogbygningen ere her uddragne af J. Mártons Ordbog og Sproglære [A magyar szavakra és a nyelv szerkezetére vonatkozó megjegyzések itt Márton J. szótárából és nyelvkönyvéből származnak]”. Tehát Rask magyar forrásának tekinthetők Márton József (1771–1840) munkái, ám hogy melyek lehettek ezek pontosan, arról nincsenek adataim.

az egyéb munkáiban szereplő, a magyar nyelvre vonatkozó, zömmel kontrasztív jellegű említések itt nem kapnak helyet.

1. Rasmus Rask élete

Rasmus Kristian Rask 1787-ben, Niels Hansen Rasch³ és Birthe Rasmusdatter harmadik gyermekeként született a dániai Funen szigetén, az Odense közelében fekvő Brændekilde faluban. Apja kisbirtokos szabó volt, aki szerény anyagi körülményei ellenére tisztességes könyvgyűjteménnyel rendelkezett, s különös figyelmet fordított gyermeke oktatására. Rask alapfokú tanulmányait az odensei latin iskolában kezdte meg 1801-ben, ahol igen hamar kitűnt a nyelvek iránti érdeklődésével és fogékonyságával. Kötelező tantárgyai mellett szabadidejében angolul olvasott, majd 1804-től az óizlandi nyelvet kezdte tanulni. Az izlandi szövegekhez kapott dán fordítások segítségével óizlandi–dán szótárt állított össze. Rask a dán és a latin mellett görögül, héberül, franciául és németül is tanult Odensében.

Tanulmányai végeztével 1808-ban a Koppenhágai Egyetem hallgatója lett, ahol teológiai tanulmányait félbehagyva végérvényesen a nyelvek vizsgálata felé fordult, s egy igen nagyszabású terv megvalósításába kezdett: minél több nyelvet szeretett volna ugyanazon rendszer szerint leírni, hogy azok jól összehasonlíthatók legyenek. Első, nyomtatásban megjelent munkái továbbra is az izlandi nyelvre és annak eredetére fókuszáltak.⁴ Rask az izlandi nyelvet különféle európai nyelvekhez hasonlította,⁵ és arra a következtetésre jutott, hogy az izlandi rokona a germán, az újlatin és a szláv nyelveknek, de nem mutat hasonlóságot a finn, magyar vagy a grönlandi nyelvekkel.

Rask 1811-ben kezdte meg ezirányú vizsgálatait, amikor a Dán Tudományos Akadémia pályázatot hirdetett a skandináv nyelvek eredetének tanulmányozására. Ez a projekt vezette el Raskot a finn nyelv tanulmányozásához, később pedig a számi nyelv is felkeltette a figyelmét (Lauerma 2019: 193). Rask északi számi grammatikájának bevezetőjében viszont azt írja, hogy ezzel a nyelvvel már igen korán, elsőéves hallgatóként (azaz 1808-ban!) megismerkedett,⁶ így tehát feltételezhetjük, hogy előbb foglalkozott a számi nyelvvel, s csak utána a finnel.

A díjnyertes esszéhez szükséges kutatások elvégzése érdekében Rask 1812-ben barátjával, Rasmus Nyerup (1759–1829) dán történésszel Svédországba utazott. Ott to-

³ A dán helyesírással szembeni elégedetlensége miatt változtatta keresztnévét Christianról Kristianra, vezetéknévét Raschról Raskra (Nielsen 2008: 27).

⁴ 1811-ben jelent meg *Vejledning til det Icelandic eller gamle nordiske Sprog* [Útmutató az izlandi vagy régi skandináv nyelvhez], és 1810–11-ben írta első összehasonlító nyelvészeti munkáját *Den danske Grammatiks Endelser og Former af det islandske Sprog forklarede* [Dán grammatikai végződések és formák az izlandi nyelvből magyarázva] címmel.

⁵ 1812-re szisztematikusan tanulmányozta a számít, svédet, feröerit, angolt, óangolt, hollandot, gótót és portugált, valamint megkezdte a német, francia, spanyol, olasz, görög, latin, orosz, lengyel és cseh nyelv vizsgálatát.

⁶ „Den lappiske Sprogbygning havde tidlig tildraget sig min Opmærksomhed; allerede i mine første Studenterår gjennemgik jeg Leems Sproglære” [A lapp nyelv korán felkeltette a figyelmemet; már az első diákévemben tanulmányoztam Leem nyelvkönyvét].

vább tanulmányozta az (északi) számit és a finnt, hogy megállapítsa, rokonságban állnak-e a skandináv nyelvekkel. Amikor visszatért Dániába, beajánlották az Arnamagnæan Intézetnek,⁷ amely felvette Björn Halldórsson (1724–1794) izlandi–dán–latin szótárának⁸ szerkesztésére.

1813 és 1815 között Rask Izlandon járt, ahol az izlandi nyelvet tanulmányozta, és ismerkedett az izlandi irodalommal és a helyi szokásokkal. Az Akadémia mindeközben 1814-ben elfogadta a pályázatra benyújtott dolgozatát,⁹ de kritikai észrevétele szerint Rasknak több időt kellett volna töltenie az izlandi nyelvnek a perzsa és más ázsiai nyelvekkel való összehasonlításával. Emiatt Rask azt tervezte, hogy Indiába utazik.

Hazatérte után Rask a Koppenhágai Egyetem könyvtárában dolgozott alkönyvtárosként 1816 októberéig, amikor is megkezdte grandiózus útját, hogy – eleget téve az Akadémia kívánságának – ázsiai nyelveket kutasson, és kéziratokat gyűjtsön a Koppenhágai Egyetem könyvtára számára. Először Svédországba utazott, ahol két évig tartózkodott (ezen idő alatt rövid utat tett Finnországba, hogy behatóbban tanulmányozhassa a finn nyelvet). 1819-ben Stockholmból Szentpéterváron, majd Közép-Ázsián keresztül érkezett meg Perzsiába, ahol Tabrizban, Teheránban, Perszeopolisban és Sirazban is megfordult. Utazása közben továbbra is igen nagy alapossággal tanulta és vizsgálta a nyelveket, bár részben betegségtől és pénzhánytól szenvedett.

1820-ban a perzsa Buserből az indiai Mumbaiba (akkori nevén Bombay) utazott. 1822-ben érkezett meg Indián keresztül Ceylonra, a mai Srí Lankára. 1823 májusában tért vissza Koppenhágába. Jelentős mennyiségű perzsa, zend, páli és szingaléz nyelvű kéziratot hozott a koppenhágai könyvtárak számára. Ezután számos magas pozíciót ajánlottak fel neki külföldön, melyeket Rask következetesen visszautasított. 1826-ban a Koppenhágai Egyetem irodalomprofesszora, 1829-ben az Egyetemi Könyvtár könyvtárosa, végül 1831-ben a keleti nyelvek vezető professzora lett, ám egy évvel később tuberkolózisban meghalt. Fiatal kora ellenére szerteágazó nyelvészeti munkássága – mai mércével mérve is – joggal emelte az összehasonlító nyelvtudomány nagyjai közé (Nielsen 2008; Häkli 2017: 4–7; Palola–Lauerma 2020: 265; Winge 2020).

2. Utalások a magyar helyesírásra Rask számi grammatikájában

1832-ben jelent meg északi számi nyelvtana *Ræsonneret lappisk Sproglære efter den Sprogart, som bruges af Fjældlapperne i Porsangerfjorden i Finmarken* [Logikus lapp nyelvtan a Finnmark megyei Porsanger-fjord hegyi lapp nyelvjárása után] címmel. Rask nyíltan vállalja, hogy műve Knud Leem (1697–1774) nyelvtanára¹⁰ épül, ezt az

⁷ Koppenhágában található, mai napig működő oktatási központ, melynek fő profilja a filológia, kéziratok kezelése és egyéb, a skandináv nyelvekhez kapcsolódó nyelvészeti kutatások.

⁸ *Lexicon islandico-latino-danicum*. Havnie, 1814.

⁹ Ez néhány évvel később, 1818-ban jelent meg nyomtatásban *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse* [Vizsgálat a régi skandináv vagy izlandi nyelv eredetéről] címmel.

¹⁰ Knud Leem norvég misszionárius lelkész, az északi számi nyelv professzora. 1748-ban megjelent *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden* [Lapp nyelvtan a Porsanger-fjord hegyi lappok dialektusa alapján] című nyelvtana az

alcímbe jelzi is: *En omarbejdelse af Prof. Knud Leems Lappiske Grammatica* [Prof. Knud Leem lapp grammatikájának átdolgozása].¹¹

Mint arra már fentebb is utaltam, bevezetőjében Rask beszámol róla, hogy a számi nyelv igen korán felkeltette az érdeklődését. Már első egyetemista diákévében (vagyis 1808-ban) olvasta Leem grammatikáját, és egy átdolgozott kivonatot készített belőle (ragozási mintákkal, néhány megjegyzéssel a számi nyelvek óskandináv és egyéb nyelvekkel való hasonlóságáról és eltéréseiről stb.).¹² Ez utóbbit „éretlen próbálkozásként” írja le Rask, melyek többek között Leem helytelen megállapításaira épültek, s ezáltal ő maga is felfedezni vélt rokoni kapcsolatokat a számi és az izlandi nyelv között. Indiából való hazatérte után a Norvég Tudományos Társaság felkérte, hogy vizsgálja meg a számi nyelv eredetét, rokonságát az oroszországi és belső-ázsiai nyelvekkel. Rask megjegyzi, hogy nagy nehézséget jelentett számára, hogy nem kaphatott tényleges számi nyelvi képzést, amely révén világos áttekintést szerezhetett volna a nyelv rendszeréről, az inflexiók mintákról stb. (Rask 1832: 9–10). Egyedüli segítsége később a norvég misszionárius Nils Vibe Stockfleth (1787–1866)¹³ és a számi anyanyelvű tolmács, Hans Mortensen Kolpus (1802–1880) lett (Rask 1832: 12–13), akik a norvégiai Vadsből érkeztek, és öt hónapig tartózkodtak Koppenhágában (Häkli 2017: 17). Ez idő alatt korrektúrázták Rask grammatikájának kéziratát, illetve annak már kinyomtatott részeit.

Rask jól ismerte Leem teljes munkásságát, ezt bizonyítja, hogy szakirodalom-lisztájában Leem grammatikája mellett szerepel az *En lappisk Nomenclator* című dán–számi szótár (1756) és a háromnyelvű (számi–dán–latin) *Lexicon Lapponicum Bipartitum* (1768–1781) is. A *Lexicon* előszava¹⁴ pedig felkelthette Rask érdeklődését Sajnovics munkája, és ezzel együtt a magyar helyesírás iránt is.¹⁵ Rask ugyan nem tüntette fel számi

első, rendszerezett északi számi grammatika. Leem nyelvtana, szótárai és az általa kidolgozott helyesírási rendszer lett a későbbi északi számi munkák kiindulópontja.

¹¹ Az előszóban Rask közli, hogy nem tud számi nyelven, csupán a rendelkezésére álló szakirodalom alapján állította össze nyelvtanát.

¹² Mint azt fentebb már említettem, a szakirodalom alapján úgy tűnhet, Rask először a finn nyelvvel foglalkozott, s csak később a számival, saját leírásából viszont egyértelműen kiderül, hogy a számi volt vélhetően az első finnugor nyelv, amelyet részletesebben górcső alá vett. A keveredést az okozhatja, hogy hamarabb íródott finn grammatikája, mint az északi számi nyelvtana.

¹³ Stockfleth északi számi grammatikája (*Grammatik i det lappiske Sprog, saaledes som det tales i norsk-Finmarken* [A lapp nyelv nyelvtana, ahogyan a norvégiai Finmarkban beszélnek], 1840) és norvég–számi szótára (*Norsk-lappisk ordbog*, 1852) mellett Újtestamentum fordítása (*Det nye testamentet*, 1840) révén is kiemelkedő érdemeket szerzett az északi számi írásbeliség történetében.

¹⁴ A *Lexicon Lapponicum Bipartitum* vélhetően Gerhard Sandberg (1741–1805) misszionáriusnak tulajdonítható előszava hosszasan idéz Sajnovics *Demonstratiójából*. Sandberg elismeri ugyan, hogy a magyar helyesírás valóban egyszerűbbnek tűnik, azonban a szótár eredeti céljához (a dán és norvég misszionáriusok nyelvtanulásához) mégiscsak Leem dán alapú helyesírása hasznosabb. Ennek ellenére teljes egészében közli azt a táblázatot, mely a *Demonstratióban* Leem betűinek magyar átírását tartalmazza (Sajnovics 2021: 128–129), ezzel segítve az esetleges magyar olvasók eligazodását a Leem-féle írásképpen.

¹⁵ Természetesen az is lehetséges, hogy Rask a lexikontól függetlenül találkozott Sajnovics munkájával, hiszen az a dán és norvég tudományos körökben igen nagy visszhangot váltott ki.

grammatikájának szakirodalmában, mégis többször név szerint hivatkozik rá, így biztosra vehető, hogy ismerte Sajnovics *Demonstratio. Idioma ungarorum et lapponum idem esse* (1770) című munkáját.

Leem grammatikájának tanulmányozása során a Leem-féle helyesírást illetően hasonló problémákkal szembesült, mint Sajnovics: „nagy erőfeszítembe került, hogy értelmet találjak benne, és meghatározzam az egyes betűk számát és jelentését, a diftongusok kiejtését stb.”¹⁶ (Rask 1832: 12).

Rask saját számi grammatikájában a magánhangzók, különösen a diftongusok lejegyzése során támaszkodik a magyar jelölésekre.¹⁷ A számi /a:/ hang jelölésére a Leem által használt *a*, *ā* vagy *æ* betűk helyett sokkal inkább megfelelőnek tartja a magyarból is ismert *á* jelölést (Rask 1832: 2). A Leem által megadott *daeppe* 'szokás' forma helyett Rask szerint a *dáppe* tükrözné inkább a helyes kiejtést. Ennek indoklásaként Rask az adott szó többes nominativusi alakját (*dabek*) mutatja be. Véleménye szerint ugyanis a többes alak is azt bizonyítja, hogy a szó első szótagjában nem szerepel *e* elemet tartalmazó diftongus. Érdekes, hogy akárcsak Sajnovics, úgy Rask sem ismerte fel a monoftongizáció jelenségét. Monoftongizáció akkor megy végbe az északi számiban, ha a diftongust tartalmazó szótagot követő hangsúlytalan szótagban ragozaskor magánhangzó-változás (tővégi mgh. > *e*, *o*, *ii*, *ui*) történik. A monoftongizáció során a diftongus első eleme megmarad, de időtartama megnő, hosszú magánhangzó lesz, pl. *giehta* 'kéz' ~ *gihtii* (SgIII), *geahči* 'fej' ~ *gežiid* (PlGen/Acc). Ha tehát az alapalakokban hosszú magánhangzóval jelölték volna az adott diftongust, úgy a ragozás során említett hangtani változást már nem tudták volna érzékeltetni.¹⁸

Ami a diftongusokat illeti, Rask leírja, hogy az *á*, *é*, *í*, *ó*, *ú*, *å* betűk bevezetésével (az *ae*, *ee*, *ii* (*ij*), *oe*, *uu*, (*uv*) *aa* jelölések helyett) kiküszöbölhető a diftongusok/triftongusok nagy száma.¹⁹ Itt is hivatkozik Sajnovicsra:²⁰ „a magyar tudós Sajnovics is felhívta a figyelmet ennek a nagyszámú diftongusnak a félrevezető voltára, valamint arra, hogy

¹⁶ „Det kostede mig derfor stor Umage at finde Rede deri, og bestemte de enkelte Bogstavers Antal og Betydning, Tvelydenes Udtale o. desl.”

¹⁷ A számi grammatikában nemcsak a magyar nyelvből, hanem egyéb (szláv, izlandi stb.) nyelvek hangjelöléseire is hoz példákat, viszont én itt csak a magyar említéseket teszem közzé.

¹⁸ Erre Stockfleth is felhívta a figyelmet, mikor saját grammatikájában Rask elképzelését kritizálta: „[...] különösen félrevezette és bizonytalanságba vitte [Raskot] az a csalhatatlan és határozott hangnem, amellyel a magyar Sajnovics a *Demonstratio idioma Ungarorum et lapponum idem esse* című könyvében a lapp hangokról és betűkről ír. Rask nyelvtankönyvében a lapp nyelv magánhangzóiról, kettős- és hármashangzóiról terjeszt elő egy elméletet, vagy inkább egy feltételezést, amely nemcsak a leghatározottabban áll szemben a nép kiejtésével, hanem minden rendszert, minden összefüggést lebont és lerombol, és az összes szabályos névszó- és igeragozást is megsemmisíti. [...] A kettőshangzók és hármashangzók helyett más karaktereket használ, pl. *guo-ibme* helyett *gójbme*, *dappe* helyett *dáppé*” (Stockfleth 1840: 52–53).

¹⁹ Leem grammatikájában 33 diftongust ír le (vö. Leem 1748: 381), míg Sajnovics 39 diftongust tulajdonít Leemnek (Sajnovics 2021: 121).

²⁰ Rask soha nem említi magát a *Demonstratiót*, és nem is hivatkozik rá lapszám szerint, de tudvalevő, hogy az idézett rész a 4. fejezetben található (Sajnovics 2021: 122).

így rendkívül nehéz a szótagolás és az adott nyelven történő helyes olvasás”²¹ (Rask 1832: 4).

A mássalhangzókat illetően már nem ennyire megengedő, a szibilánsok kapcsán egyenesen azt mondja: a magyar használat (*s, sz, ts, tz, z, zs*) a számiban nem alkalmas utánzásra, mert korántsem olyan „önálló és jól szervezett”, mint ahogy azt Sajnovics gondolta (Rask 1832: 15). Sajnovics javaslatára reflektálva – miszerint Leem *zh/sh* jelölése helyett egyszerűbb volna a magyar *s* (vö. Sajnovics 2021: 129) – Rask kifejti, hogy mivel Sajnovics igen kevés példát hoz, ő maga pedig nem ismeri a beszélt számi nyelvet, így nem változtatja meg a Leem által is használt betűket a magyar minta szerint (még ha *s* is hallatszik az adott pozícióban), és ezért elnézést kér az olvasótól (Rask 1832: 18).

A szibilánsok jelölésének lezárásaként közread egy összehasonlító táblázatot is, melyben helyet kap a magyar jelölés is:

Leem	Rask saját jelölése	Magyar
<i>s – ss</i>	<i>s – ss</i>	<i>sz – szsz</i>
<i>sh, shj – ssh, sshj</i>	<i>sh – ssh</i>	<i>s – (ss)</i>
<i>s – ss</i>	<i>z – zz</i>	<i>z –</i>
<i>sh, shj – ssh, sshj</i>	<i>zh – zzh</i>	<i>zs –</i>
<i>z – tz</i>	<i>c – cc</i>	<i>tz – ttz</i>
<i>zh, zhj – tzh, tzhj</i>	<i>ch – cch</i>	<i>ts – tts</i>
<i>z – dz</i>	<i>ʒ – ʒʒ</i>	<i>dz –</i>
<i>zh, zhj – dzh, dzhj</i>	<i>ʒh – ʒʒh</i>	<i>dzs</i>

1. táblázat

Rask összefoglaló táblázata a különböző szibiláns-jelölésekről (Rask 1832: 22)

Több olyan eset is előfordul, amikor az adott hang jelölésére csak felvillantja, hogyan történik annak lejegyzése a magyar nyelvben. A palatális mássalhangzók esetén például a számiban célszerűbbnek találja a Leemnél is használt *j*-s alakok bevezetését (vö. *njalbme* 'száj'), ahol a *j* a lágyítás jeleként funkcionál, amire az oroszban a *ь*, a magyarban az *y* grafémát használják (vö. *gy, ly, ny, ty*) (Rask 1832: 9).

Az affrikáták jelölésének kérdésével kapcsolatban megjegyzi, hogy a magyarok a német alapján *tz*-t használnak a [c], ill. *ts*-t és *ch*-t a [cs] jelölésére, de utóbbi előfordul *cs* alakban is, pl. magának Sajnovicsnak a nevében (Rask 1832: 20).

²¹ „men den ungerske Lærde, Sajnovics, gjorde opmærksom på det forvildende deri, samt den yderlige Vanskelighed i at afdele de uendelig mange sammenstødende Selvlyde rigtig i Stavelser, altså at læse Sproget, efter hin Skrivebrug.”

3. Utalások a magyar helyesírásra Rask finn grammatikájában

Rask 1812-ben tette meg első, államilag támogatott²² tanulmányútját Svédországba, ahol svédül és Frans Michael Franzén (1772–1847) finn költő segítségével finnül kezdett el tanulni.

1816-ban került sor a második svédországi útjára (innen tervezett továbbutazni Ázsiába). Egy évet töltött Stockholmban, ahol izlandi nyelvet tanított, és mindeközben finnül, oroszul, perzsául és arabul tanult. Ekkori finn nyelvtanára Adolf Ivar Arwidsson (1791–1858) történész volt, aki tanulmányaihoz kölcsönadta neki Johan Strahlmann (1749–1840) lelkész, tanár és nyelvész legújabb finn nyelvтанát.²³ Ezzel a nyelvtannal ismerkedve is találkozhatott Rask a magyar nyelvvel, de feltehetőleg ekkor már ismerte a *Demonstratiót*. Bevezetőjében Strahlmann az alábbi magyar „szakirodalomra” hivatkozik: „Az úri tanácsos és lovag doktor Orlay,²⁴ aki született magyar, nem ismerve fel a két nép rokonságát, nemcsak arra biztatott, hogy vállalam ezt a feladatot, hanem azzal is segített, hogy különféle, ehhez kapcsolódó könyveket osztott meg velem: *Paris Papais Lexicon Hungaricum* (1787), *Gyarmathi Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis grammaticae demonstrata* (1799)” (Strahlmann 1816: IV–V).

Arról nincs biztos adat, hogy Pápai Páriz munkáját forgatta volna-e Rask, de az egészen biztos, hogy az *Affinitast* igen, hiszen a műre több esetben is egyértelműen hivatkozik (ld. később).

Azt, hogy a magyar helyesírás komolyan felkeltette az érdeklődését, mi sem bizonyítja jobban, mint hogy az északi számi mellett a finn hosszú magánhangzók jelöléséhez ajánlotta követendő mintaként.

Rask a finn nyelvтанról szóló kéziratának nagy részét 1818 és 1819 között írta. A mű dánul íródott, *Utkast-Optegnelser til en Finsk Sproglære* [Jegyzet tervezetek egy finn nyelvтанhoz] címmel. Neve ellenére a mű teljes egészet alkot, bár egyes részei kevésbé kidolgozottak, mint mások. Ez a kézirat 54 oldalból áll, de tartalmaz kiegészítéseket is. Az egyik ilyen jelentős kiegészítése a *Bemärkningarna om den finske Sproglære* [Megfigyelések a finn nyelvről], melyet 1810–11 között írt, és végül 1818-as izlandi nyelvтанában²⁵ tett közzé.

²² Útjának eredeti célja politikai hírszerzés volt.

²³ *Finnische Sprachlehre für Finnen und Nicht-Finnen: mit Beziehung auf die Aehnlichkeit der finnischen Sprache mit der ungarischen, und einem Anhang von finnischen Idiotismen und Vergleichung der finnischen und ungarischen Etymologie, mit einem Auszuge in diesen Sprachen verwandter Wörter; verfasst von Johann Strahlmann*. St. Petersburg, bei M. C. Iversen 1816. [Finn nyelvтан finnek és nem finnek számára: hivatkozással a finn nyelv magyarhoz való hasonlóságára, a finn idiómák függelékére, valamint a finn és a magyar etimológia összehasonlítása, az ezekben a nyelvekben rokon szavak kivonatával.] Ld. <https://www.doria.fi/handle/10024/118757>

²⁴ Orlay János (1770–1829) nagykárolyi gimnáziumi tanár volt, aki 1791-ben kivándorolt Oroszországba. Szentpéterváron orvosi egyetemet végzett, utána pedig katonar orvos és udvari sebész lett. Orvosi gyakorlata mellett magyar nyelv- és eredetkutatással foglalkozott (Benedekné 2003: 568–569).

²⁵ *Undersögelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse* [A régi skandináv vagy izlandi nyelv eredetének kutatása].

Később viszont Wilhelm Thomsen (1842–1927) dán nyelvész lemásolta, s így már 73 oldalt tett ki Rask finn nyelvtanának kézírata. A Thomsen-féle másolat első 10 oldala szól a finn helyesírásról.

Rask szerint a finn helyesírás „szép, rövid és szabályos” lenne, ha a rövid magánhangzókra a következő betűket használnánk: *a, o, ũ, æ, æ, y, e, i*. Itt a mai *ä* jelölésére a dán *æ* betűt, az *ö* helyett pedig a latin *æ* ligatúrát ajánlja, s az *u* hangot is diakritikus jellel jelölné. A hosszú magánhangzók esetében Rask a következő diakritikus betűket ajánlja: *á, ó, ú, ä, ö, ü, é, í*. Magyar szemmel igen ismerősnek tűnhet a hosszú magánhangzók jelölésére tett ajánlat, mely valójában a magyar és a finn hangjelölések keveréke (Lauerma 2019: 195–196). Lauerma megjegyzi, hogy a latin szövegekben az 1800-as évek elején is ismert volt a hosszú magánhangzóknek ékezzel történő jelölése, de véleményem szerint a magyar példa az, mely igazán megerősítette Raskot az ékezetes betűk használatában (ld. később Renvall levelezését).

Rask rámutat arra is, hogy a diakritikus írásjelek használata megoldaná a személynevek lejegyzésének problematikáját is anélkül, hogy ellentmondana akár etimológiájuknak, akár finn kiejtésüknek (pl. *Moses, Mooses, Móses*). Másrészt elismeri, hogy egy olyan alakban, mint a *lu'un* (a *luku* 'szám' szó genitívusza) nincs hosszú magánhangzó, ezért az aposztróffal való jelölés elfogadható.

Ezek mellett Rask a grammatika kéziratának margóján egy újabb alternatívát adott meg a hosszú magánhangzók jelölésére:

a æ o æ u y e i
á æ ó æ ú ý é í

Látható, tehát, hogy ebben a második változatban minden hosszú magánhangzót hegyes ékezzel jelölt, így az *æ* és *æ* ligatúrákat is lehet használni a hosszú magánhangzók jelölésére (Lauerma 2019: 196). Raskot tehát komolyan foglalkoztatta a finn hosszú magánhangzók jelölésének kérdése, viszont ő maga is bizonytalan volt abban, hogy melyik verzió is lenne leginkább megfelelő. A magyar helyesírást azonban nemcsak saját finn grammatikájában tekintette követhető mintának, hanem az övétől független, későbbi finn grammatika szerkesztője számára is ajánlotta azt.

4. Gustaf Renvall finn grammatikája

Rask második svédországi útja során látogatott el Finnországba. 1818 márciusában érkezett meg Turkuba. Mindössze egy hónapig tartózkodott Finnországban, de ez az idő is elég volt neki ahhoz, hogy jobban elmélyítse finn nyelvtudását. Rask finn nyelveleckéket kezdett venni Gustaf Renvalltól (1781–1841), aki akkoriban a történelem és a finn nyelv docense volt (Lauerma 2019: 193–194). Amikor Rask érdeklődését fejezte ki

a finn szókincs iránt, megmutatták neki Christfrid Ganander (1786–1787)²⁶ *Nytt Finskt Lexicon* című munkájának kiadatlan kéziratát.²⁷

Rask aztán Oroszországba, Szentpétervárra utazott. Ott-tartózkodása idején a legfontosabb személy, akivel megismerkedett, Nyikolaj Petrovics Rumjancev gróf (1754–1826) volt, aki a tudományok mecénásaként volt ismert, s magas politikai tisztségek betöltése mellett kiváló kapcsolatokkal rendelkezett. Rask azt javasolta Rumjancevnek, hogy Ganander kézírata alapján finn szótárt kellene összeállítani és kiadni, és Renvallt javasolta e munka szerkesztésére. Rumjancev elfogadta a tervet, mert úgy vélte, hogy egy ilyen mű kiadása megerősítené a finn nyelv helyzetét és rokonságát a többi finnugor nyelvvel, valamint gyengítené az akkor Finnországban hivatalos svéd nyelv presztízsét (Palola–Lauerma 2020: 267).

Renvall leveleiből nyomon követhetjük azt a folyamatot, ahogy Rask rábeszéli őt, hogy fogadja el a szerkesztői posztot, és megismerhetjük Rask néhány, a szótárral kapcsolatos elképzelését, például a szavak betűrendjére, illetve bizonyos hangok jelölésére tett javaslatait (Palola–Lauerma 2020: 267).

1818-as levelezésükben a finn hosszú magánhangzók jelölésére Rask a magyarból jól ismert ékezetes magánhangzókat²⁸ javasolta, erre Renvall válaszeveleiből²⁹ következtethetünk:

1. levél (1818. május 30.): „Professzor úr javaslata a hosszú magánhangzók *á, é, í, ó, ú, ä, ö, ü* jelölésére bevallottan rövid és egyszerű. Manapság a németek, a hollandok, az angolok, sőt még a dánok is nem ritkán írnak azonban két betűvel egy hosszú magánhangzót. A finn magánhangzó-kettőzés tehát nem feltűnőbb, mint a többi nyelvben” (Renvall 1863: 226).

2. levél (1818. június 20.): „A hosszú és rövid hangok magyar jelölése nagyon szép, és még a finn nyelvben is jól használható volna. Az egyetlen nehézség, amivel véleményem szerint jelenleg találkozunk, az az, hogy Åbóban³⁰ nincsenek ékezetes betűtípusok az *ä, ö, ü*, vagy *á, ó, ú* számára. Sőt Svédországban sincsenek, és így kénytelenek volnánk egészen újakat vésetni és öntetni. De e nehézség könnyen elhárítható lenne, mert ilyen betűket lehetne Németországban is készíttetni” (Renvall 1863: 228).

5. Összefoglalás

Rasmus Rask finnugor nyelvészeti munkássága során kiemelkedő szerepet kapott a finn és az északi számi nyelv. Ezek voltak azok a finnugor nyelvek, melyek megismeréséhez Rask saját grammatikákat is írt. Mindkét nyelv esetén megjelent a magyar nyelv, a magyar helyesírási minta. Rask Márton József munkái mellett (ld. a 2. lábjegyzetet) két

²⁶ Ganander finn néprajzkutató, lexikográfus. Legismertebb munkái az első finn nagyszótár, a *Nytt Finskt Lexicon* [Új finn lexikon] és a *Mythologia Fennica*, mely szintén úttörő a finn népköltészeti alkotásokat, szokásokat közlétező írások között.

²⁷ Ganander 1788-as orvosságos könyvének (*Maan-Miehen Huone ja Koti-Aptheetki* [Földművelők házipatikája]) magyar nyelvészeti szempontú vizsgálatát ld. Juhos 2018.

²⁸ A magyar hosszú magánhangzók jelölésének történeti háttéréről ld. Korompay 2008: 90–93, 96–97.

²⁹ Sajnos Rask levelei nem kerültek elő.

³⁰ A mai Turku.

magyar forrást is említ, melyeket biztosan ismert: „A magyar nyelv szoros rokonságát a lappokkal különösen a magyar Sajnovics bizonyítja, aki egy ideig Finnmarkban tartózkodott, majd Hager és Gyarmathi is megerősítette kiváló munkájában: *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis etc, Gött. 1799;...*”³¹ (Rask 1818: 96). Az említett művekről pozitívan szól, tehát nemcsak ismerte, hanem el is ismerte magyarjaink méltán híres írásait. Feltételezhetjük, hogy Sajnovics műve volt az első munka, amelyet az északi számi tanulmányozása során megismerhetett (1808–10 között), s csak ezt követően olvasta Gyarmathi írását (1811 után).

A korabeli magyar helyesíráson belül a magánhangzók jelölése az, amely különösen felkeltette a figyelmét: az északi számiban a diftongusok számának csökkentésére, míg a finnben a hosszú vokálisok jelölésére ajánlotta követendő mintaként a magyar ékezzettel jelölt, hosszú magánhangzókat.

Hivatkozások

- Benedekné Szőke Amália 2003: Művelődési érintkezések erdélyi magyarok és finnek között. *Ághegy* 5, 561–572. https://epa.oszk.hu/02600/02690/00004/pdf/EPA_02690_aghegy_2003_05_561-572.pdf
- Häkli, Esko 2017: *Rasmus Rasks korrespondens med språkforskare i Finland*. Helsingfors. https://www.doria.fi/bitstream/handle/10024/141666/Rasmus_Rasks_korrespondens.pdf?sequence=4&isAllowed=y
- Juhos Meri 2018: Kristfrid Ganander orvosságoskönyve (1788). *Folia Uralica Debrece-niensi* 25, 73–97.
- Kelemen Ivett 2018: A 18. századi számi lexikográfia úttörője: Knud Leem. Vázlatok a Lexicon Lapponicum Bipartitum történetéről. *Folia Uralica Debrece-niensi* 25, 99–108.
- Kelemen Ivett 2019: Anders Porsanger jelentése Knud Leem (északi) számi helyesírásáról. *Folia Uralica Debrece-niensi* 26, 123–136.
- Kelemen Ivett 2021: Sajnovics János szerepe a számi helyesírás történetében. In Terbe Erika – C. Vladár Zsuzsa szerk.: *250 éves a Demonstratio*. Tanulmánykötet Sajnovics János műve megjelenésének 250. évfordulója alkalmából. Budapest: ELTE Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Kelemen Ivett 2023a: Sajnovics János Demonstratiójának hatása az északi lapp ortográfia történetére. *Magyar Nyelvjárások* 61, 355–366.
- Kelemen Ivett 2023b: Az északi számi lelkész, Anders Porsanger jelentése Sajnovics Jánosról és a magyar helyesírásról. In Szeverényi Sándor – Várnai Zsuzsa szerk.: „a te Columbusod, Vespuccid”. Tanulmányok Sajnovics Jánosról és a 250 éves Demonstrációról. *Studia-uralo altaica. Supplementum* 12, 61–74.
- Kelemen Ivett – Maticsák Sándor 2021: Csillagászat és nyelvészet. *Debrece-ni Szemle* 29/4, 399–413.

³¹ „At Ungersken er nærbeslægtet med Lappsik er bevist især af Ungaren Zainovics som opholdt sig nogen Tid i Finnmarken og siden bestyrket paa ny af Hager og af Gyarmathi om hans ypperlige Værk: *Affinitas linguae Hungaricae cum linguis Fennicae originis etc, Gött. 1799;...*”

- Korompay Klára 2008: Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Budapest: Tinta Kiadó. 83–98.
- Lauerma, Petri 2019: Observations on the Finnish grammar of Rasmus Rask. *Folia Uralica Debrececiensia* 26, 193–208.
- Leem, Knud 1748: *En lappisk Grammatica efter den Dialect, som bruges af Field-Lapperne udi Porsanger-Fiorden: samt et Register over de udi samme Grammatica anførte Observationers Indhold, hvorhos er føyet et Blad af den berømmelige Historie-Skriveres Hr. Baron Ludvig Holbergs Kirke Historie oversat i det Lappiske Tungemaal med en Analyse over hvert Ord*. Kiøbenhavn: Gottman Friedrich Kisel. <https://reader.digitalesammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10589100.html>
- Nielsen, Hans Frede 2008: Rasmus Kristian Rask (1787–1832) liv og levned. *SDU* 28, 25–42. https://www.sdu.dk/en/om_sdu/institutter_centre/iks/forskning/forskningspublikationer/rask/issues/28
- Palola, Elina – Lauerma, Petri 2020: The roles of Rasmus Rask and Gustaf Renvall in the publishing and editing of Christfrid Ganander’s *Nytt Finskt Lexicon*. *Nordiska studier i lexikografi* 15, 265–273.
- Rask, H. K. 1834: *Samlede tildels forhen utrykte afhandlinger af R. K. Rask udgivne efter forfatterens død af H. K. Rask*. København: Poppes bogtrykkeri. https://books.google.hu/books?id=xaPYAAAAMAAJ&printsec=frontcover&redir_esc=y#v=onepage&q=ungersk&f=false
- Rask, Rasmus 1818: *Undersøgelse om det gamle Nordiske eller Islandske Sprogs Oprindelse*. Kjöbenhavn: Gyldendal.
- Rask, Rasmus 1832: *Ræsonneret lappisk sproglære efter den sprogart, som bruges af fjældlapperne i Porsanger-fjorden i Finmarken. En omarbejdelse af Prof. Knud Leems lappiske grammatica*. København: Trykt hos S. L. Møller. <https://saamilinguistics.files.wordpress.com/2016/05/rask1832v1.pdf>
- Renvall, R. A. 1863: Bref ifrån Gustaf Renvall till Rasmus Rask, åren 1818–1819. *Suomi. Kirjoituksia isän-maallisista aineista* 2/1, 223–249.
- Sajnovics János 2021: *A koppenhágai Demonstratio. Sajnovics János: Bizonyítás. A magyar és a lapp nyelv azonos 1770*. Fordította Constantinovitsné Vladár Zsuzsa, szerkesztette Szij Enikő. Bibliotheca Regulyana 7. Budapest: ELTE.
- Stockfleth, Nils Vibe 1840: *Grammatik i det lappiske Sprog, saaledes som det tales i norsk-Finmarken*. Christiania: Trykt hos Chr. Gröndahl.
- Winge, Vibeke 2020: Rasmus Rask. https://denstoredanske.lex.dk/Rasmus_Rask

MIRŐL ÁRULKODNAK A TÜBINGAI PÁLYAMŰ SZAVAI?*

KISS MARGIT

1. Bevezetés

A tanulmány Kazinczy Ferenc *Tübingai pályaművének* az MTA Kézirattárban őrzött, ma ismert, legnagyobb terjedelemben fennmaradt példányát elemzi. Azt vizsgálja, hogy ennek az értekezésnek a magyar nyelvű része teljes egészében Kazinczy Ferenc megszövegezésének tekinthető-e, vagy más is közreműködhetett a magyar változat létrehozásában. Az irodalomtörténeti háttér és a kézírások vizsgálata mellett a nyelvi, szó-készlet-tani elemzésnek kulcsfontosságú szerep jut ebben a kutatásban.

2. Történeti háttér

„Mennyiben lehetséges, tanácsos, és a' Magyar Országban, 's vele összevaskaptsolt Tartományokban lakó külömbféle Nemzeteknek javokkal és szabadságaikkal megegyeztetethető, a' Magyar Nyelvet egyedül magát Hivatalbéli nyelv tenni a' köz Tisztségekben, az Igazság kiszolgáltatásában, és a' Tanításban? El vagyon é a' Nyelv erre úgy készülve, a' mint elkerülhetetlen szükséges? Mitsoda hasznok, vagy mitsoda károk származhatnának ebből polgári, kereskedő, és tudománybéli tekintetben?” ([sz. n.] 1808. május 4.: 287). A Hazai Tudósítások 1808. május 4-i számában megjelent felhívás német eredetije az Allgemeine Zeitung 1808. 10. számú mellékletében közzétett, 1808. márciusi dátumú pályakérdés, melyet a Cotta könyvkereskedés hirdetett meg a magyar nyelv státuszával kapcsolatban. A pályakérdésre huszonegyen küldtek be különféle érveket felsorakoztató írásműveket, köztük Prónay László unszolására Kazinczy is, aki német nyelvű munkával válaszolt. Csak a későbbi kutatásokból tudható, hogy a pályakérdés kiírása háttérében valójában a bécsi titkosrendőrség állt: az 1807-es országgyűlés politikatörténeti eseményeit részletesen taglaló Wertheimer Ede tárta fel a pályázat kiírásának e körülményeit (1896: 293–309, 394–412, 404–405).

Kazinczy Ferenc levelezéséből az alábbiakat tudhatjuk meg pályamunkájával kapcsolatban. 1808 augusztusában hírül adta levelezőtársainak, hogy pályaműve elkészült, s már Tübingenben van. Az eredetileg magyarul írt értekezést németre fordította, s ezt küldte el a Cotta könyvkereskedéshez. Ezt követően a magyar és német szöveg tisztázatán dolgozott a pályáírás tervezett kiadásához. 1808 októberében már Romy Károly

* Jelen tanulmány részint átdolgozott és részint módosított változata a „Nézzd a' Magyarat!” *Tanulmányok Kazinczy Ferenc Tübingai pályaművéről* című tanulmánykötetben megjelent Kiss Margit *A rejtőzködő kolléga – A Tübingai pályamű akadémiai kéziratának filológiai vizsgálata* c. írásnak (2022: 131–168).

György korrigálta a pályamű német fordításának a nyelvi hibáit, de ez már nem az elküldött német változat volt, hanem egy későbbi. 1809 februárjában Rumytól visszakapta a javított német nyelvű pályairást. Időközben bécsi útja alatt elveszett a nála lévő magyar változat, s németből volt kénytelen visszafordítani magyarra. Az ezt követő időszakban több literátor barátjával is megismertette a szöveget, 1812-ben felmerült az átdolgozás terve is. (L. KazLev. VI. 168–171, 181–183, 215, 366–368, KazLev. VIII, 159–163, KazLev. X, 168–172) A pályamű elküldését követően sokáig igyekezett tájékozódni a pályázat alakulásáról, de azt is a későbbi kutatás tárta fel, hogy eredményt végül nem hirdettek (Heinrich 1916: 31).

3. A fennmaradt és feltételezett kéziratok

A kézirat történet legalább annyira szövevényes, mint magáé a pályairásé. Tudható, hogy Kazinczy pályaművének több változata is létezett, amelyek rekonstrukciója a levelezés és a fennmaradt példányok alapján sem teljesen egyértelmű. Kellett lennie egy eredeti magyar változatnak, amelyből a németet fordította, ez utóbbit küldte el Tübingenbe. Erről az eredeti magyar példányról jelenleg nincs tudomásunk. Azt a német változatot, amelyet a Cotta könyvkereskedéshez, Tübingenbe elküldött, később Bécsben őrizték, s jelenleg úgy tudni, hogy az 1927-es bécsi zavargás során a tűzvészben megsemmisült. Heinrich Gusztáv 1916-os szövegkiadásában még ez alapján a német alapján dolgozott, így ma már csak az ő kiadásában érhető el ez az első német nyelvű szöveg. Azt is láthattuk, hogy a beküldést követően Kazinczy újabb magyar és német nyelvű változaton dolgozott, amelyet szeretett volna megjelentetni. Ennek a német szövegét javította Rummy Károly György. A bécsi útja alatt elveszített magyar szöveg hiánya miatt Kis Jánosnak a németből fordított le Kazinczy passzusokat a pályamű utolsó részéből, s feltehetőleg ez jelent meg 1809. február 5-i dátummal Kis János önéletrajzában B toldalékában *A' magyar nyelv és literatura gyarapodásáról a' legrégebbi idők óta a' legújabbakig* címmel (1845: 211–222). Sajnos kéziratként egyelőre nincs tudomásunk erről a változatról. Ami fennmaradt, az az ún. debreceni példány (Déri Múzeum Irodalmi Kéziratos Gyűjteménye, K. X. 75), mely töredékes, s amelyről Pósa Ágnes azt állapította meg, hogy az eredeti magyar egy piszkozata lehet (1978: 501–507). Ezen kívül ma is hozzáférhető Kazinczy Kis Jánoshoz írt levelének egy részlete, amelyben kisebb részlet olvasható a pályairásból (MTA KIK, RUI. 4r. 260, 113–120. f.). A leghosszabb kézirat fennmaradt forrás az ún. akadémiai változat (MTA KIK, M. Nyelvtud. 4r. 42/I), amely kétnyelvű (magyar–német), s az eddigi kutatások szerint az eredetinel későbbi keletkezésű lehet, l. részletesen Ajkay 2017; Simai 1917.

4. Az akadémiai kézirat sorsa

Kazinczy terjedelmes kézirat munkássága a szerző életében sem volt már egyben, egy része nála, más része barátainál, literátortársainál vagy a kiadónál volt. Emiatt lappangtak sokáig kéziratok, illetve kerültek közvetlenül az Akadémiára (Gergye 1993: 12). Kazinczy halála után többen is szóba kerültek a hagyaték rendezésével kapcsolatban: Guzmics Izidor, Szemere Pál, Dessewffy József, Bajza József, Toldy Ferenc, Zádor György, Kölcsey Ferenc, Helmezy Mihály neve merült fel a különböző kézirat típusok, kötettervek rendezésében. Amikor 1832-ben az Akadémián Kazinczy hagyatékának az áttekintésére Bajza Józsefet, Toldy Ferencet és Szemere Pált jelölték ki, Szemere már

nem tudott feladatot vállalni a munkában (Gergye 1993: 10). Korábban, 1831. november 7-én Kölcheynek az alábbiakat írta: „Kazinczyné néhány levelet küld, ’s mindég mást és mást projectál; feleségecskémnel válaszoltatok. A’ kiadás hivatalát, mellyel a’ Grófné megtisztelt, magam adám által Bajzának. Nekem arra sem erőm többé sem tekintetem; ’s az utolsó még szükségesebb.” (Kölchey 2007: 419). Később Kazinczy Gábor (Kazinczy Ferenc unokatestvérének a fia) is a hagyatékkal foglalkozott, akinek az Akadémián található kéziratok 1848-ban kerültek a tulajdonába. Kazinczy Gábor 1864-ben halt meg, ezt követően a hagyatéket az Akadémia őrizte (Gergye 1993: 7–21).

Hogy az Akadémiához került pályáírásnak pontosan mi volt az útja, arról nincs sok adatunk. Annyit tudni csupán, hogy amikor Toldy Ferenc 1855 áprilisában felkereste Bánfalván Kazinczy Gábort, akkor listát készített az ott található, Kazinczy Ferentől származó kéziratokról. Ez a feljegyzés a címeken kívül rövid tartalmi kivonatot és Toldy megjegyzéseit is tartalmazza. A később az Akadémián őrzött pályáírás is ebben az anyagban volt, Toldy az alábbiakat jegyezte fel vele kapcsolatban: „10. A magyar nyelv polgári nyelvvé emelése felől. Pályáírást (a jutal. kiad. I. Allg Ztg 1808 Beil. N o 10). Német az eredeti (amely itt a balold[alon] áll, [...] nincs mindenütt lefordítva). Antológiával a végén.” (MTA KIK RUI 4r 15. 30. f.).

5. Az akadémiai kézirat

A pályáírás akadémiai bilingvis változata az MTA Kézirattár M. Nyelvtud. 4r. 42/I. jelzete alatt található. Maga a szöveg német–magyar nyelvű, párhuzamos elrendezésű: a páros oldalakon a német, a páratlan oldalakon a magyar nyelvű szöveggel. Ebben az előre tervezett, kétnyelvű szövegre kialakított szerkezetben olykor hiányzó, üres részek is találhatók. A pályamű első részében szép, olvasható, tisztázati szöveggént együtt halad a magyar és a német nyelvű szöveg, majd a 106–107. kéziratoldalt követően a 218. oldalig magyar részt nem találunk, ebben a szakaszban csak a német nyelvű szöveg olvasható. A pályáírás harmadik részének az eleje is csak német nyelven található meg a 166. oldaltól a 218.-ig. A 219. oldaltól újfent kétnyelvű a szöveg, de már jóval egyenletlenebb módon. A harmadik rész közös szakaszában a magyar és német nyelvű szöveg alapvetően párhuzamosan halad, de helyenként találni eltéréseket, kihagyásokat mindkét nyelvi változatot illetően. Ezek a különbségek néhány helyütt egy-egy rövidebb betoldást, kiegészítést jelentenek, jelentősebb mértékben a pályáírás antológia részében találhatók azonban, ami abból adódik, hogy a kétnyelvű szöveggyűjtemény nem teljes mértékben tartalmazza ugyanazokat a szövegeket. Ezen kívül megfigyelhető Kazinczy Ferencétől eltérő kézírás is a harmadik szakasz magyar nyelvű szövegrészében. Ebben a szövegegységben Kazinczyé mellett idegen kéz (kezek) írása található, Kazinczyéval váltakozó, mozaikszerű módon. Kazinczyé és az idegen kéz mellett találni pár rövidebb passzust, melynek írója Kazinczyhoz és az idegen kézhez mérten is bizonytalan. Kazinczytól származik a 219. oldaltól kezdődő szakasz kezdeti része, a versek, majd egy utólagosan áthúzott rész. A rövidebb terjedelmű, irodalomtörténeti leírásokat tartalmazó

narratív részek ugyanakkor az idegen kéz lejegyzései. A vizsgálat célja ezeknek az idegen kézzel írt szövegrészeknek az elemzése, és a szerzőség lehetőség szerinti megállapítása.

6. Összehasonlító elemzések

6.1. A szövegváltozatok egybevetése

A vizsgálandó magyar nyelvű szövegrész (a pályairás 3., magyar nyelvű része) a szóban forgó akadémiai kéziraton kívül még három másik változatban érhető el: (1) *A' magyar literatura története. Töredék.* címmel az *Erdélyi Múzeum* 1814-es 1. száma (1–10.); (2) a Déri Múzeumban lévő, debreceni változat: Déri Múzeum Irodalmi Kéziratos Gyűjteménye, K. X. 75. [számozatlan oldalak]; (3) Kis János szövegközlése önéletírásának B) toldalékában (*Emlékezései életéből*, 211–222.). Ezek a változatok terjedelmi kidolgozottságukban nem teljes mértékben fedik egymást.

Az akadémiai kézirat és az *Erdélyi Múzeumban* olvasható rész közt egy pontig szoros stílári és kifejezésmódbeli hasonlóságot láthatunk. Jelentősebb eltérést az akadémiai „Bárczy Sándor (ezredes; szül. Erdélyben, 1732. 2d. april.)” kezdetű mondatától rövidebb szakaszon találni, majd az „Az alatt, míg ezek velünk” kezdetű mondatától már terjedelmében és megfogalmazásában is meghatározó módon eltér a két változat. Ezek az eltérő szöveghelyek azok, amelyek a kéziratban az idegen kéztől származnak. A Kis János által megjelentetett Kazinczy-változat szóhasználat tekintetében tér el, s bővebb, részletesebb kifejtettségű. A változatok közül az akadémiai példánnyal mutat leginkább hasonlóságot, de a fentebbiekhez hasonlóan az akadémiai idegen kéz által lejegyzett részeitől jelentősebb mértékben tér el. A debreceni példány terjedelmében és megszövegezésében is különbözik a többi változattól. Rövidebb, töredékes kidolgozottságú, az egybevetéshez csekély szövegrészlet tartozik ide. Az akadémiai példány az, amely hosszabban folytatódik tovább, s ahol a narratív részeket az idegen kéz írásával találjuk.

6.2. A kézírások elemzése

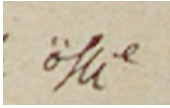
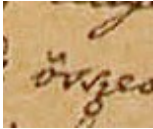
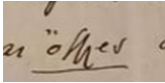
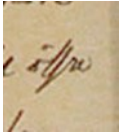
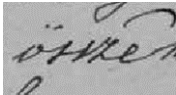
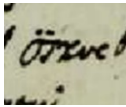
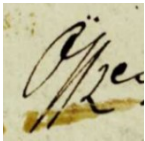
Simai Ödön elemzésében – amely a Heinrich Gusztáv-féle kiadásról írt recenziójából vált meghatározó jelentőségű tanulmánnyá – kitért az akadémiai pályairás harmadik részének vizsgálatára (1917). Heinrich azt állította, hogy „A pályaművet két példányból ismerem: az egyik saját másolatom a bécsi cs. kir. belügyminiszterium levéltárából; – a másik a M. Tud. Akadémia példánya, mely a magyar eredetit is tartalmazza (Kazinczynak 1808 auguszt. 14. kelt levele szerint [...]), valószínűen magának Kazinczynak keze írása.” (Heinrich 1916: 32). Simai a kéziratot elemezve ugyanakkor azt állapította meg, hogy a német és a magyar nyelvű rész halványabb tintával írt, rendezett írásképpel szemben a magyar nyelvű utolsó szakaszban erősebb tintával, rendezetlenebb, elnagyoltabb betűformálással, gyorsan lejegyzett írásmód látható, amely eltér Kazinczy Ferencétől. Simai elvetette a kézírások egybevető vizsgálata során a hagyaték későbbi rendezésével, gondozásával kapcsolatba hozható Kazinczy Gábort, Bajza Józsefet, Toldy Ferencet és Helmecky Mihályt. Az idegen kéz írójának Szemere Pált vélte, akinek a kézírása Kazinczy Ferencéhez nagyon hasonló (Simai 1917: 288). Azzal az érveléssel is alátámasztotta állítását, hogy „Szemere alkalmasint még 1831-ben kapta a Muzáron számára a kéziratot, melyet Kazinczy halála után kiegészített. Hogy sajtó alá

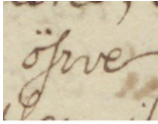
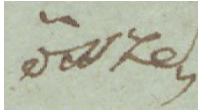
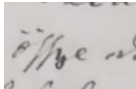
rendezésével foglalkozott, mutatják az ugyancsak tőle származó, czeruzával írt bejegyzések: »Hézagot hagyni! Két lapi hézag!« stb.» (Simai 1917: 288).

A kézírások elemzésénél a fő célom az volt – Simai megállapításainak ismeretében –, hogy megvizsgáljam, az idegen kéz írta szövegrészben található-e bármilyen hasonló jegy azoknak a szerzőknek az írásképevel, akik valamely szempontból kapcsolatba kerülhettek a pályairással. Ez a kör a hagyaték gondozásával kapcsolatba hozható Szemere Pál, Toldy Ferenc, Zádor György, Bajza József, Guzmics Izidor, Helmeczy Mihály, Dessewffy József, Kölcsey Ferenc, és akinél a pályairás Toldy látogatásakor is megvolt, Kazinczy Gábor. Tágabb időintervallumban, kb. az 1810–1860-ig terjedő időszakban elemeztem a kézírásokat. Kigyűjtöttem a gyakori, sokszor leírt szavakat, mint pl. a névelőket, kötőszókat, ezen kívül meghatároztam néhány olyan betűt markerként, amelyek karakterük, variabilitásuk miatt alkalmasak az összevetésre, ezek az *s*, *ss*, *sz*, *ssz*, *z*, *y*, *k*, *g*, *d*, *m*, *A*.

Ebből az összevetésből az látszott, hogy az idegen kéz írásmódjától Kazinczy Ferencé az *s*, *sz*, *z* tekintetében mindenképpen eltér, és ő alapvetően keskenyebb, hosszúságosabb betűformálással él a kérdéses szöveg írójáéhoz képest. Szemere Pál írásképe valóban nagyon hasonlatos Kazinczy Ferencéhez, dőlt, ívelt betűk jellemzik, fontos sajátossága azonban, hogy az *s*, *A* egyféle kivitelezésű, míg az idegen kéz esetében variáns formákkal találkozunk. Helmeczy kifejezetten szép kidolgozású betűket ír, arányos, íveltebb formákat, számos betű megformálása eltér a kérdéses lejegyzőtől, pl. az *f*, *s*, *sz*, *z*, *g*, *gy*, *ny*, *j*. Toldy Ferenc kézírása karakterében, jellegében már önmagában különbözik mindenki másétól egészen kicsi betűméretével, melyek a magánhangzók esetében olykor nehezzé teszik a kiolvasást, de az *s*, *sz*, *d* tekintetében a betűkivitelezés is eltér az idegen kézétől. Zádor György *s*, *sz*, *ssz*, *z* betűi ugyancsak más jelleget mutatnak. Az idegen kéz által írt szöveg rendezetlen, elnagyolt írásképe, ezzel szemben például Bajza Józsefé kifejezetten igényes kidolgozású, könnyen, jól olvasható, ívelt betűformálással. Guzmics Izidor írásképe több hasonlóságot mutat az idegen kézével, de a gyakori kötőszók, az aposztrófhasználat és több markerként meghatározott betű kivitelezése különbözik. Dessewffy József írása inkább Kazinczy Ferencéhez hasonlít a döltebb és keskenyebb betűk formálása tekintetében, az *s*, *sz*, *z*, *ss*, *k* betűk kialakítása is eltér az idegen kézétől. Kazinczy Gábor írása az, amely több szempontból is hasonlít hozzá: egyfelől bizonyos gyakori szavak egyértelmű egyezést mutatnak, mint például az *az*, *most*. Közös marker a szavakon belül a nem folyamatos betűkötésű, megszakított írásmód, másfelől számos betű *sz*, *s*, *z*, *k*, *d*, *ny*, *g*, *f*, *b*, *e*, *t*, *z*, *sz*, *m* megformálása is nagyfokú hasonlóságot, egyezést mutat.

A fentebbieket az alábbi, egyszerűsített ábrával illusztrálom:

Idegen kéz	
Kazinczy Ferenc	
Kazinczy Gábor	
Toldy Ferenc	
Szemere Pál	
Helmeczy Mihály	
Dessewffy József	

Bajza József	
Zádor György	
Guzmics Izidor	

1. ábra. A kézírások különbözősége és hasonlósága

6.3. Szókészletteni vizsgálatok

A szerzőségi vizsgálatok tekintetében a szókészletteni elemzések meghatározó jelentőségűek, melyek arra irányulnak, hogy az idiolektust megvizsgálva meg tudjuk határozni az egyénre jellemző lexikai jegyeket, s egyben meg tudjuk különböztetni más szerzők sajátosságaitól.

Korábbi időszakok szerzői esetén mindig kérdéses, hogy rendelkezésre áll-e megfelelő mennyiségű anyag ehhez. Kazinczy Ferenc jelentős életművet hagyott az utókorra, amelynek nagy része már kritikai kiadás formájában is elérhető. A szóban forgó többi szerző esetében ugyanez nem mondható el, többük írásai csak kéziratos formában érhetők el még ma is. Különösen problematikus ez arra a korszakra nézvést, amelyben korpusz- és státusztervezés zajlik, s amelynek egyik központi eleme a lexikai bővítés, amely meghatározó módon érinti az egyéni szókészlet formálódását.

Simai Ödön fentebb említett tanulmányában kitér a vizsgált szövegrész szóhasználatának jellegére is. Úgy véli, hogy a *költészet*, *szótag*, *költő*, *modor*, *hírlap*, *vállalat*, *időszakirat*, *nyelvtan*, *színház*, *rag* szavakat Kazinczy vagy nem használta, vagy később, a szerző halála után keletkeztek (1917: 287). Referenciavizsgálat gyanánt az Arcanum adatbázisát és a MTSz. anyagát használtam, kiegészítve a TESz., ÚESzWeb. és az EWUng. vonatkozó szócikkeivel. Ma már látszik, hogy a példaként említett szavak nagy része 1830-ban használatban volt, ez alól kivétel a *nyelvtan* és az *időszakirat*, előbbire 1832-ből, utóbbira 1833-ból találni adatot az említett adatbázisokban. A *szótag* és a *költő* korábbi keletkezésű, de a többi szó jellemzően 1812 utáni, néhányuk az 1820-as években született. A kérdéses szövegrészben előforduló szavak egy része alapján a pályamű korábbi megfogalmazású részének 1808-as keletkezéséhez képest e szakasznak a későbbi megszüvegezése valóban gyanúra adhat okot.

Ugyancsak fontos megjegyezni, hogy Kazinczy szövegeiben vizsgálódva a szerző a *költészet*, *nyelvtan*, *hírlap* alakok helyett a *poesis*, *grammatica*, *újságlevél* kifejezéseket használja inkább. A *színház* és a *költő* kevés előfordulással található meg. Mindez azonban természetesen még nem jelenti automatikusan Szemere Pál szerzőségét, amire Simai utal, azt az ő írásos munkáiból kellene igazolni, melynek jelentős része még kéziratos formában található meg, nehezen feldolgozható. Kölcséyyel folytatott levelezése alapján az azért kiderül, hogy pl. a *költészet*, *hírlap*, *színház* szavakat ő használta.

Láthattuk, hogy az akadémiai változat a legteljesebb fennmaradt változat, a magyar nyelvű rész ebben halad a legtovább. Összevettem ezt a Kis János önéletírásának B toldalékában közzétett Kazinczy-változat vonatkozó részével. Azt lehet megállapítani, hogy míg az akadémiai változatban a tartalmas szavak tekintetében az idegen kéz által írt részben a *hírlap*, *műveltség*, *szókönyv*, *vállalat*, *nyelvtan*, *színház*, *időszakirat* alakok találhatók meg, addig a Kis által publikált, Kazinczytól származó változatban ugyanezen a helyen az *újságlevél*, *cultura*, *lexicon*, *igyekezet*, *grammatika*, *Játékszin*, *időszaki írás* szavak állnak. További fontos adalék, hogy az akadémiai kézirat korábbi részében, amely bizonyosan Kazinczy Ferenc kézírásával van lejegyezve, ugyancsak az *újságlevél*, *cultura*, *grammatika* szavak találhatók meg, valamint az is beszédes, hogy a *műveltség* szó (ebben az alakban) és a *szókönyv* sem lelhető fel például Kazinczy Ferenc levelezésköteteiben.

Az idegen kézzel írt részben lévő tartalomsszavak tehát arról árulkodnak, hogy nemcsak a kézírás változott meg, de a szóhasználat is eltérő jegyeket mutat Kazinczy Ferencétől.

Ezek a típusú lexikai elemek a nyelvújítás időszakában nagyon változékonyak. A szókincs bővítésének különféle módozatai különösen „mozgalmassá” tették az ezzel foglalkozó szerzők szókészletét. Az egyéni nyelvhasználat különbségeit még jobban láttatják azok a jegyek, amelyek a változásnak inkább ellenállnak. Ilyenek a különféle hangzókhoz kapcsolódó nyelvjárási formák, paradigmatisz sajátságok, grammatikai elemek. Ennek a vizsgálatához készítettem az idegen kézzel írt szövegekből egy szójegyzéket, és összehasonlítottam Kazinczy Ferenc, Kazinczy Gábor, Szemere Pál azonos nyelvi alakjaival. Szövegkorpuszként Kazinczy Ferenc esetében a levelezését, Szemere Pálnak Kölcséyyhez írott leveleit használtam fel (melyek kritikai kiadásban elérhetők), Kazinczy Gábornak Toldy Ferenchez írott kéziratos anyagából gyűjtöttem adatokat. (Az elemzésnek ebben a szakaszában már a fentebb kifejtett vizsgálódások eredményeképpen leszűkítettem a szóba jöhető jelöltek körét.) A vizsgálatban az alábbi nyelvi jegyek tűntek megkülönböztető markernek: a magánhangzókra vonatkozóan bizonyos pozíciókban lévő magánhangzó-hosszúság, pl. szóvégi *-ul*, *-ül*, az *i*-zéssel szembeni *ü*-zés és az *e*-zéssel az *ö*-zés. Mássalhangzók esetében a palatalizáció, az intervokális pozícióban megjelenő mássalhangzók geminálódása. Meghatározó jegy továbbá a birtokos személyjelezés is. Ezek a nyelvi jegyek tendenciaszerűnek mondhatók a vizsgált anyagban, az alábbi táblázat ezt szemlélteti.

Tübingai pályamű – idegen kéz	Kazinczy Ferenc	Szemere Pál	Kazinczy Gábor
gyalúlt, megtisztulva, nyomtatlanul	fordúl, magyarul, de- ákul	latinul, indúl, ha- szontalanul, nyugta- lanul	fordúl, nyomorékul, váltóul, tanul,
gyönyöreül, üdvezű- let	törvényül, sikertele- nül, görögül	kegyetlenül, nélkül, elkerülhetetlenül, környül	egyedül, figyelmez- tetésül, épül, készül, törvénytelenül, vé- gül, keresztül
közé	közzé	közé, közzé	közé
melly, mellyhez, mellyben, [egyszer <i>mely</i>]	melly	melly	mely, melyben
ügyekezett, ügyek- szendünk, jólsükerült	igyekszünk, sikerte- lenül	igyekezet, igyekszik	
idője	ideje	ideje	üdőben
műveket, műveit, re- mekművével	míveket, remekmív, remekmíve	mívet, mívek, míve, mív [kétszer <i>műv</i>]	művet, mű, műved, mestermű
följebb, fölött	feljebb, felett	feljebb, felett, fölött	legföljebb, föltétel, föltétlen
föl: fölment, föl- éleszté, föllépe, föl- serkentésének	fel: felhoz, felcserél, feltesz	fel: felfordul, fel- lépni, felvétetni, föl: válallya föl, vilá- gosítsam föl, fölál- dozni	föl: föl bont, jegyez föl, tűnöl föl, fölve- het
nyelvöket	nyelveket	értelmöket, kezüket, igyekezetöket	becsök, köztök
műveltség	mívelt, miveltség		
fősteté	fest	fest [egyszer <i>föst</i>]	
magánykönyvtára	magánhangzó	magánhangzó	magány-tudalmaim
barátát, ideala, ba- ráta, barátához, szü- retére, lovagrende, csína	barátja, barátjai, pél- dáját	bátyja, lángja, lélek- zavarja, alakja	eredetiei, utódait, ro- maiért, az irodalom szent földén, adaga

2. ábra. A vizsgált szerzői nyelvi jegyek változatai

A vizsgálat eredménye azt mutatja, hogy az idegen kezű szerző a nyelvi markerek tekintetében jellemzően eltér Kazinczy Ferenctől és Szemere Páltól, akik viszont több szempont alapján hasonlóságot mutatnak: igeképző és határozórag *-úl, -ül* (valamint

ilyen végződésű viszonysszavak), ahol a nyújtó hatás feltételezhetően az *-l* miatt érvényesül. Ilyen megkülönböztető jegy továbbá az *i*-zés *ü* helyett, a palatalizáció, a birtokos személyjeles formák. Meghatározó egyezéseket látunk Kazinczy Gábor és az idegen kéz nyelvi jegyei között szinte az összes marker tekintetében, s különösen szembevetendő ez a jelenség a birtokos személyjeles formák, valamint az *ö*-zés, és *e*-zés esetében. Ha ezen szempontok szerint összevetjük az idegen kézzel írtakat a Kis János által publikált Kazinczy-változat ugyanazon részeivel, akkor az *i*-zéssel szembeni *ü*-zés és az *e*-zéssel és *ö*-zés különbsége itt is világosan látszik: *léptek föl, ügyekezett* (akadémiai változat), ezzel szemben *léptek fel, igyekezett* (Kazinczy-változat) található. Ugyanakkor az idegen kézzel írt szakaszokban a *melly* és egyéb ragozott formái szerepeltek, míg Kazinczy Gábor szövegeiben a *mely* és további ragozott alakjai találhatók. Ennek oka lehet sok más mellett a kéziratos anyagból vett minta mennyisége, vagy esetleg az e tekintetben megmutató ingadozó szerzői írásmód.

6.4. Íráshasználati vizsgálatok

A kézírások mellett az íráshasználati sajátosságok is meghatározó jelentőségűek a vizsgált anyagban. Ha összevetjük Kazinczy Ferenc és Kazinczy Gábor írásmódját, azt láthatjuk, hogy az aposztróf használata eltér kettejük írásbeliségében, és ez fontos szerephez jut az idegen kézzel írt szövegrészekkel kapcsolatban. Míg a névelő (*a*'), a kapcsolatos kötőszó (*és*) és a birtokos mellett (pl. *szitok' phrasisában*) aposztrófot találunk az idegen kézzel írt anyagban, a fentebbiek nyomán azt várnánk, hogy Kazinczy Gábor íráshasználatában bukkanunk hasonló jelenségre, mégis Kazinczy Ferenc az, akire ez jellemző. A fiatal Kazinczy Gábor 17 éves korából származó kéziratai között látjuk ezt a jellegű aposztrófhasználatot, de abból az időszakból, amikor Toldy Ferencsel levelezik többek között Kazinczy Ferenc műveinek a kiadásával kapcsolatban, leveleiben már nem találjuk ezt az írásmódot, szóképzéstanban jegyeiben mégis ez az időszak áll közel az idegen kézzel írtakhoz. Egyik levelében például az aposztrófhasználatot kifejezetten hiábavalónak tartja: „elmarad az apostroph is, minek valóban semmi értelme” (MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 74., 272. levél). Ilyesfajta megállapítások abban a szerkesztői, szöveggondozói, sajtó alá rendezői diskurzusban bukkanak fel, amely közte és Toldy Ferenc között zajlik szövegek átírási elvei, lehetséges javítások, betűkapcsolatok, hangzók lejegyzése kapcsán, de ezen túlmenően kötetkompozíciós kérdések is szóba kerülnek (l. MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 74. 283. levél, MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 74. 272. levél, MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 74. 267. levél, MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 126/VII/14. levél). Ebből kiviláglik, hogy Kazinczy Gábor meglehetősen határozott (kötetkomponáló) szerkesztői elveket vallott, aki Kazinczy Ferenc írásos hagyatékának a kiadását nagyon fontos válllásának tartotta, és tudatos szerkesztői feladatként tekintett rá: „a D-K. levelezést két kötetre osztám fel 1793–8[?] és 1818–31. Az első le van tisztázva, s tesz Kilenczven hatalmas ívet” (M. Ir. Lev. 4r. 74. 264. levél). „Ne add ki Kazinczy-Kölcsey leveleket [...] a Kölcsey munkái közt; hagyd a Kazinczy levélgyűjteményének. [...] a Kazinczy levelei egy 20 esztendő ifjonczhoz ennek munkái közt parádézzanak [...] a ki Kazy iránt oly álnok s boszuálló volt, mint Kölcsey: várhatja-e, hogy Kazyt bekeblesítsük munkáiba?” (M. Ir. Lev. 4r. 74. 262. levél).

7. Összegzés, távlatok

A fentebbi irodalomtörténeti és nyelvi elemzések arra engednek következtetni, hogy Kazinczy Ferenc *Tübingai pályamű*vének akadémiai példánya a magyar nyelvű változat harmadik részére vonatkozóan nem teljes egészében a szerzőtől származik. Váltakozva találhatók meg benne az ő és más valakinek a kézírásával lejegyzett részek. E magyar nyelvű részben a kézírás különbözőségén túl a szóhasználat és más nyelvi jegyek tekintetében is eltérés található. A magyar nyelvű rész töredékes a német változathoz képest, s a magyar rész fordítás lehet a német alapján. A fentebbiekből az is látszik, hogy a kérdéses ismeretlen szerzőségű (idegen kézzel írt és nem a bizonytalan) részek a vizsgált szempontok alapján feltehetőleg Kazinczy Gábortól származhatnak – de más sem zárható ki –, aki Kazinczy Ferenc német változatából fordíthatta le a hiányzó részeket. Az íráshasználati szempontok abba a keretbe terelik ezt a feltételezést, hogy a látszólagos különbségek ellenére Kazinczy Gábor ebben az esetben sajtó alá rendezői szerepkörében pótolhatta, egészíthette ki a szöveget a németből, amelynek során Kazinczy Ferenc írásmódjához próbált igazodni. Toldy Ferencsel váltott leveleiből ez a fajta egységesítő-szerkesztői szemlélet is megjelenik: „Azt hiszem, hogy Dess. Emíl vagy Te corrigáltátok ki az én oly-aimat olly-akká, mert így én nem írom soha, s a kéziratban sincs úgy, tudtomra, sehol, s ép a tarkaság megelőzése végett másítám meg az egy pár megmaradott oly-t.” (MTA KIK, M. Ir. Lev. 4r. 74. 272. levél). A feltételezést az erősíteni, ha Kazinczy Gábor kézírathagyatékában egyértelműen nyomára bukkannánk az ezzel kapcsolatos tevékenységének. Bárhogy is van, egyelőre az látszik a vizsgálat alapján, hogy a rá jellemző nyelvhasználatnak a nyomai meghatározó módon vannak jelen a szövegben.

Mindennek nemcsak a forrásközlés revideálására van hatása: érdekes adatra bukkanunk a *hírlap* és a *modor* ('stílus') esetében: az etimológiai szótárakban (TESz., ÚESzWeb.) a *hírlap* első adata 1808, Kazinczy *Tübingai pályamű*vét megjelölve forrásként; a *modor* első előfordulása 1815 utáni, mely a pályaművet illetően Simai megállapításaira utal (1917). Mivel ezek a szavak az idegen kézzel írt szövegrészből származnak, így nemcsak a szerzőség (forrás), de ezen túlmenően a keletkezés ideje is kérdéses. Az elektronikus adattárakhoz (MTSz., Arcanum) fordulva a *modor* esetében 1829-es legkorábbi adatot találni a *Muzáron* folyóiratban (3. évfolyam, 11–19. rész, 131.). A *hírlap* legkorábbi előfordulása az említett adattárak alapján a *Jelenkor* 1832. számából adatható (4. szám, jan. 14., 27.), de természetesen az első előfordulás megadásához további kutatások szükségesek.

Összességében tehát gyanítható, hogy valóban későbbi keletkezésű (és más szerzőjű) lehet az idegen kézzel írt rész, és nemcsak a filológiai pontatlan szövegközlés, hanem az azt forrásként felhasználó munkák is átdolgozásra szorulnak.

Hivatkozások

- Ajkay Alinka 2017: „A Magyar Nyelvnek polgári nyelvvé emelése felől”: Kazinczy pályaművének kiadás-, kutatás- és recepciótörténete”. *Magyar Könyvszemle* 133, 213–236.
- Balassa József 1891: *A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.

- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. Loránd Benkő. Budapest: Akadémiai, 1993–1995. + Register. Budapest: Akadémiai, 1997.
- Gergye László 1993: *Kazinczy Ferenc kéziratok hagyatéka*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának Katalógusai / Catalogi Collectionis Manuscriptorum Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae 21. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 1993.
- Heinrich Gusztáv s. a. r. 1916: *Kazinczy Ferenc Tübingai pályaműve a magyar nyelvről 1808* (Régi magyar könyvtár 37). Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- KazLev. = Kazinczy Ferenc: *Levelezése*, kiad. (I–XXI:) Váczy János, (XXII:) Harsányi István, (XXI–II:) Berlász Jenő és mások, (XXIV:) Orbán László, (XXV:) Soós István, 25 köt. Budapest–Debrecen, 1890–2013.
- Kis János 1845: *Kis János Superintendens', Emlékezései életéből*. Sopron: Özvegy Kulcsárné' betüivel, 211–222.
- Kiss Margit 2022: A rejtőzködő kolléga: A *Tübingai pályamű* akadémiai kéziratának filológiai vizsgálata In Kiss Margit szerk.: „Nézzd a' Magyar!” *Tanulmányok Kazinczy Ferenc Tübingai pályaművéről*. Hagyományfrissítés, 7. Budapest: Reciti.
- Kölcsey Ferenc 2007: *Levelezés II*, kiad. Szabó G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái: Kritikai kiadás. Budapest: Universitas Kiadó, 2007.
- MTSz. = *Magyar történeti szövegtár*. Szerk. Pajzs Júlia, Bánki Judit, Csengery Kinga, Kiss Gabriella, Kiss Margit, Kristóf Ibolya, Lipp Veronika, Mártonfi Attila, Merényi Csaba, Nagy Viktor, Ónody Csilla, Pais Judit, Sass Bálint, Simon László, Tihanyi László és Váradi Tamás. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, 1998.
- Pósa Ágnes 1978: Kazinczy Tübingiai [!] pályaművének autográf kézírata a Papszász-hagyatékban In Dankó Imre szerk.: *A Debreceni Déri Múzeum évkönyve 1977*. Debrecen: Déri Múzeum.
- Simai Ödön 1917: Kazinczy Ferenc Tübingai pályáírása. *Magyar Nyelv* 13, 220–225, 284–28.
- [sz. n.], 1808. május 4.: Jutalom Kérdés Német Országból. *Hazai Tudósítások* 36, 287.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. Benkő Loránd. Budapest: Akadémiai, 1967–1976. + Mutató. Budapest: Akadémiai, 1984.
- ÚESzWeb. = *Új magyar etimológiai szótár – online kiadás*. Szerk. Gerstner Károly. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet/ELKH Nyelvtudományi Kutatóközpont, 2011–2022.
- Wertheimer Ede 1896: Az 1807-ik évi magyar országgyűlés. *Századok* 30, 293–309, 394–412, 404–405.

A DÉL-ÉSZT (VÖRU, SZETU ÉS MULGI) HÓNAPNEVEK

KORMOS ERIK

Bevezetés

Tanulmányomban a dél-észtszágai vöru, szetu és mulgi nyelvváltozat hónapneveit vizsgálom. Azt észtl nyelvészek vélekedése szerint a szetu csupán a vöru nyelvjárás-csoportja, egyben a legkeletibb észtl dialektus. A két nyelvváltozat között csak marginális eltérések vannak. A mulgi kissé távolabb áll a vöru és a szetu nyelvváltozattól. A három déli nyelvváltozat közül ez van legközelebb az északihoz, mivel az évszázadok során az északi és a déli észtl nyelvterület határán beszélték, ezért mindkettőből tartalmaz nyelvi elemeket (bővebben ld. Pajusalu 2018: 175–180, 195–198).

Ezt a nyelvjárásí sajátosságot a hónapnevek is szépen reprezentálják. A vöru és szetu hónapnevek (és a napnevek)¹ elnevezéseiben alig fedezhető fel eltérés, a mulgi megnevezések viszont sok tekintetben az észak-észttel egyeznek meg. Céлом átfogó képet adni arról, milyen nyelvi és kulturális hatások befolyásolták ezeknek az elnevezéseknek a kialakulását. A vöruk és a mulgik lutheránus, a szetuk ortodox vallásúak, emiatt érdemes megvizsgálni, hogy a két eltérő kultúrkör eredményezett-e érdemi eltérést. (A dél-észtl nyelvi helyzetről, a nyelvváltozatokról: Eller 1999: 3–14; Hagu–Pajusalu 2021; Jacsev 2002; Keem 1997; Kormos 2022: 99–114; Maticsák 2020: 195–198; Pajusalu 2018: 173–202; Pajusalu 2021; 2022: 367–379; Pusztay 2017a, 2017b.)

A vöru nyelvi adatokhoz a Vöro Instituut [Vöru Intézet] által 2014-ben megjelentetett észtl–vöru szótárt (*Eesti–vöru sõnaraamat*) használtam.² A szetuhoz főképp a Julius Mägieste észtl nyelvész által az 1930-as években összeállított, de csak 2007-ben napvilágot látott szetu szótár (*Seto sõnastik*) mellett Hagu és Pajusalu nyelvtanának szójegyzéke (Hagu–Pajusalu 2021: 59–81; a továbbiakban HP) és egy internetes szójegyzék (*Seto sõnastik*, a továbbiakban SS) szolgáltatta a nyelvi adatokat. Emellett számos esetben az egyetlen szetu–magyar szótár anyagát is felhasználtam (Pusztay 2017b). Hasznosnak bizonyult mindkét nyelvváltozat esetében a 2011-es *Vanapärased vöru murde sõnaraamat* [A régies vöru nyelvjárás szótára] c. kiadvány számos szócikke, mivel annak szóanyagát a vöru nyelvterület keleti feléből (Rõuge, Vatseliina községek) és Szetuföld egészéről gyűjtötték. A mulgihoz az ábécéskönyv (Ilves–Laande 2016, a továbbiakban IL)³, valamint az internetes korpuszok közül a mulgi szójegyzék (MES) és szótár (MUL) adataira támaszkodtam. Az irodalmi észtl adatok megadásához az észtl etimológiai szótárt (EES),

¹ A vöru és a szetu napelnevezésekről ld. Kormos 2023: 145–155.

² A szótár internetes változata az alábbi linken érhető el: <https://synaq.org>.

³ A kiadvány interaktív változata az alábbi oldalon érhető el: <https://aabits.mulgimaa.ee/>

valamint a *sonaveeb.ee* internetes szójegyzéket használtam. A kultúrtörténeti vonatkozások vizsgálatához elsősorban a finn néprajztudós, Kustaa Vilkkuna művét vettem alapul (Vilkkuna 1973).

Tanulmányom elején dióhéjban felvázolom a hónapok mérésének lehetséges módjait, majd pedig röviden bemutatom az *év* és a *hónap* megnevezéseit a dél-észti nyelvváltozatokban. Ezután ismertetem a vizsgálat középpontjában álló hónapneveket, melyeket összevetek az észak-észttel (indokolt esetben a finnel és a magyarral is). Dolgozatom végén táblázatban összegzem a vizsgálatban szereplő nyelvi adatokat.

A hónapok mérése

Az időszámítás leghosszabb természetes időszaka az év, melynek mérésére háromféle csillagászati módszer lehetséges. Az egyik az ún. tropikus év, amely a Napnak a március 21-i tavaszponttól a következő március 21-i tavaszpontig megtett 360 fokok útját méri, ez 365 nap, 5 óra, 58 perc, 47 másodperc. A másik a sziderikus év, azaz a csillagév. Ennek alapja, hogy a Nap forgását egy bizonyos csillaghoz viszonyítva számítják ki. Ennek időtartama 365 nap, 6 óra, 9 perc, 13 másodperc. A harmadik pedig az ún. anomalisztikus év, amely során a Föld napközeli kiindulva újra napközeli tér vissza. Ennek hossza 365 nap, 6 óra, 13 perc, 8 másodperc. A hónap voltaképpen a Hold Föld körüli keringésének ideje. A tropikus hónap a Hold tavaszponttól tavaszpontig megtett útja. Ennek időtartama: 27 nap, 7 óra, 43 perc, 5 másodperc. A sziderikus hónap a Hold egy bizonyos csillagtól ugyanazon csillagig bejárt útja, hossza 27 nap, 7 óra, 34 perc. Az anomalisztikus hónap a földközeltől földközeli tartó távolságot jelöli, ennek időtartama 27 nap, 13 óra, 18 perc, 33 másodperc. Van egy negyedik mérés is, ez a szinodikus hónap, azaz a Nap és a Hold találkozása. Ennek ideje 29 nap, 12 óra, 44 perc. Minden mérési eljárásban közös, hogy a Hold járását veszik alapul (Hahn 1998: 29–32, 35–36; Maticsák 2007: 11–13).

A természeti népek időmérése külön kategóriát képvisel. A manysik 13 hónapra osztották az évet, az év kezdetét áprilisra tették. Az őket körülvevő jelenségek, az évszakok változása, az ahhoz kapcsolódó termelőmunka és az állatok viselkedése alapján mérték az időt. A természeti jelenségekre utal például az északi manysi hónapnevek egy része: *tāl-kwo'ël-jānkēp* 'tél-közép hónap = január', *mān-pōl'-j.* 'kis fagyott hóréteg hónapja = március', *χāl'-hāij'-j.* nyírfa nedv hónapja = május', *lūptā'-j.* 'falevél hónap = június', *vōr-tūr'-j.* 'erdei tó hónapja = augusztus', *vāti-χātēl'-j.* 'rövid nap hónapja = december' (MK 173b–174a, részletesebben ld. Kókai 2014: 33–40). Az állatok életére, mozgására utal például a keleti lapp *njuhčč|mään* 'hattyú hónapja = április', *pā'rğg|mään* 'új bunda növesztésének hónapja = augusztus', *kālgg|mään* 'fáradt rénbikák hónapja = október' (Kókai 2015: 132).

Az időszámítás nehézsége, hogy lehetetlen tökéletes naptárt készíteni. Alapvető probléma, hogy a mérések az égitestek mozgásán alapultak. A Föld a Napot valójában 365,242199 nap alatt kerüli meg, emiatt az idők folyamán a naptári rendszerek kidolgozása során számos korrekcióra, elsősorban szökőnapok beiktatására volt szükség. Az európai kultúrkörben legismertebb a Caesar-féle Julianus-naptár, és az ennek a korrigálásával 1582-ben megalkotott, ma is használatos Gergely-naptár (ez utóbbit az ortodox vallás nem fogadta el, emiatt náluk 13 napos eltolódással kell számolni).

Éppen az ebből a naptárkorrigációból eredő eltérés az, amely vizsgálatom szempontjából lényeges. A võruk, a mulgik és az észak-észték a Gergely-naptárt használják, a szetuk körében azonban – az orosz ortodox egyházhoz igazodva – a régi Julianus-naptár⁴ használatos. Körükben az ortodox ünnepkör az általános, de jeles napjaik rendszerébe korábban számos ünnep, szokás areális módon bekerült a dél-észtektől is, előbb a katolikus, majd pedig a lutheránus kalendáriumból. Ilyen például Szent Iván napja (június 24.), Szent Katalin napja (november 24.), Luca napja (december 13.) (Hagu 1999: 87). Ez a kettősség a szetuk időszámításában is jól megfigyelhető. Azokat az ünnepeket, amelyeket a lutheránusoktól vettek át, általában az új naptár – vagy esetleg mindkettő – szerint ünneplik meg (Hagu 2019: 45; Tähepõld et al. 2008: 60–61).

Az év és a hónapok megnevezései a võruban, a szetuban és a mulgiban

Az év megnevezésére a võru az *.aasta* és az *.astaig*, a szetu az *.aastak*, míg a mulgi az *.aaste* lexémát használja.⁵ Ezek balti finn eredetű szavak, võ. észak-észt *aasta* (EES 42, 43; EVS 15; Mägist 2007: 7; MES; MUL; Pusztay 2017b: 9; VVMS 20).

A hónap megnevezésére a võruban és a szetuban – akárcsak az irodalmi észtben és a mulgiban is – az uráli eredetű *kuu* 'hold, hónap' szó él, võ. finn *kuu(kausi)*, magy. *hó(nap)* (EES 196; MES; MUL; Pusztay 2017b: 72; SS; SSA 1: 455; UEW 211).

A võru, a szetu és a mulgi – és korábban az észt – hónapnevek legfőbb ismertetőjegye, hogy nem a sok európai nyelvben elterjedt latin eredetű elnevezéseket használják, hanem az ún. „beszédes hónapneveket”, mint manapság például a finn, számi, mordvin, mari, udmurt; csuvas; litván; ill. a szláv nyelvek közül a cseh, lengyel, ukrán, horvát. Habár a magyar⁶ népkultúrában sem ismeretlenek ezek az elnevezések, mára már jobbra feledésbe merültek. Az irodalmi észt napjainkra áttért a latin elnevezések használatára. Azonban a helyzetet kissé bonyolítja, hogy az általam vizsgált nyelvváltozatok forrásai a latin elnevezések egy részét is adatolják.

⁴ Észtország első függetlenségének idején (1918–1940), a petseri (orosz nevén Печоры [Pecseri]) kolostor – amelynek érdekszférájába tartoztak a szetuk – az 1930-as évek elején az állam javaslatára egy rövid időre átállt a Gergely-naptár használatára, mivel az észt ortodox egyház is ezt tette a függetlenség elnyerése után. A II. világháborút követően, a szovjet érában azonban visszaálltak a korábbi Julianus-naptárra (Hagu 1999: 91).

⁵ A pont a szó előtt a 3. hosszúsági fok jele. Az észak-észt mellett mindhárom dél-észt dialektus hangrendszerében is jelen van a három hosszúsági fok, azaz a rövid – hosszú – igen hosszú kvantitás, amely egyaránt érinti a vokálisokat és a konzonánsokat is. A võruban, a szetuban és a mulgiban ez kiterjedtebb jelenség, mint az irodalmi (észak-)észtben. Például akár egyetlen szó eltérő szóalakjaiban is szerepelhet: *küla* 'falú' (rövid fok) – *kaits külla* 'két falú' (hosszú fok) – *.külla* 'a faluba' (igen hosszú fok) (HP 17; Pusztay 2017a:12).

⁶ A magyarban a katolikus ünnepkörnek is megvannak a maga „beszédes” hónapnevei: Boldogasszony hava, Böjtelő hava, Böjtmás hava, Szent György hava, Pünkösöd hava, Szent Iván hava, Szent Jakab hava, Kisasszony hava, Szent Mihály hava, Mindszent hava, Szent András hava, Karácsony hava. Ld. <http://albar.lapunk.hu/hnapok-regi-magyar-nevei-1060063> (2024.01.29.).

Az egyes hónapok megnevezései a võruban, a szetuban és a mulgiban

Január

Võru *.vahtsõ.aasta(ga)kuu*, *.kaarnakuu*, *jaanuar* (EVS 117; VVMS 138), *jaanuarikuu* (VVMS 138); szetu *.vahtsõ.aastagakuu* (HP 62), *jaanuar*, *jaanu*, *arikuu* (SS); mulgi *näärikuu* (IL 20, MUL), *jaanuar* (MUL), *jaanuaar'* ~ *jaanuar'* (MES).

A võru és a szetu elnevezés jelentése 'az új év hava', võ. *vahtsõnõ* (Nom.), *vahtsõ* (Gen.) 'új, iménti' (~ észt *vastne* 'új', võ. finn *vastainen* 'jövő, eljövendő, leendő') (Mägiste 2007: 101; Pusztay 2017b: 180; VVMS 823–824) + *aastaga* 'év' + *kuu* 'hónap'.

Észtország több nyelvjárásterületén nagyon elterjedt (például Jõhvi, Pärnu, Muhu szigete) a *näärikuu* elnevezés, ennek a jelentése szintén 'az új év hava'. Ez skandináv eredetre vezethető vissza, feltehetőleg félrehallásból származik: *näär* < svéd *ny år* 'új év' + *kuu* 'hónap, hold'⁷ (EES 330; EMS VI: 848; Laast 2016: 16). Dél-Észtországban kevésbé elterjedt, de a mulgi ezt az elnevezést használja (IL 20; Laast 2016: 16).

Emellett a võruban létezik egy másik „beszédes elnevezés” is: *.kaarnakuu* 'a holló hava', võ. *kaarna* (Gen.) 'holló' + *kuu* 'hónap' (EVS 117).

A võru és a mulgi szótárak adatolják a latin eredetű elnevezést is (EVS; MES; MUL), võ. észak-észt *jaanuar*, *jaanuarikuu*.

A népi észtben a január megnevezésére használatos volt a *helmekuu* 'a gyöngy hava' is. Nevét arról a természeti jelenségről kapta, hogy tél derekán, a védelmező hórétegben bekövetkező olvadás után hirtelen fellépő fagy következtében a vízcseppek az ágakon megfagynak, majd gyöngyként csillognak; võ. finn *helmikuu* 'február' (Hiimäe 2010: 98, 111; Vilku 1973: 40–41).

Február

Võru *radokuu*, *soekuu*, *soeradokuu*, *küündlekuu*, *veebruar'*, *veebruaar'* (EVS 719; VVMS 328); szetu *radokuu*, *küündlekuu*, *vebrüar* (HP 77; SS; VVMS 847); mulgi *küündlekuu* (MUL), *vasilekuu* (IL 20), *veebrual'* (MES).

A *radokuu* jelentése tkp. a „vonulás hava”, nevét a farkasok mozgásáról kapta, võ. võru *radoaig* 'februári (farkas) vonulás' (*rado* 'vonulás, nyom' + *aig* 'idő'). Ennek szinonimája a *jooksuaig*, võ. észt *jooksuaeg*, finn *juoksuaika* (szó szerint: 'futás idő') (EVS 94).

A võruban él a *soekuu* 'farkas hava' kifejezés is. A *soe* mindhárom dél-észt nyelvváltozatban a *susi* 'farkas' genitivusi alakja (~ fi. *susi*) (EES 81, HP 61, ssa 3: 455, Pusztay 2017b: 153). Ld. még dél-észt *soesõidukuu* 'farkasvonulás hava = február' (Hiimäe 2006: 56), võ. *soe* (Gen) 'farkas' + *sõidu* (Gen, *sõit* Nom) 'utazás, vonulás' + *kuu* 'hónap'.

Ugyanezen a motiváción alapul az észak-észt *hundikuu* 'farkas hava' (< *hunt* 'farkas' < germ. **χunda*) (EES 42; Hiimäe 2010: 98; Lätt 1970: 49).

A dél-észtben él még egy elnevezés, amely Észak-Észtországban is ismert: *küündlekuu*, *küündlekuu* (~ észak-észt *küünlakuu*, *küünlapäevadkuu*) 'gyertya hava'. Nevét a Gyertyaszentelő napjáról (*küündlepäiv*) kapta, melyet hagyományosan február 2-án ünnepelnek (võ. finn *kynttilänpäivä* 'a gyertya napja'). Ez az ünnep egy római pogány

⁷ https://www.folklore.ee/erk/exhibits/show/jaanuar#jaanuar_fn2 (2024. 01. 29.).

szokásra vezethető vissza, ahol a tűznek tisztító szerepe volt. Ennek analógiájára I. Geláz pápa (492–496) a Mária-templom látogatásának ünnepévé tette, amely a római katolikus ünnepek közül areális módon bekerült a võruba, a mulgiba, sőt még a szetuba is (Hiimäe 2006: 56; Lään 2012: 93–106; Lätt 1970: 49; Vilku 1973: 41–44; VVMS 328). A Julianus-naptár szerint a szetuk ezt február 15-én ünneplik, ez elsősorban a nők ünnepe (Hagu 2019: 46).

Ezek mellett az észak-észtben él még egy elnevezés, amelyet a võru és szetu szótárak nem adatolnak. Ez a *vastlakuu*,⁸ azaz 'a farsang hava', võ. *vastla* (Gen, *vastel* Nom) 'farsang' + *kuu* 'hónap' (Hiimäe 2006: 56, Laast 2016: 19, Lätt 1970: 205). A mulgi köztes nyelvjárási jellegére utal, hogy ott ez a szó használatos: *vastlekuu* (Ilves–Laande 2016: 20).

A dél-észt szótárak adatolják a latin elnevezést is: võru *veebruaar*, *veebruar*, szetu *vebruar*, mulgi *veebrual* (EVS 719; VVMS 847; SS; MES; MUL), võ. észak-észt *veebruar*, *veebruarikuu*.

Március

Võru *.urbõkuu*, *märtś* (EVS 331), *märdsikuu* (VVMS 440); szetu *paastukuu* (HP 68; SS; VVMS 494); mulgi *paastukuu* (IL 20; MES; MUL), *marts*, *martsikuu* (MES; MUL).

A március szetu és mulgi elnevezésének jelentése 'böjt hava'. A szetuk körében a nagyböjt hét héten keresztül tart, és húsvét napjának hajnalán ér véget. Régen ezt igen szigorúan vették (a szetu kultúra bővelkedik a böjti ételekben). Emellett az ékszerek viselése és a mulatozások is tiltottak voltak, sőt, a férfiaknak még a dohányzás is (Hagu 2019: 48–49). A *paastukuu* elnevezés egész Észtország-szerte ismert, võ. észak-észt *paastukuu* (Hiimäe 2006: 56; MES; Lätt 1970: 205). Võ. még finn *paasto* 'böjt' (SSA 2: 283).

A võru *.urbõkuu* (~ észak-észt *urbekuu*) 'a barka hónapja' a rügyek és a barkák megjelenésére utal. A võruban és a szetuban ebből alkották a virágvasárnap nevét is (*urbõpäiv*), a hagyomány szerint ugyanis ekkor vitték haza a templomból a megszentelt fűzfaágakat (Hagu 2019: 52; Mägiste 2007: 100; Tähepõld et al. 2008: 67; VVMS 814).

A március latin nevét a võru és mulgi szótárak adatolják (EVS 331; MES; MUL), võ. észak-észt *märtś*, *märtsikuu*.

Mivel a húsvét mozgó ünnep, ezért az észak-észt nyelvhasználatban a február mellett a márciusra is használták a *vastlakuu* 'farsang hava' elnevezést (Hiimäe 2006: 56; Laast 2016: 19; Lätt 1970: 205).

Április

Võru *mahlakuu*, *.april*, *april'likuu* (EVS 28; VVMS 38–39); szetu *mahlakuu* (HP 59); mulgi *jürikuu* (IL 20; MES; MUL).

Az áprilisra a võru és a szetu egyaránt a *mahlakuu* 'a fanedv hava' elnevezést használja. Ez arra utal, hogy természetben a lombfákról ekkoriban folyik le a friss fanedv (Hiimäe 2006: 56; Lätt 1970: 49; EKSS 3: 315).

⁸ <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/vastlakuu/1> (2024. 01. 29.)

Egyedül a vöru szótárak adatolják a latin elnevezést, vö. észak-észt *april, april-likuu*.

Az észt népnyelvben a legáltalánosabb elnevezés a *Jürikuu ~ Jüripäevakuu* '(Szent) György hava'. A dél-észték közül a mulgi is ezt használja. Ez a magyarhoz hasonlóan Szent György napjáról (április 24.) kapta nevét. Ünneplése Észtország-szerte általános volt, a vöruk és a szetuk körében is, ld. vöru és szetu *jüripäiv*, mulgi *jüripäe* (EVS 133; MES; MUL; SS; VVMS 160). Szent György az állatok mellett a szetuföldi Värksa templomának is a védőszentje. Ez a nap a szetuk körében a lovak ünnepe is, ezen a napon a lovakat nem fogták munkára. Általános volt, hogy lovakkal mentek templomba, ahol szentelt vízzel megáldották őket. Ezen a napon kötötték meg a fizetett munkákra a szerződéseket, amelyek egészen szeptember 29-ig, Mihály napjáig szóltak (Hagu 2019: 55; Tähepöld et al. 2008: 69–70).

Május

Vöru *lehekuu, mai* (EVS 293; VVMS 399); szetu *lehekuu* (HP 67), *mai* (SS); mulgi *lehekuu* (IL 20), *mai* (MES; MUL).

A vöruk, a szetuk és a mulgik az Észtország-szerte elterjedt *lehekuu* 'levél hava' beszédes elnevezést használják a májusra, vö. *lehe* (Gen, *leht* Nom) 'levél' + *kuu* 'hónap'. A fák és a fű ekkor zöldülnek ki a természetben (Hiimäe 2006: 56; Laast 2016: 25).

A dél-észt szótárak adatolják a május latin elnevezését is, vö. észak-észt *mai, mai-ikuu*.

A népi észtben emellett az *õiekuu* 'virág hava', *elukuu* 'élet hava' elnevezések használata is általános (Hiimäe 2010: 99; Laast 2016: 24–25).

Június

Vöru *piimäkuu, juuni, juunikuu* (EVS 126; VVMS 153); szetu *piimäkuu, juunikuu* (HP 62; SS; VVMS 153); mulgi *jaanikuu* (IL 20), *juuni* (MES; MUL), *juunde, juune* (MUL).

A vöru és a szetu a *piimäkuu* 'a tej hava' elnevezést használja, amely kifejezetten dél-észt eredetű. Ez abból a hiedelemből ered, mely szerint júniusban a teheneknek jó tejet kell adniuk (Hiimäe 2006: 56; Laast 2016: 27).

Az (észak-)észtből adatolható a *Jaanikuu* '(Szent) Iván hava', amely a mulgiban is megvan. Nevét Keresztelő (Szent) János napjáról, június 24-éről kapta. Ünneplése a vöruk és a szetuk között is általánosan elterjedt (vöru, szetu *jaanipäiv*, mulgi *jaani, jaanibe, jaanipäev*, észak-észt *jaanipäev*), a Julianus-naptár szerint a szetuk július 7-én ünneplik (EVS 117; Hagu 2019: 61; IL 20; Laast 2016: 26; MUL; Tähepöld et al. 2008: 72–74; VVMS 137–138).

A dél-észt nyelvváltozatok szótárai adatolják a június latin eredetű elnevezését is, vö. észak-észt *juuni, juunikuu*.

Július

Vöru *hainakuu, juuli* (EVS 126); szetu *hainakuu* (HP 62); mulgi *einakuu* (IL 20; MUL), *juuli* (MES, MUL).

A *hainakuu* 'széna hava' mezőgazdasági tevékenységre utaló név, ekkor végezték el a mezőkön a szénával kapcsolatos teendőket. Ennek kezdete hivatalosan Szent Iván

napja volt. Mivel a július az év legmelegebb hónapja, így természetesen a széna mellett más munkák elvégzésének is az ideje (Hiimäe 2006: 56; Tähepõld et al. 2008: 73; Vil-kuna 1973: 172–173). Võ. észti *heinakuu*, *heinategemise kuu* 'a széna feldolgozásának hava', finn *heinäkuu*, vót *einäkuu*.

Az észti *jaagupikuu* 'Jakab hava' név (elterjedt például Rõuge, Põlva területén)⁹ Jakab napjára, július 25-ére utal (észti *Jaagupipäev*, võru *jaka(p)päiv*, szetu *jakapäiv*, mulgi *jaagupipäe*, *jaakapäe*), ekkor vette kezdetét a termések betakarítása¹⁰ (Hiimäe 2010: 143; Laast 2016: 28).

A võru és mulgi szótárak adatolják a július latin elnevezését, de a szetu források nem, võ. észak-észti *juuli*, *juulikuu*.

Augusztus

Võru *põimukuu*, *mädäkuu*, *august*, *augustikuu* (EVS 34; VVMS 44–45), szetu *põimukuu*, *august*, *augustikuu* (HP 59; SS); mulgi *lõikusekuu*, *.august* (IL 20; MES; MUL).

A *põimukuu* 'a betakarítás hava' elnevezés szintén mezőgazdasági tevékenységre utal, ekkor kezdődik a termények betakarítása, võ. võru, szetu *põimu* (Gen, *põim* (Nom) 'aratás' + *kuu* 'hónap' (EVS 733; Pusztay 2017b: 135–136), võ. fi. *poimia* 'összeszed, gyűjt' (SSA 2: 386).

A võru másik elnevezése a *mädäkuu* 'a rothadás hava' (~ észti *mädakuu*, finn *mätäkuu* ~ *mätäpäivä*). A *mädäkuu* az egyetlen olyan hónap, amely eltér az általunk használt 12 hónapos felosztástól. Vil-kuna szerint a július 23. – augusztus 23. közötti időszak neve volt. A néphagyomány szerint augusztusban a sebek nem gyógyulnak, a kenyér megpenészedik és a hús is férges lesz. A balti finn nyelvekben ez a hónapnév a svéd *rötmånad* tükrörfordítása, oda a dánból került át, ennek kiindulópontja az alnémet *ro-dendage* volt. Eredetileg az összetételben a *rode* 'kutya' szó szerepelt, s nem a *roden* 'rothadás', a skandináv nyelvekben téves fordítás eredménye a 'rothadás hava'. A lat. *dies caniculares* 'a kutya napja' elnevezés arra az időszakra utalt, amikor a régi idők csillagászatában fontos szerepet betöltő Szíriusz, azaz az Orion kutyája feltűnt a mediterrán térségben (EES 294; Hiimäe 2010: 144; SSA 2: 195; Vil-kuna 1973: 200–205).

A mulgi *lõikusekuu* 'az aratás hava' szintén a természettel hozható összefüggésbe, võ. észak-észti *lõikuskuu* vagy *lõikusekuu* (*lõikus* (Nom) / *lõikuse* (Gen) 'aratás' + *kuu* 'hónap'), akárcsak az észak-észti *rukkikuu* 'rozs hava' és *viljakuu* 'termés hava'.

Ezek mellett az észti *Pärtlikuu* 'Pärtel (Bertalan) hava' elnevezés is ide sorolható, ez az észteknél az ős közzeledtére és a betakarításra utal. Nevét Bertalan apostolról kapta. Hozzá kapcsolódik Bertalan napja, azaz *pärtlipäev* (augusztus 24.), melyet a dél-észtek közül a mulgi és a võru adatol: võru *.pärt(l)uspäiv*, *.pärtlepäiv*, mulgi *.pärtlepäe*, *pärt-*

⁹ Az észti nyelvjárási szótár (*Eesti murrete sõnaraamat*, EMS) emellett a pärnumaai Vänd-rából, a tartumaai Võnnuból, valamint a raplamaai Juuruból adatolja a *jaagupikuut* az augusztus elnevezésére is, ld. <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/index.cgi?Q=jaagupikuu+&F=M&C06=et> (2024. 08. 23.)

¹⁰ Bővebben ld. <https://www.folklore.ee/Berta/tahtpaev-jaagupipaev.php> (2024. 02. 29.)

lispäe. Észtországban a káposztatermesztéssel kapcsolatban volt fontos szerepe, a hiedelem szerint ezen a napon dobja Bertalan a legnagyobb káposztafejeket a káposztaföldekre¹¹ (EVS 459; Laast 2016: 30; MUL; Vilkuna 1973: 213–214).

Az internetes szótárak közül a mulgi és a szetu adatolja a latin elnevezést (MES; MUL; SS), vö. észak-észt *august*, *augustikuu*.

Szeptember

Vöru *süküskuu*, *septembri* (EVS 528); szetu *süküskuu* (HP 74); mulgi *Mihklekuu*, *mihklikuu* (IL 20; MES; MUL).

A *süküskuu* 'ősz hava' megnevezés megtalálható az észak-észt népnyelvben is *sügiskuu* vagy *sügisekuu* alakban, vö. finn *syyskuu*, vepsze *sügüz'ku* (Hiimäe 2006: 57; Vilkuna 1973: 258–259).

Az észak-észt népnyelvben él a *Mihklikuu* 'Mihály hava' elnevezés is. Nevét szeptember legfőbb ünnepéről, a szeptember 29-i Mihály napról kapta. Ez a nap jelentette a gazdasági év végét Észtország-szerte, akárcsak Magyarországon (ez megvan a lívben is: *Mikil'kü* 'Mihály hava'). A dél-észt nyelvjárások közül egyedül a mulgi fejezi ki hasonlóan (*mihklekuu*, *mihklikuu*), de nem teljesen ismeretlen a vörük és a szetuk számára sem. Egy vöru közmondás szerint *Mihklipäiv vihkas suvvõ ja meelütäs talvõ* 'Mihály napja utálja a nyarat, de csalogatja a telet'. Egy szetu közmondás szerint pedig *Ku mihklipääväst läävä' kõik puulehe' maalõ, sis saa hüä kevväi* 'ha Mihály napjáig lehull az összes falevél, akkor jó tavasz lesz' (Hagu 2019: 72; IL 20; Kalla 2020: 13; Laast 2016: 32; MES; MUL; VVMS 411).

Az észt-vöru szótár a latin elnevezést is adatolja (*septembri*), a másik két nyelvváltozat nem, vö. észak-észt *september*, *septembrikuu*.

Október

Vöru *rehekuu*, *rehepessükuu*, *ókto(o)bri* (EVS 372); szetu *rehekuu* (HP 69); mulgi *porikuu* (IL 20; MES), *ok.toober* (MUL)

A *rehekuu* 'csűr hava' megnevezés egyaránt használatos a vöruban és a szetuban is. Nevét onnan kapta, hogy ekkor cséplték ki a betakarított gabonát a csűrökben (Hiimäe 2010: 152). A másik vöru elnevezés a *rehepessükuu* tkp. 'a csűrcséplés hava', amely ugyanerre a mezőgazdasági tevékenységre utal, vö. *rehe* (Gen, *riih* Nom) 'csűr' (~ észt *rehi*, finn *riihi*) + *pessü* 'cséplés' (igeként *riiht pesmä* ~ észt *reht peskma*) + *kuu* 'hónap' (EVS 476; Pusztay 2017b: 141; SS; SSA 3: 73; VVMS 620).

Az észt népnyelv legelterjedtebb elnevezése a *viinakuu* 'a bor hava'. Emellett általános a *porikuu* 'a latyak hava' név is (vö. finn *lokakuu* 'a sár hava'), ugyanez megvan a mulgiban is (*porikuu*). Jeles napokban ez a legszegényebb hónap (Hiimäe 2006: 57; IL 20; MES; Laast 2016: 33–34).

Emellett a vöru adatolja a latin elnevezést is, vö. észak-észt *oktoober*, *oktoobrikuu*.

¹¹ <https://www.folklore.ee/erk/exhibits/show/partlipaev> (2024. 02. 28.)

November

Võru *.märtekuu*, *märdikuu*, *novvembri*, *novembrikuu* (EVS 353; VVMS 463); szetu *märdikuu*, *novembrikuu* (HP 69; SS); mulgi *engekuu* (IL 20; MES), *talvekuu* (MES), *noovember* (MUL)

A *märdikuu*, *.märtekuu* jelentése 'Márton hava', vö. szetu, võru *Märdi* (Gen, *Märt* Nom). Ez az elnevezés egész Észtországban ismert, észtül *mardikuu* vagy *märdikuu*. Nevét Szent Márton napjáról kapta, melynek ünneplése Észtország-szerte általános november 11-én, így a võruk, a szetuk és mulgik körében is.¹² November 11. Tours-i Szent Márton püspök halálának emlékünnepe. A hagyomány szerint ő a bőkezűség és a nagyvonalúság példaképe. Ezen a napon Észtországban és Inkeriföldön a gyerekek szakadozott ruhákban jártak házról házra ételmet kérni.¹³ A régi, protestáns, lutheránus észt kultúrában Márton napját összekapcsolták Luther Márton nevével is, aki 1483. november 10-én született. Így tehát mindkét ünnepkör számára meghatározó jeles napról van szó (Lään 2012: 9–21; VVMS 441; Vilku 1973: 303–304).

Az észt népnyelvben léteznek emellett egyéb beszédes nevek is, amelyek a halottak napjához kapcsolódnak: *hingekuu*, *hingedekuu* 'lélek/lelkek hava', vö. *hing* 'lélek' (*hing* Gen, *hingede* PlGen) (Hiimäe 2010: 57). Ez megvan a mulgiban is (*engekuu*), de a võru és a szetu szótárak nem adatolják. Szinonimája a *kooljakuu*¹⁴ 'a halott hava' (Hiimäe 2010: 155; IL 20; Laast 2016: 33). Az észt–võru szótár adatolja a mindenszentek napját: *.hingipäiv* (EVS 86), ez a mulgiban is megtalálható *.engipäe* alakban (MUL).

Az észt legismertebb népi elnevezése a *talvekuu* 'tél hava'. Ez nem ismeretlen a mulgi beszélői számára sem: *talvekuu* (Hiimäe 2010: 57; MUL; Laast 2016: 36).

Emellett a *kadrikuu* 'Katalin hava' név is általános volt. Utóbbi szintén jeles naphoz, Katalin napjához köthető, nevét Alexandriai Szent Katalinról kapta. Ezt az ünnepet az ortodox egyház nem ünnepli, azonban a szetuk körében ismeretes: *katripäiv* (Hiimäe 2010: 99; Tähepõld et al. 2008: 80, SS).

A võru és a mulgi szótár adatolja a latin elnevezést, vö. észak-észt *november*, *novembrikuu*.

December

Võru *joulukuu*, *.talsi(pühä)kuu*, *détsembri* (EVS 43), szetu *joulukuu*, *talvõkuu*, *tetsembri* (HP 59; SS), *talvõ/kuu* (VVMS 727); mulgi *jõulukuu* (IL 20; MES; MUL).

A *joulukuu* 'karácsony hava' megnevezés általános az észt nyelvjárásokban (vö. észak-észt *jõulukuu*, finn *joulukuu*). A beszédes hónapnevek közül ez a legfiatalabb, Vilku szerint először a 17–18. század környékén említették, amikor az ünnep jelentősége megnőtt. Az ósvéd *jól* > svéd *jul* 'karácsony' szóra vezethető vissza. Ez kiszorította a

¹² A szetuknál ezen a napon kezdődött a *Nahtsipäiv* is, amely Anasztázia mártír többnapos emlékünnepe. Anasztázia – szetu *Nahtsi* – a háziállatok, különösen a juhok védőszentje (Hagu 2019: 76).

¹³ A legenda szerint Márton még római katonatiszt volt, lovon közeledett Amiens kapujához, ahol egy koldussal találkozott, akinek a vállán csak szakadozott rongyok lógtak. Mivel Márton nem tudott neki mást adni, ezért széles köpenyét a kardjával szelvében kettéhasította, és annak felét adta oda neki.

¹⁴ <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/kooljakuu/1> (2024. 01. 23.)

korábbi *talvekuu* 'tél hava' elnevezést (SSA 1: 243; Vilkuna 1973: 318–319), vö. a võrumaai Rõuge Hinu községből származó *talvõkuu* 'tél hava' kifejezést (VVMS 727), valamint a szetu *talvõkuu* alakot (SS).

A võru *talsi(pühä)kuu* tkp. „karácsonyi ünnepek hava”. A võru *talsipühiq* (EVS 129), szetu *talsipühi*¹⁵ (Mägiste 2007: 90), a karácsonyi ünnepkör megtartása egybeesett a tél kezdetével. A szetuk körében ez háromnapos ünnep, ahol kiemelt szerep jut a jövő megjósolásának. Jóslatok hangzottak el az egész család és az egyén jövőjéről. Az észti népkultúrában a karácsonyi ünnepek Tamás naptól (december 21.) háromkirályok napjáig tartottak (január 6.) (Hagu 2019: 77; Lään 2012: 87).

A võruban és a szetuban adatolták a latin eredetű megnevezést is, vö. észak-észti *detseember*, *detseembrikuu*.

Összegzés

Írásomban áttekintettem a dél-észti nyelvváltozatok hónapelnevezéseit. A legszembetűnőbb jellemvonásuk az, hogy nem a latin eredetű elnevezéseket használják, mint az irodalmi észti (bár a szótáraik részben adatolják ezeket is), hanem az ún. „beszédes” népi elnevezések használata maradt meg körükben, mint például a finnben (ez a névadási forma megvolt a régi magyar és a régi észti kultúrában is). A dél-észti hónapnevek jellegzetességei a következők:

a) Az év 12 hónapjának elnevezéseit nagyban meghatározták a vallási hagyományok, a jeles napok. Ilyen a V *küündlekuu*, Sz *.küündlekuu*, M *.küündlekuu* 'a gyertya(szentelés) hava (február)', M *vastlekuu* 'a farsang hava (február)', Sz *paastukuu*, M *paastukuu* 'a böjt hava (március)', V *urbõkuu* 'a barka hava (március)', V *märtekuu*, Sz *märdikuu* 'Márton hava (november)', M *engekuu* 'a lélek hava (november)', V Sz M *joulukuu/jõulukuu* 'a karácsony hava (december)', V *.talsi(pühä)kuu* 'a téli ünnepek hava (december)',

Az észak-észti van néhány olyan hónapnév, amely egy-egy jeles naphoz sorolható. Habár ezeket az ünnepeket a võruk és a szetuk is ismerik, de ők nem ezekről neveztek az adott hónapot, viszont a mulgik igen: észak-észti *Jürikuu*, *Jüripäevakuu* ~ M *jürikuu* '(Szent) György hava = április', ÉÉ *Jaanikuu* ~ M *jaanikuu* '(Szent) Iván hava (június)', ÉÉ *Mihklikuu* ~ M *mihklekuu/mihklikuu* '(Szent) Mihály hava (szeptember)'. További észak-észti adatok: *Jaagupikuu* 'Jakab hava = július', *Pärtlikuu* 'Pärtel (Bertalan) hava = augusztus', *Kadrikuu* 'Katalin hava = november' (ez abból szempontból érdekes, hogy a névadó jeles napot nem ünneplik az ortodoxok, de a szetuk igen).

b) Helyzetviszonyító megnevezés a V Sz *.vahtsõ.aastagakuu* és M *näarikuu* 'az új év hava (január)'.

c) Fontos motiváció a mezőgazdasági tevékenység szerinti megnevezés: V Sz *piimäkuu* 'a tej hava (június)', V Sz *hainakuu*, M *einäkuu* 'a széna hava (július)', V Sz *põimukuu* 'a betakarítás hava (augusztus)', M *lõikusekuu* 'aratás hava (augusztus)', V Sz *rehekuu* 'a csür hava (október)'.

d) Szintén fontosak a természeti jelenségek, az állatok megjelenései: V *.kaarnakuu* 'a holló hava (január)', V Sz *radokuu* 'a farkasvonulás hava (február)', V Sz

¹⁵ <https://www.eki.ee/dict/setosonastik/index.cgi?Q=talsipühi&F=M&C06=et> (2024. 01. 23.)

mahlakuu 'a fanedv hava (április)', V Sz M *lehekuu* 'a levél hava (május)', V Sz *süküskuu* 'az ősz hava (szeptember)', M *porikuu* 'a latyak hava (október)', M *talvekuu* 'a tél hava (november)', Sz *talvõkuu* 'a tél hava (december)'.

e) Ahogy dolgozatomban elején említettem, a mulgi – földrajzi helyzeténél fogva – kissé távolabb áll a másik két dél-észt nyelvváltozattól, a võrutól és a szetutól, ebben több, az észak-észtre jellemző jegy található. Ezt a kettősséget a hónapnevek is nagyon szépen mutatják, a mulgi adatok számos esetben az észak-észttel esnek egybe, míg a szetu és võru más lexémával nevezi meg az adott hónapot: M ÉÉ *näärikuu* ~ V Sz *.vahtsõ.aastagakuu* 'január', M ÉÉ *vastlekuu* ~ V Sz *radokuu* 'február', M ÉÉ *jürikuu* ~ V Sz *mahlakuu* 'április', M ÉÉ *jaanikuu* ~ V Sz *piimäkuu* 'június', M ÉÉ *mihklekuu* ~ V Sz *süküskuu* 'szeptember', M ÉÉ *porikuu* ~ V Sz *rehekuu* 'október'. Vannak persze olyan hónapnevek is, amelyek az északi és a déli nyelvváltozatokban is azonosak: V Sz *hainakuu* ~ M *einakuu* ~ ÉÉ *heinakuu* 'július', V Sz *jolukuu* ~ M ÉÉ *jõulukuu* 'december', ill. Sz M ÉÉ *paastukuu* 'március', V Sz ÉÉ *märdikuu*.

A szetu és a võru hónapnevek között csupán egy eltérés mutatkozik, a március neve. Mindkét nyelvváltozatban vallási eredetű megnevezéssel találkozhatunk, azonban ezek eltérő motivációjúak. A szetuban a hathetes nagyböjtről nevezték el (*paastukuu*). Ez nem egyedi névadás, mert Észtország más részein is ismert (pl. Kihnu szigetén). Ezzel szemben a võru az *.urbõkuu* (~ észak-észt *urbekuu*) 'a barka hónapja' elnevezést használja. Ez azt mutatja, hogy a szetuba areális módon kerültek be nem ortodox szokások, elnevezések is.

A szetu, võru és mulgi „beszédese” hónapnevek táblázatba foglalva a következő képet mutatják:

	võru	szetu	mulgi	észak-észt
január	<i>.vahtsõ.aasta(ga)kuu</i> 'az új év hava' <i>.kaarnakuu</i> 'a holló hava'	<i>.vahtsõ.aastagakuu</i> 'az új év hava'	<i>näärikuu</i> 'az új év hava'	<i>näärikuu</i> 'az új év hava' <i>helmekuu</i> 'a gyöngy hava'
február	<i>radokuu</i> , <i>soe(rado)kuu</i> 'a farkasvonulás hava' <i>küündlekuu</i> 'a gyertya hava'	<i>radokuu</i> 'a farkasvonulás hava' <i>küündlekuu</i> 'a gyertya hava'	<i>vastlekuu</i> 'a farsang hava'	<i>hundikuu</i> 'a farkas hava' <i>küünlakuu</i> 'a gyertya hava' <i>vastlakuu</i> 'a farsang hava'
március	<i>.urbõkuu</i> 'a barka hónapja'	<i>paastukuu</i> 'a böjt hava'	<i>paastukuu</i> 'a böjt hava'	<i>paastukuu</i> 'a böjt hava' <i>vastlakuu</i> 'a farsang hava'
április	<i>mahlakuu</i> 'a fanedv hava'	<i>mahlakuu</i> 'a fanedv hava'	<i>jürikuu</i> '(Szt.) György hava'	<i>Jürikuu</i> '(Szt.) György hava'

május	<i>lehekuu</i> 'a levél hava'	<i>lehekuu</i> 'a levél hava'	<i>lehekuu</i> 'a levél hava'	<i>õiekuu</i> 'virág hava' <i>elukuu</i> 'élet hava'
június	<i>piimäkuu</i> 'a tej hava'	<i>piimäkuu</i> 'a tej hava'	<i>jaanikuu</i> '(Szt.) Iván hava'	<i>jaanikuu</i> '(Szt.) Iván hava'
július	<i>hainakuu</i> 'a széna hava'	<i>hainakuu</i> 'a széna hava'	<i>einäkuu</i> 'a széna hava'	<i>heinakuu</i> 'a széna hava' <i>jaagupikuu</i> 'Jakab hava'
augusztus	<i>põimukuu</i> 'a betakarítás hava' <i>mädäkuu</i> 'a rothadás hava'	<i>põimukuu</i> 'a betakarítás hava'	<i>lõikusekuu</i> 'az aratás hava'	<i>Pärtlikuu</i> 'Bertalan hava' <i>mädakuu</i> 'rothadás hava' <i>rukkikuu</i> 'rozs hava' <i>viljakuu</i> 'termés hava'
szeptem- ber	<i>süküskuu</i> 'az ősz hava'	<i>süküskuu</i> 'az ősz hava'	<i>mihklekuu</i> 'Mihály hava'	<i>Mihklikuu</i> 'Mihály hava' <i>sügiskuu</i> 'ősz hava'
október	<i>rehekuu</i> 'a csűr hava' <i>rehepessükuu</i> 'a csürcséplés hava'	<i>rehekuu</i> 'a csűr hava'	<i>porikuu</i> 'a latyak hava'	<i>porikuu</i> 'a latyak hava' <i>viinakuu</i> 'a bor hava'
novem- ber	<i>märdikuu</i> , <i>mär- tekuu</i> 'Márton hava'	<i>märdikuu</i> 'Márton hava'	<i>engekuu</i> 'a lélek hava'	<i>mardikuu</i> , <i>märdikuu</i> 'Márton hava' <i>hingekuu</i> 'a lélek hava'
december	<i>joulukuu</i> 'a karácsony hava' <i>.talsipühäkuu</i> 'karácsonyi ün- nepek hava'	<i>joulukuu</i> 'a karácsony hava' <i>talvõkuu</i> 'tél hava'	<i>jõulukuu</i> 'a karácsony hava'	<i>jõulukuu</i> 'a karácsony hava'

Hivatkozások

EES = Metsmägi, Iris – Sedrik, Meeli – Soosaar, Sven-Erik (toim.) 2012: *Eesti etimoloogiasõnaraamat*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

- EKSS = Langemets, Margit – Tiits, Mai – Valdre Tiia – Veskis, Leidi – Viks, Ülle – Voll Piret (koost.) 2009: *Eesti keele seletav sõnaraamat I–VI*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Eller, Kalle 1999: *Võro-Seto language*. Võro: Võro Instituut.
- EMS VI. = Kalvik, Mari-Liis – Kendla, Mari – Laansalu, Tiina (koost.) 2019: *Eesti murrete sõnaraamat VI* köide. 30. vihik: nälv – osatama. Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia – Eesti Keele Instituut
- EVS = Faster, Mariko – Iva, Sulev – Kalla, Urmas – Iva, Triin – Laivi Org (koost.) 2014: *Eesti-võru sõnaraamat*. Võru: Võro Instituut.
- Hagu, Paul – Pajusalu, Karl 2021: *Seto keele teejuht*. Võrsk: Seto Instituut. [= HP]
- Hagu, Paul 1999: Setukaiset – raja-alueen ortodoksivähemmistö. In Laitila, Teuvo – Saarinen, Tuija (toim.): *Uskonto ja identiteetti*. Helsinki: Suomalainen Kirjallisuuden Seura. 82–95.
- Hagu, Paul 2019: Setode Pühad ja tähtpäevad. In Helen Külvik (toim.): *Igal kandil omad kombed. Kihnlaste, setode suitide ja liivlaste pühad ja tähtpäevad*. Võrsk: Seto Instituut. 43–80.
- Hahn István 1998: *Naptári rendszerek és időszámítás*. Budapest: Filum.
- Hiimäe, Mall 2006: *Päiv ei ole päivale veli. Lõunaeesti kalendripärimus*. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Hiimäe, Mall 2010: *Pühad ja argised ajad rahvakalendris*. Tallinn: Varrak.
- Ilves, Kristi – Laande, Alli 2016: *Mulgi Aabits. Mütäs Mati luu*. Mulgimaa: Mulgi Kultuuri Instituut.
- Jacsev, Nikolai 2002: Európa felelőssége kisebbségei identitásának megőrzésében (a szetuk múltja, jelene és jövője). *Kisebbségkutatás* 11/2, 570–584.
- Kalla, Urmas (koost.) 2020: *Võrukeelsed vanasõnu. Keelekastja käsiraamat*. Võru: Võro Instituut.
- Keem, Hella 1997: *Võru keel*. Tallinn: Eesti teaduste akadeemia Emakeele Selts.
- Kókai Krisztina 2014: Az északi vogul nyelvjárások hónapneveiről. *Folia Uralica Debreceniensia* 21, 33–46.
- Kókai Krisztina 2015: Orosz hatás a keleti számi (lapp) hónapnevekben. *Folia Uralica Debreceniensia* 22, 123–140.
- Kormos Erik 2022: A szetu Miatyánk-fordítások. *Folia Uralica Debreceniensia* 29, 99–114.
- Kormos Erik 2023: A hét napjainak elnevezése a dél-észt võruban és szetuban. *Folia Uralica Debreceniensia* 30, 145–155.
- Lään, Christina 2012: *Rahvakalendri tähtpäevi. Eesti rahvakombed väikestele ja suurtele*. Tallinn: Ilo.
- Laast, Maaja 2016: *Kuude rahvapärased nimetused eesti keeles läänemeresoome taustal*. Tartu. [Bakalaureustöö.]
- Lätt, Selma 1970: *Eesti rahvakalender*. Tallinn: Eesti Raamat.
- Mägiste, Julius 2007: *Seto sõnastik*. Võro Instituudi Toimõndusõq 19. Võru.
- Maticsák Sándor 2007: *Vándorló napok*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Maticsák Sándor 2020: *A magyar nyelv eredete és rokonsága*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- MES = Laande, Alli – Todesk, Triin (koost.) 2013: *Mulgi sõnastik*. Abja-Paluoja – Tallinn – Tartu: Eesti Keele Sihtasutus. <https://arhiiv.eki.ee/dict/mulgi/index.cgi>.

- MK = Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MUL = Laande, Alli – Todesk, Triin – Ilves, Kristi – Pajusalu, Karl (koost.): *Mulgi sõnaraamat I–II*. <https://arhiiv.eki.ee/dict/mulgisuur/index.cgi>.
- Pajusalu, Karl 2018: Lõunaeesti murded. In Hennoste, Tiit (toim.): *Eesti murded ja kohanimed*. Tartu: Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. 173–202.
- Pajusalu, Karl 2021: Setojen kieli. In Kallio, Katja – Grünthal, Riho – Saressalo, Lassi (toim.): *Inkerikot, setot ja vatjalaiset*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 280–292.
- Pajusalu, Karl 2022: Seto South Estonian. In Bakró-Nagy, Marianne – Laakso, Johanna – Skribnik, Elena (eds): *The Oxford guide to the Uralic languages*. Oxford: Oxford University Press. 367–379.
- Pusztay János 2017a: *Szetu nyelvtan*. Budapest: Nap Kiadó.
- Pusztay János 2017b: *Szetu–magyar (Vabarna) szótár*. Budapest: Nap Kiadó.
- SS = *Seto sõnastik*. <https://arhiiv.eki.ee/dict/setosonastik/>
- SSA = Itkonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Majja (toim.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä I–III*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Tähepõld, Kadri – Alumäe, Helen – Keinast, Eva 2008: *Giidi käsiraamat. Setomaa ida ja lääne vahel*. Tallinn: Ecce Revalia.
- UEW = Rédei Károly (Hrsg.) 1986: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vilkuna, Kustaa 1973: *Vuotuinen ajantieto*. Helsinki: Otava.
- VVMS = Käsi, Inge (koost.) – Neetar, Helmi (toim.) 2011: *Vanapärased Võru murde sõnaraamat. Rõuge, Vatseliina, Setu*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.

Internetes hivatkozások

- <http://albar.lapunk.hu/hnapok-regi-magyar-nevei-1060063> (2024. 01. 29.)
- <https://aabits.mulgimaa.ee/> (2024. 11. 27.)
- <https://arhiiv.eki.ee/dict/ems/index.cgi?Q=jaagupikuu+&F=M&C06=et> (2024. 08. 23.)
- <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/kooljakuu/1> (2024. 01. 23.)
- <https://sonaveeb.ee/search/unif/dlall/dsall/vastlakuu/1> (2024. 01. 29.)
- <https://synaq.org> (2024.01.29.)
- <https://www.csurdongolo.hu/post/j%C3%BAnius> (2024. 01. 23.)
- <https://www.eki.ee/dict/setosonastik/index.cgi?Q=talsipühi&F=M&C06=et> (2024. 01. 23.)
- <https://www.folklore.ee/Berta/tahtpaev-jaagupipaev.php> (2024. 02. 29)
- https://www.folklore.ee/erk/exhibits/show/jaanuar#jaanuar_fn2 (2024. 01. 29.)
- <https://www.folklore.ee/erk/exhibits/show/partlipaev> (2024. 02. 28.)
- <https://www.ilovehungary.eu/2016/12/a-honapok-osi-magyar-nevei.html> (2024. 01. 29.)

A FINNUGOR PÉNZNEVEK NYOMÁBAN: VOLGAI, PERMI ÉS OBI-UGOR PÉNZNEVEK

MATICSÁK SÁNDOR

1. Vándorló pénzek és pénznevek

A pénznevek a szókincs könnyen kölcsönződő elemei közé tartoznak, nagy részük vándorszó. Az évszázadok folyamán a kereskedelmi kapcsolatok és a távoli országokban vívott háborúk révén a pénzek – és velük együtt azok megnevezései – messze földre eljutottak. A dollár egy csehországi bányavárosról, St. Joachimsthalról kapta a nevét a 16. század elején. Az itt vert pénz neve *Joachimsthaler Gulden* volt, ez rövidült a németben *Thaler*-ré, később ebből lett a *tallér* és a *dollár* is. A *denarius* római ezüstpénz volt, majd a 8. századi pénzreform során Nagy Károly ezt tette meg alapegységnek (ebből lett a *dinár* is), s ez lett Szent István idején Magyarország első pénze is. A forint Firenzéből (*fiorino d'oro*), a *garas* a franciaországi Tours-ból (*gros tournois*) indult. Előbbi Hollandián át Arubaig, utóbbi Közép-Európán és a Balkánon át Etiópiáig jutott.

Írásomban az oroszországi finnugor nyelvek pénzneveit vizsgálom. A volgai, permi és nyugat-szibériai finnugorok már sok évszázaddal ezelőtt élénk kereskedelmi kapcsolatba kerültek a törökségi népekkel és az egyre inkább kelet felé terjeszkedő oroszokkal. Ezek a kapcsolatok az élet minden területén éreztették hatásukat, erről tanúskodik a nagyszámú török és orosz jövevényszó, köztük a pénznevek is.

Tanulmányom elején rövid pénztörténeti áttekintést adok, majd a török és orosz eredetű, ill. belső keletkezésű pénzneveket elemzem.

2. Nagyon rövid (orosz) pénztörténet

A pénz nagyon régóta jelen van az emberek életében. Az ősi társadalmakban még cserekereskedelem útján szerezték be a szükséges javakat, később megjelent az ún. áru-pénz (só, kagyló, marha), de már az i. e. 7. század táján kezdtek pénzt verni. Az első pénzérmeiket a kis-ázsiai Lüdiában (ennek volt híresen gazdag királya az i. e. 6. századi Kroisosz, azaz magyarosan Krözus), Kínában és Mezopotámiában bocsátották ki. A pénzérme használata hamar elterjedt a Lüd Királysággal szomszédos görög városállamokban is (fő pénzük a *drachma* és az *obolosz* volt). A római pénzrendszer már fejlett volt, az évszázadok alatt sokféle pénzt vertek a birodalomban. A kora középkori Nyugat-Európában jelentősen visszaszorult a pénzhasználat. Nagy Károly (uralk. 768–814) nevéhez kötődik az első nagy pénzreform, ő vezette be a *dénár*-t, amely ezután hosszú évszázadokig a nyugat-európai pénzverés alapját képezte. A 13. századra – a földközi-tengeri kereskedelem fejlődése, Velence és a többi városállam megerősödése révén – az itáliai pénzek váltak meghatározóvá, ekkor jelent meg a *fiorino* (*forint*) és a *dukát*. A középkorban a főurak általában saját pénzeket verettek, emiatt az egyes országokban sokféle arany-, ezüst- és rézpénz volt forgalomban. A papírpénz a 17–18. században jelent meg. (Részletesebben ld. Maticsák 2018: 11–17.)

Az óorosz törzsek kereskedelme kezdetben az árupénzekre épült. Novgorod elsősorban a balti államok népeivel és az Urál előterében élő finnugorokkal kereskedett, az árupénz szerepét a különféle prémek töltötték be (mókus, nyest, coboly). A mókusbórt ezres egységekben számolták, a nyest- és cobolybórból negyven darab tett ki egy egységnyt (a prémkereskedelem emlékét őrzi az óorosz *kuna* és *veverica*).¹ A Kijevi Rusz elsősorban a kazárokkal – és közvetítésükkel Bizánccal és az arab világgal – folytatott élénk kereskedelmet (Szpasszkij 1962: 20–23).

Az árupénzek nehézkes rendszerét később a ritka, értéktartó nemesfémek váltották fel. A 9–10. századtól kezdve elsősorban különféle öntvények szolgáltak pénz gyanánt, ezüstrudakból vágtak le egy bizonyos mennyiséget. Az első novgorodi és kijevi pénzek ezekből az öntvényekből, súlymértékekből alakultak ki, az alapegység a *grivna*² nevű, egy font súlyú ezüstrúd lett. A 14. század elején jelent meg a *rubel*, eredetileg ez is súlymérték volt, a *grivna* egy levágott darabját nevezték így. Oroszországban a rendszeres pénzverés a 14. század vége felé indult meg: 1380-tól Moszkvában, Rjazanyban és Nyizsnyij Novgorodban, majd 1420-tól Novgorodban is. Az ezüstrudak helyett meghonosodott a kerek pénzérmék verése. Ekkor kezdett el terjedni az új ezüstpénz, a *gyenga* és a *gros*.

A 15. század végén még továbbra is két pénzügyi központ működött: Moszkva és Novgorod (egy novgorodi pénz két moszkvait ért). A 16. század elején Moszkva tört vezető szerepre, az első nagy pénzreformra 1535 és 1538 között került sor, Jelena Glinszkaja (Rettegett Iván anyja) vezetésével egységesítették a pénzrendszert. A pénzek új arányai a következők voltak: 1 *rubel* = 2 *poltina* = 10 *grivna* = 100 *kopejka* = 200 *gyenga* = 400 *poluska*. A rendszer eleme volt még az *altin*, ez hat *gyenga*-t ért. A reform után a pénzrendszer, habár többször változott, stabil maradt, megteremtődtek a gazdasági fejlődés alapjai. A kora újkorban még két jelentős pénzreform ment végbe. Az egyik I. Alekszej nevéhez fűződik, ő 1654-ben alakította át a monetáris rendszert, majd I. (Nagy) Péter sok reformja egyikeként a pénzügyit is végigvitte, ő vezette be a decimális rendszert. Az alapegység a *rubel* maradt, ez 100 *kopejka*-ra oszlott. A reform része volt a *cservonyec* bevezetése, ez két és fél *rubel*-t ért. (Az óorosz pénzekről: Janyin 2009: 160–212; Szpasszkij 1962: 38–44, 77–109.)

¹ A *kuna* és *veverica* etimológiáját ld. az 6.1. pontban. A 11. századi óorosz pénzrendszerhez tartozott még a *grivna*, a *nogata* és a *rezana*. A *grivna* 68,22 gramm volt, a *nogata* 3,41, a *kuna* 2,73, a *rezana* pedig 1,36 grammot nyomott. Ezek a pénzfajták a középkor végi reformok következtében eltűntek. A *rezana* orosz eredetű név (< *pezamb* 'vág', vö. Csernih 2: 107; Klütz 222; Vasmer 2: 505); a *nogata* törökségi átvétel, vö. kipcsak-török *nakt* 'készpénz'; végső soron arab eredetű, vö. *nakd* 'jó pénz' (Dal' 2: 1136; Klütz 181).

² A *grivna* (гривна) eredeti jelentése: 'nemesfémből készült nyakbavaló dísz' (összl. **grivъna*, ószl. *grivъna*, ukr. *grivня*, le. *grzywna*, cseh *grívna*; ld. még óind, av. *grīvā* 'nyak'; or. *griva* 'sörény'), ebből vált súlymértékké, majd később pénznévvé (Csernih 1: 217; Dal' 1: 350; Vasmer 1: 308). – *Hrivna* néven 1996 óta Ukrajna hivatalos pénzneme. Lengyelországban a középkorban és a kora újkorban használták a *grzywna*-t (Bańkowski 1: 499; Berlin 164, 181; Klütz 102).

3. Finnugor kereskedelmi kapcsolatok

A Baltikumban élő kis finnugor népek (karjalaiak, vepszék, vótok, izsórok) hamar a sokféle élénk kereskedelmi kapcsolatokat fenntartó Novgorodi Fejedelemség adófizetői lettek. Többüket már az orosz Őskrónika (Повесть временных лет, Régmúlt idők krónikája) is említi, a bevezetőben felsorolnak több finnugor népet, és az évek szerinti események leírása során is gyakran szólnak róluk. Az első említés a 859-es évnél történik, majd a 11. század közepén tűnnek el az évkönyvből (Klima 2016: 232–250).

A Volga–Káma-vidéki mordvinok, marik és udmurtok a 8. században (a mai Csuvas- és Tatárföld területén) létrejött volgai bolgár birodalom adófizetői voltak. Emellett az oroszok is igyekeztek ezen a területen megvetni a lábukat. Mariföldön már az 1170-es években megjelentek a novgorodi kereskedők és a portyázó rablóhordák, majd terjeszkedésük jelentős állomásaként a Volga és az Oka összefolyásánál 1221-ben megalapították Nyizsnyij Novgorod városát. Előrenyomulásuknak a tatárjárás vetett véget. 1242-re már egész Mordvinföld a tatár–mongolok fennhatósága alá került. Az Arany Horda nem szállta meg ezt a területet, de adófizetésre kötelezte az itt élő népeket. A Hordával, majd később az 1437-ben létrejött Kazányi Tatár Kánsággal jó kereskedelmi kapcsolatok alakultak ki, ennek alapja a méz, a viasz és a prém volt. Az oroszok a 15–16. században lassacskán kiszorították a Volga-vidékről a tatárokat, s 1552-ben, Kazany elfoglalása után az itt élő finnugor népeket is végérvényesen a birodalomhoz csatolták.

A komik a 8. század, a permi alapnyelv felbomlása után észak felé húzódtak. Nem tagozódtak be a volgai bolgár birodalomba, így nem érte őket jelentős törökségi kulturális (és nyelvi) hatás. A 11–13. században kereskedelmi kapcsolatban álltak a novgorodikkal, majd később Moszkvával. Az oroszok a 16. századtól ezt a területet is elfoglalták.

Hasonló folyamatok játszódtak le az obi-ugoroknál is, Novgorod, majd Moszkva sanyargatta őket. A 15–16. században a komik az addig az Uráltól nyugatra élő hanti és manysi törzseket keletre szorították, ahol viszont a szibériai törökök adóztatták meg őket. Szibériába az oroszok 1581-ben indították az első hadjáratot, majd a 16. század végére leigázták az itt élő obi-ugorokat (is).

Mindezen nagyon rövid történelmi áttekintésből is kiviláglik, hogy a Volga–Káma-vidék finnugor népei az I. évezred végétől a 16. századig szoros kapcsolatban voltak különféle törökségi népekkel, majd ezt követően az orosz birodalom alattvalóiként éltek az életüket. A Baltikum finnugor népessége a II. évezred elejétől Novgorod fennhatósága alá tartozott. A hosszú, élénk kereskedelmi kapcsolatok révén természetesen a törökségi és az orosz pénznevek is bekerültek a finnugor nyelvekbe. Az alábbiakban ezeknek a pénzneveknek a vándorlását tekintem át. Egyes pénznevek szinte minden Volga-vidéki és szibériai finnugor nyelvbe bekerültek, míg mások csak egy-egy nyelvbe. Természetesen vannak saját, belső keletkezésű pénznevek is, ezek általában jelentésáttétellel váltak valamilyen közszóból a pénz megnevezésévé. Tipikusan ilyen a 'mókus(bór)' > 'pénz', 'ezüst/fehér' > 'pénz' és 'halpikkely' > 'pénz' jelentésváltozás.

4. Törökségi eredetű pénznevek

4.1. *täŋkä*

Mordvin: E *teŋge* 'монета / Geldstück, Münze', M *teŋka* 'фишка, марка (в качестве украшения мордвин); монетка / die „Marken” (Speilmarken), die die Mordwinen als Schmuck tragen, Ziermünze; eine kleine Münze, „Groschen”' (MdWb 2388),

М *тенька* 'moneta; тонкая плоская пластинка круглой формы, применяемая в женских украшениях; чешуя' (MRV 714).

Mari: *teŋge* '(ein) Rubel, silbernes Geld, Münze; Schmuckmünze am Kleid (Messing, Zinn)' (TschWb 791), 'rubel; díszül szolgáló érem / Rubel; Ziermünze' (Beke 8: 2719); *тенге* 'рубль; любая монета из металла' (SMJa 7: 90), 'рубль; монета' (MRS 330).

Udmurt: *tanka* 'pénz / geld' (Munk. 343); *tāŋkā, teŋkā* 'ezüstrubel; tallér, arany v. ezüstpénz (általában) / silberrubel; taler, gold- od. silbergeld (im allgemein)' (Munk. 347); *taŋka, teŋka* 'Rubel, Silbermünze' (WUK 256b) *танка* 'рубль; монета, мелкие деньги' (UdRSI 411), 'rubel; érem, aprópénz' (Kozm. 406).

Komi: *deŋga* 'Geld, Münze' (Wied. 26), *d'eŋga* 'Geld, Geldstück, Münze' (WU 32b), 'Geld' (FF 162a); *деньга* 'деньги, монета' (KoRSI 185; KPRSI 114).³

Manysi: *tenke, tenkä* LU, *təŋgä* T 'Geld, Silbermünze / pénz, ezüstpénz' (MK 642a), *teŋkā* LU 'Geld' (Kann. 915a).

Tatár jövevényszó, vö. tat. *тәүкә* 'монета (деньги, а также женские украшения из монет, гривны); (разг.) рубль' (TRSI 950); a komiba az oroszból kerülhetett át. Sok törökségi nyelvben megvan, vö. csuv. *teŋkë* 'рубль', kaz., kirg. *tāŋgä* 'Geld, Silbergeld; Rubel', csag. *tāŋkā* 'kleine mittelasiatische Silbermünze (20 Kop.)', üzb. *tenga*, tadzs. *tanga*.⁴ Az Arany Horda idején kerülhetett át az oroszba, óorosz írásos források 1382-ben említik először *деньга* formában. Az átadó valamelyik törökségi nyelv lehetett, de végső soron perzsa eredetű, vö. pe. *tanka, tanga* 'pénz(érme)' (Anyikin 2019: 207–209; Csernih 1: 241; Csűcs 1990: 279; Kannisto 1925: 202; Räsänen 1923: 68, 1969: 474; Sipova 1976: 318; Szkvorcov 465; Vasmer 1: 339, 3: 94). – A *деньга* az óorosz ezüstpénzek összefoglaló neve volt. I. Péter pénzreformja idején értékét fél kopejkában határozták meg. A *деньга* a cári Oroszországgal együtt tűnt el 1917-ben, viszont a többes számú alakja (*деньги*) ma is él 'pénz' jelentésben (Dal' 1: 380). A *деньга* a balti finn nyelvekbe is bekerült, vö. karj. *dengu* 'raha' (Markianova–Pyöli 303). Ld. még Berlin 86, 179, 189; Frey 64; Klütz 57, 270.

4.2. *akča*

Mari: *oksa* 'Geld' (TSchWb 446), *okša, oksa* 'pénz / Geld' (Beke 5: 1652), *окса* 'деньги' (SMJa 4: 285, MRS 220).

Udmurt: *ukšo* 'pénz / geld' (Munk. 82); 'Geld, Geldstück, Münze' (WUK 294a); *уксё* 'деньги' (UdRSI 446), 'pénz' (Kozm. 439); *akša* 'pénz / geld' (Munk. 2).

Manysi: *oḡšä* LM, *ākšä* LU, *oḡšä, oḡšä* P, K, *ākšä, āḡšä, ākhčä* T 'pénz / Geld' (MK 377b, ld. még Kann. 31b), *охицә* 'деньги' (MRSI 71).

Törökségi jövevényszó, vö. tat. *акча* 'деньги; монета; валюта' (TRSI 34), csuv. *укча* 'деньги' (Szkvorcov 510), ld. még kazah *aqša*, kirgiz *aqça*, türkmén *ākča*, hakasz *aḡça* 'pénz, pénzérme' (Csűcs 1990: 99; Kannisto 1925: 49; Räsänen 1920: 159).⁵ Ez a

³ A komi-permják pénzneveket a komi adatok sorában adom meg.

⁴ A *tenge* 1993 óta Kazahsztán hivatalos fizetőeszköze, ill. a türkmén *manat* váltópénze.

⁵ Az *aqša* az 1921 és 1944 között fennálló Tuvai Népköztársaság pénze volt (Tuva korábban Kínához tartozott, majd kevesek által elismert függetlensége után 1944-ben a Szovjetunió annektálta).

pénzfajta a 14. századi oszmán-török birodalom legfontosabb ezüstpénze volt, a 17. századig volt forgalomban. Az *ak* 'fehér' szó képzett alakja, jelentése 'fehéres, ezüstös' > 'pénz'. Ennek középkori görög tükröfordítása az *άσπρο* 'fehér'. A délszláv nyelvekben ebből alakult az *oszpóra* szó, 'aprópénz' jelentéssel. Ez bekerült a 16. században a magyarba is, román közvetítéssel, *oszpóra* alakban (Berlin 160; Frey 4; Klütz 12; Szevortyjan 120).

4.3. *altin*

Udmurt: *altèn* 'arany, aranypénz / gold, goldmünze' (Munk. 24); *altin* 'Gold' (WUK 5).

Manysi: *āltèn* N, *āltèn* LM, T 'arany / Gold' (MK 384a), *altən* TJ, *oltən* KU 'Gold' (Kann. 54b).

Törökségi eredetű szó, vö. tat. *алтын* 'золото' (TrSI 40), csuv. *ылтӑн* 'id.' (Szkvorcov 628), csag., kumük *altun*, ótör. *altūn* 'Gold' (Csúcs 1990: 102; Kannisto 1925: 53; Räsänen 1969: 18). Ótörök pénzfajta volt, a 14. században vették át az oroszok, először mint elszámolási egységet. Valós ezüstpénzermeként 1654-ben jelent meg, 1718-ig volt forgalomban. – A pénznév egyesek szerint a tat. *алты* 'hat' szóból származik (egy *altin* hat *gyenga*-t ért), de ez népetimologikus megközelítés (Dař 1: 10; Frey 6; Klütz 14; Szevortyjan 141, 142; Vasmer 1: 14).

4.4. *jarmak*

Mordvin: EM *jarmak* 'деньги, монета / Geld, Münze' (MdWb 499), E *ярмак* 'деньги, монета' (ERV 803), 'pénz, érme' (EMSz 470); *ярмак* 'монета', *ярмакт* 'деньги' (ERS 267), M *ярмак* 'деньги' (MRV 918), *ярмак* 'монета', *ярмакт* 'деньги' (MoRS 322). Paasonen adatolt egy M *šijä-jarmak* 'серебряная монета / Silbermünze' kifejezést is (MdWb 500, 2150), vö. *šijä* 'себебо'.

Törökségi eredetű szó, vö. csag. *jarmak* 'Geld, Silber, Silbermünze', keleti török *jarmak* 'Silber, Gold, Geld' (Keresztes 2011: 114; Paasonen 1897: 34; Versinyin 2004–2011: 526; Zaicz 1998: 214).

5. Orosz eredetű pénznevek

5.1. *рубль*

Mordvin: E *rubl'a* 'рубль / Rubel' (MdWb 1903), M *рубль* 'рубль' (MRV 587).

Komi: *рубль* 'рубль' (KoRSI 605), *sto rubl'ej* '100 Rubel' (FF 868b), *руб*, *рубль* 'рубль' (KPRSI 409).

Manysi: *рубль* 'рубль' (Romb. 278).

Neve először a 13. századi novgorodi évkönyvekben bukkan fel. Eredetileg súlymérték volt, a 200 gramm súlyú ezüstrúdnak, a *grivna*-nak egy levágott darabját nevezték így. Az 1535-ös pénzreform idején még csak elszámolási egység volt, az első pénzérmeiket 1654-ben verték. Nagy Péter cár 1704-ben a *rubel*-t tette meg az új ezüstpénznek. Ma is Oroszország pénzneme. Neve valószínűleg az or. *рубѣть* '(le)vág' igére megy vissza. Az óor. *rubľ* alapjelentése 'tönk, levágott fadarab' volt⁶ (Csernih 2: 125; Dař 4: 96; Vasmer 2: 542; ld. még Berlin 21, 60, 130, 187; Frey 205; Klütz 227). – Hasonló motiváció

⁶ Hasonló névadási módon alapul a *rezana* és a *shilling* neve is.

alapulhat a mordvin *E valks* 'рубль; денежный знак в тридцать копеек; тридцать копеек / Rubel; Dreissigkopekennote; dreissig Kopeken'; *E valχ*, *M valf* 'рубль; рубль ассигнациями; тридцать копеек / Rubel; Rubelschein; dreissig Kopeken'; *M valfke* 'рубль; Rubel' (MdWb 2526), *E валкс* 'рубль' (ERV 102). Paasonen a *valo-* 'лить, пролить; полить' szóból eredezteteti, ehhez egy *-ks* deverbális nomenképző kapcsolódott. Jelentése ebben az esetben tkp. 'öntvény',⁷ vö. FV **wala-* 'gießen' > fi. *vala-*, é. *vala-* (UEW 812).

5.2. копейка

Mordvin: *E kopijka*, *kopika*, *M kapeka* 'копейка / Kopeke' (MdWb 853), *E копейка* 'копейка' (ERV 291).

Udmurt: *kopejka*, *kopejka-ukšo* 'Kopeke' (WUK 121a), *копейка* 'копейка' (UdRSI 209).

Komi: *köpeika* 'Kopeke (= ur)' (Wied. 119), *кепейка* 'Kopeke' (WU 97b; FF 394b), *көпейка* 'копейка' (KoRSI 320), *копейка* 'копейка' (KPRSII 184).

Manysi: *kōpeka* LM 'kopek / eine Art Münze, Kopeke' (MK 219a), *копейка* 'копейка' (Romb. 115).

A *kopejka*-t először a novgorodi fejedelemségben használták (a korai pénzérmék hátoldalán talán Szent György volt látható, amint legyőzi a sárkányt), aztán elterjedt Moszkvában is. 1719-ig az orosz *kopejka*-n a mindenkori cárt ábrázolták, aki kopját/dárdát tartott a kezében. 1704-ben lett a *rubel* századrésze, ma is az. – A pénznév a *копейная монета* 'kopjás pénzérme' szerkezetből rövidült. Alapszava az or. *копѣ* 'kopja', vö. óbolg. *копѣ*, sz.-h. *koplje*, szln. *kopje*, cseh *kopí*, szlk. *kopija*, le. *kopie*; lett *kapāns* 'kés'; gr. *κοπις* 'harci, áldozati kés' (Csernih 1: 427; Dal' 2: 767; Vasmer 1: 621; ld. még Berlin 21, 130, 182; Frey 124; Klütz 136).⁸

5.3. монета

Mordvin: *E mañet*, *M mañeta* 'рубль; монета / Rubel; Münze' (MdWb 1175), *E монета* 'монета' (ERV 389), *M монета* 'монета' (MRV 389).

Mari: *mañet* 'Rubel' (TschWb 371), *mañit*, *mañet* 'rubel / Rubel' (Beke 5: 1409), *манит* 'рубль' (SMJa 4: 19), *монета* 'монета' (RMS 327).

Udmurt: *mañet* 'ezüstrubel / silberrubel' (Munk. 703); 'Rubel' (WUK 156a); *манет* 'монета, рубль' (UdRSI 275), 'познэрме, rubel' (Kozm. 275).

Manysi: *māñet* K 'érem / Münze' (MK 313a), *māñet* KU 'Silbermünze' (Kann. 475b).

Hanti: *māñetuǝχ* DN 'hopea / silber' (KT 531a) (*uǝχ* 'vas', ld. az 6.2. pontban).

⁷ Ez csak alakilag esik egybe a *valks* 'szótár' lexemával, amely a *val* 'szó' főnév *-ks* denominális nomenképzős alakja.

⁸ A pénznevek körében gyakori, hogy a pénz a rajta lévő veretről (képről vagy feliratról) kapta a nevét, ld. pl. brazil *cruzado*, *cruzeiro*, német *kreuzer*, magyar *krajcár* (kereszt), portugál *escudo*, francia *écu* (pajzs), skandináv *krona*, *krone*, angol *crown*, magyar *korona* (korona), olasz *fiorino*, holl. *florijn*, magyar *forint* (virág), román *leu*, bolg. *lev*, holl. *leeuwendaalder* (oroszlán), svájci *rappen* (holló).

Forrása az or. *монета* (Csernih 1: 541; Daľ 2: 940; Vasmer 2: 154). Elképzelhető, hogy a mariba és az udmurtba a térség törökségi nyelvein keresztül került be, vö. csuv. *манет* 'рубль; серебро, серебряная монета' (Szkvorcov 227), tat. *монета* 'монета' (TRSI 618).⁹ A *монета* vándorszó, végső soron a latin *monēta* alakra megy vissza, vö. ang. *money* 'pénz', ang. *mint*, holl. *munt* 'pénzverde', ném. *Münze* 'érme, fém pénz; pénzverde', sv., no. *mynt*, dán *mønt* 'érme, fém pénz', fr. *monnaie*, port. *moeda* 'pénzérme', ol. *moneta* 'fém pénz, érme', sp. *moneda* 'pénz(nem), fém pénz'. A szó eredetét a római kultúrtörténet révén fejthetjük fel. I. e. 390-ben a gallok megtámadták Rómát, és a legenda szerint a capitoliumi ludak gágogásukkal figyelmeztették a rómaikat az ellenség jövetelére. A ludak Iuno szent állatai voltak, ezért a gallok legyőzése után hálából templomot építettek az istennőnek, ennek a neve Iuno Moneta (*moneta* 'figyelmeztető') lett. A későbbiekben ebben a templomban rendezték be az első állami pénzverdét, s az érmék hátoldalára a Moneta nevet vésték. Az idők folyamán ez vonódott át a pénzérmék megnevezésére (Berlin 17, 161, 184; Frey 153; Klütz 161, 173).

5.4. *целковый*

Mordvin: E *целковой* 'рубль / Rubel' (MdWb 166), E *целковой* 'целковый' (ERV 720), 'рубль' (REV 494), M *цалковай* 'целковый, рубль' (MRV 815).

Komi: *тӥӥкеvej* 'Rubel' (WU 298a; FF 1095a), *чӧлкӧвӧй* 'рубль, целковый' (KoRSI 750), *целковӧй* 'целковый, рубль' (KPRSİ 522).

Manysi: *selkovi* N, K, *selkōvi* ~ *salkovoj* T 'rubel / Rubel' (MK 541a), *солкови, солкӧви* 'рубль' (MRSI 106; RK 109; Romb. 278).

Hanti: *тӥӥкоуој* DN, Kr 'rupla, hopearupla / rubel, silberrubel' (KT 909a).

Az or. *целковый* átvétele. Csernih (2: 363) szerint elavult szó, jelentése 'серебряная монета достоинством в один рубль' (ld. még Daľ 4: 527). Töve a **цѣлькъ* > *целок* 'нечто цельное, непчатое, неломкое' alakra vezethető vissza (vö. *целый*), ehhez járult a melléknévképző. Pénznévként a jelentése tehát kb. 'egy egység, egy egész (rubel)'.

5.5. *грош*

Mordvin: E *groš* 'грош / Zweikopekenstück', *groške* 'двухкопеечная монета, грош / Zweikopekenstück, Geldstück' (MdWb 422),¹⁰ *грош* 'грош (старинная денежная единица); деньги' (ERV 156), M *грош* 'грош' (MoRS 67).

Udmurt: *грош* 'грош (монета в полкопейки)' (RUdS 192).

Komi: *gröš* 'Groschen, Zweikopekenstück' (Wied. 61), *gręš* 'Groschen' (WU 61b), 'Groschen; eine halbe Kopeke' (FF 267), *gröш* 'грош' (KoRSI 173), *грош* 'грош' (KPRSİ 108).

Középkori ezüstpénz volt, az első érméket 1266-ban a franciaországi Tours-ban verték, ez volt a *gros tournois*. Nevét a középkori latin *denarius grossus* 'vastag dénár' szerkezetből kapta, ebből jelentéstapadással önállósult. Európa és a Közel-Kelet számos

⁹ A *manat* ma Azerbajdzsán és Türkmenisztán pénzneme, a *maneti* 1919–1923 között Grúziában volt forgalomban. Mindkettő orosz jövevényszó.

¹⁰ Paasonen adatolt egy *groša-piže* szerkezetet is 'медь красная, ?медная монета / reines Kupfer, ?Kupfermünze' jelentésben (MdWb 422, 1698). Vö. *piže* 'медь'.

országában hamar elterjedt: ol. *grosso*, ang. *groat*, ném. *groschen*, cseh *groš*, le. *grosz*, litv. *grašis*, észt *kross*, magy. *garas*, rom. *groș*, bolg. *зроч*, alb. *grosh*, tör. *kuruş*, etióp *ghersh*, egyiptomi *ersh* (Berlin 52, 137, 160, 181; Frey 98; Klütz 57, 64, 105, 275, 279). Az orosz forrásokban (*зроч*) a 14. században jelent meg (Dař 1: 353; Vasmer 1: 311).

5.6. *полтинник*

Mari: *пелтенгеаи* 'полтинник, пятьдесят копеек; монета в пятьдесят копеек' (SMJa 5: 72).

Komi: *pel̥tiññik* 'ein halber Rubel' (FF 761b), *пӧлтинник* 'полтинник' (KoRSI 562).

Orosz pénz (elszámolási egység) volt a 13–15. században, a 94 grammos ezüstrúd értéke fél novgorodi *rubel*-t tett ki. Valós pénzként I. Alekszej pénzreformja idején jelent meg 1654-ben. 1927-ig volt forgalomban. Etimológiája bizonytalan, talán összetétel, melynek előtagja az óor. *polъ* 'fél' szó (ez fél rubelnyi értékére utalhat), utótagja pedig az óor. *tinъ* 'vág' (óor. *pořin* 'metszés') – ebben az esetben 'fél + vág' komponensekből áll a pénznév (hasonló motivációra ld. *rubel*, *rezana*) (Frey 187; Klütz 205; Vasmer 2: 399).

6. BELSŐ KELETKEZÉSŰ PÉNZNEVEK

6.1. 'Mókus(bőr)'

Mordvin: E *ur*, M *ura* 'белка; копейка / Eichhörnchen; Kopeke' (MdWb 2461), E *ур* '1. белка; 2. уст. копейка, грош' (ERV 695).¹¹

Mari: *ur* 'Eichhörnchen; (in Komp.) Kopeke' (TschWb 874); *ыр* 'копейка; мелкая монета, сотая доля рубля' (SMJa 10: 25), 'копейка' (MRS 446); *ур* 'белка' (MRS 366), *ur* 'mókus / Eichhörnchen' (Beke 9: 3259).

Udmurt: *koñi* 'evet, mókus; kopéka / eichhörnchen; kopeke' (Munk. 185); *koñi* 'Eichhörnchen' (WUK 120b); *коньы* 'белка; копейка' (UdRSI 209), 'mókus; kopejka' (Kozm. 194).

Komi: *ur* 'Eichhörnchen; Kopeke' (Wied. 393, WU 314a), 'Eichhörnchen (auch: Eichhörnchenfell als Einheit in der Geldzählung)' (FF 1141); *ур* 'белка; уст. денежная единица в отживающем сравнительном счёте' (KoRSI 724).

Manysi: *lēyēn*, *lējn* N, *līn*, *līn* LM, *līn*, *lin* LU, *lējn* P, *lēyēn* K, *lēin*, *lēn*, *lein* T 'mókus; kopek / Eichhorn; Kopeke' (MK 256a, ld. még Kann. 410).

Hanti: *tāŋgз* DN 'orava; kopeekka / eichhorn; kopeke' (KT 1067a), *tāŋkз* 'orava, eichhorn; kopeekka, kopeke' (PD 238).

Az *ur* finn-permi eredetű szó, vö. FP **ora* 'Eichhörnchen' > finn *orava*, észt *orav*, északi számi *oar're*, mari *ur*, komi *ur* (EWTsch 297; Keresztes 1986: 176; UEW 343; Versinyin 2004–2011: 462). A manysi és a hanti adat talán összefügg egymással (ld. még hanti Trj. *lāŋki*, V. Vj. *lāŋki*, Kaz. *лаŋгӗ*, O *lāŋgз*, MSzFE 167; UEW 837). Az udmurt *koñi* ismeretlen eredetű.

Ezek a nevek arra az időre mennek vissza, amikor a halászó-vadászó életmódot folytató népeknél még az állatbőrök szolgáltak fizetőeszközként a kereskedelmi kapcsolatokban és az adózásban. Eleinte a prémekeket jelölték, később, a cserekereskedelem és

¹¹ A moksa szótárakból nem adatolható a 'kopejka' jelentés: M *ур* 'белка' (MRV 783).

az árupénz kiveszése után nevük átvonódott a valódi pénzek megnevezésére. Ilyen motivációjú a 10. századtól használt kis értékű, a *grivna* századrészét kitevő óorosz pénzegység, a *veverica* (< or. *веверица* 'mókus', Vasmer 3: 176) és a *kuna* is (< *кунa* 'nyest'). Ez utóbbi értéke kezdetben a *grivna* 1/25, majd később 1/50 része volt. Ez az Őskrónikában '1/22 *grivna*' jelentésben szerepel (Csernih 1: 454; Dal' 2: 823; Vasmer 1: 693). Ugyancsak a *kuna* volt Horvátország hivatalos pénze is (vö. ukr. *кунa*, sz.-h., szln., cseh, szlk., le. *kuna*). A Római Birodalom idején Pannónia területén az adókat a drágának tartott nyestbőrben szedték (lat. *martus* 'nyest' > *marturina* 'nyestbőradó'), ez a szokás a középkorban is megmaradt Horvátország területén. Az adót eleinte természetben, majd pénzben kellett leróni, így a nyest neve átvonódott a pénz nevére is (Berlin 44, 183; Frey 221; Klütz 142). Hasonló motivációjú a mai kirgiz, üzbég és kazah váltópénz, a *tijin*, melynek eredeti jelentése szintén 'mókus' (Berlin 86, 90, 168, 189; Klütz 273).

Ugyancsak ezt a régi árupénz-jelleget tükrözi a finn, karjalai, vepsze, észt, vót *raha* 'pénz' szó. Ez a balti finn nyelvek germán jövevényszava, vö. **skrahā* > óno. *skrá* 'szárított állatbőr', izl. *skrá* 'bőrdarab'. A finnből még eredeti jelentésében került át a számiba: déli számi *rähhaa* 'farkas- vagy medvebőr', svéd számi *raha* 'drága bőr' (SSA 3: 37).

A mókusbőrök számolása nyelvenként és nyelvjárásonként változhatott. A **mari** dialektusokban az átváltási arány 1/3, 1/4 vagy 2/7 kopejka volt: *икыр* '(исм.) четвертая часть копейки, четверть копейки (старинное исчисление денег у древних марийцев, равное 1/3; 1/4; 2/7 копейкам (букв. 1 беличьей шкуре)' (SMJa 2: 42), *ikâr*, *ikur* 'fél-kopek, (tkp. egy mókus[bőr]); negyed kopek / eine halbe Kopeke, (eig. ein Eichhörnchen [Fell]); eine Viertel Kopeke' (Beke 2: 318); szó szerint: 'egy mókus[bőr]' | *кокыр* '(исм.) полкопейки, грош' (SMJa 2: 385; MRS 121); *kokâr*, *kokur* '2 Kopeken; Groschen, ½ Kopeke' (TschWb 255), 'két kopek / zwei Kopeken' (Beke 3: 837); szó szerint: 'két mókus[bőr]' | *кумыр* '(исм.) копейка' (SMJa 3: 128; MRS 143); *kumâr*, *kumur* '3 Kopeken' (TschWb 290), 'egy kopek / eine Kopeke (Beke 4: 1023); szó szerint: 'három mókus[bőr]' | *komlur* 'kilenc kopek / neun Kopeken' (Beke 4: 1023); szó szerint: 'harminc mókus[bőr]'.

Munkácsinak a szarapuli nyelvterületen gyűjtött **udmurt** adatai az 1 kopejka = 3½ mókus[bőr] átváltásról tanúskodnak: *šizîm koñi* 'két kopéka' (7 mókus), *das koñi* '3 kopéka' (10 mókus), *das ñil koñi* '4 kopéka' (14 mókus), *das šizîm koñi* '5 kopéka' (17 mókus), *kiz odîg koñi* '6 kopéka' (21 mókus) (Munk. 185); akárcsak Wichmann glazovi gyűjtése: *šizîm koñi* 'zwei Kopeken' (7 mókus), *kua-mñi-vit koñi* 'zehn Kopeken' (35 mókus) (WUK 120b, 121a, 143b, 236b); de egy mamadisi adatközlő adata az 1:1 arányt mutatja: *das koñi* 'tíz kopéka' (Munk. 185).

Wichmann adatai szerint a **komi** nyelv udorai és izsmai nyelvjárásában egy mókusbőr egy kopejkát ért: U *das ur* 'zehn Kopeken', U *ko-mjn ur* 'dreissig Kopeken', I *šo ur* 'Rubel (hundert Kopeken)' (*das* 'tíz', *komjn* 'harminc', *šo* 'száz'). A sziszolai és a vicsegdai dialektusokban 1/3 körül volt az átváltási arány: S *kujim ur* 'eine Kopeke', V *das-šizîm ur* 'fünf Kopeken', V S *šo ur da vit ur* 'dreissig Kopeken' (*kujim* 'három', *das-šizîm* tizenhét', *šo ur da vit* 'száz és öt') (WU 314a). Ez egybecseng Fokos megállapításával: „Nach der Assignationsrechnung sind 3½ *ur* 1 Kopeke wert (V S Pr). In Ud Le entspricht 1 *ur* einer Kopeke. In VO sind anscheind beide Zählungsarten bekannt” (FF 1141a). Ld. még ugyanitt Fokos adatait, ezek közül egyet kiemelek: *kij šizîm-das ur*

d'énga '40 Kopeken Geld' azaz 2-70-mókus[bőr]-pénz = 2 x 20 kopejka (FF 162a, 418b). A komi–oroszl szótárban (KoRSI 724) a következő adatok szerepelnek: *кум ур* 'копейка' (= három mókus[bőr]), *вум ур* 'полторы копейка' (= öt mókus[bőr]), *сизум ур* 'две копейки' (= hét mókus[bőr]).

Az **obi-ugor** nyelvekben 1:1 volt az átváltási arány, vö. manysi P *lějn-oχšä*, K *lěyən-oχšä* 'kopek', szó szerint: 'mókus[bőr]-pénz', T *äit lēn* 'fünf Kopeken' (= öt mókus[bőr]), LU *lāw lin āln χar* 'tíz ezüstkopek / zehn Silberkopeken', szó szerint: 'tíz-mókus[bőr]-ezüst-valami', LM *šāt līn*, P *sət-lějn* 'rubel' (= száz-mókus[bőr]) (MK 255b–256a); hanti *sot tāngz* 'rupla / rubel' (= 'száz-mókus[bőr]') (KT 1067a).

6.2. A pénz anyaga: ezüst, vas

Mari: *ыришуй* '(dual.) копейка; денежка, монета достоинством в одну сотую рубля' (SMJa 10: 31). Szó szerint: 'mókus-ezüst'. Ld. még *икыришуй* '(dual.) одна копейка [egy-mókus-ezüst]' (SMJa 2: 42), *kumār-šij* 'drei Silberkopeken [három-mókus-ezüst]' (Beke 4: 1023); 'Silberkopeke; 3 Kopeken' (TschWb 290) < *šij* 'ezüst / Silber' (Beke 7: 2376).

Manysi: *āl̄n* [oln] N, *āln* LM, LU, *āln* ~ *oāl̄n* K, *āl̄n* T 'ezüstpénz, pénz / Silber, Geld, Münze' (MK 383b, ld. még Kann. 50b), *олн* 'деньги' (MRSI 71; RK 79; Romb. 66). Ld. még *āl̄n-oχšä* K, *āl̄n-āχšä* T 'ezüstpénz / Silbermünze', *āl̄n-poāl̄* LM 'fél kopek / halbe Kopeke' (szó szerint: 'ezüstpénz-fél'), *akw-āl̄n* N 'kopejka / Kopeke' (szó szerint: 'egy-ezüstpénz'), *lāw lin āln χar* 'tíz ezüstkopek / zehn Silberkopeken' (szó szerint: 'tíz-mókus[bőr]-ezüstpénz-valami'), *āl̄n-lāu-lějn-oχšä* K 'tíz ezüstkopek / zehn Silberkopeken' (szó szerint: 'ezüstpénz-tíz-mókus[bőr]-pénz') (MK 383b–384a) | *олнкер* 'монета; копейка' (MRSI 71; RK 79; Romb. 135) < *кер, кēr* 'железо' (MRSI 36; RK 43; Romb. 77).

Hanti: *уq̄χ* DN 'raha, деньги; rauta, metalli / geld, geldstück; eisen, metall' (KT 208b–209ab), *waχ* 'rauta; raha / eisen; geld' (PD 284), *χон-waχ* 'raha / geld' (PD 56) < *χон* 'keisari / kaiser, fürst' | *вух* 'деньги' (MNR 25), 'деньги, серебро' (Szol. 50); *ау* *вух* 'копейка' (MNR 178), 'монета' (MNR 190), 'мелочь' (Szol. 13) < *ау* 'маленький, мелкий' (MNR 11).

Az *oln*, *āl̄n*, *āln* stb. finnugor eredetű szó, vö. FU **wolnə* 'Zinn' > mari *wulnə* 'Zinn', hanti *olna* 'Blei', magy. *ón*, *?ólom* (UEW 581, EWUng 1062b). „A m., osztj, cser. 'Zinn, Blei' ~ vog. 'Silber' ~ 'Gold' jelentéviszony azzal magyarázható, hogy az egymáshoz hasonló színű fémek nevei gyakran felcserélődnek [...], vö. m. *arany* ~ vog. *tāriñ* 'Kupfer' ~ osztj. *lōrñə* ua. (ld. *arany* alatt)" (MSzFE 3: 503). (Az *ólom* és az *ón* kapcsolatára ld. Honti 2017: 149–154.)

6.3. A pénz színe: fehér

Mordvin: E *ašo*, *ašu*, *ašā*, M *akšā* 'белый; чистый; белокурый; белизна; рубль' / weiss; rein; blond; die Weisse; Rubel' (MdWb 76), E *auo* 'I. белок, бельмо, белизна; белый, чистый, седой, II. уст. рубль' (ERV 66), M *akuā* 'белый; белизна; рубль' (MRV 31). – Valószínűleg finnugor eredetű szó: ?FU **ačka* 'weiß' > finn (dial.) *ahka*, *haahka*, észt *ahka*, mari *oš(o)*, ?hanti *aš* (EWTsch 178; Keresztes 1986: 36; UEW 3; Versinyin 2044–2011: 11).

Manysi: *sajran-khâr* T 'rubel / Rubel' < *sajran*, *sâjrân* 'fehér / weiss' (MK 515a), *khâr* 'valami / etwas' (MK 82a).¹²

6.4. A pénz formája: kerek, görbe (érme)

Mordvin: E *kičkeře*, M *kitškâr* 'кривой, косой; вышивка сзади на женской рубашке; боковой клин рубашки; трёхкопеечная монета / krumm, schief; eine Sticke-rei hinten am Hemdschosse der Frauen; Seitenstück des Hemds; Dreikopekenstück' (MdWb 752).

Mari: *тыртыш* 'круг, кольцо, диск, окружность; предмет круглой формы; кругляш; (*перен.*) монета, монетка (обычно рублёвая)' (SMJa 7: 418).

Komi: *gegîl'* 'Kreis, Rad; Münze (goldene, silberne) Rubel; Wurgscheibe, Diskus' (FF 234a).

6.5. 'Halpikkely'

Mordvin: EM *šav*, *šavks* 'деньги; ость / Geld (koll.); Bart der Ähre' (MdWb 2094), E *šavt* 'деньги' (REV 116).

Komi: *šöm* 'Schuppe; Geld, Münze' (WUK 300), *šëm* 'Fischschuppe; Geld' (FF 947b, WUK 247b), *šööm* 'чешуя; деньги' (KPRSl 464; KoRSI 659).

Manysi: *šom*, *šöm*, *som* LU 'halpikkely; pénz / Schuppe; Geld, Kopeke' (MK 523b).

Finnugor eredetű szó, vö. FU **šeme* (*šōme*) '(Fisch-)Schuppe' > finn *suomu*, észt *soomus*, északi számi *čuobmâ*, mordvin *šav*, mari *süm*, udmurt, komi *šëm*, hanti *sam*, manysi *sām* (UEW 476).

6.6. *šajt*

Komi: *šajt* 'Ruthe, Gerte, Zweig, dünner Stamm; Rubel' (Wied. 318); 'pitkä vitsa, hieno ruku; lange Rute, dünne Stange; Rubel' (WU 256a); 'Angelrute; biegsame Rute, Gerte, Stange, dünner Zweig; Rubel' (FF 981a); *šaiïm* 'рубль' (KoRSI 761).

Manysi: *sajt* N LM 'rubel / Rubel' (MK 516b), *sajt-âln* 'harminc kopek / dreißig Kopeken' (MK 516b), *sait* LO, So 'Rubel' (Kann. 721b).

Hanti: *tšōjät* Kam. 'деньги (salasana) / geld (geheimwort)', *tšāyît* Trj. 'rupla (vanha nimitys, käytetty assignatioiden aikaan) = 356 kop.' (KT 925a), *šoiïm* 'рубль' (MNR 113; Szol. 312).

A komi etimológiai szótár szerint a pénznév iráni eredetű, vö. av. *šoito-*, *šaeta-* 'деньги', s nincs kapcsolatban a 'rúd stb.' jelentéssel (a szó ugyanakkor nem szerepel Rédei indoeurópai–uráli nyelvi kapcsolatokat tárgyaló monográfiájában, Rédei 1986). A manysiba és a hantiba a komiból került át (KESK 316; Toivonen 1956: 77).

7. Ezekén kívül vannak csak egy-egy nyelvben előforduló, szórványos adatok is, pl. **mordvin** *čəpa* M 'деньги (тайное слово) / Geld (Geheimw.)' (MdWb 169, 2198); *čəpo* E, *šəpā* M 'зарубка; разрез; зазубрина; 30 копеек (тайное слово) / Kerbe;

¹² Hasonló motivációjú pénznevek: lat. *argenteus* (római ezüstpénz az i. sz. 3. századból), *birr* (etióp pénznem), *möngö* (a mongol *tugrik* váltópénze), *ngultrum* (Bhután pénze), *rúpia* (indiai stb.) 'ezüst'; *albus* (német), *blanc* (francia), *hvid* (skandináv), *witten* (német) 'fehér'.

Einschnitt; Scharte; 30 Kopeken (Geheimw.)' (MdWb 212); *o'cazârân sorma* M 'деньги, монета / Geld, Münze' = 'Schrift (Brief) des Kaisers' (MdWb 1417, 2174); *šangurks* E 'печаль, горе, скорбь; предмет горя или сочувствия; деньги (тайное слово) / Betrübheit, Kummer, Herzeleid; Gegenstand des Kummers oder Mitleids; Geld (Geheimw.)' (MdWb 2089); *šakš* M 'горшок; рубль / (irdener) Topf, Kochtopf; Rubel (MdWb 201, 2212) (részletesebben ld. Maticsák 2016: 200–203); **mari** *лураш* '(уст.) трёхкопеечная монета' (SMJa 3: 435); *niŋtyn' tenŋe* '(уст.) целковый, рубль серебром' < *niŋtyn'* 'весь, без остатка' (SMJa 5: 429); *парна* '(уст.) одна копейка' (SMJa 5: 40), *parna* 'három kopek / drei Kopeken' (Beke 6: 1771), *parnaγaš* 'drei Kopeken' (TschWb 492); *шымыраш* '(уст.) двухкопеечная монета' (SMJa 9: 481); **manysi** *poâr, pâr* LM 'kopek / Kopeke' (MK 29a, 456b), *soäs, soäs* K 'rubel' (MK 564b), *val'p-χar* LU 'rubel' (< *χar* 'valami / etwas') (MK 82a).

Az általam vizsgált pénznevek vándorútját az alábbi táblázat szemlélteti:

törökségi	mordvin	mari	udmurt	komi	manysi	hanti	orosz
<i>tāŋkă</i> >	<i>i'eŋge</i>	<i>teŋge</i>	<i>taŋka</i>	<i>d'eŋga</i>	<i>tenke</i>		<i>деньга</i>
<i>akča</i> >		<i>oksa</i>	<i>ukšo</i>		<i>oxšă</i>		
<i>altın</i> >			<i>altın</i>		<i>ältën</i>		<i>алтын</i>
<i>jarmak</i> >	<i>jarmak</i>						
	<i>rubla</i>			<i>rubl'</i>	<i>rubl'</i>		< <i>рубль</i>
	<i>kopijka</i>		<i>kopejka</i>	<i>kepejka</i>	<i>kōpeka</i>		< <i>копейка</i>
	<i>maŋet</i>	<i>maŋet</i>	<i>maŋet</i>		<i>māŋet</i>	<i>māŋet</i>	< <i>монета</i>
	<i>čelkovoŋ</i>			<i>i'šgelkeveŋ</i>	<i>selkovi</i>	<i>i'šolkovoŋ</i>	< <i>целковый</i>
	<i>groš</i>		<i>groš</i>	<i>greš</i>			< <i>грош</i>
		<i>пелтенгеаш</i>		<i>peltiŋnik</i>			< <i>полтинник</i>
belső							
'mókus'	<i>ur</i>	<i>ur</i>	<i>koŋi</i>	<i>ur</i>	<i>lēyən</i>	<i>tāŋgə</i>	
anyag		<i>âršij</i>			<i>ālŋ</i>	<i>waχ</i>	
'fehér'	<i>ašo</i>				<i>sajran-khâr</i>		
forma	<i>kičkeŋe</i>	<i>târtâš</i>		<i>gęgil'</i>			
'pikkely'	<i>šav</i>			<i>šęm</i>	<i>šęm</i>		
				<i>šajt</i>	> <i>sajt</i>	> <i>šojt</i>	

Az árupénz rendszere sokáig működött az oroszországi finnugor népeknél, a novgorodiakkal való kereskedelem legfőbb „valutája” a mókusbőr volt. Ezek a szavak később 'pénz' jelentést vettek fel, s a mai napig ebben az értelemben (is) használatosak, habár az orosz eredetű pénznevek egyre erősebben háttérbe szorítják a régi neveket, akárcsak a törökségi eredetű megnevezéseket.

Hivatkozások

- Anyikin, A. Je. [Аникин, А. Е.] 2019: *Русский этимологический словарь*. Выпуск 13. Москва: Российская Академия наук.
- Bańkowski, Andrzej 2000: *Etymologiczny słownik języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Beke Ödön 1997–2001: *Mari nyelvjárási szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch)*. Unter Mitarbeit von Zsófia M. Velenyák und József Erdödi. Neu redigiert von Gábor Bereczki. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Hrsg. János Pusztay. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/1–9. Szombathely.
- Berlin, Howard M. 2006: *World monetary units. An historical dictionary, country by country*. Jefferson NC – London: McFarland.
- Csernih, P. Ja. [Черных, П. Я.] 1999: *Историко-этимологический словарь современного русского языка*. Москва: Русский язык.
- Csúcs, Sándor 1990: *Die tatarischen Lehnwörter des Wotjakischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Daľ, V. I. [Даль, В. И.] 1863–1866: *Толковый словарь живаго великорускаго языка* I–IV. Москва: Издание общества любителей Російской словесности, учрежденнаго при Императорскомъ Московскомъ Университете.
- EMSz = Mészáros Edit – Sirmankina Raisza 2003: *Erza-mordvin-magyar szótár*. Szombathely: Savaria University Press.
- ERS = Бубрих, Д. В. – Коляденков, М. Н. – Цыганов, Н. Ф. 1949: *Эрзянско-русский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- ERV = Серебrenников, Б. А. – Бузакова, Р. Н. – Мосин, М. В. 1993: *Эрзянь-рузонь валкс. Эрзянско-русский словарь*. Москва: Русский язык, Дигора.
- EWTsch = Bereczki, Gábor – Agyagási, Klára – Winkler, Eberhard 2013: *Etymologisches Wörterbuch des Tscheremissischen (Mari). Der einheimische Wortschatz*. Wiesbaden: Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, Band 86.
- EWUng = Benkö, Loránd (Hrsg.) 1992: *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- FF = Fokos-Fuchs, Dávid 1959: *Syrjänisches Wörterbuch* I–II. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Frey, Albert R. 1917: *A dictionary of numismatic names. Their official and popular designations*. New York: The American Numismatic Society. <https://archive.org/details/dictionaryofnumi00freyrich>
- Honti László 2017: *A magyar és a nyugati őtörök szóképzleti kapcsolatairól*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Janyin, V. L. [Янин, В. Л.] 2009: *Денежно-весовые системы домонгольской Руси и очерки истории денежной системы средневекового Новгорода*. Москва: Языки славянских культур.
- Kannisto, Artturi 1925: Die tatarische Lehnwörter im Wogulischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 17, 1–264.
- Kann. = Kannisto, Artturi 2013: *Wogulisches Wörterbuch*. Gesammelt und geordnet von Artturi Kannisto, bearbeitet von Vuokko Eiras, herausgegeben von Arto Moisio.

- Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten kielten keskus julkaisuja 173. Société Finno-Ougrienne – Kotimaisten kielten keskus.
- Keresztes, László 1986: *Geschichte des mordwinischen Konsonantismus II. Etymologisches Belegmaterial*. Studia Uralo-Altaica 26. Szeged.
- Keresztes László 2011: *Bevezetés a mordvin nyelvészetbe*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- KESK = Лыткин, В. И. – Гуляев, Е. С. 1970: *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва: Наука.
- Klima László 2016: *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont.
- Klütz, Konrad 2004: *Münznamen und ihre Herkunft. Grundriß einer etymologischen Ordnung der Münznamen*. Wien: Money trend Verlag.
- Kozm. = Kozmács István 2002: *Udmurt–magyar szótár*. Lexica Savariensia 5. Szombathely: Savaria University Press,
- KoRSI = Лыткин, В. И. – Тимушев, Д. А. – Колегова, Н. А. 1961: *Коми–русский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- KPRSI = Баталова, Р. М. – Кривошекова-Гантман, А. С. 1985: *Коми–пермяцко–русский словарь*. Москва: Русский язык.
- KT = Karjalainen, K. F. 1948: *Ostjakisches Wörterbuch I–II*. Bearbeitet und herausgegeben von Y. H. Toivonen. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Markianova, Ljudmilla – Pyöli, Raija 2008: *Sanakirja suomi–karjala*. Kuopio: Salmisäätiö.
- Maticsák Sándor 2016: A mókusbörtől a rubelig. A mordvin pénznevekről. *Folia Uralica Debreceniensia* 23, 187–208.
- Maticsák Sándor 2018: *A mókusbörtől az euróig. Pénznevek etimológiai szótára*. Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- MdWb = Paasonen, Heikki 1990–1996: *Mordwinisches Wörterbuch I–IV*. Zusammengestellt von K. Heikkilä. Bearbeitet und herausgegeben von Martti Kahla. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- MK = Munkácsi, Bernát – Kálmán, Béla 1986: *Wogulisches Wörterbuch*. Gesammelt von Bernát Munkácsi. Geordnet, bearbeitet und herausgegeben von Béla Kálmán. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- MNR = Молданова, С. П. – Нёмысова, Е. А. – Ремезанова, В. Н. 1988: *Словарь хантыйско–русский и русско–хантыйский. Пособие для учащихся начальной школы (на языке казымских ханты)*. Второе издание, переработанное. Ленинград: Просвещение.
- MoRS = Бубрих, Д. В. – Потапкин, С. Г. – Имяреков, А. К. 1949: *Мокишанско–русский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- MRS = Васильев, В. М. – Саваткова, А. А. – Учаев, З. В. 1991: *Марийско–русский словарь*. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.

- MRSI = Баландин, А. Н. – Вахрушева, М. П. 1958: *Мансийско–русский словарь*. Ленинград: Государственное учебно-педагогическое издательство, Ленинградское отделение.
- MRV = Серебrenников, Б. А. – Феокистов, А. П. – Поляков, О. Е. 1998: *Мокшень–рузонь валкс. Мокшанско–русский словарь*. Москва: Русский язык, Дигора.
- MSzFE = Lakó György (főszerk.) 1967–1978: *A magyar szókészlet finnugor elemei I–III*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Munk. = Munkácsi Bernát 1896: *A votják nyelv szótára*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia. [Reprint kiadás: Az Uralisztika Tanszék Kiadványai 1. Pécs, 1990.]
- Paasonen, Heikki 1897: *Die türkischen Lehnwörter im Mordwinischen*. Journal de la Société Finno-Ougrienne 15/2, 15–65.
- PD = Paasonen, Heikki 1926: *Ostjakisches Wörterbuch nach den Dialekten an der Konda und am Jugan*. Zusammengestellt, neu transskribiert und herausgegeben von Kai Donner. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Räsänen, Martti 1920: *Die tschuwaschischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 48.
- Räsänen, Martti 1923: *Die tatarischen Lehnwörter im Tscheremissischen*. Helsinki: Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 50.
- Räsänen, Martti 1969: *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkssprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Rédei, Károly 1986: *Zu den indogermanisch–uralischen Sprachkontakten*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften.
- REV = Мосин, М. В. (отв. ред.) и др. 2012: *Рузонь–эрзянь валкс. Русско–эрзянский словарь*. Саранск: Красный Октябрь.
- RK = Ромбандеева, Е. И. – Кузакова, Е. А. 1982: *Мансийско–русский и русско–мансийский словарь*. Ленинград: Просвещение.
- RMS = Галкин, И. С. (гл. ред.) и др. 1966: *Русско–марийский словарь*. Москва: Советская Энциклопедия.
- Romb. = Ромбандеева, Е. И. 2005: *Русско–мансийский словарь*. Санкт-Петербург, Миралл.
- RUdS = Вахрушев, В. М. (гл. ред.) и др. 1956: *Русско–удмуртский словарь*. Москва: Государственное издательство иностранных и национальных словарей.
- Sipova, Je. N. [Шипова, Е. N.] 1976: *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата: Наука.
- SMJa = Галкин, И. С. (гл. ред.) и др. 1990–2005: *Словарь марийского языка 1–10*. Йошкар-Ола: Марийское книжное издательство.
- SSA = Ikonen, Erkki – Kulonen, Ulla-Maija (toim.) 1992–2000: *Suomen sanojen alkuperä I–III*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- Szevortyjan, E. V. [Севортян, Э. В.] 1974: *Этимологический словарь тюркских языков*. Москва: Наука.
- Szkvorcov, M. I. [Скворцов, М. И.] 1982: *Чувашско–русский словарь. Чăвашла–вырăсла словарь*. Москва: Русский язык.
- Szol. = Соловар, В. Н. 2006: *Хантыйско–русский словарь*. Санкт-Петербург, Миралл.

- Szpasszkij, I. G. [Спасский И. Г.] 1962: *Русская монетная система. Историко- numизматический очерк*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Toivonen, Y. H. 1956: Über die syrjänischen Lehnwörter im Ostjakischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 32, 1–169.
- TRSI 1966 = *Татарско-русский словарь*. Москва: Советская энциклопедия.
- TschWb = Moisisio, Arto – Saarinen, Sirkka 2008: *Tscheremissisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten kielten tutkimuskeskus.
- UdRSI = Вахрушев, В. М. (ред.) и др. 1983: *Удмуртско-русский словарь*. Москва: Русский язык.
- UEW = Rédei, Károly (Hrsg.) 1986–1988: *Uralisches etymologisches Wörterbuch*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Vasmer, Max 1953–1958: *Russisches etymologisches Wörterbuch* I–III. Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag.
- Versinyin, V. I. [Вершинин, В. И.] 2004–2011: *Этимологический словарь мордовских (эрзянского и мокшанского) языков* I–V. Йошкар-Ола: Стринг.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1880: *Syrjänisch-deutsches Wörterbuch nebst einem wotjakisch-deutschen im Anhang und einem deutschen Register*. Sankt-Petersburg.
- WU = Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. 1942: *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- WUK = Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko 1987: *Wotjakischer Wortschatz*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Zaicz, Gábor 1998: Mordva. In Daniel Abondolo ed.: *The Uralic languages*. London – New York: Routledge. 184–218.

KÉRDÉSEK A MARGIT-LEGENDA SZÓTÁRÁNAK SZERKESZTÉSE KÖZBEN

M. NAGY ILONA – BÉNYEI ÁGNES

1. Műfaji előzmények. – Harminc évvel ezelőtt jelent meg a MünchK. magyar–latin szótára, melynek bevezetőjében a szerkesztő Nyíri Antal emlékeztetett arra (1993: 9), hogy „Nyelvemlékeink szótárszerű feldolgozását a Magyar Nyelvtudományi Társaság, és annak tagjaként különösen Mészöly Gedeon szorgalmazta.” Mészölynek szándékában állt a BécsiK. szövegének kiadása után annak szótárát is elkészíteni – Nyíri személyesen is látta a kódex szóanyagát Kolozsváron –, de a szótár szerkesztésére már nem került sor. Az elmúlt kilencven évben összesen öt kódex szókincsének teljes vagy részleges szótári feldolgozása készült el (vö. Nyíri i. h.): először a TelK. Szt. Anna legendájáé (Inotay 1932) és a WinklK.-é (Nyíri 1933), közel hatvan éve a BécsiK.-é, amely a morfológia bemutatására épült (Károly 1965), ezt követte a MünchK. magyar–latin szótára (Nyíri 1993) a teljes betűhű szókincset feldolgozva, s készült az AporK. fő szófajait bemutató kisebb szótár is (Rajslí 1996). A számítógép alkalmazásával több kódex nyelvről születtek még hangtani és morfológiai szempontból elemzett adattárak, feldolgozások, melyek alapjául szolgálhatnak későbbi szótáraknak is (pl. Jakab 2002). Bár az említett szótárak nem azonos elvek szerint épülnek fel, sok módszertani tanulságot nyújtanak egy kódex betűhű szövegének szótárrá rendezéséhez, a régi szövegek bemutatásakor felmerülő speciális kérdések megoldásához is. A fentieknél tágabb összefüggésben adnak példát nyelvtörténeti szótáraink – elsősorban a NySz., a TESz. és a Gl. –, valamint figyelemmel kísértük néhány hasonló rokon nyelvi munka, például A régi finn irodalmi nyelv szótára (VKS.), valamint a régi észt szövegemlékek szótári feldolgozásának (például GMS.) tapasztalatait is. Az utóbbiakat elsősorban azért, mert anyaguk a hasonló nyugati keresztény művelődésű rokon nyelvek művelődéstörténeti szempontú összevételét segítheti elő.

2. A MargL. szókincsére vonatkozó korábbi munkák. – A MargL. szókincsét teljesszerűen bemutató munka eddig nem készült. Szókészletéből főleg az elavult elemeket válogatta ki Szadilek (1888: 18–37), aki tanulmányában a legenda nyelvét hangtani, alaktani és mondattani szinten is elemezte. Munkája nem sokkal Volf kiadása (1881) után, de még a NySz. megjelenése előtt készült, s bár a legenda nyelvének több sajátosságára ráirányítja a figyelmet, mára sok tekintetben elavult. Horger (1897) – a többi Ráskay által másolt kódexszel együtt – a szöveg nyelvjárásának hangtani sajátosságai szempontjából vizsgálta a legenda szavait. A szakirodalomban pedig – főleg a magyar szöveg korai létrejöttének támogatására – régtől fogva többször hivatkoznak a legenda nyelvének bizonyos régies jegyeire, melyek helyesírásán kívül a fordítás módjában és egyes morfológiai sajátságokban is megnyilvánulnak (pl. Mészöly 1941; Mezey 1955: 64 skk.), s így érintik a szókincset is. Ezeket a feltevéseket azonban szembesíteni kellene a nyelvtörténeti irodalom újabb eredményeivel. Ezért is tűztük ki – a fent említett szótárak sorához

csatlakozva – a MargL. teljes szókincsének betűhű szótári bemutatását. Munkánk során azt is tapasztaltuk, hogy a MargL. szókincse a történeti lexikográfia számára korábban nem volt kellőképpen feltárva, s számos arra érdemes adata a nyelvtörténeti szótárainkba, mindenekelőtt a NySz.-ba, s ennek következtében a szakirodalom látókörébe nem került be (vö. M. Nagy–Bényei 2016–2017; Uők. 2017). Úgy gondoljuk, hogy a szótár e hiányosság pótlásához is hozzájárul.

3. A MargLSz. és főbb céljai. – A MargL. szótára (MargLSz.) a kódex latin forrásszövegekkel ellátott digitális közlésére¹ épül, amely a RMKód. 8. kötetében kiadott legendaszöveg javított változatát tartalmazza (a szöveg javításáról, az eredeti szövegkiadók korrekciójáról bővebben l. M. Nagy – Boda 2015). Ugyanebből a szövegből készült a legenda konkordanciaszótára (MargLKonkSz.), amely a készülő szótár kiinduló pontjaként szolgál. A szótárban kitűzött célokról részben korábban is írtunk (M. Nagy–Varga et alii 2014, M. Nagy–Bényei 2016), most a fő célokat foglaljuk össze. A MargLSz. a legenda szókincsét alapvetően egy történeti értelmező szótár formájában kívánja bemutatni. Elsősorban arra törekedtünk, hogy a szavak jelentését minél árnyaltabban állapítsuk meg, és példákkal bőven szemléltessük. Ehhez a kontextusában elemeztünk minden szóelőfordulást összevetve a latin forrásokkal is. Külön figyelemmel voltunk a művelődéstörténet szempontjára, főleg az egyházi, illetve kolostori nyelvhasználatra, annak terminusaira, s ezekhez kevés számú előfordulás esetén is több példát közlünk. Szintén fontosnak tartottuk, hogy a címszóval alkotott jellemző szókapcsolatokat is kiemeljük, mert a legenda kivételes anyagot nyújt a történeti frazeológiához (vö. például a csodaelmondás fordulatait: M. Nagy–Bényei 2019), illetve általában a kolostori élet mindennapjait és a beszélt nyelvet jellemző kifejezések előfordulására (*ágyat vet, békét hagy, hajtat nyír, hetet tart, kárt vall, leli a hideg, ölbe vesz, térde kalácsa stb.*). A példamondatokhoz lehetőség szerint közöljük a megfelelő latin forrásszöveget, amely több irányú kiegészítést adhat a szóhoz. Árnyalhatja a magyar szó jelentését, utalhat a fordítás módjára, illetve hiánya a szabad fogalmazásra. Ezzel kirajzolódnak például a magyar szövegező betoldásai (pl. Szent Margit neve), kedvelt szavai, fordulatai (*azidőbeli, dolog, jámbor, legottan stb.*), a legenda stílusát meghatározó „kettős fordítások” (*szilencium vesztegségtartás törése szegése: silentium neglectum*), tükörfordítások vagy részfordítások (*holnapoz: procrastino*, vö. lat. *cras* ’holnap’; *meg-feketít: denigrare*, vö. lat. *niger* ’fekete’; *egy méhben feküdt: uterinus*, vö. *uterus* ’méh’) s egyéb fordítási szokások. A magyar szó jelentésének meghatározásához közöljük a latin megfelelőt, továbbá tájékoztató jelleggel mindazokat, amelyek a kérdéses magyar szó visszaadására a legenda fordított részleteiben előfordulnak. Ezekből gyakran kitűnik a latin nyelv szinonimákban való gazdagsága a magyarhoz – részben a fordító szókincséhez vagy fordítói képességeihez – viszonyítva, illetve az is, hogy a magyar ezt a hiányt többnyire szóképzéssel igyekszik pótolni, s azonos jelentésre ugyanazon szótó többféle képzős származékát alkalmazza. A ’segítség’ kifejezésére például a latin források az *auxilium*, *adiutorium*, *adminiculum* és a *suffragium* szavakat használják (az utóbbi speciálisan a szent segítségét, közbenjárását jelenti a

¹ http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legend_a_Szent_Margit_elete_1510. – A források latin szövege jelenleg még bizonyos hiányokkal érhető el nyilvánosan. – A szótár készítése, valamint a legenda és a források szövegének egyeztetése párhuzamosan, egymást kiegészítve történik.

csoda megtörténtéhez), a magyarban ezekkel szemben főleg a *segedelem* néhányszor a rövidebb *segédség*, *segítség* szavak állnak. (Igeként is van *segél*, *segít*.)

A MargL. hazai témájából adódóan jelentős, nagyrészt magyar történeti vonatkozású névanyagot is tartalmaz. Ezek szótári bemutatása részben a közneveketől eltérő kérdéseket is felvet, több köztük például a hibásan hagyományozódott név, ezért címszavazásuk esetenként kevésbé egyértelmű, s egy részük további kutatásra (azonosításra) is vár. Ezért a könnyebb áttekinthetőség érdekében a tulajdonneveket – hasonlóan például a Gl. vagy Rajsli (1996) eljárásához – a közszavaktól különválasztva külön fejezetben tárgyaljuk. Szótárunk azonban nem kíván lexikon lenni, a nevek azonosítására nem térünk ki.

A történeti jelentéstan és frazeológia szempontjainak hangsúlyos voltán túl a MargLSz. elő kívánja segíteni a morfológiai és helyesírási-hangtörténeti, illetve nyelvjárástörténeti vizsgálatokat is a MargL. szókincsében. A MargLKonkSz., amelyre a szótár épül, biztosítja, hogy minden adat bekerüljön, és lehetővé teszi az adatok számszerű összegzését is. Ennek alapján a szócikkek végén grammatikai jegyeik szerint rendezve felsoroljuk a helyesírási, illetve hangalaki variánsokat és azok lelehelyét. (Az utóbbi a digitális közléssel összevetve lehetővé teszi például a források szerinti elkülönítést is.) Azt, hogy a MargL. szókincsének ilyen aprólékos elemzése haszonnal járhat, részben igazolják a munkánk során eddig feltárt, korábban számon nem tartott történeti lexikográfiai adatok (vö. M. Nagy–Bényei 2016–2017; Uók. 2017).

4. A szótári anyag elrendezésének főbb vonalai. – A MargL. a gépi számítás szerint – a rontott alakokkal együtt – 28 093 szóelőfordulást tartalmaz, s ezek 6318 különböző szóalakot (szövegszót) testesítenek meg. Azt, hogy ezekből mennyi szótári címszó adódik, kevésbé lehet egyértelműen megmondani, függ attól, mit veszünk egy címszónak. Az anyag elrendezésében szem előtt tartottuk egyfelől, hogy a szöveg használója könnyen megtalálja a keresett szót akkor is, ha nem nyelvész szakember. Másrészt azonban a történeti szóanyag bizonyos sajátosságait is szerettük volna érvényre juttatni, s e két szempont összehangolása nem mindig könnyű. Nem törekedtünk széles körben az etimológiailag összetartozó szavak bokrosítására, inkább – az értelmező szótárak mintájára – általában külön címszónak tekintettük egy fő különböző képzővel ellátott alakjait, s az ábécérend szerint a saját helyére soroltuk be, az eredet szerint szorosabban összetartozó elemekre pedig kölcsönös utalással mutatunk rá. Például: (meg)elégedik vö. (meg)elégszik; (meg)elevenül vö. (meg)elevenedik; eléztebbi vö. előbbi; engedet vö. engedelem; étek vö. étel; édes vö. édességes; stb. Bizonyos összevonásokat azonban a történeti szemlélet jegyében mégis tettünk. Az igekötős igéket nem előtagjuk szerint, hanem a főige szócikkében, mellékcímszóval elkülönítve tárgyaljuk (például a *jön* ige alatt öt igekötős összetétele található: *be-*, *el-*, *fel-*, *ki-*, *meg-*), így összevethető a főige és az igekötős igék jelentésének egymáshoz való viszonya, illetve az utóbbiak jelentésváltozása, ami jellemző lehet a történetükre (l. Gl. Bevezetésében 16 sk.). Például az *öltözik* ige (szerzetbe) *beöltözik* igekötős alakja 'belép a szerzetbe, szerzetesruhát ölt' jelentést vett fel. Az igekötők pedig csak utaló címszóként szerepelnek, s ott a velük kapcsolódó igéket soroljuk fel. Az ige képzett alakjai közül is besorolnánk a cselekvő és a cselekvés viszonyára utalókat a megfelelő cselekvő ige szócikkébe, mivel alapjelentésük nem különbözik attól, s ezzel elkerülnénk bizonyos ismétléseket. Például azonos szócikkben tárgyalható a *rekeszt*, a *berekeszt* és a *berekesztetik* (vö. a latinban a szenvedő ige nem is képzőt, csak

eltérő személyragot kap). Ha pedig egy szenvedő stb. forma olyan jelentésű, amelyre cselekvő alakban nincs példa, azonos szócikken belül ezzel teljesebb kép alakul ki az ige jelentéseiről; például a *ragad* ige és az *elragad* összetétele csak konkrét értelemben fordul elő a szövegben, míg az *elragadtatik* elvont jelentésben. Az igeveket szintén a megfelelő ige szócikkébe vontuk, csak a szófajt váltókat, a melléknevesült (*áldott*) vagy főnevesült (*szolgáló*) alakokat tárgyaljuk önállóan. Az alárendelő összetételeket, melyek között a MargL.-ban jelentős számban fordulnak elő már megszilárdultak annak ellenére, hogy tagjaik gyakran külön vannak írva, nem lexikonszerűen külön címszóval, hanem – több nyelvtörténeti jellegű szótárral (NySz., Gl., MünchKSz.) egyezően – az alaptagjuk címszáva alatt vesszük fel. Ez a megoldás érzékelteti a szerkezeti rokonságot a hasonló alárendelő viszonyú szókapcsolatokkal (vö. Gl. Bevezetés), illetve szemléltetheti az összeforrottságuk fokát is. Így a *zarándokságjárás* összetétel és a *tatároknak* (kegyetlen) *járások* szókapcsolat egyaránt az önálló *járás* címszó alá kerül, annak különböző jelentéseit ('vhova szokásos odajutás', illetve 'az ellenség sereges megjelenése, pusztítása') példázva; hasonlóan az *úrsten* összetétel és az *úr* (mindenható) *isten* jelzős szerkezet példái az *isten* címszó alá, a *jótétel* (lat. *beneficium*) pedig *bosszúságtétel*, *csodatétel* (lat. *miraculum*) összetételekkel a kódexben önállóan is használt *tétel* 'cselekvés, cselekedet' címszó alatt kereshető. Az elhomályosult összetételeket (pl. *egyház*, *keszkenő*, *mérföld*, *vasárnap*), melyek a mai nyelvtudat számára nem elemezhetők, önálló címszóval jelenítjük meg (a *nádrispán* szóról l. később). Hasonlóan önálló fő címszót kapnak a mellérendelő és a szervetlen összetételek (pl. *árvíz*; *mígnem*, *nemcsak*, *netalán*). A melléknevek szócikkében alcímszót kaphatnak az *-n* ragos határozói formák, valamint más határozói formáik is; így jobban kitűnik ezeknek az adott melléknév jelentésé(i)hez való viszonya (pl. *alázatosan*: *alázatosan* 'humiliter', *alázatost* 'ua.', míg melléknévként *alázatos* 1. 'megalázkodó' – 'humilis'; 2. 'megalázó' – 'vilis' jelentésű). A középfokú mellékneveket szintén alcímszóval különítjük el, s ezeknek olykor külön jelentése is lehet (pl. *a jobb mint a bal* ellentéte). A *-ságos/-séges* képzős mellékneveket azonban, melyek jelentése a felsőfoknak felel meg, de azt általában abszolút értelemben fejezi ki (pl. *édességes* 'nagyon szeretett') külön címszóként vesszük fel. Az összetett számneveket, melyekből viszonylag sokfélélt tartalmaz a legenda, szintaktikai felépítésük szerint, mint ismert (vö. Nyíri 1993: 14–15), nem lehet egységesen kezelni, mert például a *kétszáz*, *huszonöt* alárendelő összetételekhez képest a *harmincöt*, *ötvenöt*, *ezerkétszázhetvenegy* stb. más szerkezetű. Azért ezeket, hogy könnyen megtalálhatók legyenek, egységesen az első tagjuk szerint soroljuk be. A névmások körében is teszünk bizonyos összevonásokat. A személyes névmások határozóragos alakjait például – mint (*én*)*rajtam*, (*mi*)*rajtunk* – a harmadik személyű határozószói alak címszávánál – *rajta* – részletezzük, így nyelvtani személyenként kirajzolódik a személyes névmással nyomatékosított és az anélküli formák aránya is. A szerkesztésnek ilyen jellegű legáltalánosabb elvei reményeink szerint áttekinthetővé, könnyen használhatóvá teszik a szótárt. Bár ezek többször csökkentik a fő címszók számát, a mellékcímszók beiktatása és a szócikkekben kiemelt számos állandó szókapcsolat, vonzatos szerkezet, összetétel jelentősen növeli a tárgyalt adatok mennyiségét. A fő címszavak számát ilyen megfontolások után körülbelül két-két és félezer szóra becsülhetjük.

5. A szótár szerkesztése során további kisebb-nagyobb kérdések vetődtek fel, amelyek mérlegeléskor szintén igyekeztünk minél célszerűbb megoldást találni, illetve

az adatok értelmezésében felmerülő problémák esetén körültekintően eljárni. Úgy véljük, az ilyen kérdések általánosabb tanulsággal is szolgálhatnak. Ezekből mutatunk be néhányat a következőkben.

5.1. A címszó megválasztása a történeti szótárak általános gyakorlata szerint (vö. TESz., Gl., VKS.) a szó mai köznyelvi alakja, amennyiben van ilyen (például a kódexbeli *a b cet* szóhoz az *ábécé*), ha pedig a szó ma nem ismert – elavult, kihalt, hapax –, mai helyesírású szótári alakot kell létrehozni (pl. *holnapoz*, *kérdezkedik*, *szörnyűdik* stb.). A legtöbb esetben ez nem ütközik nehézségbe, hiszen egy kódex szókincse természetesen zömmel ma is élő szavakból áll, azért érthetjük meg a régi szöveget. A címszó lehetne a kódexbeli kiejtés szerinti alak is (pl. Rajsli 1996), de a régi szövegek szókincsével való összevetést az előbbi mód biztosítja.

Más kérdés, hogy a betűhű szöveg olvasójának szemszögéből a helyzet nem ilyen egyszerű, a kódexbeli alakot – különösen ha nem nyelvész képzettségű – nem mindig tudja azonosítani a szó mai formájával. Mivel a legendában egy-egy szónak gyakran számos helyesírási és hangalaki változata fordul elő, ideális az lenne, ha egy külön mutatót is szerkesztenénk, amely eligazítana arról, milyen címszó tartozik a keresett szóalakhoz a szótárban (vö. GMS; Jakab 2002). Erre azonban – papír formátumban – terjedelmi okokból nem vállalkozhatunk. A másik lehetséges megoldás, amelyet például a MünchK. szótára is követ, hogy utaló címszóval igazítja el az olvasót: *kolcs* l. *kulcs*, *tík* l. *tyúk*, stb. Ez látszik számunkra is járhatónak, de a problémát az jelenti, hogy a MargL.-ban szóba jövő formák sokasága miatt nem lehet a mai köznyelvitől eltérő minden alakot utaló címszóként feltüntetni. Különösen nagy a hangalaki tarkaság egy szó illabiális és labiális változatainak szeszélyes keveredése esetén, amelyek között előfordulnak egy *ö-ző* és egy *e-ző* nyelvjárás keveredését mutató, azonos nyelvjárásban egymással összeférhetetlen formák is, amint azt Horger (1897: 197–198) Ráskay kódexeiről általában megállapította. Az *ördög* főnévnek például a maival egyező hangalakja mellett (*evrdevgne*: 35/18) még háromféle hangváltozata van: *erdeg* (*erdeg*: 35/21), *erdög* (*erdevg*: 27/4), *ördeg* (*evrdegektev*: 142/3). Ha ezek mind szerepelnének utaló címszóként, a szótár anyaga aránytalanul felduzzadna. Itt tehát szűkebbre kell vonni a határt, s nehéz következetesnek lenni abban, mit tekintünk megvilágítandó formának és mi érthető anélkül is. Ebben főleg a saját nyelvi kompetenciánkra hagyatkozhatunk, illetve arra mindenképpen ügyelünk, hogy a félreérthető szóalakokat megvilágítsuk. Valószínűleg törekedni kell a Ráskay nyelvjárására jellemző formák (vö. Horger 1897) utaló címszóval való kiemelésére. Célszerű összefoglalóan is utalni bizonyos tendenciákra a bevezetőben jelezve például, hogy a mai *ö, ü* helyén gyakran *e, i* található (pl. *gyeter* l. *gyötör*, *pinkest* l. *pünkös*), s egy szó különböző előfordulásaiban ezek minden szabály nélkül is keveredhetnek. Úgy gondoljuk, ezekből legfeljebb az olyan változatokat érdemes utaló címszónak feltüntetni, amelyeknek a mai köznyelvitől eltérő alakja állandó, s így jellemzők a kódex valamely szövegalkotójára, például *bín* l. *bűn*, *idvesség* l. *üdvösség*, *iget* l. *üget*, *pispek* l. *püspök*, *sér* l. *sír* (fn), *szíz* l. *szűz*, *tík* l. *tyúk*, stb.

Azoknak a szavaknak az esetében, amelyek a legendában egységesen, de a maihoz viszonyítva elavult formában szerepelnek, ez utóbbit szintén feltüntetjük utaló címszóként, s a szót a mai forma alatt tárgyaljuk. Ezzel nemcsak a megtalálását könnyítjük meg, hanem a szavaknak erre a régi rétegére is ráirányítjuk a figyelmet; például *ajándok*

l. *ajándék*, *erkölcszetlenség* l. *erkölcstelenség*, *fászkodás* l. *fohászkodás*, *harmic* l. *harminc*, *imeg* l. *ing*, *mevet* l. *nevet*, *miel* l. *müvel*, *muka* (*mukás*, *mukálkodik*) l. *munka*, *térdeplik* l. *térdepel*, *stb.* Így kezelhető néhány további szó is, amelyek példái között vegyesen vannak a legendában a mai köznyelvi hangalakkal egyező és attól eltérő formák: *kohnya* l. *konyha*, *magyeri* l. *magyar* (vö. *mageri*, *magerj*, *magyaroktvl*, *magyarul*). Valószínűleg nem okozna nehézséget az előbbieket azonosítása, de így a régebbi alak jelenléte is figyelmet kap. A MargL. sorszámnevei hol az újabb *-ik*-jeles alakban, hol régiebb formában, anélkül fordulnak elő; az utóbbi alak utaló címszó lesz, félreérthetősége miatt megadva a jelentését is: *heted* 'hetedik' l. *hetedik*. A két változat aránya (ennek történeti alakulására vö. TNYt. II/1. 313, 354) és szövegbeli helye leolvasható az adatok rendszerezett felsorolásából a *hetedik* szócikke végén. A jelentésben elavult szavakhoz pedig elég a mai jelentést megadni (*érzékenység* 'érzék').

A nyelvjárási szavak nagyrészt a hangalakot érintik, ahogy fentebb szó volt róla, de kérdés, hogyan találja meg az érdeklődő a legenda *lasnok*-nak írt (40/7) szavát, amely nem feltétlenül közismert tájszó. Mészöly (1941: 207. o. 131. jz.) *lazsнок* alakban írta át, a TESz.-ben *lazsнок* címszóval szerepel. Ez utóbbi alatt tárgyaljuk mi is, a kódexbeli eredetit utalásként felvéve: *lasnok* (*lazsнок*) l. *lazsнок*. Bár az utaló és a fő címszó a szótárban nincs messze egymástól, utalás nélkül kevésbé könnyű lenne megtalálni, mivel több szó is esik közéjük (*lassan*-*lassan*, *lassúság*, *lát*, *látás*, *látatlanság*, *látogat*). A *foldoz* ige, amely a kódexben csak ebben a formában szerepel (3 példa), ma szintén a népi(es) stílus szavának minősül az ÉKsz. szerint, de mint ilyen országszerte ismert (vö. *toldoz*-*foldoz*), a szokásos köznyelvi alak azonban a *foltoz*. Ez esetben a címszó lehet a köznyelvben is előforduló *foldoz*, kereszthivatkozással a kissé távolabb eső *folt*, *foltocska*, *foltos* szavakra, melyektől tövében csak az ige tér el.

Amikor a mai köznyelv is ingadozik két hangalak között (*seper* ~ *söpör*), s a legendában is megvan mindkét forma, kettős címszót tüntetünk fel, a másodikként álló változat pedig utaló címszó lesz. A kérdés csak a sorrenden lehet. A *seper*, *söpör* szó kódexbeli adatai többségben *ő-ző* formájúak (5 : 2 arányban, valamint 1 adat a *seprésre*), a szó etimológiája viszont a *seper* alakot támogatja, eszerint sorolnánk be. Érdekes azonban megfigyelni, hogy szótáraink nem egységesek abban, melyik változat legyen az elsődleges címszó. A történeti szótárak (NySz., TESz.) a szó etimológiájára tekintettel az illabiális *seper* változat alatt tárgyalják, míg az ÉKsz.-ben – a mai gyakoriságnak megfelelően (vö. MNSZ.) – a *söpör* az elsődleges, s az illabiális alak az utaló címszó.

Előfordulnak olyan esetek, amikor egy szó kódexbeli változata ma is él a köznyelvben, de már nem a domináns forma, mint régen. A kódexben szokásos *keresztýén* 'keresztény' forma például ma szűkebb jelentésben használatos: a protestáns nyelvhasználat szava vagy réginek minősül (vö. ÉKsz.). Ez esetben a kódexbeli szóalak lesz a címszó: *keresztýén* 'keresztény', a mai köznyelvi alak pedig utaló címszóként szerepel: *keresztény* l. *keresztýén*. Így a szó akár a régi, akár a mai forma felől megtalálható. Az *ájtatos*, *ájtatosság* szó szintén megvan ma is a köznyelvben, de némileg pejoratív értelmű, míg az a legendában az 'áhitatos', 'áhitatosság' (lat. *devotus*) jelentésű. Itt az *ájtatos* 'áhitatos' címszó alatt tárgyaljuk az adatait. A régi használat, illetve jelentés őrződött meg például az *ájtatosság* szónak a katolikus egyházi nyelvben élő 'hitbuzgalmi templomi összefogás' jelentésében (vö. ÉKsz.).

Az elhomályosult összetételek különleges esete a szláv eredetű (vö. TESz.) kódexbeli régi *nádrispán* jövevényszó, amely később illeszkedett be *nádorispán* formában a magyar alárendelő összetételek közé. Ezért az *ispán* szócikkében tárgyaljuk (hasonlóan a NySz.-hoz), az eredeti forma pedig utaló címszóként szerepel. A kódex szókincsének jellemzője még más kódexekéhez hasonlóan az is, hogy ugyanarra a jelentésre egy fő különböző képzős alakjai fordulhatnak elő: *kegyelmesség*, *kegyesség* 'kegyelem' (*kegyelem* nem is fordul elő); *lakik*, *lakozik*; *segít*, *segél*; stb. Ezeket külön címszó alatt vesszük fel, de utalunk a fő azonos jelentésű más származékaira.

Amint az itt említettek szemléltetik, a legenda szókincsének számos apróbb-nagyobb jellemzője rajzolható ki a mai köznyelvi szókincshez képest, amit a szótár az anyag elrendezésével és a címszavak megválasztásával érzékeltethet.

5.2. A MargL.-ban hibásan írt szavak címszavazása más jellegű kérdéseket vet fel: ezek szótárbeli helyének megállapításához először tisztázni kell az eredeti szóalakot. Feltehetőleg íráshiba van például a MargL. 22/23: *meg farajya vala* szavában. Ennek értelmezésére egyrészt a szövegkörnyezet, másrészt a forrás világíthat rá: „az halakat *meg farajya vala* nagy hydegsegnek jdeÿen · vgÿ hog az nagy jeges viznek hydegsegetvl · ez gyenge zvznek az ev kezének bevre meg hasadoz vala”: quandoque *squaliabat* pisces in tanto frigore et glacie, quod manus suae crepabant (variáns: pellis manuum crepabat) ita, quod sanguis exibat.² A szó a hal pucolását, a pikkelyek lekaparását jelenti (lat. *scalia* 'pikkely', vö. ol. *scaglia*), az íráshiba pedig valószínűen így javítandó: *meg fara[g]ya vala*, s a szótárban a *farag* címszóhoz kerülhet. A *halat farag* ma ugyan szokatlan szókapcsolat, a köznyelvben nem találtunk rá példát, (halboltosoktól nyert információnk szerint a halat kaparják), de az idézett szövegkörnyezetbe más nem illene bele. Ezért például a *megforral* szó (vö. így Bartha 1905: 43) nem jöhet számításba. Az adat *farag* értelmezése már a NySz.-ban megjelent, ahol minden jelzés nélkül betoldottak a szóba egy g betűt, bár az ott idézett, Volf által kiadott szövegben (Nyelvméltár VIII: 8) az nem szerepelt, ott betűhűen *meg faraya vala* állt. A legenda modernizált helyesírással átírt kiadásában is a *farag* ige szerepel (Baros 1927: 31; 1944: 28; Mészöly 1941: 117; Érszegi 1983: 117), de érezve, hogy a fordulat nem szokványos, magyarázták a jelentését. Baros (i. h.) zárójelben a szövegbe toldva, Mészöly pedig jegyzetben fűzte hozzá (i. h. 85. jz.): „Megtisztította a halat”. A hal faragására a MargL. e hibás példáján kívül egyedül a NySz. idéz egy adatot Radvánszky *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században* (III.43) című munkájából: „Éles lével csuka : az csukát *faragd* szépön, hasasd ketté, sózd meg” [mi emeltük ki]. Ennek alapján közli a TESz. a *farag* ige ' (3.) <halat> tisztít' jelentését. Szinnyei Tájszótára (MTsz.) közöl még a tímármesterség szókincséből egy némileg hasonló használatot Szegedről: *faragás* = „a bőrről húsolóval lefaragott hús.” Bár a *halat farag* kifejezés támogatására több adatot nem találtunk, a MargL. íráshibás alakja szerintünk is így értelmezhető. Ez esetben pedig az eddig ismertnél korábbi adat a 'halat tisztít' jelentésre.

² Egy adott példa bővebb szövegkörnyezete legkönnyebben a korábban jelzett weboldalon a MargLKonkSz.-ból érhető el. A tárgyalt szóra kattintva előbb szűkebb környezete jelenik meg a magyar legendából, majd a jobb felső sarkon a lelőhely jelzésére kattintva a teljes legendszöveg és – a jelenlegi feltöltöttség függvényében – a forrásszövegei is elérhetők.

Különösen gyakoriak a hibásan írt, nem egyszer érthetatlenné vált alakok – első sorban a források idegen leíróinak köszönhetően – a nevek, illetve azok származékai között. Ha az ilyenek azonosíthatók, a javított alak lesz a címszavuk, de a romlott formát (a lehetőség szerint kiejtése szerint átírva) feltüntetjük utaló címszónak, hogy a szöveg használója a szótárban úgy is megtalálja. Például a „*rakony* apát” (121/12) kifejezés hibás jelzője könnyen javítható, a helyes *bakonyi* forma kiderül a forrásból (abbati *de Bacon* Ordinis Cisterciensis), illetve az azon alapuló történeti irodalomból, tudniillik az első szentségvizsgáló bizottság itt említett tagja a zirci apát volt. Az adat tehát *rakonyi* l. *bakonyi* utaló címszóval az utóbbi alá kerül.

A rontott formák a források tükrében arra is rávilágíthatnak, hogy esetenként nemcsak a másoló hibázott, hanem már a magyar szöveg eredeti alkotója sem törekedett a hibásan hagyományozott alakok javítására. Érdekes például a magyar szövegben a déli határvidéken, a Száván túl fekvő Macsó (Macsói bánság) nevének kettős kezelése, amelyet talán ismertnek tehetnénk fel egy korabeli fordító előtt. Vilmos macsói herceg nevének jelzője hibásan „makonyäy”-ként szerepel a tanúk felsorolásakor (202/24), a 6. számú tanú, Margit soror, Szent Margit rokona apjának említésekor: „*makonyay* hercegnek leány”: filia [...] ducis *de Maconia*. A forrás itt a szentségvizsgálati jegyzőkönyv, amelynek ma ismert változatában ugyanaz a hiba látható: a leírók a lábas betűk (*n, u*) jelölésében tévedtek, helyesen *de Macouia*-t kellett volna írni (vö. Melegdi [Melich] 1916: 398). A magyar szövegbe a hibás alak került át, ami úgy történhetett, hogy a tanúk felsorolásakor a szerző előtt ez a hibás forma állt, s azt javítatlanul vette át. A hiba átvétele jelzi azt is, hogy bár a királyi családdhoz tartozókról volt szó, a hely azonosítása a legendában nem volt lényeges. A hibásan írt alakot a szótárban utaló címszóként vesszük fel: *makóniai* / *makonyai* l. *macsói* (*makoviai*). A megfelelő szócikkből azonban kiderül, hogy a magyar szöveg egy másik helye (189/5) ugyanezt a területet helyesen *machoy*-ként nevezi meg, amikor Margit Anna nevű testvéréről szól: „*ký* vala *machoy* hercegnek felesége”: ducissa *de Macho*. A helyes alak szintén csak a forrás – ezúttal az ún. legenda vetus, a 13. században készült latin nyelvű legenda – mechanikus átvételének köszönhető. Ugyanebben a csodatörténetben továbbá Kucsó – a Szávától délre fekvő másik bánság – bányát a magyar szöveg (188/22) „*chychetj* ban”-nak mondja, (az ismert latin forrásváltozatban „*banus de Chuchet*”). A szótárba a jelzőt *csicseti* l. *kucsói* formában vesszük fel. Hasonló még a *bocynay* (190/11) jelző, a forrásban: *de Bozna*; a szótárban *bocinai* l. *boszniai* formában jelenik meg. Ezek a példák mind arra utalnak, hogy a földrajzi fogalmakat nem tartották a legenda mondanivalója szempontjából lényegesnek. Mindezzel arra szeretnénk itt rámutatni, hogy a szótár törekszik a példákon keresztül a szöveg történetére vagy a fordításra nézve is hasznos információkat megjeleníteni.

5.3. A latin jövevényszók és a kolostori személynevek kapcsán felmerülő kérdés, hogy címszavukat a latin vagy a magyar helyesírás szerint írjuk-e a szótárba. Úgy látszik, a kolostori környezet rajzában és az egyházi terminusok használatában fontos szerepet szántak a legendában a latin nyelvű megnevezéseknek, egy latinos miliő megteremtésének, amit általában e szavak helyesírásával is érzékeltettek (M. Nagy–Bényei 2022). Az állandó használat során az ilyen köznevek a kódexben már többnyire jövevényszóként jelennek meg, amit jelez például a latin főnevek *-us, -um* végződésének váltakozása a magyaros *-os, -om* véggel. Így ezek magyar szónak számíthatók, magyarosan írhatók:

kapitulum, refektórium, infirmária; priorissa, szilencium stb., még ha ma kevésbé ismert szó is van köztük (pl. *kántrix, rekommenzáció*). Ezek azok a művelődéstörténeti szempontból fontos szavak, amelyek mint idegen elemek nyelvtörténeti szótárainkba általában nem kerültek be. Meggondolandó ezekkel kapcsolatban, hogy a kódexbeli latinos formát mindig felvegyük-e utaló címszóként, vagy elég akkor, ha kezdőbetűjük a magyar helyesírásban eltér a latintól, például *cantrix* l. *kántrix*. A legendában előforduló latin keresztnévvel kapcsolatban felvetődik, hogy számíthatók-e például magyar női névnek a *Benedicta, Candida, Sabina* alakok, melyek latin eredetét az írásmóddal is jelzi a legenda? Magyarul a címszó *Benedikta, Kandida* és *Szabina* lehetne, hiszen magyar anyanyelvű apácák nevéből van szó, s az engedélyezett idegen neveket ma hasonlóan a magyar helyesírás szerint írjuk le. Szintén elképzelhető azonban az a megoldás is, hogy a latin névalak a fő címszó, s a magyar változat mellékcímszóként jelenik csak meg. A férfiszerzetesek esetében viszont a latin nevet latin helyesírással írjuk a címszóban is (Marcellus, Desiderius), mert a latin név viselése esetükben az egyházi tevékenységükkel van összhangban.

5.4. A nevek felvételének néhány további esete. – A MargL.-ban jellemzően előfordulnak már *-i* képzős családnévvel alkotott kételemű személynévvel (pl. 227/11: *aykaj* peter vrnak leanyja: filia [...] domini Petri de generatione *Aycha*), melyeknek korjelző értéke is lehet (a névtípusra l. TNyt. II/1. 315). Az ilyen nevek tagjait külön-külön szótározzuk, s a név viselőjének azonosítására általában nem térünk ki. Szintén külön tárgyaljuk az egyik olasz szentségvizsgáló biztos, latinosan Humbertus Blancus nevének elemeit, melyekből a legendaíró magyarosan *-os* végződéssel ellátva két nevet alkotott: Umbertos l. Humbertus, illetve Blancos l. Blancus. A nevek között sok szent neve gyakran többelemű megnevezések tagjaként fordul elő. Ezeket a példákat a hozzájuk kapcsolódó köznévvvel együtt a tulajdonnevek fejezetében tárgyaljuk, így a név széles körű használata rajzolható ki (a *Boldogasszony* név alatt például *~napja*, *~estéje*, *~vigiliája*; *~egyháza*, *~klastroma*, *~oltára*, *~szigete* stb.). A nem azonosítható nevek betűhű változatát tüntetjük fel, s amennyiben lehetséges, a kiejtés szerinti, modernizált helyesírású alako(ka)t is. Pl. Boch (?Bócs). A modernizált helyesírású névalakot olykor pontosítjuk a korábbi használathoz képest. Például a Benedek ács gyógyulástörténetében (139/15) szereplő, betűjezéssel szokásosan *Dámnak* nevezett falu (pl. Érszegi 1983: 152) a szótárban *Dány* név alatt szerepel (vö. Györffy 1998: 515), a ma Pest vármegyében fekvő falut ma is így hívják. Remélhetőleg a nyelvileg jogos kiigazítás elterjed majd a legenda népszerű használatában is.

5.5. Vannak a legendában **kérdéses olvasatú szavak**, melyek írásképe nem ad fogódzót az olvasathoz, ezért címszáva sem állapítható meg biztosan. Ilyenkor jelezzük a szakirodalom ingadozását, de lehetőség szerint utalunk a szakirodalomban vagy általunk valószínűbbnek tartott változatra. Ilyen vitatott eset az, hogy *fedel* vagy *fedél* volt-e a neve annak a fejét fedő ruhadarabnak, amivel Margit megtörölte a sororok lábát, miután húsvétkor megmosta azokat, s azután ugyanazt viselte a fején tovább. A szót a legenda a szolgálólányok fejkendőjére használja még. A megfelelő forráshelyeken Margit esetében a *velum* 'apácafátyol', a szolgálólányokra vonatkozóan a *binda* szó áll. Az utóbbi a latinban láthatóan vulgáris eredetű (vö. ném. *binden* 'köt'), tehát népies hatású.

MargL. 12/11, 13: [az sororok labait] meg tevrly vala ev feýenек *fedeleuel* ... es az vtan vgyan azon *fedelet* auagy ruhat · azon keppen feýen viselý vala: sugabat pedes ipsarum dominarum et servitium *cum velo* capitis sui, et postea dictum *velum* portabat in capite;

MargL. 39/16: Az zolgalo leyanyoknak goromba *fev fedeletet* kery vala el · es azt viselý vala: quandoque *bindam* grossam recipiebat a servitibus, et portabat illum in capite.

A szó eredete nem teljesen tisztázott. A TESz. (*fédél* a.) szerint valószínűleg szóhasadással vált ketté a két szó a *fő-fédél* szókapcsolatból kiindulva, s a *fédél* 'női fejkendő' | 'fátyol' változat tájshóvá vált. Ez utóbbira *fédél* *fédél*, *fidel* változatokban a NySz. több kódexből hoz adatot, köztük a MargL. egyik példáját, az ÚMTsz.-ból pedig látható, hogy tájshóként több helyen él (pl. Komárom m., Bakonyalja stb.), 'fejen viselt kendőféle' alapjelentésben. Mészöly (1941: 56) – aki egyébként a szónak Gombocztól eredő német származtatása mellett van (vö. i. m. 57, 65. jz.) – ezt a változatot tünteti fel, amikor a legenda életrajzi részét a kiejtést tükröző átírásban közli. (Abban azonban túloz, hogy a szó sokszor fordulna elő a legendában; a fent idézett három adat van rá.) Ebben a megoldásban talán a szó *fedelet* tárgyesete lehet meggondolkodtató, vajon nem *fédelt* alakban lenne-e? A jelöletlen formák elválaszthatatlanságát jól mutatja, hogy ugyanazt az adatot két szótárunk eltérően értelmezi: „galleriu[m]: *fejér fedel*” (BesztSzj. 618: TESz. *fédél*, Gl. *fédél* al.). A köznyelvi tudattal ártírt legendaszövegekben a *fédél* szó szerepel (Érszegi 1983: 114; vö. még Baros 1927: 24; Bartha 1905: 40), a tájshó országosan nem ismert, a mai olvasó aligha értené.

Mészöly 1941: 56: Térden állván mégyén vala egy szóror lábátúl az más szóror lábához, és úgy mossa vala, és megtörli vala ő feýenek *fedelével* [...] és azután ugyanazon *fedelet* (avagy ruhát) azonképpen feýen viseli vala.

Érszegi 114: Térden állva megyen vala egy szóror lábától más szóror lábához, és úgy mossa vala és megtörli vala ő feýenek *fedelével* [...] és azután ugyanazon *fedelet* avagy ruhát azonképpen feýen viseli vala. Uo. 122: A szolgálóleányoknak goromba *főfedelüket* kéri vala el és azt viseli vala.

A címszóban mindenesetre mindkét változatot feltüntetjük: *fédél/fédél*.

Nem egységes a felfogás Margit apácafátylának (vélumának) egy másik megnevezését illetően sem. A kérdés az, *feketének* hívták-e ezt a – fekete színű – fátlyat, s egy teljesebb jelzős szerkezetből jelentéstapadással jött-e létre a neve, továbbá származtak-e ebből *be-* vagy *megfeketézni* igék, illetve *feketezés* főnév, vagy itt a *főkötő* nyelvjárás, illabiális hangzójú alakjáról (vö. MTSz. I: 556–557: *fej-kötő* al.) és annak származékairól van szó. A forrásszövegek nem segítenek ezt eldönteni, azokban a *velum/velamen* (*sacrum*), illetve *velare* terminusok szerepelnek, amelyekben csak a 'betakar' alapjelentés rejlik, s a fátlyol színét sem említik, de az a domonkos apácák esetében fekete lehet.

MargL. 29/13: Ez jdeven zent margýt azzon meeg · megnem velomoztatot vala zent velommal · az az meeg nem vala *feketýe*: Nondum illis diebus sacro velamine fuerat velata;

- 39/11: Evneký veloma *feketýje* meg avvlt o (nincs forrás);
 192/1: meg kertek volna zent margyt azzonnak velomat *feketeýt*: velumque ipsius [...] petiverunt 35/3: Akara es kere ... hog az zent velommal meg velomoztatneek · *meg feketeeztetneek*: voluit et petiit, ut *sacro velamine ... velaretur*;
 35/13: Nagy tyztessel es nagý jnneplessel *be feketezeek* be zentelek: ipsam [...] consecratam sollemniter [...] *sacro velamine velaverunt*;
 35/9: Azert el hyvattattanak az tyztelendev atýak es nagsagos vrak [...] zent margit azzonnak *feketezesere*: Vocati itaque venerabiles patres [...] ipsam [...] consecratam [...] *sacro velamine velaverunt*.

A magyar szöveg, mint látható (35/13), magyarázatként egyszer hozzászól: „beszentelék”, ami a *consecrare* terminus fordítása. Itt a szűzek megáldásának szertartásáról (consecratio/benedictio virginum) van szó (Deák 2005: 334–337; vö. még Lovas 1939: 225–226), amellyel apja házassági kísérleteinek akart Margit véget vetni. A szertartás egyházi értelmezése sem problémátlan, mert fogadalmat tett apáca a szabály szerint nem részesülhetett volna ilyen áldásban (Deák 2005: 336), de ez kevésbé számít abban a tekintetben, hogy itt általában a vélum, illetve egy vele végzett cselekmény magyar megnevezése az érdekes. Az apácafátylat szokásosan a magyarban is vélumnak (vélomnak) nevezhették, ez fordul elő a leggyakrabban (összesen 19-szer) a szövegben, ebből egyszer a *keszkenő* szóval van párosítva (16/7: ev veloma · auagý kezkeneye: *velum suum*), míg a *fekete* szóra összesen hat adat van.

A kérdéses szót Szadilek (1888: 48) – feltehetően különösebb kétség nélkül – *főkötő*ként értelmezte: az alárendelő birtokos összetételek példái között sorolta fel, s nem is magyarázta. Ezen alapulhatott a NySz. (II. 434.) közlése, amely szintén a *köt* ige családjában *főkötő* alatt tárgyalja, származékait is abból vezeti le (*be-főkötőz* ‘sacro capitis velamine Christo despondeo; mit dem schleier bedecken’, *meg-főkötőz*, *főkötőzés*). A *főkötő* szóra hozott példái között azonban csak a MargL.-é vonatkozik apácafátyolra, a többi pedig világi, díszes (pl. aranyos, gyöngyös) pártaszerű fejkötőkre, s a származékokra is csak a MargL. példáit idézi, így innen nem lehet tudni, előfordulnak-e máshol egyházi összefüggésben. Korán feltűnt azonban a szónak a *fekete* színnévből való értelmezése is. Irodalomtörténetében Horvát Cyrill (1899: 83) idézőjelbe téve használta: „„befeketéztette» magát, fölvette a fekete fátyolt”. A nyelvészeti irodalomban hasonlóan *feketének* értelmezte Mészöly, s a fenti első példát így írta át a kiejtést tükröző modern helyesírású közlésében (1942: 185): „azaz még nem vala *feketije*”, hozzáfűzve (uo. 102. jz.) a „fekete főkötője” magyarázatot. A szélesebb olvasóközönségnek szóló modernizált helyesírású átiratokban máig ez az értelmezés szokásos (pl. Bartha 1905: 49; Baros 1927: 36; Érszegi (1983: 119), általában kiegészítve azzal, hogy ezen a „fekete fátyola” kifejezés értendő (Baros ezt zárójelben a szövegbe toldja be), Bartha [1905: 42] pedig így magyarázza: „Az apácák fejrevaló *fátyolkendője*”.

A *feketezés* szertartását pedig így világítják meg: „fekete fátyollal lefátyoloz” (Bartha i. h.), illetve Margit fejére tették „a domonkos apácák fekete fátyolát” (Érszegi 224). Nyilvánvaló, hogy a kérdéses példákban a *fekete* szó, illetve származékai kínálkoznak laikus számára is érthetőbb megoldásként. S a mi saját (keleti) nyelvjárási kompetenciánk szerint szintén értelmezhetők lennének alakilag a fátyol színére utaló *fekete* szó egyszer *i-ző*, máskor nem *i-ző* alakjainak, illetve származékainak, melyben a hiátus nincs

kitöltve. Az is ismert, hogy a *fekete* színnévnek később is rugalmasan alakultak tapadásos vagy egyéb elvont jelentései (pl. *fekete* 'eszpresszókávé'; *feketén* 'nem legálisan'). Gondolhatunk azonban arra is, hogy a szövegfilológiában gyakran a nehezebb olvasat (*lectio difficilior*) a valószínűbb, s a szöveg – vagy ez esetben a későbbi értelmezés – hajlamos a könnyebb olvasat irányába változni. A szó *feketének* való magyarázatában a gyenge pont az, hogy a *fekete* színnévnek, valamint származékainak ilyen jelentésére szótáraink nem ismernek példát, s magunk sem találtunk. Nyomósabb érv azonban ellene az, hogy a *főkötő* szó 'apácafátyol' jelentésű egyházi használatára van adat máshol, bár az nyelvtörténeti szótárainkba nem került be. Az AporK. negyedik kezének írásában olvassuk a következőket:

AporK. 192/17: myndenÿk *fekethvs* [ɔ: *féketűs*] athÿafyw egh eghez zoltharth olwa-/sson / mynden zolghalathnak Ideyen / ees az kÿk *nem fekethwssek* [ötszáz pater nostert].

A mondat a kódex 16. században beírt premontrei jellegű szövegrészében található, s a kolostor felszentelt tagjait nevezi „főkötös atyafiak”-nak, „nem főkötösek”-nek pedig a laikus nővéreket (Madas 2016: 57). A *főkötő* itt olyan terminus, amely a mai *fátyol*nak felel meg. A MargL.-ban a magyar terminus (vagy inkább megfelelő) ingadozását, keresését látjuk (vö. a fenti példákban azokat, amelyekben a *vélom* egy magyar szóval párosítva jelenik meg); s a *főkötő* a világi használatból kölcsönzött megoldás lehet. Az AporK. adatában a melléknévi igenév képzője labiális, a MargL.-ban azonban vannak a képző illabiális változatára is példák: 43/23: *teremtem* 'teremtöm', 59/12: *teremtemnek* 'teremtömnem', 97/9: *teremteenek* (ua. még 153/18) 'teremtőjének', 122: az ev *zerete* caplanÿnak: 'szerető', stb. Ilyen meggondolások alapján valószínűnek tartjuk a kérdéses szó *főkötőnek* való értelmezését, de egyértelműen nem vetjük el a *fekete* színnévi értelmezés lehetőségét sem: utaló címszóként azt is szerepeltetjük a szótárban.

A kódexben leírt *Alincha* írásképből – amely összesen 10-szer fordul elő azonosan írva – szintén nem teljesen egyértelmű az, hogy a név *Alinkának* ejtendő-e, mivel a *ch* a magyar szövegben általában *cs* hangértékű (pl. 127/6: *karachon* 'karácsony', 137/16: *parancholna* 'parancsolna', 205/7: *kencheet* 'kincsét' stb.). Érdekes megfigyelni, hogy az itteni forrás (a szentségvizsgálati jegyzőkönyv) ma ismert változatában az apa nemzetségneve szintén *ch*-val íródott, ami nyilvánvalóan *k* hangértékű, így jelenik meg a magyar szövegben is. A kódexbeli kétféle írásmód (*ch*, ill. *k*) utalhat arra, hogy mögöttük kétféle hang (*cs*, illetve *k*) áll.

MargL. 227/11, 13: soror *Alincha* aykaÿ peter vrnak leañya: *Alincha*, filia ... domini Petri de generatione Aycha.

A Magyar utónévkönyv szerint (Ladó–Bíró 2005) az *Alinka* név az *Alina* önállósult magyar beceneve, ebben az esetben *cs*-vel is ejthették. A *-csa/-cse* becéző képző ugyan sokkal ritkábban adathozható az ómagyar korból, mint a *-ka/-ke* (TNyt. II. 1: 316–317), ez azonban nem zárja ki, hogy itt az előbbiről legyen szó. Kétségtelen, hogy már a 17. században Ferrarinál (1637) – aki a Szegedi Ferenc Lénárt által latinra fordított

MargL.-t használta forrásul Margit-életrajza megírásához – *Alinka* a név átírása, s ezt terjesztették el a modernizált helyesírású kiadások is. Mivel eredetileg a *cs*-vel való ejtés is lehetséges, a címszóban mindkét változatot feltüntetjük: *Alinka/Alincsa*.

6. A fentiekben vázoltuk a Margit-legenda szótára elé kitűzött főbb célokat, és bemutattunk néhányat az anyag szerkesztése során felmerülő kérdésekből, szemléltetve azt is, milyen szempontok alapján igyekeztünk ezekben célszerűen dönteni. Úgy gondoljuk, a legenda szókincsének ilyen alapos feltárása és számbavétele szükséges ahhoz, hogy a MargLSz. megbízható és könnyen használható segédeszköz legyen mind a szakemberek, mind más érdeklődő olvasók számára, illetve elősegítse a legenda és általában a történeti lexikográfia kutatását.

Hivatkozások

- AporK. = *Apor-kódex. 15. század első fele / 15. század vége és 1520 előtt*. Közzéteszi Haader Lea, Kocsis Réka, Korompay Klára, Szentgyörgyi Rudolf. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata bevezetéssel és jegyzetekkel. (Régi Magyar Kódexek 33. szám.) 2014., Budapest: Székely Nemzeti Múzeum, Országos Széchényi Könyvtár, Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet.
- Baros Gyula 1927: *Boldog Margit legendája*. Budapest: Magyar Irodalmi Társaság.
- Bartha József 1905: *Szemelvények a Margit-legendából*. Budapest: Szent István Társulat.
- Deák Viktória Hedvig OP 2005: *Árpád-házi Szent Margit és a domonkos hagiográfia. Garinus legendája nyomában*, Budapest: Kairosz.
- ÉKsz.² = *Magyar értelmező kéziszótár*. Főszerk. Pusztai Ferenc. 2., átdolgozott kiadás, 2003, Budapest: Akadémiai.
- Érszegi Géza szerk. 1983: Szent Margit legendája. In *Árpád-kori legendák és intelmek*. Budapest: Szépirodalmi, 110–79.
- Ferrarius, Sigismundus 1637: De Beata Margarita, Belae quarti regis Hungariae filia, virgine sanctissima. In *De rebus Hungaricae provinciae ordinis predicatorum*. Vienne, 220–341.
- Gl. = *Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára*. Szerk. Berrár Jolán – Károly Sándor. Budapest: Akadémiai.
- GMS. = Külli Habicht – Valve-Liivi Kingisepp – Urve Pirso – Külli Prillop 2000: *Georg Mülleri jutluste sõnastik*. (Tartu Ülikooli Eesti Keele Õppetooli Toimetised 12.) Tartu: Tartu Ülikool.
- Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. – Geographia historica Hungariae tempore stirpis Arpadianae. I–IV., Budapest: Akadémiai.
- Horger Antal 1897: Ráskai Lea nyelvjárása. *Magyar Nyelvőr* 26, 193–202; 245–251.
- Horváth Cyrill 1899: *A régi magyar irodalom története*. Budapest: Athenaeum.
- Inotay Ilona 1932: *A TelK. Szt. Anna legendájának nyelvi földolgozása*, Szeged.
- Jakab László 2002: *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. (Számítógépes Nyelvtörténeti Adattár 10.) Debrecen: DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.

- Károly Sándor 1965: *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban. Morfológiai rész.* Budapest: Akadémiai.
- Ladó János – Bíró Ágnes 2005: *Magyar utónévkönyv.* Budapest: Vince.
- Lovas Elemér O. S. B. 1939: *Árpádházi Boldog Margit élete.* Budapest: Szent István Társulat.
- Madas Edit: Három jeles szolgáltatás. In *Apor-kódex.* Bevezetés, 57–59.
- MargL. = *Szent Margit élete, 1510.* A nyelvemlék hasonmása és betűhű átirata bevezetéssel és jegyzetekkel (Régi Magyar Kódexek 10). Az átiratot és a jegyzeteket készítette Dömötör Adrienne és Pólya Katalin. A bevezetést írta † P. Balázs János 1990. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézete.
- MargLKonkSz. = *A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára.* Szerk. M. Nagy Ilona, Boda István Károly, Porkoláb Judit, Varga Teréz. Debrecen, 2011.
http://deba.unideb.hu/deba/Margit-legenda_Szent_Margit_elete_1510/concord.html
- Melegdi [Melich] János 1916: Szent Margit élete. *Magyar Nyelv* 12, 398.
- Mészöly Gedeon 1941: Szűz Szent Margit asszonynak, Béla királynak leányának élete. *Nép és Nyelv* 1, 18–23; 52–58; 81–84; 117–118; 138; 184–188; 205–215; 251–256; 307–310; 343–347; 378–381.
- Mezey László 1955: *Irodalmi anyanyelvűségünk kezdetei az Árpád-kor végén.* Budapest: Akadémiai.
- M. Nagy Ilona, Varga Teréz, Boda István Károly, Bényei Ágnes 2014: A Margit-legenda (1510) készülő szótáráról. In MANYE XXIII. *Nyelv – társadalom – kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák.* Szerk. Ladányi Mária, Vladár Zsuzsa, Hrenek Éva. Budapest: MANYE – Tinta. II. köt. 666–672.
- M. Nagy Ilona, Boda István Károly 2015: A Margit-legenda digitális konkordancia-szótára, háttere és perspektívái. *Magyar Nyelv* 111, 338–346.
- M. Nagy Ilona, Bényei Ágnes 2016: A Margit-legenda szótára mint az iskolai oktatás és a nyelvtörténeti ismeretterjesztés segítője. In Reményi Andrea Ágnes, Sárdi Csilla, Tóth Zsuzsa szerk.: *Távlatok a mai magyar alkalmazott nyelvészetben.* Budapest: Tinta, 361–371.
- M. Nagy Ilona, Bényei Ágnes 2016–2017: Szótörténeti adatok és kommentárok a Margit-legendából. *Magyar Nyelv* 112, 500–511; 113, 120–126; 248–254.
- M. Nagy Ilona, Bényei Ágnes 2017: A Margit-legenda szótárának hozadéka a történeti lexikográfia számára. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX.* Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 255–266.
- M. Nagy Ilona, Bényei Ágnes 2019: Szó- és kifejezőkészlet a Margit-legenda csodaelbeszéléseiben. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék, 259–276.
- M. Nagy Ilona, Bényei Ágnes 2022: Írás- és alakváltozatok a Margit-legendában. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI.* Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 293–313.
- MNSZ. = Magyar Nemzeti Szövegtár: <http://corpus.nytud.hu>.

- MTSz. = Szinnyei József szerk. 1893–1901: *Magyar tájszótár* I–II. Budapest: Hornyánszky.
- Nyíri Antal 1933: *A Winkler Kódex hangtana és szótana*. Szeged.
- Nyíri Antal szerk. 1993: *A Münchener Kódex magyar–latin szótára*. Budapest: Akadémiai.
- NySz. = Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Budapest: Hornyánszky.
- Rajslí Ilona 1996: *Az Apor Kódex szótára*. Budapest: Betli Bt.
- RMKód. = Régi Magyar Kódexek.
- Szadilek János 1888: *A Margit-legenda nyelvezete. Nyelvtörténelmi tanulmány*. Kolozsvár: Nyomatott Gámán János örököseinél.
- TESz. = Benkő Loránd főszerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Budapest: Akadémiai.
- TNYt. = Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történeti nyelvtana. II. 1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai.
- ÚMTsz. = *Új magyar tájszótár* 1–5. B. Lőrinczy Éva főszerk. 1979–2010. Budapest: Akadémiai.
- VKS. = *Vanhan kirjasuomen sanakirja*. I.–II. (A–K), päätoim. [főszerk.] Esko Koivusalo I. köt., 1985; Maija Lämsimäki II. köt., 1994. Helsinki: Kotimaisten kielten tutkimuskeskus. – 2014 óta digitálisan jelenik meg, szerkesztése jelenleg a P betűnél tart: <https://kaino.kotus.fi/vks>.
- Volf György 1881 (kiad.): *Szent Margit élete. Nyelvemléktár VIII*. Budapest: A M. T. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, 1–86.

A VESZPRÉMI KÁPTALAN 1082-ES HAMIS BIRTOKÖSSZEÍRÁSA MINT NYELVTÖRTÉNETI FORRÁS

PELCZÉDER KATALIN

1. Előzmények. A közelmúltban kiemelt figyelmet kaptak a korai ómagyar kor nyelv- és névtörténeti kutatásaiban a hamis, interpolált és másolatban fennmaradt oklevelek. Elsőként az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevélről készült nyelvi szempontú elemzés (Szőke 2015), majd mások is foglalkoztak bizonytalan eredetiségű vagy hitelességű dokumentumokkal (Kovács É. 2018; Pelczéder 2022; Póczos 2021; Sarnyai 2022; Szőke 2016, 2020, 2021, 2022 stb.). Kifejezetten a hamis oklevelek magyar szórványainak az elemzési lehetőségeit igyekszik feltárni legújabb munkáiban Szőke Melinda: kidolgozta a vizsgálat elméleti-módszertani hátterét (2018), I. István hamis okleveleire támaszkodva pedig konkrét példákön keresztül mutatta be a módszer gyakorlati alkalmazását és felhasználhatóságának területeit (2023b). A hamis okleveleknek a nyelvtörténeti kutatásokba való bevonása természetesen számos bizonytalanságot rejt magában, azonban a legutóbbi elemzések azt bizonyítják, hogy nem érdemes lemondani erről a korábban elhanyagolt forráscsoportról, ha többet szeretnénk megtudni a korai ómagyar kor nyelvéről.

2. Az oklevél bemutatása. A vizsgált oklevél a veszprémi Szent Mihály-egyház birtokainak és jobbágynak az összeírása,¹ melyet az oklevél szövege szerint I. László király készíttetett János veszprémi püspöknek és kanonokjainak (István főesperesnek és Ondurnik dékának) a kérésére Barnabás királyi jegyzővel és Gug bakonyi ispánnal (DHA. 1: 236). Az oklevél végén még az áll, hogy a királyi pecsét Fábián vicekancellár által került az oklevélre, illetve a keltezés, az 1082-es év is itt szerepel (i. m. 240). Az összeírás tartalmazza az elkészítésének az idején a veszprémi káptalan tulajdonában lévő valamennyi Veszprém, Zala, Somogy, Tolna, Baranya és Pest megyében található földbirtok nevét (Karlinszky 2016: 77; VR: 8). Az igen részletes összegzés „38 faluról és 30 prédiurnról tartalmaz adatokat, amelyeken a kanonoki testület összesen 136 ekealja és 800 holdnyi szántót, 212 szőlőt, 31 malmot és 6 malomhelyet, 59 rétet, 10 erdőt, 11 szérűskertet, 9 üres telket, 4 halászhelyet és kb. 700 főnyi, vegyes jogállású szolgálonépet birtokolt.” (Karlinszky 2016: 76).

2.1. Az oklevél hitelességének kérdése. A veszprémi káptalan birtokösszeírását a 19. század vége óta a hamis oklevelek közé sorolták (Fejérpataky 1885: 12, 1892: 4; Pauler 1893: 590; Karácsonyi 1902: 6–7; RegArp. 1: 9). Hitelességével kapcsolatban tartalmi és formai kifogások egyaránt merültek fel akkor és azóta is (DHA. 1: 235; Horváth 1954; Karlinszky 2013, 2016; VR: 7–8).

¹ A továbbiakban az oklevelet VÖ rövidítéssel jelölöm.

A tartalmi kifogások közé tartozik, hogy az oklevélben említett személyek kiléte bizonytalan. János nevű veszprémi püspökről például legkorábban csak 1164-ben tudósítanak a források (VO: 27). Gug bakonyi ispán említésével az a probléma, hogy az erdőispánságokat, köztük a Bakonyi erdőispánságot is csak 1200 körül alapították (DHA. 1: 235). Az irat létrehozásában közreműködő többi személy is ismeretlen I. László király korában, és az elnevezéseik (archidiaconus, vicekancellár) sem felelnek meg az időnek (i. h.). Fabianus annyiban kivétel, hogy ő Szent Imre legendája szerint valóban László király kancellárja volt (DHA. 1: 235), ámbar vicekancellárság ebben a korban még nem létezett (lásd fent). Továbbá a Maros birtok adományozójaként szereplő Máté püspök csak később, 1102–1113 között ült a püspöki széken (VO: 27). Egyes uralkodók említése szintén nem a kornak megfelelő. István király háromszor is mint *sanctus Stephanus rex* szerepel az 1082-re datált oklevélben, holott I. Istvánt 1083-ban avatták szentté (Pauler 1893: 590; DHA. 1: 235). Megemlítendő, hogy az egyik birtok latin nevében is szerepel a szent király: ez *Libera villa Sancti regis*, a későbbi *Szentkirályszabadja* (DHA. 1: 237, vö. Pauler 1893: 590). I. László királyt tévesen mondja az oklevél az 1131–1141 között uralkodó II. Béla fiának, a *secundi* szót Béla neve elől később azután ki is vakarták (DHA. 1: 235). I. Béla egyszer *Bela rex magnus*-ként szerepel, miközben ez III. Béla (1172–1196) megnevezése volt (DHA. 1: 235; Pauler 1893: 590). A szolgálónépekre használt megnevezések is árulkodóak, ugyanis a 13. század végén megváltozott szóhasználatot mutatják (DHA. 1: 235, Pauler 1893: 590). Birtoktörténeti érvek szintén az oklevél hamis voltára utalnak, az összeírásban említett birtokok egy része ugyanis a 11. század végénél később (néhányik jóval később) került a veszprémi egyház birtokába (Karlinszky 2013, VO: 27).

Formai szempontból is többen gyanúsak vélték az oklevelet (Fejérpataky 1885: 12, 1892: 4; Pauler 1893: 590; VR: 8; DHA. 1: 235). A paleográfiai érvek között említendő az *e* betű ok nélküli és rendszertelen használata (VR: 8). A 11. században ez a betű gyakori volt, a 13–14. században azonban már nem használták. Horváth János szerint a szöveg stilisztikai elemzése is megerősíti az oklevél hamisítvány voltát: az összeírásra jellemző ritmikus mondatvégek és ezzel együtt a rímtelenség nem a 11. századi kancellária gyakorlatára vall, sokkal inkább a 13. századra, ugyanis a ritmikus próza gyakorlatainak állandósulása csak IV. Béla alatt következett be (1954: 72, 84, 98).

A kritikai kiadás végkövetkeztetése az, hogy az oklevélnek valószínűleg nincsen egyetlen hiteles része sem, és feltehetőleg egy 13. század végi (de korábbi jegyzetek segítségével összeállított) birtokösszeírás átirata (DHA. 1: 235–236).

2.2. Az oklevél keletkezési ideje. Az oklevél valós keletkezési idejének a meghatározása elengedhetetlen a dokumentumban szereplő adatok értékeléséhez a történet-tudományi és a nyelvészeti kutatás számára egyaránt. Többen is kísérletet tettek a keletkezés dátumának meghatározására (Fejérpataky 1885: 89, 1892: 6–7; Pauler 1893: 756; Karácsonyi 1902: 4; RegArp. 1: 9; VR: 7; Gutheil 1977: 210–211), a kutatók általában a 13. század utolsó, a 14. század első negyedére teszik az oklevél összeállítását. A datálást érintő kérdéseket legutóbb az oklevél kritikai kiadása (DHA. 1: 235–236) és Gutheil Jenő fél évszázadig kéziratban lévő, csak 2007-ben kiadott, Veszprém városára vonatkozó okmánytára (VO: 27) foglalta össze, legújabbban pedig Karlinszky Balázs (2016: 65) pontosította.

Legkésőbbi keletkezési dátumként Szentpétery Imre 1327-et jelölte meg, ugyanis egy 1327-es per során Sándor országbíró már hivatkozott rá az ítéletében (RegArp. 1: 9). Az összeírás legkorábbi keletkezési dátumára vonatkozóan pedig Gutheil Jenő tett fontos megállapítást: a VÖ-ben felsorolt birtokok között szereplő Zala megyei Szerente csak 1275-ben került Kun László adományaként a veszprémi egyház birtokába (az oklevelet lásd itt: VO: 59–60), ezért 1275-nél korábban semmiképpen nem készülhetett az oklevél (VO: 27). Solymosi László később ezt az időpontot 1295-re tette, ugyanis az összeírásban említett birtokok némelyike egy 1295-ös birtokcsere útján került a veszprémi püspökség tulajdonába, tehát az összeírás keletkezési idejét az 1295 és 1327 közötti három évtizedre szűkítette (Urbárium: 13). Karlinszky Baláznak az elmúlt években a fentiek-nél még pontosabban sikerült meghatároznia az oklevél keletkezését, amelyben a veszprémi székeskáptalan elkészült birtokkatasztere, az általa áttekintett oklevelekből kirajzolódó birtoktörténetek, a 14. század első negyedének köztörténeti eseményei, illetve azoknak a veszprémi egyházmegyére gyakorolt hatásai együttesen segítették (2013: 17–24, 2016).

Az oklevél keletkezésének történeti háttereként okvetlenül figyelembe kell venni a Szent Mihály-egyház birtokainak a 13–14. században több szakaszban lezajló, püspöki és káptalani birtokokra való szétválasztásának a folyamatát, amit már Kumorovitz L. Bernát (VR: 8) és Gutheil Jenő (1977: 210–211) is meghatározó tényezőként jelöltek meg. Karlinszky Balázs megállapítása szerint maga az összeírás jellemzően a káptalan birtokait tartalmazza, a somogyi települések kivételével, ahol a püspöki és káptalani javak elválasztása az oklevél megírásának az idejére még nem következett be (2016: 81). Birtoktörténeti érvek segítségével (az endrédi adomány alapján) a hamisítás idejét Karlinszky Balázs a korábbiakhoz képest az 1317–1327 közötti periódusra szűkítette (i. m. 77–81). Emellett egy köztörténeti esemény figyelembevételével – az 1323-ban I. Károlynak bemutatott, a káptalan földesúri jogait igazoló oklevelek között nem szerepelt a hamis összeírás, tehát még nem állhatott rendelkezésre – lehetőséget nyújtott az oklevél keletkezésének 1324–1327-re való további pontosítására (i. m. 84). Az összeírásban említett Szabadiban fekvő kanonoki földbirtok nagysága alapján pedig – mely egy 1326-os végrendelet következtében érte el azt a méretet, mely az összeírásban szerepel – 1326–1327-re szűkíthető az oklevél elkészítésének időpontja (i. m. 79–80, 94–85).

2.3. Az oklevél keletkezési körülményei. Feltehetően több tényező játszott szerepet a hamis irat megszületésében. A történészek egyetértenek abban, hogy a hamis káptalani birtoklista megalkotása mindenképpen összefüggött a püspöki és kanonoki birtokok szétválasztásának a 13. század végén, 14. század elején zajló folyamatával, illetve annak lezárultával (Gutheil 1977: 210–211; Karlinszky 2016: 68; VR: 8). Másfelől a veszprémi székeskáptalan birtokállománya éppen a 13. század folyamán gyarapodott jelentősen, így elképzelhető, hogy a testület a birtokszerzési hullám lezárultával kerített sort javainak egyetlen oklevélben történő összesítésére (Karlinszky 2016: 68). A fentiek mellett az a korábban már említett kényszerítő tényező is ösztönözhetette az összeírás elkészültét, hogy I. Károly hatalmának megszilárdulását követően szükségessé vált az előző évtizedekben zavarossá lett birtokviszonyok rendezése, aminek megkerülhetetlen eszköze volt az okleveles bizonyítás. A veszprémi káptalan esetében komoly vagyonról volt szó, ezért fontos lehetett számbavenni és megvédelmezni a birtokállományt, és ér-

vényesíttetni a jogait. Több 1323-ban keletkezett irat is mutatja, hogy egy-egy birtokkukkal kapcsolatosan éltek is az okleveles bizonyítás lehetőségével, számos esetben egyébként 1082-nél későbbi, sőt zömében 13. század végi okleveleket mutattak be bizonyításképpen (Karlinszky 2016: 83, az okleveleket lásd VOS: 200–209). Mindemellett több egyháznak is ebben az időszakban, 1327 előtt állítottak össze hamis királyi összeírást (DHA. 1: 235). Azt is érdemes megemlíteni, hogy a tatárjárás, majd a veszprémi székesegyház 1276-ban történt feldúlása, Csák Péter veszprémi pusztítása a káptalan és a püspökség okleveles anyagában is igen jelentős károkat okozott (VR: 6; Karlinszky 2016: 69–70). A fenti tényezők együttesen játszottak szerepet abban, hogy valamikor 1326–1327 folyamán I. László neve alatt – aki mindamellett, hogy fontos királyi tekintély, és nevéhez több egyházi conscriptio is kapcsolódott – a veszprémi székeskáptalan jogait igazoló szándékkal létrejött a birtokösszeírás.

Az oklevél keletkezési körülményeinek a feltárásával a nyelvemlék nyelvtörténeti forrásértékéhez is közelebb juthatunk. Karlinszky Balázs a következőképpen vélekedik az oklevél elkészítésének módjáról és az összeírás lehetséges forrásairól: „Egy ilyen alapos és minden fekvőségre kiterjedő összegzés nem készülhetett pusztán szóbeli hagyományokra alapozva. Mivel sok esetben az összeírt javak szám szerint is megegyeznek a más okleveles forrásokban fennmaradtakkal (adományokkal, vásárlásokkal), így a dokumentum összeállításához valamilyen leltárnak, inventáriumnak, vagy legalább egy gondosan fenntartott levéltárnak kellett alapul szolgálnia.” (2016: 76–77). Kumorovitz L. Bernát (VR: 8) és Györffy György (DHA. 1: 235) szintén azt valószínűsítik, hogy korábbi jegyzetek segítségével állították össze, és minden bizonnyal korábban feljegyzett adományokat foglal össze az oklevél.

2.4. Az oklevél átiratai és említései. Oklevélátiratok készítésére általában akkor van szükség, ha az irat gyakori igénybevételnek van kitéve (például birtokperek miatt), és ezért az elhasználódás veszélye fenyegeti. A kanonokok az összeírást a mindenkori uralkodókkal többször is átiratták és megerősítették: az oklevél három átirata, emellett több mint két tucat tartalmi említése mutatja a dokumentum fontosságát, tekintélyét, használatának gyakoriságát (DHA. 1: 228–235; Karlinszky 2016: 65). Első, a székesfehérvári káptalanhoz köthető hiteleshelyi átirása már 1350-ben elkészült (DHA. 1: 228; DF 200907). Zsigmond király 1407-ben (DHA. 1: 228; DF 201151), I. Lipót pedig a török kiűzése után, 1693-ban erősítette meg kiváltságlevelével a fehérvári káptalan átiratát (Karlinszky 2016: 65; VO: 27).

1327-ben említik legelőször az oklevelet (RegArp. 1: 9; Karlinszky 2016: 77): a veszprémi káptalan ebben az évben több zalai falu (Ábrahám, Csopak, Örs, Paloznak és Szőlős) feletti jogának az igazolására mutatta be a Szent László nevére hamisított összeírást az országbíró előtt (VR: 183. sz., 184. sz.). Éppen ez a dokumentum volt az, amely a hamisítás legkésőbbi dátumának a megállapításához szolgált támpontként. Az összeírás további, a középkor folyamán történő bemutatásairól, említéseiről és a birtokperekről a Kumorovitz L. Bernát által összeállított Veszprémi regesztákból (VR) és Karlinszky Balázs tanulmányából (2016) tájékozódhatunk. Az oklevél hosszú évszázadokon át fennálló érvényét a fent említett 1693-as másolata mellett egy másik újkori okirat is igazolja. Padányi Bíró Márton püspök idejében ismét aktuálissá vált a püspök és a káptalan alá tartozó területek elhatárolása Veszprém városának területén (Gutheil 1977: 211). Tanúk meghallgatásának segítségével próbálták meg az 1082-es oklevélben szereplő egykori

határjeleket azonosítani, majd ez alapján született meg 1749-ben az egyezés a káptalani és püspöki városrész határaitól (i. h.). Gutheil Jenő szerint ez a 18. században megállapított határ lényegében azonos volt a Szent László-féle oklevélben leírt határral (i. h.).

2.5. Az oklevél datálása. Az I. László neve alatt hamisított veszprémi káptalani birtokösszeírás a benne szereplő 1082-es dátumhoz képest közel két és fél évszázaddal később, 1326–1327-ben készült. Három átirata maradt ránk: 1350-ből a székesfehérvári káptalan, 1407-ből Zsigmond király (DHA. 1: 228), 1693-ból I. Lipót átirata (VO: 27). Az oklevelet tehát a következőképpen datálhatjuk: +1082 [1326–1327]/1350/1407/1693.

2.6. A Veszprémi káptalani összeírás feltehető forrásairól. A hamis oklevelek magyar nyelvű elemeinek az értékelése során a legfőbb probléma a szórványok időhöz kötése. Hiába tudjuk például, hogy egy oklevél nem a 11. században készült, hanem a 14. század elején hamisították, mégsem köthetjük kétségek nélkül a lejegyzés korához a szórványait. Egyrészt a hamisító részéről feltételezhetjük azt a szándékot, hogy utánozni akarta a hamisított kor hiteles okleveleit; másrészt a munkához többnyire felhasználtak forrásként a hamis oklevél tárgyában született más iratokat, feljegyzéseket, melyek szintén hatással lehettek az oklevél szövegére. A hamis oklevelek a bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek közé tartoznak tehát, mivel szórványaik nyelvi értékelése során legalább két (de akár több) időbeli réteget lehet elkülöníteni. A hamis oklevelek nyelvtörténeti forrásként való felhasználhatóságát hatékonyan segítheti, ha figyelembe vesszük az oklevél hálózati struktúráját, azaz a vizsgált oklevél különböző szintű kapcsolatait, kölcsönhatásait más oklevelekkel. E megközelítésmód gyümölcsöző voltára Kenyhercz Róbert a középkori szepesi oklevelek kapcsán (2016, 2020), Szőke Melinda pedig elméleti és összefoglaló jelleggel világított rá (2023a).

A forrás nyelvtörténeti értékelésében az oklevél legszűkebb hálózatrendszerének a feltárása járhat a legtöbb haszonnal, ezért ezt lesz érdemes közelebről felvázolni. Ide tartoznak egyrészt az adott ügyben készült további oklevelek, köztük azok, amelyeket forrásként használtak fel a hamis oklevél elkészítéséhez; másrészt azok, amelyekben szintén szerepelnek az elemzett oklevélben említett helynevek (lásd Szőke 2023a: 893–894). Az összetartozó oklevelek együttes vizsgálatával feltehetőleg eredményesebben határozhatók el egymástól a hamis oklevélben megjelenő nyelvi síkok.

11–12. századi források. A hamis összeírás közvetlen forrásait sajnos nem ismerjük. Ebben a kérdésben az oklevéltannal foglalkozó szakemberek eredményeire támaszkodhatnánk, azonban a szakirodalom konkrét oklevélelőzményeket nem nevez meg. Csupán célzásokat találunk feltehető 11. századi forrásokra vonatkozóan. „Az oklevél [ti. az 1009-es veszprémi adománylevél, beszűrés tőlem, PK] rongált szövegéből azonban a birtokok nevét mind megállapítani nem tudjuk s talán a XIII. században sem tudták. Valószínűleg ezért került bele két I. István-féle (Bozsok, Leány) és egy Gizella királynéi (Tolna megyei) adomány a XIV. század elején készült I. László 1082-i veszprémi káptalani birtokösszeírásába” – írja Kumorovitz L. Bernát (VR: 7). Homályosan tehát azt sejteti, hogy a hamis összeírás készítői esetleg ismerhették az alapítólevelet, bár annak egyes részleteit nem tudták kiolvasni. Ez a feltételezés nagyon is logikus volna, hiszen birtokösszeíró oklevelek előzményeként gyakran szolgált a korábban készült alapítólevél. Ennek a feltételezésnek azonban ellentmond, hogy a veszprémi egyház 1276-os kifosztása során az oklevél a IV. Béla kori megerősítésével együtt eltűnt, és csak 1342-ben szolgáltatották azt vissza az egyháznak (Érszegi 2010: 10–11). Tehát a hamis oklevél

összeállítása idején (az 1320-as években) ezek szerint feltehetőleg nem volt meg az okirat. Györffy pedig ezt írja: nehéz megítélni, hogy a hamisító használta-e I. László elvesztett oklevelét a formulás részek megszerkesztéséhez, mivel a 11. század végén még hiányzott a kancellária használatának biztos szabálya, mindenesetre a protocollumban és az eschatocollumban megnevezett személyek és elnevezések nem felelnek meg a 11. századnak (DHA. 1: 235). Azaz ő is utal egy 11. század végi oklevél létezésére.

Kumorovitz L. Bernát a paleográfiai bizonyítékot tekintve döntőnek azt tartja, hogy a hamis birtokösszeírás „XI–XII. századból való notitiák alapján készült” (VR: 8). A 11. századi forráshasználat döntő paleográfiai bizonyítékának tartja az *ę* betű „nyakló nélkül való és értelmetlen” használatát (1953: 7), ezt Györffy György is arra utaló jelként értékeli, hogy a hamisító régi információkat, korábbi jegyzeteket is felhasznált az oklevél elkészítéséhez (DHA. 1: 235). A 11. században gyakori (a 14. században azonban már nem használatos) *ę* valóban igen nagy számban és rendszertelenül szerepel az összeírásban. Ez utalhat arra, hogy a hamisító e kor forrásaiból (is) dolgozott, de utalhat a tudatos archaizálásra, a 11. századi hangjelölés utánzásának szándékára is.

A fent leírtak alapján tehát elvileg feltehető egy korai, 11–12. századi rétege a káptalan hamis birtokösszeírásának, de kézzelfogható diplomatikai bizonyítéka, konkrét forráselőzménye ebből a korból nem mutatható ki.

13–14. századi források. Karlinszky Balázs megjegyzése – „a dokumentum összeállításához valamilyen leltárnak, inventáriumnak, vagy legalább egy gondosan fenntartott levéltárnak kellett alapul szolgálnia.” (2016: 77) – megerősíti a fenti feltételezéseket, de szintén nem szolgál pontosabb információval a forrásokat illetően. A hamis káptalani birtokösszeírás datálását tárgyaló tanulmányában azonban végigveszi azokat az 1295–1326 közötti okleveleket, amelyeknek adatai (például adományozott vagy vásárolt területek pontos mérete, adományozott szolgák, családok vagy szőlők száma) megegyeznek az összeírásban felsorolt javakkal, és amelyeket ennél fogva a hamisítónak is kétségtávolan ismernie kellett. Egyező szöveg- és mondatrészeket viszont megfigyeléseim szerint nincsenek ezen oklevelek és a hamis összeírás között (lásd például az 1295-ös birtokcserét: Karlinszky 2016: 70; MES. 2: 368–369; egy másik 1295-ös oklevelet: Karlinszky 2016: 79; DF 200728; egy 1314-es oklevelet: Karlinszky 2016: 79–80; VR: 70. sz.). A Györffy-féle kritikai kiadásban olvasható egy olyan megjegyzés is, hogy az összeírás egy 13. század végén átirrt oklevélben található (tehát átiratban maradt fenn az összeírás) (DHA. 1: 235). Ezek alapján a fenténél bátrabban jelenthetjük ki, hogy az oklevélnek van egy 13. század végi, 14. század eleji nyelvi rétege, ami viszont az oklevél összeállításától való kis időbeli távolság miatt nem különbözhet jelentősen a hamisítás jelenétől, tehát nem is kecsesget nyelv- és névtörténeti szempontból különösebb eredménnyel.

3. Az oklevél helynevei. Az oklevél száztíz, döntő többségében magyar nyelvű helynévi említést tartalmaz. Száz magyar helynévi szórvány nyolcvankilenc különböző denotátumra vonatkozik: némely név többször említődik (például „circa *Wygant*”, „In villa *Wyghant*”), illetve egy birtok vagylagos néven szerepel a szövegben („In predio *Bęteręg*, quod aliter *Soyl* nominatur”). A helynevek számottevő része településnév, huszonhárom helynévi szórvány egyéb helyre vonatkozik (például *Mama fons*, *Soulumos*

silva, *Tuzukteluc* locus). Legalább tíz latin helymegjelölés is található a szövegben: három településnév (*Alba, Libera Villa Sancti Regis, Nigra Villa*) és néhány más helynév-gyanús elem, melyeknek – a később magyar nyelven is megjelenő helynévi megfelelője alapján (is) – feltételezhető a helynévi státusza (például *Pratum abbatis*, vö. 1318: *Apathrethe*, VO: 116; *Puteus leprosorum*; vö. 1749: „Bizonyos Aranyos névő Kutigh, mellyet régenten *Poklos Kutnak*-is neveztek”, Veszprém Metalia 22a).

Az alábbiakban az összeírás szövegében szereplő magyar és latin helyneveket, illetve helymegjelöléseket az előfordulásuk sorrendjének megfelelő sorszámmal közlöm. Az ugyanarra a denotátumra vonatkozó helynevek esetében az első említésnél egyenlőségjel (=) után tüntetem fel a vele egyező denotátumú adat(ok) sorszámát; míg a második előfordulásnál nyíllal (→) utalok vissza az első említésre. A helynév után – ahol van erről információ – a hely fajtáját jelölő latin földrajzi köznevet is megadom. A helyneveket az oklevél kritikai kiadásának szövege alapján közlöm (DHA. 1: 236–240).

1. <i>Besprēm</i> (= 2.)	32. <i>Sothar</i>
2. <i>Bęspr(em)</i> (→ 1.)	33. <i>Premortun</i> (= 35.)
3. <i>Bucon</i>	34. <i>Borocun</i> , fructus
4. <i>Thome</i> , molendinum	35. <i>Premortun</i> , predium (→ 33.)
5. <i>Ziman</i> , silva	36. <i>(K)alu(z)di</i> , villa
6. ad <i>magnum l(ap)idem</i>	37. <i>Tuzuk</i> , predium
7. <i>Beñ</i> , silva	38. <i>Pęyt</i> (→ 80.)
8. <i>Cristseg</i> , locus	39. <i>Tuzukteluc</i> , locus
9. ad <i>magnam viam versus Albam</i>	40. <i>Mama</i> , fons
10. <i>Albam</i>	41. <i>Bęrcęn I.</i> , predium (→ 30.)
11. <i>pute(us) leprosorum</i>	42. <i>Luos</i> , villa (= 110.)
12. <i>Mýsca</i> , molendinum	43. <i>Bęteręg</i> , predium (= 44.)
13. ad <i>pratum abbatis</i>	44. <i>Soyl</i> , predium (→ 43.)
14. <i>Thoscas</i> , villa	45. <i>Bosuc</i> , predium
15. <i>Juthos</i> , villa	46. <i>teluc</i> , terra
16. <i>Męster</i> , predium	47. <i>Nigra Villa</i> , predium
17. <i>Ęnderę(d) I.</i> , villa (= 21.)	48. <i>Morus</i> , predium
18. <i>Lęsęw</i> , locus	49. <i>Kezwý I.</i> , predium
19. <i>Chatar</i> , villa (= 22.)	50. <i>(Poloz)nuk</i> , predium
20. <i>Męnęca</i> , villa	51. <i>Chopok</i> , predium
21. <i>Ęnderę(d) I.</i> , villa (→ 17.)	52. <i>Bercen 2.</i> , predium
22. <i>Chatar</i> (→ 19.)	53. <i>Kýk</i> , villa
23. <i>Faysch</i> , villa	54. <i>Scęłęus I.</i> , villa
24. <i>Soulumos</i> , silva	55. <i>Pechul</i> , villa
25. <i>Libera Villa Sancti Regis</i>	56. <i>Kuesd</i> , villa
26. <i>Wrsý I.</i> , villa	57. <i>Vaschul</i> , villa
27. <i>Bęřęyn</i> , villa	58. <i>Lęan</i> , predium
28. <i>Boloton</i> (= 59.)	59. <i>Boloton</i> (→ 28.)
29. in alio <i>Wrsý 2.</i> , villa	60. <i>Schala</i>
30. <i>(B)ęrchę(n) I.</i> , predium (= 41.)	61. <i>Siweg(f)aam</i> , locus
31. <i>Choas</i> , portus	62. <i>Wýgant</i> (= 72.)

63. <i>Waswn</i>	88. <i>Fekety</i> , villa
64. <i>Kaal</i> , villa	89. <i>Scamard</i> , villa
65. <i>Echer</i> , villa	90. <i>Ėnderęd</i> 2., villa
66. <i>Hýgmugos</i> , villa	91. altera <i>Ėnderęd</i> 3.
67. <i>Kescęw</i> 2., villa	92. <i>Luba</i> , predium
68. <i>Męrena</i> , predium	93. <i>Scęulęus</i> 2., predium (→ 77.)
69. <i>Apati</i> , villa	94. <i>Copul</i> , villa
70. <i>Scęrente</i> , villa	95. <i>Zarrosow</i> , predium
71. <i>Dýak</i> , villa	96. <i>Ėuschud</i> , predium
72. <i>Wýghant</i> , villa (→ 62.)	97. <i>Keurushýg</i> , predium
73. <i>Kapulch</i>	98. <i>Tuur</i> , predium
74. <i>Dęrgęchęy</i> , villa	99. <i>Tath</i> , predium
75. <i>Burlog</i> , villa	100. <i>Bęrchęn</i> 3., predium
76. <i>Touthvason</i> , villa	101. <i>Grazy</i> , villa
77. <i>Scęlęus</i> 2., villa (= 93.)	102. <i>Irugh</i> , predium
78. (<i>Lýuter</i>), villa	103. <i>Osman</i> , predium
79. <i>Ėuseę</i> , villa	104. <i>Cletý</i> 1., predium
80. <i>Pęýt</i> , predium (= 38.)	105. In alio predio <i>Cletý</i> 2., predium
81. <i>Dulusd</i> , villa	106. <i>Bęřęy</i> , predium
82. <i>Bęth</i> , villa	107. <i>Suęn</i> , predium
83. <i>Es</i> , villa	108. <i>Ke(x)a</i> , predium
84. <i>Man</i> , villa	109. <i>Bęnęz</i> , predium
85. in <i>Magno Montę</i>	110. <i>Luos</i> , predium (→ 42.)
86. <i>Tholna</i> , pars	
87. <i>Fotud</i> , predium	

3.1. A helynevek lokalizálása. A lokalizációt azért fontos elvégezni, mert ezáltal válik lehetővé az adott helynév összekapcsolása korábbi, illetve későbbi előfordulásai-
val, és ez képezheti az alapját a nyelvi elemzésnek. A helyek azonosításában szerencsés
helyzetben voltam, ugyanis támaszkodhattam Karlinszky Balázs 2013-ban készült dok-
tori disszertációjára, melyben a veszprémi káptalan középkori birtoktörténetét tárta fel
alapos munkával. A káptalani összeírás adatai alapján a kanonokoknak öt megyében vol-
tak birtokaik: Veszprém megyében 28 prédiumon vagy faluban (Veszprém, Jutas, Mes-
teri, Endréd 1., Fajsz, Szentkirályszabadja, (Kis)berény, Bercsény 1., Peremarton,
Kálozd, *Tuzuk*, Sóly, Bozsok, Fekete, Maros, (Pap)keszi 1., Leány(falu), Barnag, Tótvá-
zsony, Szőlős 2., Litér, Pét, Lovas; *Dulusd*, *Beth?*, Öskü, *Man*, Magnus mons), Zalában
20 településen (Örs 1. [= Alsóörs], Örs 2. [= Felsőörs], Paloznak, Csopak, Szőlős 1.,
Pécsely, Kövesd, Vászoly, Kál, Ecsér, Hegymagas, Keszi 2., Merenye, Apáti, Szerente,
Deák, Vigánt; Bercsény 2., Kék, Dörgicse), Somogyban 20 településen (Zamárdi, End-
réd 2., Szőlős 3., Kapoly, Túr, Tát?, Bercsény 3., Gerézd, Ireg, *Osman*, Böre, Sövény;
Luba, Szárszó, Öszöd, Köröshegy, Kiliti 1., 2., *Kexa*, *Bęnęz*), Tolnában (Fadd) és Fejér
megyében (Ósi) pedig egy-egy településen (Karlinszky 2013: 61–62). A fenti felsorolá-
sokban a pontosvessző után azok a helyek szerepelnek, melyeknek az összeíráson kívül
sem korábban, sem később nem igazolható káptalani birtokjoga (Karlinszky 2013: 61).

3.2. A helynevek korhoz kötésének lehetőségei az oklevél szűkebb hálózati rendszerének segítségével. A nevek korhoz kötése több szempont együttes figyelembevételével lehetséges, ezek közé tartozik a helyesírási, a hangtani és a névtani elemzés. Ehhez az elemzéshez fontos támpontokkal szolgálhat az oklevél kapcsolati rendszerének a feltárása is (vö. Szőke 2023a: 893–894), amit a tanulmány további részében fogok bemutatni. A VÖ közvetlen forrásait sajnos nem ismerjük (lásd 2.7.), így csak azokra az oklevelekre tudunk támaszkodni, amelyekben szintén előfordulnak az összeírásban említett helyek, illetve helynevek.

3.2.1. A veszprémi püspökség vagy a káptalan birtokügyeivel foglalkozó korai források. A vizsgálat során kiemelt szerepet kell szánni a veszprémi püspökség vagy a káptalan birtokügyeivel foglalkozó forrásoknak, különösen a korai és a hiteles okleveleknek. Azt érdemes először körülhatárolni, hogy melyek voltak a 11–12. századi tulajdonlásra visszavezethető veszprémi birtokok, ugyanis ezekre vonatkozóan feltételezhetjük, hogy az összeírás összeállítói korábbi iratokból dolgoztak, és ezekben az esetekben érhető tetten esetlegesen a VÖ egy korábbi kronológiai, nyelvi rétege.

A Veszprémi püspökség 1009-es adománylevele a legkorábbi ebben a forráscsoportban. Ennek az oklevélnek az eredetije azonban elveszett, a szöveg két hiteles másolatból rekonstruálható. Az adománylevélnak két egyező helyneve (*Avsȳ*, *Sool*, DHA. 1: 52–53) van a VÖ-vel (*Ēuse*, *Soyl*). Sarnyai Vivien megállapítása szerint azonban ez a két szórvány nem köthető az adománylevél I. István kori rétegéhez, hanem az átírás korának (a 13. századnak) a sajátosságait hordozza magán (2022: 295–296, 299–300), ezért az összehasonlító vizsgálat során nem tudjuk majd figyelembe venni.

Guden, I. László király vitéze 1079-es végrendeletében Paloznakon hagyott javakat a veszprémi székesegyházra: in *Poloznic* (DHA. 1: 225), vö. VÖ: (*Poloznuk*).

A 12. századi források közé sorolható az az oklevél, melyben Fila veszprémi kanonok Örs faluban található javait a Szent Mihály monostorra hagyja: 1127–1131: „predium meum, quod *Vrsu* nominatur” (DHA. 1: 424), vö. VÖ: „in villa *Wrsȳ*” és „in alio *Wrsȳ*”. Örs a 13. század folyamán bomlott két településre, Al- és Felörsre (Karlinszky 2013: 132). A 12. századi forrásban nem dönthető el, hogy melyik későbbi Örs érintett a birtokügyben, a VÖ viszont már megkülönbözteti a két települést.

Egy 1152-es oklevél szerint a veszprémi kanonokok arra tettek esküt, hogy három Somogy megyei településen a veszprémi Szent Mihály egyház szolgálói élnek: in uilla *Copuliensi*, in villa *Tat*, in villa *Cleth* (CAH: 57); vö. VÖ: In villa *Copul*, In predio *Tath*, In predio *Cletȳ*. Az oklevél erősen rongált állapotú, az idézett részeket a CAH hasonmása alapján adtam meg. Az oklevél szerint ezen a három településen a veszprémi egyház tehát már 1152 előtt is birtokos volt (Karlinszky 2013: 32).

1171-ben Benedek veszprémi ispán végrendeletileg a veszprémi egyházra hagyta ingatlanait és népeit négy településen és két malmát Pét vizén: predium *Ireg*, in villa *Zamard*, predium *Kaluzd*, duobus molendinis super aquam *Peit*, predium *Kal* (VO: 29); vö. VÖ: in predio *Irugħ*, in villa *Scamard*, In villa (*K*)*alu(z)di*, in portu *Peȳt*, in villa *Kaal*.

1174-ben a veszprémi egyház javára végrendelkezett Miska ispán fia, István több helyen is: predium de *Vascul*, in *Poloznuc*, *Kal*, in *Pecel* (VOS: 50–51); vö. VÖ: (In villa)

Vaschul, in (predio *Poloz*)*nuk*, in villa *Kaal*, (in vi)lla *Pechul*. Az eredeti oklevél szövegének javarésze sérülés miatt olvashatatlan, a VOS a szöveget Zsigmond király 1419-es eredetiben fennmaradt átírásából közli (49–51).

János veszprémi püspöknek és kanonokjainak Keszin történt adományozásáról szól egy 1181-es oklevél: in villa *Kesuh* (VO: 30); vö. VÖ: predium *Kezwý*. Ez az oklevél tekinthető a veszprémi székeskáptalan első hiteleshelyi kiadványának (Karlinszky 2013: 25).

1184–1188-ban II. János veszprémi püspök adományt tett a káptalan javára többek között itt: *Euse*, *Tur* (VO: 31); vö. VÖ: in villa *Ēuse*, in predio *Tuur*.

Egy 1199-ből fennmaradt, a Szent Mihály székesegyház javára tett végrendeletben a Zala megyei Kál szerepel: in *Kalu*, in predio *Kalv* (VOS: 58–59); vö. VÖ: in villa *Kaal*.

Merenye a legrégebbi, feltehetően 11. századi veszprémi birtokok közé tartozott (Karlinszky 2013: 180), egy 1203-as, Imre király által kiadott oklevél szerint az ugyanis még I. László felesége, Adelheid királyné adományából került a Szent Mihály egyház birtokába (VOS: 60–62). 1203: in predio, quodam nomine *Merena* (VOS: 60), vö. VÖ: in predio *Meręna*. Az 1203-as oklevél IV. Béla 1254-es átírásában maradt fenn (VOS: 60).

3.2.2. Egyéb, a VÖ-vel egyeztethető helynévi szórványokat tartalmazó korai hiteles oklevelek. A szórványok időhöz kötésében segítséget jelenthetnek a vizsgált oklevél kapcsolati hálójához tartozó azon források is, melyek közvetlenül ugyan nem a veszprémi káptalan vagy püspökség birtokügyeit tárgyalják, de ilyen-olyan összefüggésben szintén megemlítenek odatartozó birtokokat. A 11. századból négy ilyen forrás ismeretes: a veszprémvölgyi apácák, a tihanyi, a bakonybéli és a pannonhalmi bencések oklevelei, akiknek a birtokai a területi közelség révén érintkeztek veszprémi püspökségi, illetve káptalani birtokokkal is.

A Veszprémvölgyi apácák hiteles másolatban fennmaradt görög nyelvű adománylevelével és annak latin nyelvű megújításával négy egyező helynevet találunk: 1002 e./1109: *βεσπρέμ, σαγάρβρυεν, πολωσνίκου, μάμα* (VOS: 26–27); 1109: *Bezpremensium, Bezpremensis, Zaa'r'berin, Mama, Polosinic* (DHA. 1: 366–367); vö. VÖ: *Besprēm*, in villa *Bęręyn*, ad fontem *Mama*, in (predio *Poloz*)*nuk*.

A Tihanyi alapítólevélben és a Veszprémi összeírásban három közös helynév szerepel: 1055: super *Balatin*; ab eodem lacu *Bolatin*; villa, quę vocatur *Fotudi*; in *Thelena* (DHA. 1: 149–151); vö. VÖ: in *Boloton, Bolotun*, In partibus *Tholna* in predio *Fotud*.

A Bakonybéli összeírás 11. század végi, hitelesnek tartott részében található helymegjelölésekkel szintén állapíthatók meg egyezések: 1086: *Bokon, Brezprem, Ploznic*, in sumitatem *Lessu montis*, „Sexta villa, que dicitur *Andreę episcopi*” (= Endréd 1.), „Duodecimum predium, quod dedit *Andreas episcopus* in Felduuar” (= Endréd 2.), „(ad) locum, ubi Martinus incendit aratrum *Bere iudicis*” (DHA. 1: 250–253); vö. VÖ: *Bucon; Besprēm; (Poloz)nuk*; in loco, qui dicitur *Lęsęw*; in villa *Ēnderę(d)*, villam *Ēnderęd* (= Endréd 1.); in altera *Ēnderęd* (= Endréd 2.); ad silvam *Beñ*.

A Pannonhalmi apátság 1093–1095-ös összeírása három olyan helynevet tartalmaz, melyek a VÖ-ben is megtalálhatók: *Keurisig, Cletii, Vgmogos* (DHA. 1: 301); vö. VÖ: *Keurushýg, Cletý ~ Clęty, Hýgmugos*.

3.3. A VÖ 11–12. századig visszavezethető helynevei. Mindezeknek a helyneveknek a tüzetesebb hang-, helyesírás- és névtörténeti összevető vizsgálata reményeim szerint fényt deríthet arra, hogy lehet-e a VÖ helynévi szórványainak egy 11. század végi (tehát a hamisított korral egyező) kronológiai rétege is a 13–14. századi mellett, tartalmaz-e az oklevél olyan nyelvi elemeket, melyek a 11. századi nyelvválapotot tükrözik. A fenti vizsgálat alapján egyelőre az állapítható meg, hogy a kilencvenkilenc különböző objektumra vonatkozó helynév közül hány az, melynek a 11–12. századi megléte írásos forrással igazolható. 1109 előtti hiteles forrásból adatolható helyek: *Alba, Bakony, Balaton, Bere* (silva), *Berény, Endréd 1., Endréd 2., Fadd, Hegymagas, Kiliti, Kőröshegy, Les* (mons), *Mama* (fons), *Paloznak, Tolna, Veszprém*. 1203 előtti hiteles forrásból adatolható további nevek: *Ireg, Kál, Kálozd, Kapoly, Keszi 1., Merenye, Őrs 1., Őrs 2., Ősi, Pécsely, Pét, Tat, Túr, Vászoly, Zamárdi*. A VÖ-ben szereplő helynevek közül tizenhat, illetve tizenöt helynév vagy helymegjelölés adatolható a 11., illetve a 12. században. Ez nem zárja ki annak a lehetőségét, hogy a VÖ többi helyneve nem létezhetett már ekkor, azaz a 11–12. században is, hiszen egyfelől a helynevek írásos rögzítése, másfelől a források fennmaradása is esetleges, illetve bizonytalan. Természetesen a többi név is alkalmas lehet hang-, helyesírás- és névtörténeti vizsgálatokra (ami akár a nevek időhöz kötéséhez is hozzásegítheti a kutatót), viszont a nevek változástörténetének a vizsgálata – a fenti harmincg névhez képest – rövidebb időszakra terjedhet ki, és a 11–12. századra vonatkoztatott névtörténeti hitelességük is megkérdőjelezhető.

4. Összegzés

A történészek az összeírást a vele szemben felmerült formai kifogások és tartalmi koholttsága ellenére is fontos történeti forrásként kezelik, a veszprémi káptalani intézmény birtoktörténetének elsőrendű forrásaként tartják számon (VR: 8; Gutheil 1977: 183; Karlinszky 2016). Az oklevél elkészítésének elsőrendű célja a káptalan birtokállományának a számbavétele, megvédelmezése, jogaik érvényesítése volt, ennek köszönhető, hogy (az összeállítás korára vonatkozóan) javarészt valós információkat tartalmaz, melyekre 1326–1327-et követően is évszázadokon át rendszeresen hivatkoztak.

Meglátásom szerint a forrás nyelv- és névtörténeti hasznosíthatóságának kérdését is időszerű felvetni. A tanulmányban igyekeztem bemutatni az oklevél bonyolult keletkezési hátterét és kapcsolati hálóját, ami kiindulópontja lehet a további nyelvészeti vizsgálatnak. Az oklevél a területre (főként Veszprém, Zala, Somogy vármegyére) vonatkozóan sok adatot tartalmaz, jó néhány olyan helynevet is, melynek 1326–1327 előtt nincs írásos nyoma. Más nevek elemzése során is hasznosíthatóak az oklevél adatai, ahogyan ezt nemrégiben például Tóth Valéria három, Anonymusnál előforduló Veszprém megyei névvel tette (*Pét, Ősi, Őskü*), azt a kérdést is boncolgatva, hogy Anonymus esetleg ismerhette és használhatta munkája során a VÖ valamely előzményét vagy forrását (2023). Mindenképpen érdemes tehát – hamis volta ellenére is – számontartanunk a veszprémi káptalani összeírást mint nyelvtörténeti forrást, természetesen kellő óvatossággal kezelve az adatait. A teljes szórványanyag áttekintő vizsgálatával lesz lehetséges az oklevél nyelv- és névtörténeti forrásértékének, illetve kronológiai rétegeinek a megállapítása, illetve annak a kérdésnek a tisztázása, hogy egyáltalán van-e egy korai (11–12. századi) rétege az adatoknak, illetve forrása az oklevélnek.

Hivatkozások

- CAH = Györffy György szerk. 1994: *Chartae Antiquissimae Hungariae ab anno 1001 usque ad annum 1196*. Budapest: Balassi Kiadó.
- DF = Diplomatikai Fényképgyűjtemény. Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény. <https://archives.hungaricana.hu/hu/charters/search/?list=eyJxdWVyeSI6ICIyMDAgNzI4In0>
- DHA. = Györffy György 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima. 1.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Érszegi Géza 2010: I. (Szent) István adománylevele. In Hermann István – Karlinszky Balázs szerk.: *Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére*. A veszprémi egyházmegye múltjából 22. (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 22.) Veszprém: Veszprémi Érseki és Főkapitányi Levéltár – Veszprém Megyei Levéltár, 9–32.
- Fejérpataky László 1885: *A királyi kancellária az Árpádok korában*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Fejérpataky László 1892: *Kálmán király oklevelei*. (Értekezések a történeti tudományok köréből 15.) Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Gutheil Jenő 1977: *Az Árpád-kori Veszprém* (A Veszprém Megyei Levéltár kiadványai 1.). Veszprém: Veszprém Megyei Levéltár.
- Horváth János 1954: *Árpád-kori latinnyelvű irodalmunk stílusproblémái*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Karácsonyi János 1902: *Hamis, hibáskeltő és keltezetlen oklevelek jegyzéke 1400-ig*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Karlinszky Balázs 2013: *A veszprémi káptalan a középkorban. A veszprémi székeskáptalan középkori birtokai*. Doktori értekezés. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Karlinszky Balázs 2016: A veszprémi székeskáptalan 1082. évi birtokösszeírását tartalmazó hamis oklevél keltezése. *Fons* 23/1, 65–85.
- Karlinszky Balázs 2021: Középkori települések Márkó területén (I.). *Veszprémi Szemle* 61, 19–32.
- Kenyhercz Róbert 2016: A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12, 7–44.
- Kenyhercz Róbert 2020: A Szepes vármegyére vonatkozó középkori oklevelek nyelvtörténeti feldolgozásának filológiai tanulságai. *Magyar Nyelvjárások* 58, 81–108.
- Kovács Éva 2018: *A Százdi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás*. (A Magyar Névérvarchívum Kiadványai 48.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- MES. = Knauz Nándor et al. szerk. 1874–1999: *Monumenta Ecclesiae Strigoniensis* 1–4. Esztergom–Budapest: Argumentum.
- Pauler Gyula 1893. *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt* 1–2. Budapest: Athenaeum.
- Pelczéder Katalin 2022: *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. (A Magyar Névérvarchívum Kiadványai 56.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.

- Póczos Rita 2021: A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17, 7–42.
- Sarnyai Vivien 2022: Szent István veszprémi püspökségnek írt adománylevele mint nyelvtörténeti forrás. 1. rész, 2. rész. *Magyar Nyelv* 118, 289–300, 444–459.
- RegArp. = Szentpétery Imre szerk. 1923–1943: *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke* 1–2/1. *Regesta regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Szőke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szőke Melinda 2016: A bakonybéli apátság 1037. évi alapítóleveléről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12, 45–58.
- Szőke Melinda 2018: A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok* 152, 419–434.
- Szőke Melinda 2020: A latinizálás és hiánya a pécsváradi apátság alapítólevelében. *Névtani Értesítő* 42, 29–46.
- Szőke Melinda 2021: Szent István Zalavári okleveleiről. *Magyar Nyelvjárások* 59, 27–38.
- Szőke Melinda 2022: A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról. *Magyar Nyelvjárások* 60, 5–20.
- Szőke Melinda 2023a: Az oklevelek hálózati struktúrái. *Magyar Nyelvjárások* 61, 893–905.
- Szőke Melinda 2023b: Szent István király hamis okleveleinek nyelvtörténeti vizsgálatáról. *Magyar Nyelv* 119, 56–67, 171–179.
- Tóth Valéria 2023: Anonymus Gesta Hungarorumának Veszprém megyei kötődésű szórványai. *Magyar Nyelvjárások* 61, 959–974.
- Urbárium = Kredics László – Solymosi László 1993: *A veszprémi püspökség 1524. évi urbáriuma*. (Új Történelmi Tár 4.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Veszprém Metalia 22a = VÉL (Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár), VFL III.1. (Veszprémi káptalan magánlevéltára), VFL III.1.a (Documenta juris possessionarii), VFL III.1.a.1. (1780 előtti birtokjogi iratok).
- VR = Kumorovitz L. Bernát 1953: *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 2.) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- VO = Gutheil Jenő 2007: *Veszprém város okmánytára 1002–1523*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 18.) Veszprém: Veszprémi Érseki és Káptalani Levéltár, Veszprémi Érseki Könyvtár.
- VOS = Érszegi Géza – Solymosi László 2010: *Veszprém város okmánytára. Pótkötet (1000–1526)*. (A veszprémi egyházmegye múltjából 20.) Veszprém: Veszprémi Érseki és Főkáptalani Levéltár.

A 11. SZÁZADI OKLEVELEK FORRÁSÉRTÉKÉHEZ

PÓCZOS RITA*

1. A Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport megalakulása óta egyik kiemelt feladatának tekinti a magyar nyelvre vonatkozó legkorábbi írott források, a latin nyelven írt, de vulgáris nyelvű elemeket (döntően tulajdonneveket) is tartalmazó korai oklevelek újraértékelését. Mivel ebben a munkában számos olyan eszköz és módszer a rendelkezésünkre áll, amelyeket elődeink még nem használhattak, a történettudomány, a diplomatika és a nyelvtörténet határterületén mozgó oklevélvizsgálatok során olyan összefüggések is feltáruhatnak előttünk, amelyek eddig rejtve maradtak.

Az egyik ilyen felismerést nemrégiben Szőke Melinda (2023) ismertette: az egymással kapcsolatban lévő oklevelek hálózatot alkotnak, melynek részrendszerei ezeknek a kapcsolatoknak a milyensége mentén tipizálhatók. Magukat az okleveleket is számos tulajdonságuk kapcsolhatja egymáshoz (koruk, fennmaradási jellegük, műfajuk, kibocsájtójuk vagy lejegyzőjük személye, kedvezményezettjük, a bennük található földrajzi és birtoklástörténeti viszonyok stb.), s ugyanez mondható el a vulgáris nyelvű szórvány-elemeikről, azok nyelvtörténeti jegyeiről is. A korai források különleges csoportjait alkotják azok az adomány-, illetve összeírólevelek, amelyek ugyanannak a birtokosnak a vagyonelemeit veszik számba különböző korszakokban.

2. A legkorábbi írott forrásaink között mindössze 33 olyan oklevelet ismerünk, amelyeket a 11. századra datáltak, és a magyar nyelvtörténet számára releváns szórványanyagot tartalmaznak. Ezek döntő többsége azonban vagy másolatban maradt ránk, vagy későbbi keletkezésű hamisítvány: a diplomatikai vizsgálatok alapján csupán négyről állítható teljes bizonyossággal, hogy ma ismert példányuk eredeti és hiteles, a 11. században készült oklevél (Tihanyi apátság alapítólevele, 1055, DHA. 1: 145–156; Guden királyi miles végrendelete, [1079], DHA. 1: 225; David dux adománya a Tihanyi apátságnak, [1089–1090], DHA. 1: 264; a Pannonhalmi apátság javainak összeírása, [1093–1095], DHA. 1: 295–301¹). A sokáig ebbe a körbe tartozónak gondolt, 1001-re datált pannonhalmi alapítólevelet az oklevélkutatás ma már egyértelműen interpolációt elszenvedett másolatként tartja nyilván, ezzel együtt hat átírt, illetve másolt irat vezethető vissza a 11. századra. Mindezek mellett 11 interpolált oklevél kapott 11. századi datálást, míg a többi 12-t Györffy falsum, illetve fictum jelöléssel látta el a korai oklevelek kritikai szövegkiadását tartalmazó munkájában, a DHA-ban. Ez utóbbi két csoport, az interpolált

* A tanulmány a HUN-REN-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ Györffy felvette a DHA-ba III. Henrik eredeti példányban fennmaradt Hainburgi adománylevelét is (1051, DHA. 1: 142–143), amelyben néhány ausztriai helynév mellett a *Duna* (*Danubii*), a *Fischa* (*Fischa*) és a *Lajta* (*Litaha*) nevek is szerepelnek.

és hamis oklevelek szórványanyagának elemzése korábban lényegében teljesen kimaradt a 11. századra vonatkozó nyelvtörténeti vizsgálatokból, de a másolatok elemzése is meg lehetőségen kevés szerepet kapott.

Az újabb kutatások abba az irányba tesznek (meglátásom szerint sikeres) próbálkozásokat, hogy kellő óvatosság mellett ezekből a forrásokból is kiegészíthető legyen a 11. század egyébként meglehetősen csekély mennyiségű írott nyelvi anyaga (az ilyen vizsgálatokban rejlő lehetőségekhez és nehézségeikhez vö. Kenyhercz 2016, Szőke 2018). Ehhez természetesen rendkívül alapos mikrofilológiai elemzésekre van szükség, amely az egyes szórványok tüzetes (helyesírás- és hangtörténeti, etimológiai, névrendszertani, birtoklástörténeti stb.) vizsgálata mellett a befogadó oklevél tulajdonságait, illetve a szórványnak más szórványokkal, az oklevélnek pedig más oklevelekkel való kapcsolatrendszerét is szem előtt tartja. Csupán egyetlen, egyébként teljesen kézenfekvő aspektus példájával szemléltetve: az interpolált oklevelek történeti forrásértékének meghatározásában egyáltalán nem mindegy, hogy a betoldások annak mekkora hányadát és mely részét érintették. A Bakonybéli összeírás (1086/1130–40) például több lépcsőben, azaz több korszakban, és több ponton, sorokat, egész szakaszokat, tehát meglehetősen nagy számú szórványt érintve szenvedett el interpolációt (DHA. 1: 247–255; Pelczéder 2022), míg a Pécsi püspökség alapítólevelében (1009/+1205–35//1404) csupán egyetlen név lett utólag betoldva (DHA. 1: 54–58), a Pannonhalmi apátság alapítóleveléről pedig a legújabb kutatások azt feltételezik, hogy az egész dokumentum két, eredetileg különálló iratból lett összeszerkesztve, ugyanakkor az a rész, amely a szórványokat tartalmazza, egyben maradhatott, és a 11. század első éveire hitelesnek tekinthető (Érszegi 1996).

3. Korai okleveleink közül az újabb vizsgálatok alapján tehát némelyek szorosabb kapcsolatban vannak egymással, és ezeknek a kapcsolatoknak egy jellegzetes típusa az, amikor az időben egymást követő oklevelek ugyanannak a birtokosnak a javait sorolják fel. A Tihanyi apátság alapítólevelének például közismert a Tihanyi összeírással, illetve annak szintén fennmaradt fogalmazványával az ilyen jellegű viszonya: az alapítólevél mintegy 80 helynevet tartalmaz, az összeírás kb. 125-öt, s ezek között részleges átfedés tapasztalható. Az oklevelek vizsgálói szerint az összeírás (illetve a fogalmazvány) készítője nagy valószínűséggel felhasználta az alapítólevél szövegét is az irat elkészítésekor (vö. Kovács 2015: 54–56) Legkorábbi, eredetiben fennmaradt oklevelünknek ugyanakkor nem csak a 13. században van ilyen megfelelője, hanem a saját korára is datáltak további dokumentumokat. A már említett, eredetiben fennmaradt, Dávid herceg felajánlásáról szóló oklevél értelemszerűen átfedéseket nem mutat az alapítólevéllel, mert az újabb adományokat sorolja fel (két latin megnevezés mellett öt halászhely nevét: *Aurea loco*, *Danubio*, illetve *Budrig*, *Eurim*, *Weimir*, *Plas*, *Strisin*). Emellett még kettő, a 11. századra datált oklevél vonatkozik a Tihanyi apátság birtokaira: az alapítólevél szintén 1055-re keltezett, de 15. századi szerzemények neveivel is kiegészített interpolált változata (+1055/[416 k.], DHA. 1: 153–156), illetve egy 1092-re hamisított, 14. századi átiratban fennmaradt összeírás (DHA. 1: 278–285). A diplomatika pedig mindkettő esetében számol a tihanyi alapítólevéllel mint közvetlen előzménnyel.

Ezeknél bonyolultabb kapcsolatok fűzik össze a hamis Bakonybéli alapítólevelet (+1037 [1240 k.]/+1246/1330, DHA. 1: 113–119) és az interpolált Bakonybéli összeírást (1086/1130–40, DHA. 1: 247–255), mindkettőt a 11. századra datálták, s mindkettő a

közel múltban kapott precíz feldolgozást. Szőke Melinda az előbbiből 29 szórványt (Szőke 2019: 319), míg Pelczéder Katalin az utóbbiból 90 szórványt tudott a 11. századra visszavezetni (2022). A két bakonybéli oklevél kronológiai viszonyait Szőke Melinda elemezte nemrégiben (2022).

4. Az egymáshoz ilyen módon kapcsolódó oklevelek típusát látványosan szemléltetik a pannonthalmi apátság birtokait bemutató iratok. Az apátság alapítólevelét 1001-re keltezték, és egészen a 20. század közepéig tartottak az eredetiségéről folyó viták. Az oklevélkutatók – ahogy fentebb említettem – ma már egyöntetűen interpolatumként tartják nyilván, melynek azonban utolsó szakasza, a mintegy tucatnyi helynévi szórványt tartalmazó záradék a 11. századra hitelesként értékelhető. Az apátság javait a 11. század végén I. László király íratta össze. Az 1093–95 között készült oklevél a monostor számos vagyoneleme (a nemesfémekből és textilből készült értékes tárgyak, a könyvek, kápolnák, malmok, állatállomány) mellett a László és elődei által az apátságnak juttatott prédiúmok és az azokon élő szolgálónépeket is lajstromba veszi. Az összeírás 34 helynévi szórványt tartalmaz, melyek részben átfedést mutatnak az alapítólevél helyneveivel (DHA. 1: 295–301).

A két dokumentum szórványainak értelmezésében, főként azonosításukban, lokalizációjukban nagy segítséget nyújtanak az okleveleket vizsgálók számára egyrészt a 13. század elején készült, a pannonthalmi apátság javaira vonatkozó pápai oklevelek (1216, 1225, 1232), másrészt pedig az 1230-as évek végén összeállított újabb, immár egészen nagyszabású leltár, az ún. Albeus-féle összeírás, mely szinte kizárólag a birtokokra (és a korszak oklevelezési hagyományainak megfelelően az ott élő szolgáltatásra kötelezett népekre) koncentrál. Ennek a dokumentumnak megpecsételt, hiteles eredetije nem maradt fenn, ismeretes viszont az egykorú és későbbi betoldásokkal teli, keltezetlen eredeti fogalmazványa, illetve a fogalmazványnak egy letisztázott, de csonkán maradt 14. századi másolata (PRT. 1: 787; Solymosi 1996). Az Albeus-féle összeírás 91 birtok nevét említi (a határaikkal együtt ez kb. 230 helynevet jelent), melyek közül öt megtalálható mindkét 11. századi oklevélben (*Füzegytő, Tömörd, Hímod, Varsány, Vág*), 18 helynév pedig az alapítólevélben még nem, de a Szent László-kori összeírásban és Albeusnál is szerepel (*Lázi, Vénye, Vének, Erecstő, Almás, Dinnye, Kanizsa, Zseliz, Ravasz, Bodrog, Báta, Tepej, Tard, Kőrishegy, Kiliti, Hegymagas, Kapolcs, Fer*).

Ezek a számadatok szemléletesen mutatják a bő két évszázad alatt megváltozott oklevelezési normát: bár Szent István oklevelei közül egy sem maradt fenn eredetiben, a hitelesnek tekinthető másolatok alapján mégis azt látjuk, hogy az írásbeliség megindulásakor az újonnan alapított egyházi központoknak juttatott adományai közül csupán néhány, legfeljebb egy tucatnyi (földrajzi, gazdasági vagy egyéb szempontból jelentős) hely neve kerülhetett be az okiratokba. A 11. század végi összeírás már lényegesen több helynévi szórványt tartalmaz, és ez bizonyára nemcsak azzal magyarázható, hogy az apátság időközben további birtokokkal gazdagodott (erre utal egyébként a PÖ szövege is: Szent László maga is adományozott további falvakat), hanem arra is, hogy megszületett az igény a vagyon minél részletesebb felsorolására. A 13. század elején a monostor apátja, Uros számos vagyonelemmel gazdagította egyházát, és kiemelten fontosnak tartotta, hogy a szerzéseket rendre írásba is foglaltassa az uralkodóval vagy a pápával, így munkálkodása nyomán több olyan összeírás is elkészült a korban, amelyek a pannonthalmi apátság korábbi birtokait az újabb szerzeményekkel kibővítve sorolják fel, sőt

II. András külön dokumentumban emlékezett meg azokról a javokról, amelyeket Urosnak köszönhetett a monostor.² A történettudomány az 1230-as évek végén keletkezett, IV. Béla által készített terjedelmes birtokösszeírás mögött is Uros apát alaposságát sejti (Solymosi 1996: 515), de az összeírás részletező jellege egyébként is összhangban áll a korszak oklevelezési gyakorlatával.

5. Dolgozatom második felében arra kérdésre keresem a választ, hogy az ilyen típusú oklevélsaládok, illetve a bennük található helynévi szórványok mely területeken segíthetik a történeti, nyelvtörténeti vizsgálatokat.

5.1. Nyilvánvaló, hogy ezek az oklevélcsoportok tartalmukból adódóan kiemelten értékes adatokat nyújtanak a birtoklás- és egyháztörténet számára: a legelső, szinte utalásszerű rövid felsorolások, az ezeket követő leltártípusú összeírások, majd a komplex birtokleírások a bennük ismétlődő és új elemként felbukkanó helynevekkel ezeknek a tudományterületeknek talán a legfontosabb forrásaiként szolgálnak. Az évszázadról évszázadra, majd évtizedről évtizedre megjelenő, ugyanarra a helyre utaló oklevélszórványok épp így segítik a nevek történetének a vizsgálatát is, pl. a Pannonhalmi apátság alapítólevelében (a továbbiakban PA)³: *Temirdi*, a Pannonhalmi összeírásban⁴: *Tumurdi*, az Albeus-féle összeírásban (a továbbiakban AÖ)⁵: *Temurd*; a 13. sz. eleji pápai oklevelekben⁶ (1216, 1226, 1227) pedig rendre *Temerd*. Az ily módon felállított (és természetesen a későbbiekkel kiegészített) adatsorok a névrekonstruktív eljárás egyik legfontosabb pillérét alkotják. (A legkorábbi oklevelekben hapax legomenonként előforduló helynevek interpretációjának a nehézségét éppen ezért a továbbélő alakok hiánya okozza, a pannonhalmi alapítólevel *Wisetcha*, *Murin* és *Curtov* névadatainak, illetve az összeírásban található *Kirci*, *Tuhnez* és *Fer* helynévi szórványainak a megfejtésére ugyan számos kísérlet történt, de ezek valójában bizonyítékok híján mind megmaradtak az ötletelés szintjén, vö. Póczos 2021).

5.2. Az egyes nevek történetén túl a történeti nyelvkutatás általánosabb vizsgálataihoz is speciális adatokat szolgáltatnak ezek az oklevelek. A hang- és helyesírástörténet számára ideális vizsgálati korpuszt alkothatnának a 11. század első éveiből, majd a század utolsó éveiből és a 13. század első feléből a legalábbis részben azonos denotátumra vonatkozó szórványok, a konkrét elemzésekben azonban számos nehézséget okoznak az alapítólevel kronológiai viszonyai. Ilyen probléma például az, hogy a diplomatika a történettudomány aspektusából ugyan Szent István korára hitelesnek tartja a dokumentum helyneveket is tartalmazó szakaszát, az ún. záradékot, nyelvtörténeti szempontból azonban az oklevél másolati jellege miatt kétséges, hogy valóban a 11. század elejének nyelvi viszonyait tükrözik-e a benne található szórványok, vagy inkább az átirat korának hangtörténeti és helyesírástörténeti jegyeit viselik-e magukon. Tovább bonyolítja a kérdést, hogy valójában az átirás korát sem sikerült eddig pontosan meghatározni: Jakubovich

² „II. András király Uros szentmártoni apát kiváló érdemeire való tekintetből összeírja és megerősíti az apátság azon birtokait, melyeket Uros szerzett hagyaték, bírói ítélet, vétel vagy visszaváltás czimén” (PRT. 1: 650).

³ Az adatok forrása: DHA. 1: 26–41.

⁴ Az adatok forrása: DHA. 1: 295–301.

⁵ Az adatok forrása: PRT. 1: 771–787.

⁶ Az adatok forrása: PRT. 1: 640–642, 680–682, 685–686.

szerint a fennmaradt példány az eredeti 1101-ben készült renovatiója (1923: 78–79), Szentpétery 1209 és 1212 közé helyezi az átírás idejét (1938: 168), Györffy viszont a ma ismert változatot 12. századi, de mindenképp 1190 előtt készült hamisítványnak tartja (1969: 208, Gy. 4: 457, DHA. 1: 41). Ezek a vélemények egymástól meglehetősen távoli időpontokat feltételeznek tehát, annyi látszik csupán biztosnak, hogy az alapítólevél fennmaradt példánya a Szent László-féle összeírás és az Albeus-féle összeírás létrejötté között keletkezhetett.

Az interpolált, illetve hamisított oklevelek kapcsán Szőke Melinda számos példát mutatott be arra vonatkozóan, hogy hang- és helyesírás-történeti jegyek segítségével hogyan lehet (még ha nagyon óvatosan is) az iratok kronológiai rétegeit egymástól elhatárolni, azaz az egyes szörványokat korhoz kötni (pl. 2015, 2019, 2021, 2022), a pannonthalmi alapítólevél esetében azonban az ilyen jellegű következtetések azért okoznak jelentős problémát, mert a vizsgálatba bevonható helynévi adatok száma nagyon alacsony: az alapítólevél mindössze 14 helynevet tartalmaz, ezek közül is a magyar hangtörténet számára releváns információval nem rendelkezik a *Monte supra Pannoniam* és a *Piscatores* latin névforma (utóbbinak a névstátusza is bizonytalan), kérdéses továbbá a *Sumigiense* latinizált változat értékelhetősége, és további három szörvány azonosítása, így ezek olvasata is meglehetősen bizonytalan (*Wisetcha, Murin, Curtov*). A Pannonthalmi apátság alapítólevelében így a hang- és helyesírás-történeti elemzésbe csupán nyolc szörvány vonható be.

A pannonthalmi apátság birtokaira vonatkozó oklevelekben a jellegzetes hangtörténeti tendenciákat, illetve azok nyomait vizsgálva a következőket tapasztaljuk: a Szent István korára datált és a Szent László kori iratokban a tövégi magánhangzó a *-t* és a *-d* képző után, vagyis abban a pozícióban, amelyben tipikusan tovább őrződik meg (Abaffy 2003: 322; Katona 2020: 89–90), még minden esetben megtalálható (PA: *Temirdi, Chimudi*, PÖ: *Tumurdi, Himudi, Ruozti, Funoldi, Tordī*), Albeus összeírásában azonban ezek a névadatok már valamennyien véghangzó nélküli formájukban mutatkoznak (*Temurd, Hymud, Rouozd, Tord*), és szintén véghangzó nélkül szerepelnek a 13. század eleji pápai oklevelekben *Tömörd, Fonyód* és *Tard* névadatai (1216: *Temerd, Fonold, Tord*; 1225: *Temerd, Fonold, Tord*, 1232: *Temurd, Fonold, Tord*). Ezekből az iratokból *Himod* neve már hiányzik, *Ravazd* viszont rendre tövégi magánhangzóval szerepel (1216, 1225, 1232: *Ruozti*). A pápai oklevelek adataiban jelentkező nagyfokú hasonlóság vélhetően azzal magyarázható, hogy azonos mintát használtak, vagy pedig a III. Ince által 1216-ban kibocsájtott oklevél szolgált a későbbi pápai dokumentumok megírásának alapjául. A tövéghangzós alakot mutató nevek sorában *Kapolcs* az egyetlen kivétel, amely valamennyi vizsgált iratban véghangzós formában jelenik meg (a PA. még nem tartalmazza, PÖ: *Copulci*, 1216: *Copulcki*, 1225: *Copulchi*, 1232: *Copolchi*, AÖ.: *Copulchv*).

Bár messzemenő következtetéseket nemigen lehet két adatból levonni, a tövéghangzós formák vizsgálata alapján az alapítólevél inkább Szent László összeírásához áll korban közelebb, mint Albeus összeírásához vagy a pápai oklevelekhez. Azt azonban ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy az alapítólevél lejegyzője rendkívül ügyes másoló volt: a megtevéstésig pontosan volt képes utánozni a Szent István korára jellemző császári oklevelek írásmódját (nem véletlen, hogy olyan sokáig tartotta magát az

a meggyőződés, hogy az alapítólevél eredeti példányban maradt fenn), nem elképzelhetően tehát, hogy az írnok a helyneveket is betűhív formában másolta át a két eredeti oklevél összeszerkesztésekor.

A labiális-illabiális megfelelések az előbbiekhöz képest más mintázatot mutatnak. A pannonthalmi alapítólevélben három olyan helynévi adat található, amely érintett a kérdésben⁷: *Füzegy* neve ebben az oklevélben *Fizeg* formában szerepel, és illabiális első szótagi magánhangzókat mutat Szent László összeírásában és a vizsgált 13. század eleji forrásokban is (PÖ: *Fizeg*, 1225, 1232, AÖ: *Fyzegtu*), csupán egy esetben, III. Ince oklevelében találunk labiális magánhangzót ebben a pozícióban (1216: *Fuzigtu*). *Tömörd* névének adatai labialitás szempontjából változatosabbak, a PA-ban és két pápai oklevélben csak illabiális magánhangzót tartalmaznak az adatok (PA, 1216, 1225: *Temerd*), ezzel szemben a PÖ-ben labiálisok szerepelnek a két első szótagban (*Tumurdi*), míg a két későbbi 13. századi forrásban csak a második szótag magánhangzója labiális (1232, AÖ: *Temurd*). Az alapítólevél harmadik itt említendő névadata a *Murin*. Ez az oklevél egyik hapax legomenonként értékelt helyneve, melynek a Somogy megyei vagy a Győr megyei *Mernye*, *Merenye* nevekkel való azonosítására történtek kísérletek (Póczos 2021: 30–32), ezért Erdélyi például az adatot emiatt *Mörény*-nek olvassa (PRT. 1: 83, 146, 318, 564–565, 640). Ezt az azonosítást valamelyest elbizonytalanítja az alapítólevél imént bemutatott másik két adata, amelyek a kérdéses helyeken illabiális magánhangzót tartalmaznak. A *Mernye* helynév nem szerepel a PÖ-ben és az AÖ-ben, a pápai oklevelekben pedig *Merene* formában adatható.

A labiális-illabiális megfelelést tekintve az alapítólevél (legalábbis a két adat alapján) inkább a 13. századi iratokhoz áll közelebb, Szent László összeírása pedig mind ezekkel, mind az alapítólevéllel érdekes szembenállást mutat: a *Tumurdi* forma kapcsán láttuk, hogy a *Tömörd* névnek ez az egyetlen adata, amely az első szótagban labiális tartalmat, és ugyanezt tapasztaljuk *Hegymagas* névvel kapcsolatban is, ez a PÖ-ben ugyanis *Vgmogos* alakban, tehát első szótagi labiálissal jelentkezik, míg a 13. század eleji oklevelekben az első szótag magánhangzója rendre illabiális (1216, 1232: *Higmogos*, 1225: *Hygmogos*, AÖ. *Hegmogos*)⁸, s ugyanígy csak az összeírásban labiális az első magánhangzó a *Tepej* helynévben (PÖ: *Tupej*, 1216, 1225, 1232: *Tepei*, AÖ: *Tepej*). A Szent László kori összeírás adatainak labializáló jellege mögött talán a legjegyző nyelvi hatását lehet sejteni.

5.3. A történeti nyelvkutatás egyéb részlegeiben, a morfológiai és a szókincstörténeti vizsgálatokban (szintén az adatok száma miatt) inkább a többi kortárs dokumentum szórványanyagával együtt szolgálnak forrásként ezek az oklevélcsoportok. A helynevek strukturális változásai ugyanakkor néhány egyedi esetben jól megfigyelhetők az egyes nevek adatsoraiban, pl. *Füzitő* neve a 11. századra datált oklevelekben még

⁷ A *Baluanis* adat *i* betűjének és a *Sumigiense* adat első *i* betűjének hangértéke egyéb problémákat is felvet (hangrendi kiegyenlítődé, latinizálás), ezért ezeket a neveket itt nem tárgyalom (vö. Póczos 2021: 16–18, 22).

⁸ A pannonthalmi alapítólevélben a helynevet ilyen formában nem találjuk, egyes elképzelések szerint a *Wisetcha* adat mögött a *Hegymagas* szláv megfelelőjét kell keresnünk (Kristó 1993: 203, 2000: 19, 20; Piti 1999: 44). Zelliger Erzsébet a név előtagját nem a *hegy* földrajzi közszóból, hanem a régi 'szent' jelentésű *igy ~ ügy* szavunkból magyarázza (1991).

egyrészes formában, *Füzegy*-ként szerepel (PA, PÖ: *Fizeg*), a 13. századi oklevelekben viszont már a kétrészes névváltozatot találjuk (1216: *Fuzigteu*, 1225, 1232, AÖ: *Fy-zegtu*).

5.4. Izgalmas kérdés, hogy a nyelvjárástörténeti vizsgálatok mennyit profitálhatnak az azonos birtokrendszerre vonatkozó oklevélcsoporthoz nyelvi adataiból. A 11. században újonnan alapított egyházi központok ugyanis nagy kiterjedésű birtokadományokat kaptak az uralkodótól, melyeket a későbbi századok során tovább gyarapítottak. Ezek a birtokrendszerek ugyanakkor nem alkottak földrajzilag összefüggő területeket, a különböző apátságok, püspökségek által tulajdonolt helyek elszórtan, egymást átfedő régiókban helyezkedtek el. Az általános gyakorlat az volt, hogy az egyházi központok birtokai a hozzájuk közelebb eső területeken sűrűsödtek (Pannonhalma esetében ez főként Győr, Komárom és Veszprém megyét jelentette), de különböző gazdasági jogok (tized, vám, halászat) kapcsán jóval távolabbi helyeket is adományoztak királyaink (illetve más világi személyek, ld. pl. Sala úr és David dux adományai, Györffy 1977/2013: 283, DHA. 1: 264) az apátságoknak és püspökségeknek. Pannonhalma ilyen módon jutott hozzá Tolna, Somogy és Bodrog megyei birtokokhoz, és részben ezzel is magyarázható, hogy néhány egyszeri előfordulása, tehát továbbélés nélküli helynevünk azonosítására egymástól nagyon távol eső területeken is történt kísérlet (*Murin, Curtov, Kirci*, vö. Póczos 2021: 18–20, 30–32, 2023: 701–706).

A történeti dialektológiai vizsgálatokat az adatállomány nagy földrajzi kiterjedése segítheti, ahogyan az is, hogy az oklevélcsaládba tartozó dokumentumok szórványállománya jórészt ugyanazokra a helyekre vonatkozik. Az elemzést nehezítő tényezők ebben az esetben is egyrészt az adatszám (ugyanarra a vidékre viszonylag kevés számú szórvány vonatkozik), másrészt pedig az oklevelek lejegyzőinek nyelvi befolyása (akár a saját nyelvjárásuk, akár valamiféle normatörekvés hatása).

6. A korai oklevelek nyelvtörténeti vizsgálatának, (újra)értékelésének az elmúlt mintegy másfél évtizedben új módszertana alakult. Az így végzett elemzések számos tanulsággal szolgáltak, ilyen például az, hogy kellő óvatosság mellett a másolatban vagy hamisított formában fennmaradt dokumentumok is rendelkezhetnek a nyelvtörténet számára jelentős forrásértékkel. Egy másik fontos felismerés pedig az, hogy a kevés számú szórványanyagot úgy foghatjuk vallatóra, ha egyrészt alapos mikrofilológiai elemzésnek vetjük alá, másrészt viszont a lehető legszélesebb körben igyekszünk feltárni a más nyelvi elemekkel való kapcsolódásait (névrekonstruktív vizsgálat). Ugyanez igaz a befogadó, adott esetben nem hiteles formában fennmaradt oklevelekre is: az egyes iratok keletkezéstörténetének és filológiai jegyeinek alapos felderítése mellett nagy hangsúlyt szükséges fektetni a teljes oklevélrendszerbe való beágyazottságukra is.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet. Az ómagyar kor. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk. *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 301–351.
- DHA. = Györffy György 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima. I.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Érszegi Géza 1996: Szent István pannonhalmi oklevele. In Takács Imre szerk.: *Mons Sacer I. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Apátság, 47–89.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Györffy György 1969: A magyar egyházszervezés kezdeteiről újabb forráskritikai vizsgálatok alapján. *Az MTA Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 18, 199–225.
- Jakubovich Emil 1923: A tihanyi alapítólevél olvasásához. *Magyar Nyelv* 19, 78–79.
- Katona Csilla 2020: *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. (A Magyar Névtörténeti Kiadványai 51.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kenyhercz Róbert 2016: A középkori oklevelek átírási gyakorlatának nyelvtörténeti vonatkozásai. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 12, 7–44.
- Kovács Éva 2015: *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kristó Gyula 1993: Adatok és szempontok a magyar helynévadás kialakulásához a X–XI. század fordulóján. *Névtani Értesítő* 15, 200–205.
- Kristó Gyula 2000: Magyarország népei Szent István korában. *Századok* 134, 3–44.
- Pelczéder Katalin 2022: *A Bakonybél összeírás mint nyelvtörténeti forrás*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Piti Ferenc 1999. A pécsi püspökség alapítólevele. In Kristó Gyula szerk.: *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged: Szegedi Középkorász Műhely, 92–94.
- Póczos Rita 2021 A Pannonhalmi apátság alapítólevelének nyelv- és névtörténeti forrásértékéhez. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 17, 7–42.
- Póczos Rita 2023: Egyszeri előfordulású birtoknevek a Pannonhalmi apátság összeírásában. *Magyar Nyelvjárások* 61, 697–712.
- PRT. = Erdélyi László – Sörös Pongrácz szerk. 1912–1916: *A pannonhalmi Szent Benedek-rend története 1–12.* Budapest: Szent István Társulat.
- Solymosi László 1996: Albeus mester összeírása és a pannonhalmi apátság tatárjárás előtti birtokállománya. In Takács Imre szerk.: *Mons Sacer I. Pannonhalma 1000 éve*. Pannonhalma: Pannonhalmi Bencés Apátság, 515–526.
- Szentpétery Imre 1938: Szent István király oklevelei. In Serédi Jusztinián szerk.: *Emlékkönyv Szent István halálának 900. évfordulóján II.* Budapest: A Magyar Tudományos Akadémia kiadása, 135–179.
- Szőke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevelének nyelvtörténeti vizsgálata*. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szőke Melinda 2018: A hamis oklevelek a magyar nyelvtörténeti vizsgálatok szemszögéből. *Századok* 152, 419–434.

- Szőke Melinda 2019. Adalékok a Bakonybéli alapítólevél nyelvtörténeti forrásértékéhez. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X.* Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 311–322.
- Szőke Melinda 2021: Szent István Zalavári okleveleiről. *Magyar Nyelvjárások* 59, 27–38.
- Szőke Melinda 2022: A Bakonybéli alapítólevél és a Bakonybéli összeírás kapcsolatáról. *Magyar Nyelvjárások* 60, 5–20.
- Szőke Melinda 2023: Az oklevelek hálózati struktúrái. *Magyar Nyelvjárások* 61, 893–905.
- Zelliger Erzsébet 1991: Milyen magas a *Hegymagas*? *Magyar Nyelv* 87, 77–82.

A NEMEK KIFEJEZÉSÉNEK VÁLTOZÁSAI LUKÁCS EVANGÉLIUMÁNAK 2020-AS FINN FORDÍTÁSÁBAN

PUKÁNSZKY ALEXANDRA

Bevezetés

A világ nyelvei nagy változatosságot mutatnak annak tekintetében, milyen mértékben fejezik ki a beszéd tárgyának nemét. Bizonyos nyelvekben – így az indoeurópai nyelvek jelentős részében – a főnevek nyelvtani nemekbe (genus) sorolódnak. Ez élőlények esetén általában egybeesik a biológiai vagy természetes nemmel (sexus). Ennek oka, hogy ezek a főnevek szemantikailag motiváltak a természetes nem kifejezésére, mivel az fontos meghatározója a jelentésüknek. Azonban nem minden esetben van így, a nyelvtani nem sokszor tekinthető inkább csak tartalom nélküli nyelvtani formának. Az indoeurópai nyelvek egy részében három nyelvtani nem van (pl. német, orosz), míg másokban csak kettő (pl. francia, dán, holland). Bizonyos egzotikus nyelvekben ennél több is előfordul: az ausztrál bennszülöttek által beszélt dyirbal nyelvben négy, az afrikai bantu nyelvek közé tartozó isangu nyelvben pedig öt (Huszár 2009: 33–34; Huszár–Kegyes 2014: 181; H. Varga 2016: 300–301).

A nemek kifejezése a finn nyelvben

Az uráli nyelvcsaládba tartozó nyelvek nem ismerik a nyelvtani nemeket, tehát a nyelv kategóriarendszere nem követeli meg, hogy a beszélő fokozott figyelmet fordítson a nemi megkülönböztetésre. A természetes nemet ugyanakkor grammatikai és lexikai eszközök segítségével lehet kifejezni. Ennek egyik módja az ún. lexikális-természetes nemű szavak használata. Ezek olyan nemspecifikus főnevek, melyek nem tartalmazznak a nemre utaló morfémat, azonban egyértelműen nőnemű vagy hímnemű egyedek jelölésére használatosak. Ezek elsősorban a rokonsági terminusok esetében gyakoriak, a finnben ilyen pl. *nainen* 'nő', *tyttö* 'lány', *äiti* 'anya', *sisar* 'lánytestvér', *mies* 'férfi', *poika* 'fiú', *isä* 'apa', *veli* 'fiútestvér'. Ezek mellett kifejezhető a természetes nem összetételi előtagokkal (pl. *mies|opettaja* 'férfi + tanár', *nais|tarkistaja* 'nő + ellenőr'), összetételi utótagokkal (pl. *laki|mies* 'jog + férfi' = 'ügyvéd', *esi|mies* 'elő + férfi' = 'elnök', *maa|herra* 'föld + úr' = 'helytartó', *tiede|nainen* 'tudomány + nő' = 'tudós nő'), valamint a *-tar/-tär* nőnévképzővel (pl. *kuningatar* 'királyné, királynő', *laulajatar* 'énekesnő') (Huszár 2009: 36; Maticsák 2001: 10; H. Varga 2016: 300–301).

A nemek kifejezésének változásai a finn nyelvben

A társadalmi-kulturális közeg és a nyelv közötti kapcsolat megléte már az 1800-as évek eleje óta ismert. A társadalmi változások és a különböző társadalmi tényezők elsősorban a nyelvek szókészletére hatnak, a társadalmi változások hatásai a szókészlet változásaiban

Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk. 2024: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei* XII. Szeged: Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék, 203–210.

érhetőket. Ugyanakkor a nyelvi változások némileg lassabban követik a társadalmi változásokat, így a korábbi társadalmi berendezkedés lenyomata hosszú ideig megőrződik a nyelvben. A 20. század egyik kiemelkedő jelentőségű változása a nők társadalmi helyzetének átalakulása volt. A 20. század második felében az urbanizáció és a modernizáció, az agrárnépesség arányának visszaesése, valamint az ipari és szolgáltató szektor növekedése a nők magasabb foglalkoztatottságát eredményezte, így jött létre a posztindusztriális társadalmak kétkeresős családmoddellje. Ez együtt járt a nők magasabb képzettségének elérhetővé válásával, valamint megjelent (illetve nőtt) a nők karriercélok iránti igénye is. A különböző fogamzásgátlási módszerek elterjedése lehetővé tette a szülés és az utódgondozás feladatainak és az ezekkel járó szerepvállalásoknak a késleltetését vagy akár elutasítását. Mindemellett a jóléti állam fejlődése és a szociális juttatások rendszere átvette a család szociális biztonságot garantáló funkcióját, a háztartási tevékenységek és a gyermeknevelés társadalmasítása pedig csökkentette a gyermekneveléssel járó terheket. Mindez pedig a nemi szerepek újradefiniálását, a terhek egyenlőbb elosztása felé való elmozdulást is jelentette (Huszár 2009: 97; Rosta–Ádám 2014: 25–37; Tomka 2011: 79, 86–87).

Ezen társadalmi változások, a nemi egyenjogúsági törekvések és a feminista mozgalmak eredményeként egyes országokban már az 1980-as években figyelmet kapott az inkluzív, gendersemleges nyelvhasználatra való törekvés. Ez a szexizmustól mentes, a nemek szempontjából méltányos nyelvhasználatot jelent, melynek célja a biológiai vagy társadalmi nemek szempontjából elfogult, megkülönböztető vagy lealacsonyító szóhasználat kerülése a nemi sztereotípiák csökkentése, a társadalmi változások előmozdítása és a nemek közötti egyenlőség elérése érdekében (Európai Parlament 2018a; Huszár 2009: 97).

A nemsemleges nyelvhasználatra való törekvés több változást is eredményezett a finn nyelvben. Ennek leglátványosabb jele a *-mies* utótagú foglalkozásnevek számának csökkenése. Ez történhetett egyrészt nemsemleges alternatíva használatával (pl. *johtomies* > *johtaja* 'vezető'), az utótag elhagyásával (pl. *poliisimies* > *poliisi* 'rendőr', *pomomies* > *pomo* 'főnök'), vagy női párok létrehozásával (pl. *lakimies* ~ *lakinainen* 'ügyvéd'). Utóbbi azonban napjainkban szintén eltűnt, és férfi és női párok helyett inkább a nemsemleges szavak használata dominál. Az inkluzív nyelvhasználatra való törekvés okozta változásokhoz tartozik még a nemek aszimmetrikus jelölésének csökkenése, mely szintén főleg az utóbbi egy-két évtizedben jellemző. Ezekben az esetekben a nemre utaló elemet nem tartalmazó alakot használják mindkét nemre vonatkozóan (pl. *lääkäri* ~ *naislääkäri* > *lääkäri* 'orvos', *laulaja* ~ *laulajatar* > *laulaja* 'énekes'). Ezekhez a változásokhoz sorolható még az általános hímnemű szavak és kifejezések csökkenése is (pl. *viisaiden miesten komitea* 'bölcsek férfiak tanácsa' > *viisaiden komitea* 'bölcsek tanácsa', *jokamies* 'minden + férfi' = 'mindenki' > *jokainen* 'mindenki') (Engelberg 2018: 17, 86; Európai Parlament 2018b; Matcsák 2001: 10; Niemikorpi 1998: 34–35).

A nemek kifejezésének változásai Lukács evangéliumának finn fordításaiban

Korábbi írásomban (ld. Baksa 2019) ezeket a változásokat vizsgáltam Lukács evangéliumának négy finn fordításában: *Biblia. Se on Coco Pyhä Raamattu Suomexi* (1642), *Vanha kirkkoraamattu* (1776), *Biblia* (1938), *Pyhä Raamattu* (1992). Jelen tanulmányomban ezekhez hozzáveszem Lukács evangéliumának legújabb fordítását (*Uusi testamentti*, 2020), amelyben sok változás figyelhető meg. Ezeknek a bibliafordításoknak a vizsgálata több szempontból is hasznos. Egyfelől nagy időintervallumot fednek le, csaknem 380 év

szövegein vizsgálható a szóhasználat változása. Másfelől hasznos, hogy pontosan ugyanazok a részek vethetők össze, így kizárhatjuk a más kontextusból fakadó eltérő szóhasználatot, így pontosabb képet kaphatunk a lexika változásának tendenciáiról.

Mindazonáltal a bibliafordítások hátránya, hogy meglehetősen merev, konzervatív szövegekről van szó, melyek feltételezhetően lassabban reagálnak a köznyelv változásaira, jobban őrzik az archaikusabb szavakat, így mai szemmel nézve akár elavultnak is tűnhetnek. Például az 1938-as fordítás során azt az elvet tartották szem előtt, hogy a Biblia nyelvezete és stílusa önálló „műfajjá” vált, így fontos a megőrzése. Ez azt eredményezte, hogy sok helyen törekedtek a korábban használt mondatszerkezetek, kifejezések megtartására, annak ellenére, hogy ezek már a fordítás megjelenésekor is archaikusnak számítottak (Lehikoinen–Kiuru 2009: 20–24).

Mindemellett problémát jelentett, hogy az utolsó, 1992-es vizsgált fordítás óta eltelt 30 év során az információs technológiáknak köszönhetően jelentősen felgyorsult a kommunikáció. Ez hozzájárulhatott ahhoz, hogy ebben az időszakban a köznyelv még nagyobb és gyorsabb átalakuláson essen át, melyet szem előtt kellett tartanom az adatbázis értelmezésekor. Ebből a szempontból örömteli a Suomen Piiliseura [Finn Bibliatársaság] friss, 2020-as Újszövetség-fordítása, amely a tizen- és huszonevesek nyelvhasználatához illeszkedő, számukra könnyen érthető fordítást ad.¹ Ezáltal lehetőségem nyílt az addigi eredményeimet kiegészíteni az új fordítás adataival.

1. Féfira utaló utótagok eltűnése

Már az első négy fordítást vizsgálva is megfigyelhető volt a féfira utaló utótagok (-*mies* 'férfi', -*herra* 'úr') számának jelentős csökkenése, elsősorban a foglalkozásnevekben. A 2020-as fordítás a legtöbb helyen igazodott ehhez a tendenciához, általában a nemsemleges alakot használják. Ez egybevág a szakirodalom által is leírt változási tendenciával.

magyar	1642	1776	1938	1992	2020
helytartó	maan herra	maah herra	maah herra	käskynhaltija	käskynhaltija
katona	sota mies	sota mies	sota mies	sota las	sota las
halász	kala mies	kala mies	kala staja	kala staja	kala staja
százados	sada n-pää mies	sada n-pää mies	sada n-pää mies	sada n-pää likkö	sada n-pää likkö
szomszéd	kylä n mies	kylä n mies	naa puri	naa puri	naa puri
munkás	viina mäen mies	pelto mies	viini tarhuri	viljeli jä	viljeli jä ²

1. táblázat. A féfira utaló utótagok eltűnése I.

¹ Forrás: <https://raamattu.fi/ut2020>

² *maan|herra* 'föld-GEN + úr', *maa|herra* 'föld + úr', *käskyn|haltija* 'parancs-GEN + birtokos'; *sota|mies* 'háború + férfi', *sotilas* 'katona' (*sota* 'háború' + *-las* képző); *kala|mies* 'hal + férfi', *kalastaja* 'halász' (*kalastaa* 'halászik' + *-ja* képző); *sadan|pää|mies* 'száz-GEN + fő + férfi', *sadan|pää|likkö* 'száz-GEN + vezető'; *kylä|mies* 'faluk-GEN + férfi', *naapuri* 'szomszéd'; *viina|mäen mies* 'bor + domb-GEN + férfi', *pelto|mies* 'mező + férfi', *viini|tarhuri* 'bor + kertész', *viljelijä* 'termesztő' (*viljellä* 'termeszt' + *-ja* képző).

Ugyanakkor vannak olyan esetek, amikor még az 1992-es fordításban is nemspecifikus szó szerepelt, azonban a 2020-as fordításban már nemsemleges alak áll.

magyar	1642	1776	1938	1992	2020
előjáró	päämies	päämies	esimies	esimies	johtaja
munkás	työmies	työmies	työmies	työmies	työläinen
osztó	jakomies	jakomies	jakomies	jakomies	pesänselvittäjä
vezető	päämies	päämies	hallitusmies	hallitusmies	johtaja ³

2. táblázat. A férfira utaló utótagok eltűnése II.

2. Nőre utaló elemek megjelenése, majd eltűnése

Az első négy fordítás vizsgálatakor szembetűnő volt a női nemre utaló elemek megjelenése, ez egybevág azzal, hogy ezek használata az irodalmi nyelvben a 18. században terjedt el (Häkkinen 2020: 92, 98). A 2020-as fordításban azonban ezek az elemek jellemzően eltűnnek. Ez összhangban van a nemsemleges nyelvhasználatra törekvéssel.

magyar	1642	1776	1938	1992	2020
szolgálóleány	piika	piika	palvelijatar	palvelijatar	palvelija
prófétanő	prophetissa	prophetissa	naisprofeetta	naisprofeetta	profeetta
barátnő	ystävä	ystävä	ystävätär	ystävätär	ystävä
özvegyasszony	leski	leski	leski	leskivaimo	leski ⁴

3. táblázat. A nőre utaló elemek változása

3. A nemre való utalás eltűnése

Már az első négy fordítást vizsgálva is előfordult bizonyos esetekben a szóhasználat nemsemlegessé változása, itt főleg a lexikális-természetes nemű szavak változása figyelhető meg. A 2020-as fordításban ez a tendencia még markánsabbá vált.

³ *pää|mies* 'fő + férfi', *esi|mies* 'elő + férfi', *johtaja* 'vezető' (*johtaa* 'vezet' + *-ja* képző), *työ|mies* 'munka + férfi', *työläinen* 'munkás' (*työ* 'munka' + *-lainen* képző), *jako|mies* 'osztás + férfi', *pesän|selvittäjä* 'vagyonkezelő, a vagyon elosztója' szó szerint 'fészek-GEN + elintéző' (*selvittää* 'tisztáz, elintéz' + *-ja* képző), *hallitus|mies* 'kormány(zat) + férfi'.

⁴ *piika* 'szolgálóleány', *palvelijatar* 'szolgáló' (*palvelija* 'szolgáló' + *-tar* nőnemképző) *prophetissa* 'prófétanő', *nais|profeetta* 'nő + próféta', *ystävä* 'barát', *ystävätär* 'barát + *-tar* nőnemképző', *leski* 'özvegy', *leski|vaimo* 'özvegy + asszony, feleség'.

magyar	1642	1776	1938	1992	2020
leány	tytär	tytär	tytär	jälkeläinen	jälkeläinen
gyilkosság	miestappo	miestappo	murha	murha	murha
kisgyermek	poikainen	poikainen	lapsi	lapsi	lapsi
szomszédasszony	kylänsvaimo	kylänsä vaimo	naapurinainen	naapurin nainen	naapuri
magyar	1642	1776	1938	1992	2020
özvegyasszony	leski vaimo	leskivaimo	leskivaimo	leskivaimo	leski
gyermek, fiú	poika	poika	poika	poika	lapsi
apa, atya	isä	isä	isä	isä	(esi)vanhemmat
testvér	veli	veli	veli	veli	toinen
testvér	veli	veli	veli	veli	perheenjäsen ⁵

4. táblázat. A nemre való utalás eltűnése

4. A nemre való utalás megjelenése, majd eltűnése

Bár ez nem volt jellemző, az első négy fordítást vizsgálva még több esetben előfordult, hogy a szóhasználat a feltételezésekkel ellentétben nem nemsemlegessé, hanem épp ellenkezőleg, nemspecifikussá vált. A 2020-as fordításban ugyanakkor ezek jórészt eltűnnek, és visszatér a nemsemleges szóhasználat.

magyar	1642	1776	1938	1992	2020
atyáik	vanhemmat	isä	isä	isä	esivanhemmat
ellenség	vihollinen	vihollinen	vihollinen	vihamies	vihollinen
vezető	vanhin	vanhin	ensimmäinen	johtomies	kansanjohtaja ⁶

5. táblázat. A nemre való utalás változása

5. Nemspecifikussá váló szavak

Az előző pontban ismertetett példák ellenére a 2020-as fordításban is van két olyan eset, amikor a nemre utalás megjelenése figyelhető meg. Ezek közül az egyik, a *publikaani* > *tullimies* változás következetesen, minden esetben végbemegy. Ez magyarázható a latin eredetű, eredetileg római adószedőt jelentő *publikaani* szó elavulásával.

⁵ *tytär* 'lány(a)', *jälkeläinen* 'leszármazott' (*jälki* + *-lAinen* képző), *mies|tappo* 'férfi + ölés', *murha* 'gyilkosság', *poikainen* 'fiú' (*poika* + *-(i)nen* képző), *lapsi* 'gyerek', *kylänsä|vaimo* 'faluk-Px3Sg + asszony, feleség', *naapuri|nainen* 'szomszéd + asszony, nő', *poika* 'fiú', *isä* 'apa', *vanhemmat* 'szülők', *esi|vanhemmat* 'ősök, felmenők' (*esi* 'elő' + *vanhemmat* 'szülők'), *veli* 'fiú-testvér', *toinen* 'másik', *perheenjäsen* 'család-GEN + tag'.

⁶ *vihollinen* 'ellenfél, ellenség', *viha|mies* 'harag, gyűlölet + férfi', *vanhin* 'öreg-SUPERLAT', *ensimmäinen* 'első', *johto|mies* 'vezetés + férfi', *kansan|johtaja* 'nép-GEN + vezető (*johtaa* 'vezet' + *-jA* képző).'

magyar	1642	1776	1938	1992	2020
vámszedő	publikaani	publikaani	publikaani	publikaani	tullimies
ember	ihminen	ihminen	mies	mies	mies ⁷

6. táblázat. A nemspecifikussá váló szavak

6. „Nemet váltó” szavak

Mindemellett van egy olyan, több alkalommal, különböző fejezetekben is megjelenő, nagyon érdekes példa, ahol „teljes nemváltás” megy végbe, azaz a korábban férfira utaló szót nőre vonatkozó lexikális nemű szó váltja fel: *veli* > *sisar*.

magyar	1642	1776	1938	1992	2020
testvér	veli	veli	veli	veli	sisar ⁸

7. táblázat. A „nemet váltó” szavak

Összefoglalás

Lukács evangéliumának finn fordításait vizsgálva összességében elmondható, hogy a nemsemleges nyelvhasználatra való törekvések nyomokban már az első négy fordítást vizsgálva is azonosíthatók voltak, azonban a 2020-as fordításban már különösen szembeötlők, sokkal markánsabban jelennek meg. Ez egybevág a köznyelv, különösen a nemekre vonatkozó szóhasználat megváltozásának felgyorsulásával is. Mindhárom korábban ismertetett inkluzív nyelvhasználati változási tendencia tetten érhető a fordításokban. Jellegzetes változás a *-mies* utótagú szavak, foglalkozásnevek számának csökkenése (pl. *sotamies* > *sotilas*, *kalamies* > *kalastaja*, *päämies* > *johtaja*, *työmies* > *työläinen*). Emellett a 2020-as fordításban már megfigyelhető a nemek aszimmetrikus jelölésének csökkenése (pl. *palvelija* ~ *palvelijatar* > *palvelija*, *ystävä* ~ *ystävätär* > *ystävä*, *profeetta* ~ *naisprofeetta* > *profeetta*), illetve megjelenik a fordításokban az általános hímnemű szavak csökkenése is (pl. *miestappo* > *murha*).

Az inkluzív bibliafordításoknak több előnye is van. Egyfelől a Biblia célja, hogy mindenkit egyformán megszólítson, ehhez pedig elengedhetetlen, hogy a nők ne legyenek kizárva olyan esetekben, amikor általában az emberekről van szó. Az erősen férfiközpontú szöveg azonban azt sugallhatja, hogy férfiak tekintendők a kereszténység normájának, és ők képezik Isten szeretetének elsődleges tárgyát. Másfelől az inkluzív nyelvhasználatú bibliafordítások – amellett, hogy elősegítik az olvasók széles körének bevonódását – egyes esetekben történelmileg is indokoltak. Bizonyos esetekben az, ami az inkluzivitásra való törekvésnek tűnhet, sokkal inkább tekinthető az eredeti jelentés visszaállításának. Ilyen például a *veljet ja sisaret* 'testvérek [hn] és testvérek [nn]' használata a 2020-as fordításban a korábbi *veljet* 'testvérek [hn]' helyett.⁹ Az eredeti változat

⁷ *publikaani* 'vámszedő', *tulli|mies* 'vám + férfi', *ihminen* 'ember'.

⁸ *veli* 'fiútestvér', *sisar* 'lánytestvér'.

⁹ Mehän tiedämme, te Jumalalle rakkaat veljet, että hän on teidät valinnut (1992) // Veljet ja sisaret, te, joita Jumala rakastaa! Me tiedämme, että teidät on valittu (2020) 'Mivel tudjuk, Istentől szeretett testvéreink, hogy választottak vagytok' (Pál első levele a thesszalonikaiaiakhoz 1:4).

alapjául szolgáló görög nyelvben ugyanis vannak nyelvtani nemek, és az ezekhez kapcsolódó ragozási szabályok alapján, ha a társaságban van legalább egy férfi, a hímnem használatos a társaság egészére. Így az eredeti görög szövegben szereplő szó a gyülekezet egészére, férfiakra és nőkre egyaránt utalt, a 2020-as fordítás pedig ezt akarta átadni, újra láthatóvá téve a nőket (Lehtipuu 2021a: 10–17; Lehtipuu 2021b: 138–142).

Ez alapján a 2020-as fordítás tulajdonképpen nem semlegesebb a nemek szempontjából, mint a korábbi fordítások, inkább pontosabb, mivel láthatóvá teszi a nőket ott, ahol a férfiközpontú nyelvhasználat eredményeképp eltűntek, ám eredetileg ott voltak és jelenlétük történetileg indokolt. Épp ezért az inkluzív bibliafordítások vallásos támogatói gyakran preferálják a „nemsemleges” jelző helyett a „nemileg pontos” kifejezést, kiemelve, hogy az inkluzív nyelvhasználat nem függ össze azzal, mit gondolnak a hagyományos nemi szerepekről, mindössze az eredeti jelentés legpontosabb közvetítéséről van szó. Ez az inkluzivitás jelentheti a nemsemleges szóhasználatot (pl. a vizsgált fordításokban is megtalálható *isä* > *vanhemmat* változást), de megjelenhet nőkre is kiterjesztett nemspecifikus szóhasználat által is (pl. *isä* 'apa' > *isät ja äidit* 'apa és anya'). Utóbbi megoldás, azaz a nőkre is kiterjesztett nemspecifikus szóhasználat felveti ugyanakkor az exkluzivitás problémáját a nembináris személyekkel szemben. A társadalmi nemek sokféleségének szempontjából tehát a teljesen nemsemleges nyelvhasználat lenne kívánatos.

A férfiközpontú nyelvhasználat továbbá csökkenthető azzal is, hogy a nemet csak azokban az esetekben jelöljük, ahol van jelentősége és releváns a narratíva szempontjából. Ugyanakkor ebben az esetben felmerülhet a kérdés, hogy ki dönti el, hogyan dönthető el, mikor releváns a nem megjelenése (Lehtipuu 2021a: 10–17; Lehtipuu 2021b: 138–142).

Azt, hogy ezek a változások milyen mértékben és hogyan jelennek meg a hétköznapi nyelvhasználatban és a beszélt nyelv változásai milyen viszonyban vannak a bibliafordítások váltoásaival, későbbi vizsgálatok tárgya lehet.

Források

Biblia. Se on Coco Pyhä Raamattu Suomexi. Stockholm, 1642.

Biblia. Turku, 1776.

Kirkkoraamattu. Suomen Pipliaseura, Mikkeli, 1938.

Pyhä Raamattu. Suomen Pipliaseura, Mikkeli, 1992.

Uusi testamentti. Suomen Pipliaseura, 2020.

Biblia. Magyar Bibliatársulat. Budapest, 2014.

Hivatkozások

Baksa Alexandra 2019: A nemek kifejezése Lukács evangéliumának finn fordításaiban. *Folia Uralica Debreceniensia* 26, 5–16.

Engelberg, Mila 2018: *Miehiä ja naisihmisiä – suomen kielen seksismi ja sen purkamisen*. (Tasa-arvoasiain neuvottelukunnan julkaisuja 18.) Helsinki.

- Európai Parlament 2018a: *A nemek szempontjából semleges nyelvhasználat az Európai Parlamentben*. https://www.europarl.europa.eu/cmsdata/187101/GNL_Guidelines_HU-original.pdf
- Európai Unió Tanácsa 2018b: *Osallistava viestinä neuvoston pääsihteeristöstä*. https://www.consilium.europa.eu/media/49063/2021_058_accessibility-inclusivecommunication-in-the-gsc_fi_acces.pdf
- Häkkinen, Kaisa 2020: Jeesuksen muorista Stadin friidun. Naisten nimitykset suomen kirjakielessä. In Holopainen, Sampsa – Kuokkala, Juha – Saarikivi, Janne – Virtanen, Susanna toim.: *Ёмас сымың нәкве вөртур этност самың патум. Scripta miscellanea in honorem Ulla-Maija Forsberg*. Helsinki: Suomalais-Ugri-laisen Seuran Toimituksia – Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 275, 89–102.
- Huszár Ágnes 2009: *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta Kiadó.
- Huszár Ágnes – Kegyes Erika 2014: Átváltva vagy nem. *Alkalmazott Nyelvészeti Közlemények* IX/2, 179–195.
- Lehikoinen, Laila – Kiuru, Silva 2009: *Kirjasuomen kehitys*. Helsinki: Helsingin yliopiston Suomen kielen laitos.
- Lehtipuu, Outi 2021a: Raamattu muuttuvassa ajassa: miten huomioida erilaiset lukijat Raamatun käännöksessä. In Mäkinen, Aulikki toim.: *Tulevaisuuden sanat: Kirkko kolmannella vuosituhanella*. Helsinki: Kirjapaja, 10–22.
- Lehtipuu, Outi 2021b: Veljet vai veljet ja sisaret? Inklusiivisten raamatunkäännösten haasteet ja mahdollisuudet. *Teologinen Aikakauskirja* 126/2, 135–151.
- Maticsák Sándor 2001: A nemek hiánya a magyarban és a finnben. In *Specimina Fennica* 10. Szombathely: Kaukovertailuja 3, 85–101.
- Niemikorpi, Antero 1998: Suurifrekvenssinen mies. In Heikkinen, Vesa – Mantila, Harri – Varis, Markku toim.: *Tuppisuinen mies. Kirjoitelmia sukupuolesta, kielestä ja kulttuurista*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 32–48.
- Rosta Andrea – Ádám Szilvia 2014: *Női élethelyzetek*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Tomka Béla 2009: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Budapest: Osiris Kiadó.
- H. Varga Márta 2016: A „nem” (sexus, genus) fogalma. *Nyelvtudományi Közlemények* 112, 299–322.

TÖRTÉNETI VÁLTOZÁSFOLYAMATOK ERDÉLY KÉT RÉGIÓJÁNAK TELEPÜLÉSNEVEIBEN*

RÁCZ ANITA

1. Bevezetés

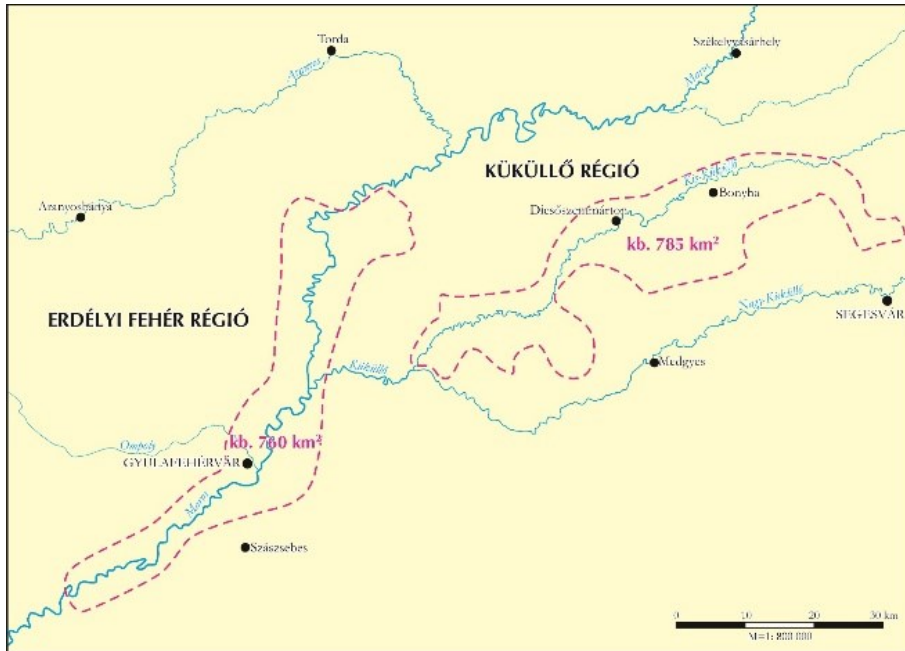
A 20. század elejétől megindult tudományos igényű helynévtörténeti vizsgálatok alapjául – a honfoglalást követő nyelvi-etnikai és településtörténeti viszonyok feltárásának céljával – a teljes Kárpát-medence helynévanyaga szolgált. E korszakban Melich János (1925–1929) és Kniezsa István (1938) munkái meghatározó jelentőségűek. A kutatások során azonban egyre inkább világossá vált, hogy kisebb, de megfelelően gazdag névanyaggal rendelkező területi egységek névrendszerei szemantikai, morfológiai, strukturális jellemzőiket tekintve sajátos képet mutathatnak, jellemző névmintázattal rendelkezhetnek. Egy térség névmintázatának, nyelvi-onomasztikai térszerkezetének azt a komplex képet tekinthetjük, amelyet az ottani névállomány tudományos vizsgálata révén felvázolhatunk. Egy-egy jól körülhatárolt, nagyobb térségre vonatkozó vizsgálatok csak a legutóbbi évtizedekben születtek. Ezek egy része nagyobb közigazgatási egységeket, vármegyényi területet tárgyal (pl. a kora középkori Győr, Bodrog, Borsod, Abaúj, Bars, Bihar, Ugocsa vármegye ómagyar kori névanyagát elemző munkák: Bényei–Pethő 1998; Póczos 2001; Tóth V. 2001; Rác A. 2005; Kocán 2017). Az utóbbi évtizedekben elvégzett néhány átfogó helynévvizsgálat eredménye (Ditrói 2017; Hoffmann 2017a, 2017b, 2019a, 2019b) azonban rávilágított arra, hogy a Kárpát-medence (korai) ómagyar kori nyelvi térszerkezetének vizsgálatát a megtelepülést befolyásoló természeti földrajzi egységek keretében célszerű elvégezni. A névrendszerekben mutatkozó jellemző eltérések (a jellegzetes névalkotási minták) és az ezek alapján körvonalazódó jelenséghatárok ugyanis – a nyelven kívüli meghatározó körülmények közül a területiség szempontját előtérbe helyezve – sokkal inkább kapcsolhatók a természeti földrajzi, vízrajzi és domborzati sajátosságokhoz, a természetes táji tagoltsághoz, mint a mesterségesen létrehozott területi egységekhez. Tanulmányomban arra vállalkozom, hogy a fentiek figyelembevételével a lehetőség szabta szűk terjedelmi keretben két kisebb térség korai ómagyar kori névmintázatát mutassam be vázlatosan.

2. A Maros és a Kis-Küküllő vidéke

Az alábbiakban bemutatott névmintázat-vizsgálathoz általam kiválasztott két térség Dél-Erdélyben a Maros és a Kis-Küküllő völgye. E két régió a nyugat–keleti irányból szomszédos Erdélyi Fehér vármegye alsó részén, illetve Küküllő vármegyéjében fekszik.¹

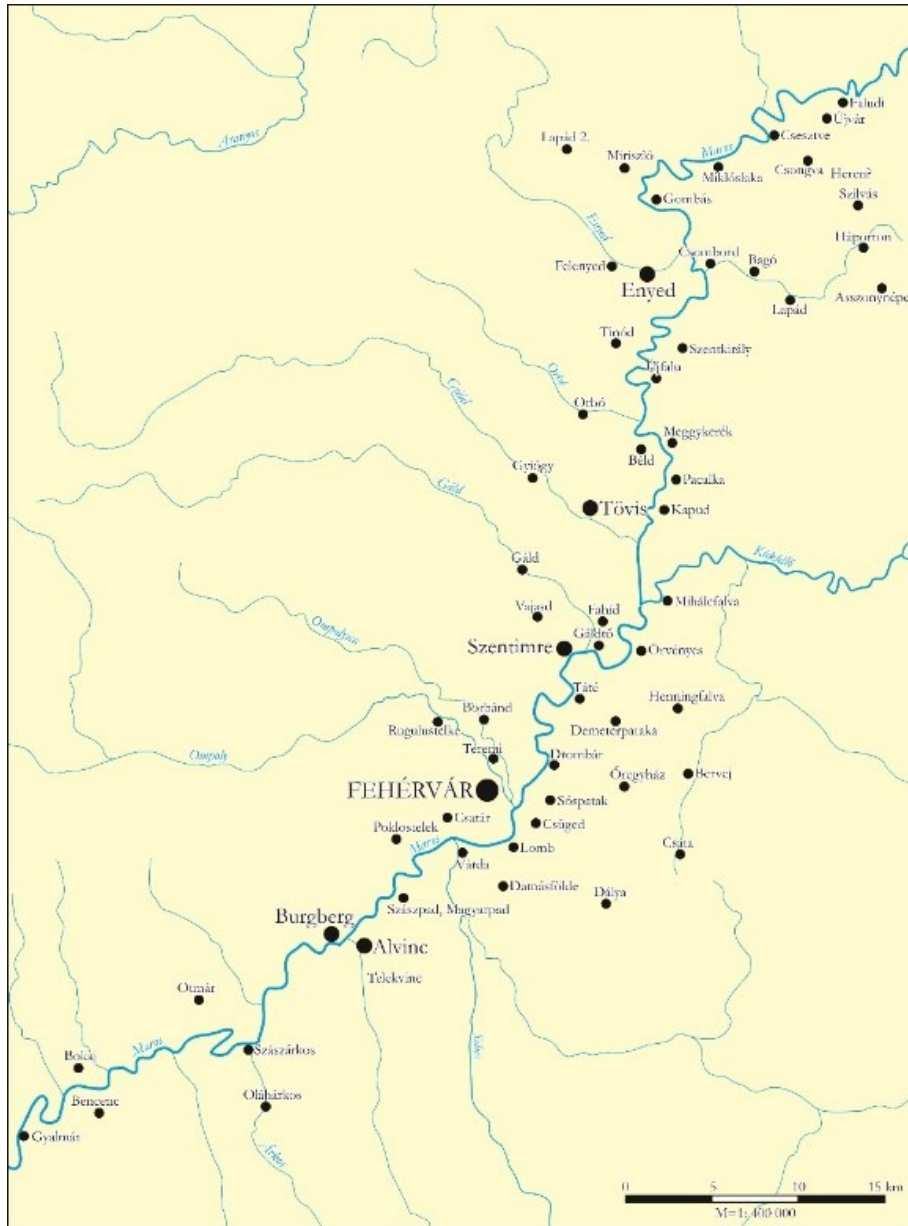
* A tanulmány a HUN–REN–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ A térképeket Nagy Béla kartográfus készítette.

1. térkép. A Maros mente (EF) és a Kis-Küküllő mente (Kü) régió területe

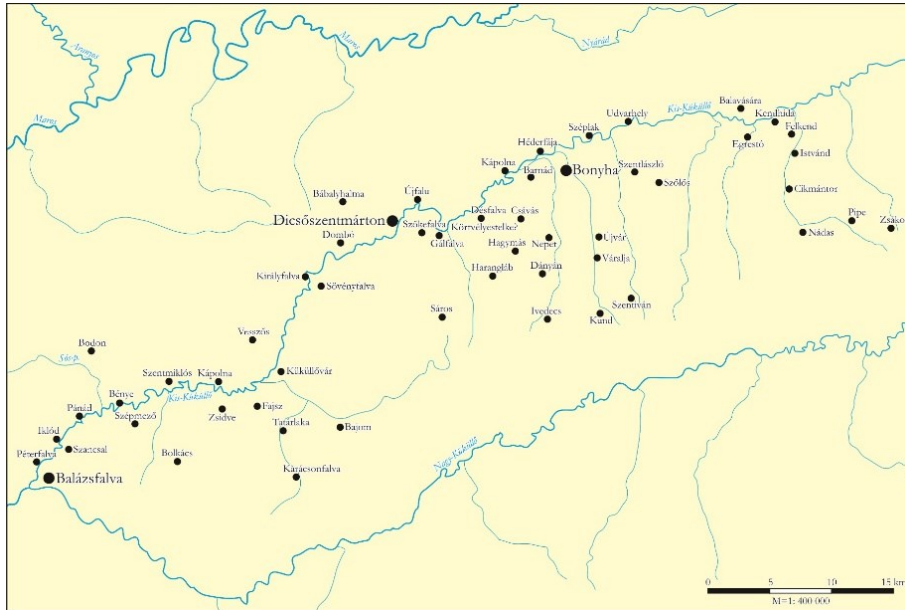
Erdélyi Fehér vármegye a Maros és az Olt vízrendszerének területéhez tartozott. A későbbi alsó részének központi folyója a **Maros**, amely útja során a megye északi határánál folyik, azután dél–délnyugatra fordulva szeli át Erdélyi Fehér vármegye alsó részét. Vizsgálatom tárgyául ez utóbbi szakaszának medencéjében fekvő települések megnevezéseit jelöltem ki.

2. térkép. A Maros völgye régió településnevei

A Marost folyása mentén végig síkvidék kíséri, amely északi irányból a megye legjelentősebb településéig, Fehérvár (később Gyulafehérvár) környékéig a jobb parton húzódik szélesebb sávban, itt a bal parthoz közelebb kezdődik a dombvidék; míg Fehérvártól délre inkább a bal parton meghatározó a síkvidéki jelleg, a jobb parthoz pedig közelebb húzódik a hegyvidék. Fehérvártól északra a Maros jobb és bal partján az enyhén

tagolt dombság jellemző, ettől délre a hasonló domborzat inkább csak a bal partot jellemzi, a jobb part mentén tagolt alacsony középhegység, illetve középhegység jellegű a táj (vö. Gy. 2: 97–129; Iczkovits 1939: 3–4).

3. térkép. A Kis-Küküllő völgye régió településnevei

Erdélyi Fehér vármegye alsó részével kelet felől szomszédos a területét tekintve jóval kisebb Küküllő vármegye, amely a **Küküllő** folyó két forráságának medencéjében fekszik. A Nagy-Küküllő jórészt a megye déli határán folyik, a Kis-Küküllő pedig K–Ny-i irányban a vármegye középső részén haladva választja a megyét egy északi és egy déli félre. Az általam vizsgált térség a **Kis-Küküllő** mellékének a Küküllő vármegyei szakaszára eső településeit foglalja magába. A folyónak ezen ágát számos, a korai ómagyar korból közvetlenül vagy településnevek, mikronevek által megőrizve, áttételesen adathozható vízfolyás táplálta (Egres, Harangláb pataka, Hagymás, Dombó pataka, Sós-patak). A terület domborzata jellemzően 500 méter körüli, zömében bükkerdővel borított hegyekkel tagolt.

3. Település(nev)ek feltűnése a régiókban

A vizsgálat során mindenekelőtt azt érdemes szemügyre venni, hogy a fentebb bemutatott két régió településnevei milyen számban és időbeli eloszlásban jelennek meg a forrásokban. A Maros és a Kis-Küküllő völgyi térség régióinak településszáma nem mutat jelentős különbséget (64 : 55), a településnevek száma azonban kissé magasabb a Maros völgyi települések esetében (85 : 73). Területére nézve a két régió szinte azonos méretű (760 : 785 km²). Az e régiókban fekvő települések elnevezései – Erdély egyébként is ismert gyér korai adatolását is tükrözve – ugyan nem alkotnak gazdag névanyagot,

névkorpuszuk mérete azonban a vizsgált időszak második felére lehetővé teszi a régiók saját névrendszereinek, névmintázatainak a megrajzolását és összevetését.

E gyenge adatoltaságú terület települései egészen a 13. sz. közepéig alig-alig bukkannak fel az írott forrásokban. Az alábbi ábra az egyes negyedszázadokban adatolható településnevek számát mutatja.

	11/3.	11/4.	12/1.	12/2.	12/3.	12/4.	13/1.	13/2.	13/3.	13/4.	14/1.	14/2.
Maros völgyi régió	1	1	1	1	1	5	9	15	31	51	56	66
Kis-Küküllő régió						2	2	3	7	10	42	59

1. ábra. A Maros és a Kis-Küküllő menti régiók településneveinek felbukkanása a korai ómagyar korban

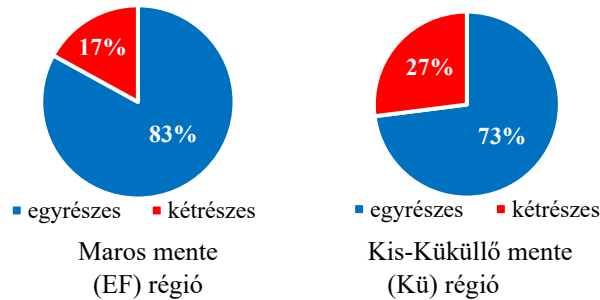
A Maros és a Kis-Küküllő völgyének két régióját összehasonlítva megállapítható, hogy a Maros völgyi települések neve korábban és nagyobb számban bukkant fel a forrásokban, mint a Kis-Küküllő vidékéről származóké.

A két régióból egészen a 12. század közepéig csupán *Újvár* (*Chron saec. XIV. [1068-ra]: *Novo Castro*, 1177/1202–1203/1337: *Výuuar*, Gy. 2: 189) nevét említik az oklevelek, s a 12. század végén is csak a következő településekről tudósítanak az adatok: Erdélyi Fehér vármegyéből *Asszonynépe* (1177/1202–1203/1337: *Ascen nepe*, Gy. 2: 131), *Háporton* ([1177]/1202–1203/1337: *Parpurcum* [ɔ: *Harpurtum*], 1332–1336/Pp. Reg.: *Hapurtun*, Gy. 2: 164), *Heren* (1177/1202–1203/1337: *Heren*, Gy. 2: 165) és *Lapád* (1177/1202–1203/1337: *Lapad*, Gy. 2: 171); Küküllő vármegyéből *Küküllővár* (1177/1202–1203/1337: *Cuculiensis castrum*, Gy. 3: 556) és *Bodon* (1177/1202–1203/1337: *Bodon*, Gy. 3: 548). A Maros-völgyi területen a 13. század elején a forrásokban meglévő településnevek – s így az általuk jelölt települések – száma a század végére csaknem hatszorosára nő, ez a korszak az új elnevezések felbukkanásának csúcsideje. A 14. század elejétől újabb településnevek, ezzel együtt újabb települések egyre kisebb számban tűnnek fel. A Kis-Küküllő völgyében azonban éppen ez az időszak jellemezhető a település- és településnév-gyarapodás legerőteljesebb korszakaként. A 13. századot jellemző szórványos névmegjelenés után a településnevek száma a 14. század elején hirtelen megugrik, s még a század közepén is jelentős az először felbukkanó elnevezések aránya. A nevek feltűnésének fenti üteméből nagyon óvatosan talán a Maros völgyi, Erdélyi Fehér megyei régió korábban induló és egyenletesebb ütemű megtelepedésére következtethetünk, bár emögött az adatok jelentkezésének véletlenszerűsége is meghúzódhat.

4. A településnevek szerkezeti sajátosságai a két régióban

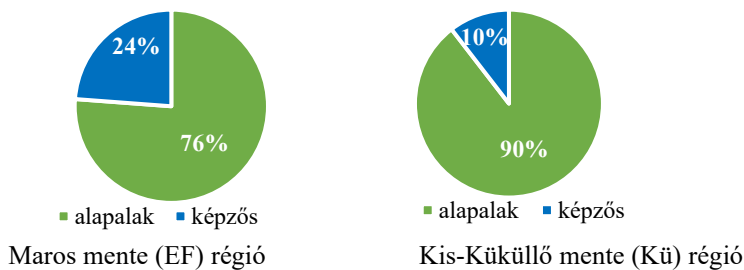
A helynévrendszer területhez köthető különbségei, az ún. névmintázatok, a nyelvi-onomasztikai térszerkezet jól megragadható a településnevek szerkezeti sajátosságaiban, mint a nevekben elsődlegesen megmutatkozó nyelvi tulajdonságokban. Az

egyes regionális részrendszerek különböző képet mutathatnak az egy- és kétrészes elnevezések arányaiban, illetve a közöttük felfedezhető összefüggésekben és kapcsolataikban. A továbbiakban ezeket a sajátosságokat mutatom be, a vizsgálat során az összevethetőség érdekében minden esetben a százalékos arányokat veszem figyelembe.

2. ábra. A Maros és a Kis-Küküllő menti régiók egy- és kétrészes neveinek megoszlása a korai ómagyar kor végén

A két régió névállománya az egy- és kétrészes településnevek arányát tekintve nem mutat igazán jelentős eltérést abban a tekintetben, hogy mindkét térség névkincsében az egyrészes elnevezések vannak döntő fölényben (2. ábra), s azon belül mindkét régióban az alapalakban álló elnevezések túlsúlya jellemző a képzővel létrehozott nevekkel szemben.

3. ábra. A Maros és a Kis-Küküllő menti régiók egyrészes neveinek szerkezeti megoszlása a korai ómagyar kor végén

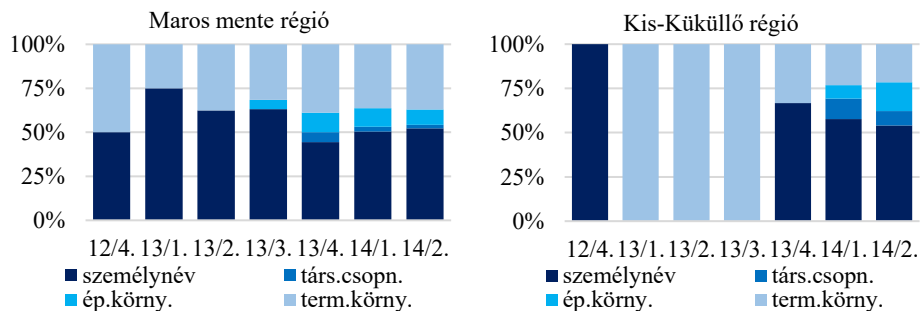
Am eltér a két névrendszer abban, hogy a morfológiai szerkesztéssel alakult nevek a Maros menti régióban népszerűbbek. Itt az egyrészes nevek egynegyed része (24%) jött létre ily módon változtatás képzőhasználatával, de a *-d* túlnyomó (60%-os) előfordulásával pl. *Csombord* (1220/1550: *Chumburd*, Gy. 2: 138); *Kapud* (1264: *Cupud*, Gy. 2: 168); *Tinód* (1274>1340: *Tynod*, Gy. 2: 187) stb. A Kis-Küküllő mentén a képzett nevek aránya csupán 10%, amelyeket mindössze két képzővel, közülük az *-s* nagyobb arányú alkalmazásával pl. *Hagymás* ([1270–1272]>1372: *Hagmas* al. nom. Desfolua, Gy. 3: 551, 553); *Nádas* (1301/1560/XVIII.: *Nadas*, Gy. 3: 558); *Sáros* (1322: *Sarus*, Gy. 3: 559) hoztak létre. A nem túl gyakori névalkotói eljárás ellenére tehát a két régióban felhasznált képzők névmintázati eltérést mutatnak, ugyanis amíg a Maros menti régióban

egyértelműen a *-d* képző szerepe jelentősebb, addig a Kis-Küküllő mentén az *-s* névalakító szerepe erőteljesebb.

E ponton érdemes felidézni – egyelőre minden kommentár nélkül – azt a klasszikus történeti helynévtipológia által inkább csak intuitív módon megfogalmazott, de az utóbbi időkben a relatív kronológiai vizsgálatok által tényszerűen igazolt megállapítást, amely szerint az egy- és kétrészes településnevek közül az egyrészes elnevezések jóval archaikusabbnak tekinthetők, mint a kétrészesek, azaz a magyar helynévrendszer korábbi alakulását rétegéhez tartoznak.

5. Az egyrészes nevek szemantikai struktúrája

A településneveknek egy újabb, funkcionális szempontú vizsgálata, amelynek során a településnevek szemantikai tartalma áll a középpontban, ugyancsak fontos információval szolgálhat egy adott névrendszer leírásához. Az alábbi diagramokon a két régió – a fentebb említettek alapján – archaikusabb, egyrészes településneveiben megmutatkozó szemantikai tartalom százalékos megoszlását láthatjuk.

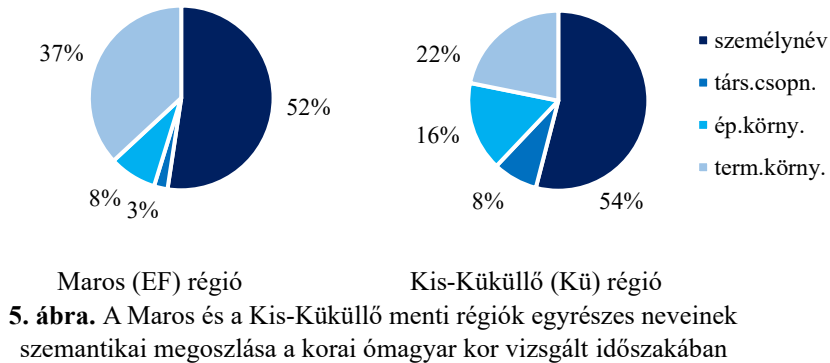
4. ábra. Az egyrészes nevek szemantikai típusainak megoszlása a vizsgált régiókban

Az egyes régiók területén létrejött településnevekben a jelentéstartalom vizsgálatakor is jól látható névmintázatbeli eltérések rajzolódnak ki. A névelőfordulások alapján (4. ábra) kronológiai szempontból figyelemre méltó az a körülmény, hogy amíg a magyar helynévadás egyik legősibb névtípusát képviselő személynévi eredetű, birtoklásra utaló településnevek megjelenése a Kis-Küküllő régióban csak a 13. század végétől adatolható (egyetlen kivétel a 12. sz. végén a *Bodon* név), addig a Maros régióban már egy századdal korábbi időszaktól, a 12. század végétől folyamatosan és jelentős arányban (a 14. sz. utolsó negyedének kivételével minimum 50%-kal) vannak jelen a névkincsben.

Másfelől az egyrészes nevek szemantikai típusainak összarányait vizsgálva (5. ábra) megállapítható, hogy a két régióban a korai ómagyar korban szinte azonos arányban – az elnevezések több mint felében – személynév jelenti a településnév alapját. Az összes többi altípus arányaiban azonban eltérések figyelhetők meg. A szűkebb értelemben szintén humán környezetre utaló ún. társadalmi csoportnevekkel (törzsnév, népnév, foglalkozásnév) létrehozott elnevezésekkel együtt – amelyeket ugyancsak a régi helynévtípusok közé sorolhatunk – e nevek aránya a Kis-Küküllő mentén (Kü) nagyobb (62%)

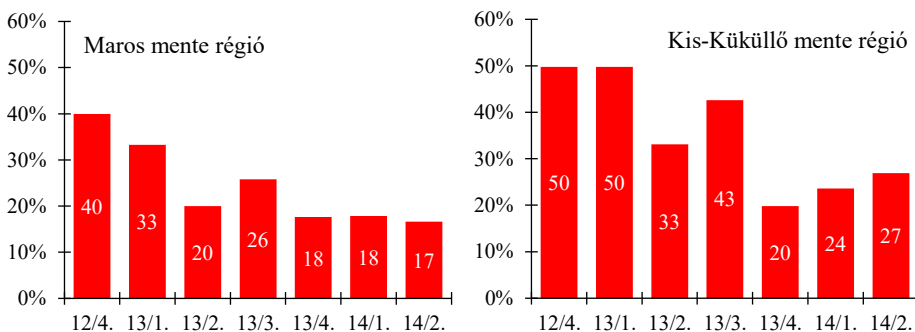
: 55%), csakúgy, mint a tágabban még ide sorolható, az ember által épített környezet motiválta településneveké (16% : 8%).

A Maros régióban a természeti környezet jelentett jelentősebb névadási motivációt, itt az egyrészes nevek több mint egyharmada (37%) ehhez a szemantikai névréteghez tartozik, míg ugyanez a jelentésbeli névtípus a Kis-Küküllő régió egyrészes névállományának csupán az alig több mint egy ötödét (22%) teszi ki.

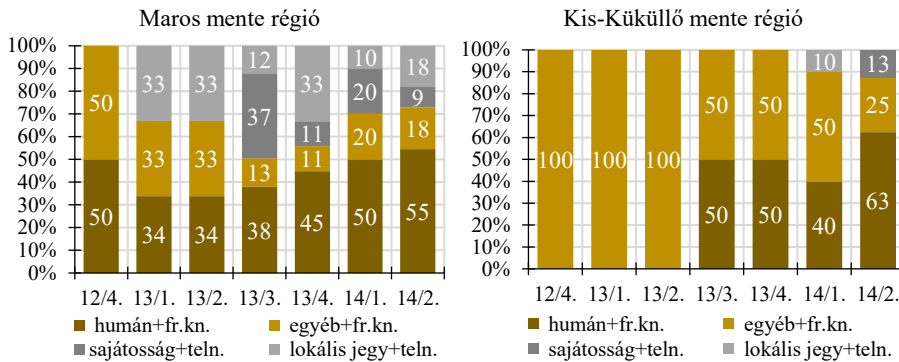
Településtörténeti szempontból figyelemre méltó még a régiókban a 13. sz. közepétől – nem nagy számban – feltűnő idegen eredetű településnevek csoportja, amelyek ugyancsak az egyrészes nevek közé tartoznak. Ezek a Maros régióban német (német: Nota [XIII.] 1241: *Weissenburg*, 1248/1265/1310/1359/1421: *Burgberg*, 1345: *Birnbäum*, 1417: *Luprettal*, 1313: *Lotrid*), a Kis-Küküllő régióban egyetlen kivétellel német (német: *Nota [XIII] 1241: *Kümelburg*, 1309/Cod.: *Boneti* < *Bones(dorf)*>, illetve szláv: 1319>1413/1414: *Zsidve*, 1347: *Dombó*) eredetű elnevezések, amelyek kétségtelenül betelepülő idegen nyelvű népességet jeleznek.

6. A kétrészes nevek mint újabb névréteg

6. ábra. A kétrészes nevek megoszlása a vizsgált régiókban

A névmintázatok eltéréseit a továbbiakban a kétrészes településnevekre vonatkozóan is megvizsgálhatjuk. Amint arról fentebb már szó esett, az egyrészes struktúrájú településnevek összességében archaikusabbnak tekinthetők, amelyekhez képest a kétrészes településnevek újabb névtípust képviselnek. A kétrészes névréteg a két régió közül arányát tekintve némileg nagyobb mértékű jelenlétet mutat a Kis-Küküllő régióban (ez 10%-nyi eltérés, ahogyan a 2. ábrán látható). A kétrészes nevek felépítését, szerkezeti típusait megvizsgálva azonban ennél is jelentősebb eltérés figyelhető meg a két régió névállományában (7. ábra).

7. ábra. A kétrészes nevek típusainak megoszlása a bővítmények és az alaptagok jellege alapján

A Maros mente régiónak a 13. század második felétől felszaporodó, így a tendenciák vizsgálatára is alkalmas adatai között a földrajzi köznévi utótaggal álló nevek a kétrészes nevek felét-kétharmad részét adják. Ezekhez az utótagokhoz főképpen személynevek kapcsolódtak előtagként (*Damászfölde, Henningfalva, Regulustelke* stb.), s e nevek aránya gyarapodik a korszakban. A meglévő településnevekből másodlagosan kialakult, lokális viszonyra utaló jelzői névrésszel megalkotott elnevezések (*Al-, Középvinc, Felgyiogy, Felenyed*) aránya a korai ómagyar korban hullámmónak látszik: legerősebb jelenlétükkel a 13. században számolhatunk, amikor a kétrészes nevek egyharmad része ebbe a szemantikai típusba tartozott. A 13. század második felétől bukkantak fel a forrásokban azok az elnevezések, amelyekben valamilyen sajátosságjelölő szerepű (személynévi és népnévi eredetű) jelző kapcsolódott korábban már létező településnevekhez. Ezek a nevek településosztódások eredményeként jöhettek létre (*Magyarpad, Szászpád, Oláhárkos, Szászárkos*), vagy a gyakori (esetleg fontos denotatív jelentésű) alpnévvel jelölt denotátum egyértelműbb identifikálásának szándékával alkothatták meg őket (*Köncsedújvár, Gyulafehérvár*). Részvételi arányuk a névkorpusz vizsgált rétegében erősen hullámozó, 10–35% között mozog.

Ezzel szemben egészen sajátos képet mutat a Kis-Küküllő régióban található kétrészes nevek szerkezeti típusainak összetétele: a földrajzi köznévi második névrésszel álló elnevezések (*Désfalva, Széplak, Borsjakabháza, Körtvélyestelke, Újvár* stb.) a korai ómagyar kor végéig lényegében egyeduralkodók. A régió kétrészes településneveiben a földrajzi köznévhöz – a statisztikailag értékelhető korszakokban – nagyjából fele-fele

arányban járulnak személyt jelölő (*Királyfalva, Kétkezűpéterháza, Pétermesterfalva, Tártárfalva* stb.), illetve más sajátosságot kifejező (*Széplak, Újfalú, Sövényfalva* stb.) jelzők. A 14. században csupán 10% körüli arányban vannak jelen azok a nevek, amelyeket a már korábban is létező településnevek felhasználásával hoztak létre a névalkotók (*Bőszörményszancsal, Magyarszancsal, Felkend*). Mivel a másodlagos településnevek kialakulását többnyire külső társadalmi mozzanatok motiválják, úgy tűnik, ilyenfajta társadalmi változásoknak a készítő hatása a korszak második felében jóval erősebb lehetett a Maros menti régióban.

7. A településnevek változásfolyamata

Egy terület névrendszerét története során mennyiségi szempontból kétféle folyamat formálja, amelyeket a névadás pragmatikai oldaláról is meg lehet közelíteni. A névrendszer alakulásában a településnevek számának időbeli növekedése, gyarapodása mellett ellentétes irányú változás, az elnevezések eltűnése is előfordul. Mindkét irányú változási folyamat mögött kereshetők nyelven kívüli és nyelvi okok. Az elnevezések száma nemcsak új települések létrejöttével gyarapodhatott, hanem olyan, nyelvtől függetlenül zajló folyamatok, történeti változások nyelvi lecsapódásaként is, mint amilyenek például a településosztódások. Az így létrejött új településeket vagy településrészeket az eredeti anyatelepülés nevének felhasználásával nevezték meg a névadók. Ugyanakkor születhettek új elnevezések a települések meglévő neve mellé párhuzamos használatú névvariánsként, szinonimaként is anélkül, hogy a korábban használt névalak az enyészeté lett volna. A településnevek bármelyike azonban, ahogyan keletkezett, úgy el is tűnhetett, ki is kophatott a használatból. A néveltűnések mögött gyakran ugyancsak nyelven kívüli, főképpen történeti körülmények (településpusztulás, birtokosváltás, lakosságcsere stb.) álltak, így e változások az egyes települések történetének megismerése nélkül aligha magyarázhatók meg. Emellett a változást természetesen belső, nyelvi okok is indukálhatták, mint például a névadási modelleknek vagy másképpen a névdivatnak a megváltozása, amelynek következtében egy újabb névtípus jelenik meg, vagy válik a korábbinál gyakoribbá, s ez a folyamat az egyes meglévő elnevezések módosulását is eredményezheti. A változási folyamat során a régi és az új típusú név párhuzamos alkalmazását követően idővel eltűnhet a régi, és kizárólagos használatba kerülhet az újabb nyelvi mintáknak megfelelő elnevezés.

A továbbiakban magukban a névformákban bekövetkező változásokat tekintem át, ennek három típusát szemügyre véve: a névvariánsok a névalak nyelvi alakjának némi módosulásával jönnek létre, a névdifferenciálódás a településosztódás nyelvi kísérő jelensége, míg a névcseré során a korábbi nevet egy teljesen eltérő motivációjú név váltja fel.

A névvariánsok létrejötte a Maros mente régiót nem igazán jellemzi: a települések 11%-át érintve a nevek 8%-a jött létre e folyamat eredményeként (*Várda ~ Várada, Enyed ~ Felenyed, Gyíogy ~ Felgyíogy, Vinc ~ Alvinc, Újvár ~ Köncsedújvár, Sahttelek ~ Sahttelke, Borbantina ~ Borbánd*).

Településosztódás a vizsgált régió területén a korai ómagyar korban két településnél figyelhető meg (*Pad > Száspad, Magyarpad; Árkos > Oláhárkos, Szászárkos*). Ez a változás a régió településeinek 3%-át érintette, s az itteni településnevek mindössze

5%-ának létrejöttében játszott szerepet, ami még kevésbé jelentős arány, mint a névvariánsoké.

A régió területén fekvő településeknek a korai ómagyar kori forrásokban feltűnő újabb elnevezései között azonban már viszonylag nagy számban találhatók névcserével létrejötték. Ez a folyamat a 14. század közepéig a települések 17%-át érintette, s a vidék településneveinek 13%-a ennek eredményeként alakult ki. Csak átmeneti idejű névcserét mutat a német telepések által létrehozott nevek feltűnése: *Csata* > *Birnbaum*, illetve egy patrocíniumi név megjelenése: *Telekvinc* > *Máriamagdolna*. Jelentős társadalmi változásokra utalhat a 14. században 9 település esetében feltűnő és a régi nevet felváltó új névforma: *Lotrid* > *Bervej*; *Perec* > *Bagó*; *Regulustelke* > *Ompoly*; *Germánd* > *Meggykerék*; *Gyomord* > *Szentimre*; *Kend* > *Újfalva*; *Rátka* > *Tövis*; *Középvinc* > *Mihálc*; *Sahttelek* > *Bencenc*.

A Maros mente régióhoz képest a Kis-Küküllő mentén (Kü) meghatározott terület településnév-változása eltérő képet mutat. A meglévő településnevek mellé névvariánsok ugyancsak a 14. században bukkannak fel nagyobb számban (*Magyarszancsal* ~ *Szancsaltelke*, *Kétkezűpéterháza* ~ *Pétermesterfalva* ~ *Péterfalva*, *Zsidó* ~ *Zsidve*, *Küküllővár* ~ *Küküllő* ~ *Kümelburg*, *Sövény* ~ *Sövényfalva*, *Dicsőszentmárton* ~ *Szentmárton*, *Körtvélyestelke* ~ *Körtvélytelke*, *Hagymás* ~ *Hagymásfő*, **Kend* ~ *Felkend*).

A településnevek által tükrözött településosztódás jelensége ezt a területet szinte egyáltalán nem érinti, ez a településtörténeti változás a régióban csupán egy település (*Szancsal* > *Böszörményszancsal*, *Magyarszancsal*) korai történetében következett be, s eredményezett differenciált elnevezéseket. Mindez azt jelenti, hogy e változás a régióban a 14. század közepéig a települések 2%-át érintve az elnevezések 3%-át hozta létre.

Az újonnan feltűnő elnevezések létrehozásához a különböző szemléleten alapuló nevek cseréje ebben a régióban kevésbé produktív módon a települések 9%-át érintve járul hozzá, a településneveknek a 7%-a alakult ki e folyamat eredményeképpen. *Désfalva* nevét csak átmenetileg váltotta fel a *Hagymás* ~ *Hagymásfő* megnevezés, ahogyan a *Magyarszancsal* > *Borsjakabháza* esetében is történt. Végleges változás ment végbe az *Apátvölgye* > *Iklód*, *Boneti* > *Bajom*, *Mócs* > *Babályhalma* településnevek esetében.

	Maros mente	Kis-Küküllő mente
összes	64 település, 85 név	55 település, 73 név
variáció	7 település (11%), 7 név (8%)	9 település (16%), 11 név (15%)
differenciálódás	2 település (3%), 4 név (5%)	1 település (2%), 2 név (3%)
csere	11 település (17%), 11 név (13%)	5 település (9%), 5 név (7%)

8. ábra. A településnevek változástípusai az egyes régiókban

A nevek változásában tehát a Maros-völgyi területen a névcserének jóval nagyobb, a Kis-Küküllő völgyében a névvariációnak volt nagyobb szerepe. Ezek a névrendszerbeli változási folyamatok egyúttal a régiók intenzív népességi és társadalmi változásaira is utalhatnak. A névcserék nagyobb száma a Maros menti régióban ugyanazt

a nagyobb fokú változékonyságot jelzi, amit korábban ugyanitt a kétrészes nevek körében a másodlagos nevek gyakoriságával kapcsolatban is megemlítettünk.

A két vizsgált régió településnév-korpuszának fentebb megrajzolt kronológiai viszonyait, strukturális és szemantikai névmintázati eltéréseit figyelembe véve úgy vélem, hogy nagy óvatossággal bár, de felvethető a Maros mente településnévanyagának némileg archaikusabb jellege, ami a két térség betelepülésének kronológiai viszonyaira is rámutathat. Az archaikusabb névrendszert a korai ómagyar kor vége felé azonban nagyobb fokú változékonyság is jellemzi egyúttal.

Hivatkozások

- Bényei Ágnes – Pethő Gergely 1998: *Az Árpád-kori Győr vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. (A Magyar Névtár Kiadványai 2.) Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Ditrói Eszter 2017: *Helynévrendszerek modellalapú vizsgálata. A helynévminták összevető analízise statisztikai megközelítésben*. (A Magyar Névtár Kiadványai 40.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Gy. = Györffy György 1963–1998: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza 1–4*. Budapest: Akadémiai.
- Hoffmann István 2017a: Víznevek és településnevek etnikumtörténeti tanulságai. *Történeti Földrajzi Közlemények* 5: 47–61.
- Hoffmann István 2017b: A Bakonyalja etnikai viszonyai a honfoglalást követő évszázadokban. In Hajba Renáta – Tóth Péter – Vörös Ferenc szerk.: „...ahogy a csillag megy az égen...” *Köszöntő kötet Molnár Zoltán tiszteletére*. Szombathely: Savaia University Press. 137–150.
- Hoffmann István 2019a: Magyar–szláv helynévmintázatok az ómagyar kori Bakonyalján. *Magyar Nyelvjárások* 57: 5–29.
- Hoffmann István 2019b: Ómagyar kori helynévmintázatok a Zsitva völgyében. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 15: 49–88.
- Iczkovits Emma 1939: *Az erdélyi Fehér megye a középkorban*. (Település- és népiségtörténeti értekezések 2.) Budapest: Sylvester Nyomda. 3–4
- Kocán Béla 2017: *Helynévtörténeti vizsgálatok a régi Ugocsa megyében*. (A Magyar Névtár Kiadványai 44.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Knieszsa István 1938: Magyarország népei a XI.-ik században. In Serédi Jusztinián szerk.: *Emlékkönyv Szent István király halálának kilencszázadik évfordulóján I–III*. Budapest: Szent István Társulat. II, 365–472.
- Melich János 1925–1929: *A honfoglaláskori Magyarország*. Budapest: Akadémiai.
- Póczos Rita 2001: *Az Árpád-kori Borsod és Bodrog vármegye településneveinek nyelvészeti elemzése*. (A Magyar Névtár Kiadványai 5.) Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Rácz Anita 2005: *A régi Bihar vármegye településneveinek nyelvészeti vizsgálata*. (A Magyar Névtár Kiadványai 9.) Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.
- Tóth Valéria 2001: *Névrendszertani vizsgálatok a korai ómagyar korban. Abaúj és Bars vármegye*. (A Magyar Névtár Kiadványai 6.) Debrecen: Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

A SZENT ISTVÁN-KORI HAMIS OKLEVELEK HELYESÍRÁSI ARCULATA*

SZÓKE MELINDA

1. A Szent István neve alatt fennmaradt tíz oklevél közül jelenleg hatról vélekednek úgy a diplomatika szakemberei, hogy nem az oklevélen feltüntetett időpontban, azaz nem Szent István korában, hanem csak évszázadokkal később keletkezett. A Pécsváradi, a két Zalavári, illetőleg a Bakonybéli hamis alapítólevelek történeti szempontból egy oklevélcsoportba tartoznak. Ebből kiindulva együttes nyelvtörténeti vizsgálatuk is indokoltnak tűnik. A négy oklevél három Szent István-i bencés apátság alapításához kapcsolódik. Nem egy időben keletkeztek, de a köztük lévő tárgyi és személyi kapcsolat révén olyan egyező pontokat találhatunk az oklevelekben, amelyek segíthetik az elemzésüket (vö. Szentpétery 1930: 255). Az említett oklevelek egy csoportba tartozásának indokaként azt is szokás még megemlítenünk, hogy egyéb források mellett valószínűleg mindegyik megírásához felhasználták az ugyancsak Szent Istvánhoz köthető Pannonhalmi oklevelet is. A másik két hamis oklevél, a Nyitrai és a Ravennai jóval későbbi hamisítványok, csak a 17. században keletkeztek, így ezek elemzésétől eltekintek (mindehhez vö. Szentpétery 1930: 36; Kristó 1999: 60–61; Solymosi 2006: 193–195; Thoroczkay 2002: 256–257, 2009, 2016).

Az okleveleket a következőképpen datálhatjuk. A Pécsváradi oklevél: +1015/+1158 [1220 k.]/1323/1403/PR. (DHA. 1: 63), a Zalavári oklevelek: +1019 [14. sz. eleje]/+1328/1347/1370 és +1024 [14. sz. közepe]/+1339/1350 (DHA. 1: 86, 98), a Bakonybéli oklevél: +1037 [1240 k.]/+1246/1330 (DHA. 1: 113). Az oklevelekben az 1015, 1019 és 1024, illetve az 1037-es évek szerepelnek. A Pécsváradi és a Bakonybéli okleveleket a 13. században, a Zalavári okleveleket pedig a 14. században írták, azaz hamisították. Ezek a hamis oklevelek sem maradtak fenn eredetiben: többszörös átiratban őrződtek csak meg a 14. (vö. Bakonybéli, két Zalavári oklevél), illetve a 15. századból (vö. Pécsváradi oklevél).

2. A Pécsváradi alapítólevélben 41 falu (*villa*) adományozásáról van szó. A falvak mintegy fele határainak leírásával együtt szerepel, ezért mintegy 140 helymegjelölést¹ találunk a latin szövegben. A birtokok jelentős része az apátság közvetlen környezetében, Pécsvárad, illetve Babarc környékén helyezkedik el Baranya megyében. De a távolabbiak többsége is Baranya vármegyében található, csak néhány lokalizálható Tolna (*Zumba, Zaczard, Sholad*), Veszprém (*Hagmasker*), Pilis (*Neuýg*) vagy

* A publikáció a HUN-REN-DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

¹ Helymegjelölésen összefoglalóan a helyneveket, illetve a hely (alkalmi) körülírását vagy nem tulajdonnévi megjelölését értem (vö. Szentgyörgyi 2009: 63).

Bodrog (*Ylsan*) megyébe, illetve kettőnek (*Fonsol*, *Chomur*) bizonytalan a lokalizálása (DHA. 1: 72–80).

A zalavári apátság két Szent István korára visszahamisított oklevele több ponton megegyezik, illetve kiegészíti egymást, de jelentős mértékben különböznek is egymástól. Ugyanakkor egyik oklevél sem utal a másikra. Az 1024. évi oklevél tehát nem megerősíti az 1019. évit: a két oklevélben egyaránt feltűnő adományok úgy szerepelnek ugyanis az 1024. évi oklevélben, mintha ezeknek az adományoknak, illetve említéseknek nem lenne előzménye, más oldalról pedig az 1019. évi iratban szereplő javak egy részéről egyáltalán nem szól az öt évvel későbbre datált oklevél. Ezek a körülmények meglehetősen gyanússá teszik az okleveleket (Karácsonyi 1891: 107).

Az 1019. évi oklevélben 68, az 1024. évi oklevélben pedig 38 helymegjelölés szerepel. Az adományok túlnyomó többsége – ahogyan az általában jellemző volt – az apátság közelében, Zala megyében található, csak néhány adomány való a szomszédos Vas (*Razna*), Veszprém (*Dewecher*, *Koruntal*) és Somogy (*Fyzegeh*, *Chorgow*, *Myrenja*, *Bulchew*), illetve a távolabbi Tolna (*Modacha*), Pest (*Schepel*) és Csongrád (*Zenthadrianmartjir*) megyéből (DHA. 1: 91–92).

A ma ismert Bakonybéli alapítólevélben 34 helymegjelölés található. Az oklevélben szereplő nyolc birtok közül három (*Cuppan*, *Pannauad*, *Ocol*) Veszprém, további három (*Arpas*, *Quiar*, *Nuul*) Győr, egy-egy pedig Vas (*Mogos*) és Zala (*Poloznuk*) megyében volt. Az oklevél tanúsága szerint az apátság alapításkor kapott vámhelyei és halászhelyei pedig többnyire távolabbi megyékben, például Hont és Csongrád megyében voltak (DHA. 1: 101–102).

Ezek az oklevelek nyelvileg bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek lévén speciális módszertani elvek mentén tárhatók csak fel. Bizonytalan a forrásértékük egyrészt abból a szempontból, hogy nem egyértelmű, a bennük szereplő helyneveket mikorra datálhatjuk: csak a hamisítások idejére vagy esetleg már korábbra is (névtörténeti forrásérték). A hamis oklevelek kiállításához korábban kiadott okleveleket használtak fel forrásként. Olykor a mintaoklevelek között tarthatjuk számon a hamis oklevelek hiteles (11. századi) változatát is. Ennek megfelelően a hamisítás koránál korábbi névtörténeti forrásértékkel rendelkező nevek esetében további nehézséget okoz a lejegyzési módjuk kronológiai jellemzőinek a meghatározása: a hiteles oklevél névformáját megtartva, vagy a hamisítás korának szokásához igazítva írták le a neveket a hamis oklevélben (nyelvtörténeti forrásérték). A vizsgált négy hamis oklevél ráadásul nem maradt fenn 13. és 14. századi eredeti állapotában, csak többszörös átiratban, amely körülmény még tovább növeli a lehetséges kronológiai rétegek számát. Az átirás, a többszörös átirás a hamis oklevelek általános jegyének tartható: az átirással ugyanis az átiró szavatolja az átirat oklevél hitelét, másrészt pedig az átirás azonnal elfedi a hamis oklevél külső ismertetőjegyeit, amelyek esetleg első ránézésre gyanúba keverhetnék az oklevelet. A hamis iratok tulajdonosai ezért vélhetően igyekeztek minél hamarabb ilyen módon hitelt adni az okleveleknek (mindehhez vö. Szőke 2015: 16).

3. A hamis oklevelek szórványainak hang- és helyesírás-történeti értékelése a többszörös rétegzettség miatt meglehetősen bizonytalan. Ez a bizonytalanság egyrészt a keletkezési körülményekből adódik. A hamisítás során forrásként használtak korábban kiállított okleveleket. Az ezekből való másolás során ennek köszönhetően kerülhettek be a hamisítványokba archaikus alakok. Ráadásul a másolás során a tévesztés lehetősége is

fennáll, így ez is bizonytalanná teheti a helynevek értékelését. A hamisítás tényének ilyen módon való elfedése is fontos törekvése lehetett a koholt iratot kiállítatóknak. A fennmaradási körülmények még tovább bonyolítják az oklevelek nyelvi státuszát. A többszörös átírás eredményeként nemcsak azt kell szem előtt tartanunk, hogy a hamisítás kora mellett a mintaként használt oklevelek kora is beszivároghatott a hamisítványokba, hanem az oklevelek lejegyzési módjában az átírás(ok) korának a lenyomata is természetesen jelen lehet.

A bizonytalan kronológiai státuszú oklevelek tulajdonképpen részben amiatt szorultak sokáig háttérbe a nyelvtörténeti kutatásokban, mert elterjedt az a nézet, hogy hang- és helyesírás-történeti kérdések megválaszolására csak kevésbé alkalmasak (vö. Hoffmann 2020: 386). Kniezsa István például azt mondja ezekről az oklevelekről, hogy „a hamis oklevelek [...] kétes értékűek, mert adataikat csak hozzávetőlegesen lehet megállapítani, másrészt a hamisító mindig archaizál (régi oklevelek alapján), s így adatai a hamisított korra is, a hamisítás korára is megbízhatatlanok” (1928: 190). Az *Ó-magyar olvasókönyv* szerzőpárosa pedig a kései hamisítványok kapcsán (amelyek nem a feltűntetett keltezéssel egyidőben, hanem később keletkeztek) egyenesen azt mondja, hogy „leghelyesebb, ha nyelvtörténeti szempontból figyelmen kívül hagyjuk” őket. Ehhez ugyanakkor azt is hozzáteszik, hogy a nyelvtörténet tudománya az oklevéltan „segédtudománya” lehet abban az értelemben, hogy „a szörványok helyesírásából vagy egyéb nyelvtörténeti sajátágaiból kikövetkeztetheti az oklevél-hamisítás korát” (Jakubovich–Pais 1929: XXV). Korábbi munkáimban én magam igyekeztem ugyan az oklevelek egy-egy helynevének forrásértékét helyesírás-történeti és hangtörténeti szempontból is meghatározni, de ezek a próbálkozások sokszor akadályokba ütköztek. Ugyanakkor a tövégi magánhangzós helynevek kronológiai jellemzői például viszonylag nagy bizonyossággal meghatározhatók (Szőke 2020).

A korábban elmondott körülmények mellett az egyes helynevek ilyenfajta értékelése a legtöbb esetben azért sem vezet megbízható eredményekhez, mert latin betűs írásbeliségünk korai időszakában az egyes hangok jelölése kapcsán tulajdonképpen pusztán kizárólagossá nem váló szokásokról, tendenciákról beszélhetünk, szabályokról semmiképp (Kniezsa 1928: 189, 1952: 14; vö. Korompay 2003: 281–284, 2018: 83–85). Azt is régóta tudjuk továbbá ehhez kapcsolódóan, hogy „nincs egyetlen-egy emlékünknél sem, amelynek minden hangra kiterjedő következetes és egységes jelölésmódja volna”, vannak azonban olyan irányelvek, illetve szabályszerűségek, amelyek egy-egy korszakot vagy nyelvemléket mégiscsak jellemeznek (Kniezsa 1928: 189).

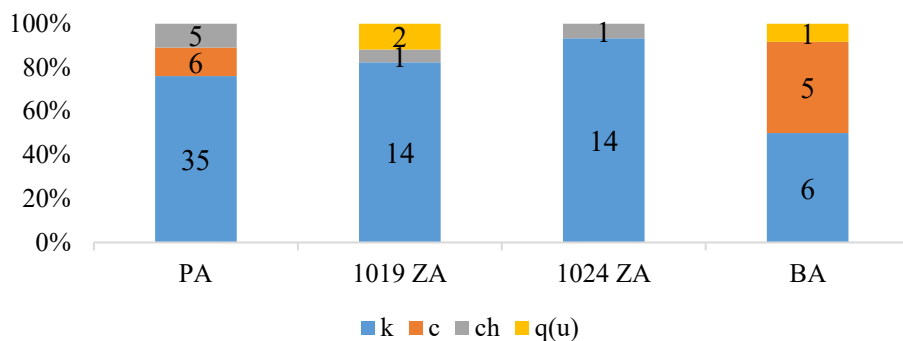
4. Jelenlegi tanulmányomban éppen ezért a Szent István korára visszahamisított oklevelek helyesírását elsősorban nem a kronológiai rétegzettségük feltárásának a szándékával elemzem. Legalábbis nem abban az értelemben, hogy egy-egy név forrásértékének ilyen szempontú meghatározására törekednék. A hangjelölési jellegzetességek vizsgálata során egy egységként tekintek a hamis oklevelekre azt kutatva, hogy meghatározhatók-e olyan tendenciák, amelyek általánosságban jellemzik az okleveleket. Természetesen nem arról van szó, hogy az oklevelek magyar nyelvű elemeit együttesen kezelve kívánom a hiteles oklevél korára vagy a hamisítás korára vonatkoztatni, ez ugyanis módszertani szempontból egyértelműen kifogásolható (vö. Szőke 2015: 22). Mivel ez a vizsgálat nem az egyes nevekre fókuszál külön-külön, így legfeljebb csak azt állapíthatjuk meg, hogy az oklevél egésze, a helynevek együttese a hamis oklevél hiteles

változatának (ha volt ilyen egyáltalán) a korához (a 11. századhoz) vagy a hamisításéhoz (13. és 14. századhoz), esetleg az átiratok korához (14–15. századhoz) áll-e közelebb. Amellett, hogy a négy nyelvemlék (a Pécsváradi, a Bakonybéli és a két Zalavári oklevél) hangjelölési szokásait megismerjük, a hamis oklevelek általános természetét illetően is fontos információkkal gazdagodhatunk azáltal, ha a négy oklevelet összevetjük egymással. Ugyancsak gyümölcsöző lehet a hamis oklevelek további (hiteles és bizonytalan státuszú) oklevelek helyesírásának tükrében való értékelése.

Ebben a kérdésben csak a helynevekre fókuszálok, a vizsgálatba nem vontam be a személyneveket. A személynevek száma egyébként is elhanyagolható a helynevekéhez képest: csak az oklevéladáshoz kapcsolódó személyek neveire korlátozódik. A Bakonybéli oklevél végén például az ország öt előjáróját említik a nevükkel együtt: +1037: existentibus Vngarie primatibus: *Dominico* archyepiscopo, *Modesto* episcopo, *Vrzo*, *Chuncio*, *Thomoyno* comitibus (DHA. 1: 119). A latin és latinizált helynévi alakokat (pl. +1015: Esztergom: *Strigoniensis*, Kalocsa: *Colocensis*) ugyancsak kizártam az elemzésemből, véleményem szerint ezeknek ugyanis nincs relevanciája a magyar helyesírástörténet szempontjából. Ahogyan alapvetően a mintakövetés befolyásolta azt, hogy milyen típusú helyeknek írták le latinul vagy latinizálva a nevét (Hoffmann 2004: 16–20), a norma a latin névformák lejegyzését is irányíthatta.

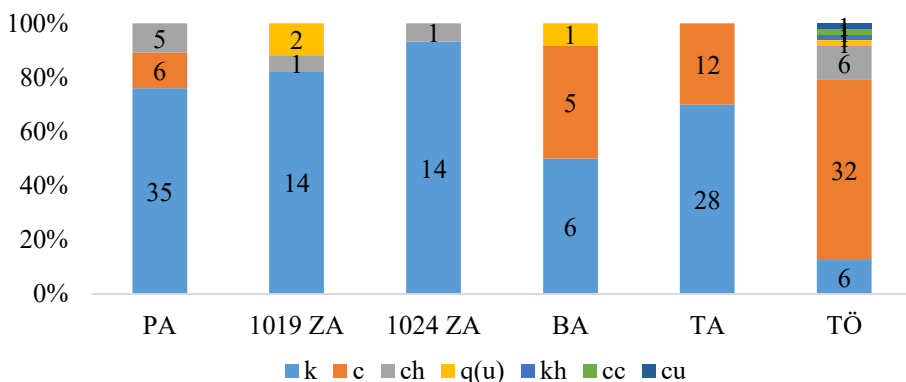
5. Nyilvánvalóan azoknak a hangoknak a jelölésével érdemes e helyütt foglalkozni, amelyeket jellemzően több betűvel írtak, így (esetleg koronként eltérő) változatos képet mutat a lejegyzésük. Ebből a szempontból kiindulópontnak bizonyulnak a [k], az [sz], a [c] és a [cs] mássalhangzók. Ezek közül itt csak a [k] hanggal foglalkozom, az [sz], a [c] és a [cs] hangok jelölésére ugyanis olyan kevés adatot találunk a vizsgált oklevelekben, hogy a rájuk alkalmazott helyesírási megoldásokat nem tudjuk ezúttal tágabb összefüggésrendszerbe helyezni.

A [k] hangnak több jele van mindegyik oklevélben, de nem ugyanazok a betűk töltik be ezt a szerepet: a Pécsváradiiban a *k*, a *c* és a *ch* (pl. Ravaszlyuk: *Rowozluk*, Árok: *Aruc*, Dályok: *Daluch*); az 1019. évi Zalaváriban a *k*, a *ch* és a *q(u)* (pl. Kustán: *Kustan*, Páka: *Pacha*, Büki: *Byqui*); az 1024. évi Zalaváriban a *k* és a *ch* (pl. Barnak: *Bornuk*, Páka: *Pacha*); a Bakonybéliiben pedig a *k*, a *c* és a *q(u)* (pl. Paloznak: *Poloznuk*, Bakony: *Bocon*, Kajár: *Quiar*). A betűk közül a *k* az, amelyik mindegyik oklevélben előfordul, sőt, ez az a jelölésmód, amely a leggyakoribb ebben a szerepkörben: a Pécsváradi oklevélben (PA) 76%-os (35), az 1019. évi Zalavári oklevélben (ZA) 82%-os (14), az 1024. éviben 93%-os (14), a Bakonybéli oklevélben (BA) pedig 50%-os (6) az előfordulása. Ebben a hangértékben a második leggyakoribb a *c* jel, ez azonban csak a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevélben fordul elő: az előbbiben 6 (13%), az utóbbiban pedig 5 (42%) adatot találunk rá (l. 1. ábra).

1. ábra. A [k] hang jelei a hamis oklevelekben

5.1. A következőkben két hiteles és eredetiben fennmaradt 11. és 13. századi oklevél [k] hangjait vizsgáljuk meg azzal a céllal, hogy meghatározzuk a Szent István-kori hamis oklevelek jelölésmódjának kronológiai sajátosságait, vagyis azt, hogy a 11. századi réteghez vagy a hamisítás korához köthetők-e inkább. Tihanyi alapítólevélben (TA, 1055) a [k] hangot a *k* és a *c* betűk jelölik a helynevekben (pl. Fok: *Fuk*, Kolon: *Culun*, DHA. 1: 150, 151), és ugyanúgy a *k* a gyakoribb, mint a vizsgált hamis oklevelekben. A 13. század (a hamisítás kora) jelölésmódjához megnézve a Tihanyi összeírást (TÖ, 1211) ugyanakkor azt találjuk, hogy a többféle jel (*c*, *k*, *kh*, *ch*, *cc*, *qu*, *cu*) között a *c* emelkedik ki a gyakoriságával (32 adat, 67%, pl. Szakadat: *Zacadat*, Fok: *Foc*, Árok-szeg: *Aroczeg* stb., Kovács É. 2015: 26, 27, 35). A *k* és a *ch* jel aránya megegyezik az oklevélben (6-6 adat, 12,5%), a többire 1-1 példát találunk csak (l. 2. ábra).

2. ábra. A [k] hang jelei a Tihanyi alapítólevélben és a Tihanyi összeírásban

Ebből azonban nem vonhatjuk le azt a következtetést, hogy a [k] hang jelölésmódját illetően a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevelek – amelyekben a [k] jeleként a *k* és a *c* egyaránt feltűnik – a 11. századi szokásokhoz állnak közelebb. Már csak azért sem,

mert a 13. században, amikor a hamisítványokat lejegyezték, ugyanúgy a *k* jel hangsúlyos szerepét feltételezhetjük, mint a hiteles Szent István-kori oklevelek évszázadában. Úgy tűnik, hogy a *c* betűk arányának 12. századtól megfigyelhető fokozatos növekedése a 13. század közepéig tart, ekkor adja át a helyét újra a *k* jelölésnek (Kniezsa 1952: 20). A Tihanyi összeírásban ennek a jelenségnek a nyomát láthatjuk. Ez az oklevél a *c* jelek túlnyomó többségét tekintve az 1193. évi Székesfehérvári keresztesek javainak megerősítő oklevelével és a szintén 12. század végi Halotti Beszéddel (1170 k./1192–1195 k.) mutat rokon sajátosságokat (vö. Tóth V. 2021: 18).

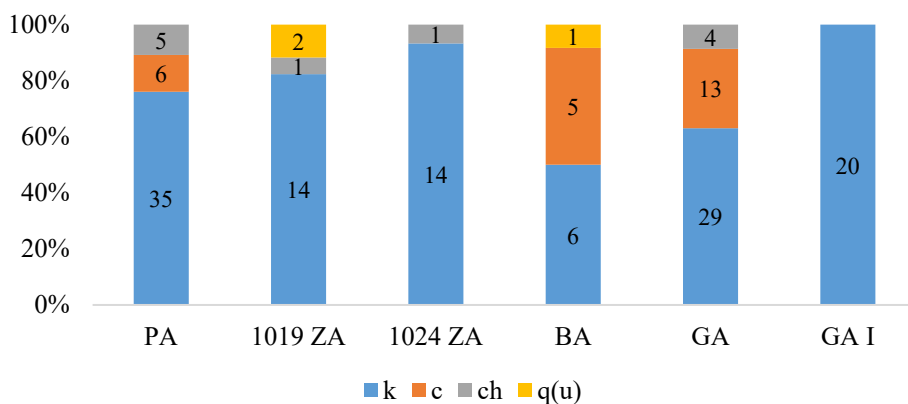
A *k* betű a 14. század végére válhatott a [k] hang kizárólagos jelévé (Kniezsa 1952: 36). Ez az időszak éppen a hamis Pécsváradi és a Bakonybéli oklevél átírásának a korára, valamint a két Zalavári oklevél keletkezésének és átírásának korára esik. Részben talán erre vezethető vissza az, hogy a Zalavári oklevelekben nagyobb arányban fordul elő a *k* betű (82% és 93%), szemben a 13. században íródott hamis Pécsváradi és Bakonybéli oklevél 76% és 50%-os arányával.

A *k* jel hangsúlyosabb használata mellett abban is különböznek a Zalavári oklevelek a másik két oklevélétől, hogy ezekben egyáltalán nem fordul elő a *c* ebben a szerepkörben. Véleményem szerint ez nem lehet független attól, hogy a Zalavári oklevelek mögött vélhetően nem volt 11. századi hiteles oklevél-előzmény. A zalavári apátság javairól a 11. század végén készülhetett ugyan egy birtokösszeírás, ahogyan ez szokás volt a korban, de ennek a hatása is csak az 1019. évi oklevél egy rövid részletére vonatkozatható (Szőke 2021). Megfordítva viszont talán az is következhet ebből, hogy a *c*-vel való jelölések valamelyest ugyanakkor a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevelek hiteles változatának az egykori létezését támogathatják.

5.2. Érdemesnek látom ezen a ponton a Garamszentbenedeki alapítólevél (1075/+1124/+1217) példáját is előhozni. Ez az oklevél a hamis oklevelek speciális típusához, az úgynevezett interpolált oklevelekhez tartozik. Egy oklevél interpolálásán azt a folyamatot értjük, amikor egy eredeti és hiteles oklevelet úgy hamisítanak meg, hogy a szövegét utólag kiegészítik hosszabb-rövidebb részletekkel. Az 1075. évi eredeti és hiteles Garamszentbenedeki alapítólevelet több lépcsőben interpolálták a 13. század folyamán, a dátumban szereplő hamis átiratokat (+1124 és +1217) csak az 1270-es évek környékén történt kiegészítés után jegyezték le (Szőke 2015: 23). A Garamszentbenedeki oklevélnek is van tehát egy 11. századi és az interpolálás (hamisítás) miatt egy 13. századi rétege, hasonlóan a Pécsváradi és a Bakonybéli oklevélhez. Györffy György a kritikai kiadásában jelöli ugyan, hogy mely oklevélrészecskék kerülhettek be utólag a 11. század végi oklevélbe (DHA. 1: 213–218), amiatt ugyanakkor, hogy a hiteles és a hamis részek az oklevél átírása révén váltak egy oklevéllé, nyelvtörténeti tekintetben a hiteles oklevélrészecskék helyesírási arculata is bizonytalan. Ezeket az oklevélrészecskéket sem ismerjük ugyanis eredeti formájukban.

Az oklevél egészét tekintve a [k] hang jelölésében hasonlóságot figyelhetünk meg az interpolált Garamszentbenedeki alapítólevél (GA) és a hamis Pécsváradi alapítólevél között. Mindkét oklevélben ugyanaz a három betű (a *k*, a *c* és a *ch*) jelöli a [k] hangot, és az eloszlásuk is közel azonos mintázatot mutat. Továbbá a szintén a 13. század első felében hamisított Bakonybéli alapítólevéllel is szorosabb a Garamszentbenedeki oklevél kapcsolata, mint a 14. században hamisított Zalavári oklevelekkel (l. 3. ábra). A Garamszentbenedeki oklevélnek csupán az utólagosan hozzátoldott részeire koncentrálna

(GA I) azonban azt látjuk, hogy a [k] hangnak a *k* betű a kizárólagos jegye. Az ide tartozó húsz adatban velárisok és palatálisok előtt egyaránt előfordul a *k* (Kovácsi: *Kouachi*, Kerek-tó: *Kerektou*, Kakat: *Kokot* stb., DHA. 1: 214, 215, 217). Az a tendencia tehát, hogy a palatálisok előtt a *c* kevésbé jelentkezik (Kniezsa 1952: 32) ezúttal önmagában nem befolyásolhatta az interpolált részek jelölésének egyöntetűségét.² Ebben a tekintetben pedig a 11. század eleji oklevélelőzménnyel nem rendelkező és a 14. században hamisított Zalavári oklevelekkel állítható párhuzamba a Garamszentbenedeki alapítólevél megoldása.

3. ábra. A [k] hang jelei a Garamszentbenedeki oklevélben

5.3. Kontrollvizsgálatként a DE Magyar Nyelvtudományi Tanszéken készülő hang- és helyesírás-történeti adatbázis³ biztosan az 1300 és 1350 közötti évekre vonatkozatható rekordjai közül válogattam le a [k] hangot tartalmazókat. Ez a vizsgálat alátámasztja a *k* jelölés 14. századi elterjedésével kapcsolatban eddig tapasztaltakat, valamint Kniezsa István jóval csekélyebb adatállományra épülő megfigyelését (1952: 36). A mintegy 3500 előfordulás között pusztán 252 olyan adat van ugyanis, amelyek nem *k* betűvel jelölik ezt a hangot (hanem *c*, *qu*, *ch*, *ck*, *kh* jelekkel). Ez alig több mint az előfordulások 7%-a.

Ezzel kapcsolatban két dolgot még érdemes megemlítenünk. A nem *k*-val való jelölések egy jelentős része a vizsgált időszak első feléhez tartozik, a *k* kizárólagos használatát Kniezsa István is csak a 14. század végére datálta. Másrészt pedig Kassa *Cassa*, Kolozsvár és Kolozsmonostor nevek előtagjának *Clus*, Komárom helynévnek pedig *Camaron*, *Comarun* stb. formában való lejegyzése kapcsán esetleg az is felvethető, hogy – jelentős települések lévén – a korábban kialakult szokások is befolyásolhatták a *c* betűs

² A Pécsváradi, a Bakonybéli és a Zalavári oklevelekben is hasonló a helyzet: a *k* jelölés-mód palatálisok és velárisok előtt egyaránt előfordul (PA: Körtevényfa: *Curtuelfa*, Kovásséde: *Kouas sede*; ZA 1019: Kustán: *Kustan*, Keszthely: *Kestel* stb.).

³ Ez az adatbázis jelenleg több mint 55 ezer rekordban elemzi a korai ómagyar kor helynévi és helyet jelölő köznévi adatait.

lejegyzést. Ennek a három helynek a *c*-s írásmódú alakjai 27%-át teszik ki a nem *k*-s jelöléseknek. A 252 elemet tartalmazó adatállományban ezeken túl is lehetnek még természetesen olyanok, amelyeknek a lejegyzése az oklevél írásához forrásként felhasznált korábbi oklevelek írásmódjához igazodott. Az oklevélírásnak ez a szokása (az oklevelek egymásra hatása, vö. Szőke 2023) véleményem szerint erősen hozzájárulhatott ahhoz, hogy sokáig nem alakult ki egységes helyesírás, vagy legalábbis ez nem tükröződött a nyelvelmékekben.

5.4. A [k] hang jeleként a *k* és a *c* betűk mellett a *q(u)* és a *ch* tűnik még fel a vizsgált hamis oklevelekben. Ezekre is érdemes röviden kitérnünk. Egyedül az 1019. évi Zalavári oklevélben szerepel mindkét jelölésmód, a Pécsváradiban és az 1024. évi Zalaváriban csak a *ch*, a Bakonybélben pedig a *q(u)* (l. 1. ábra). Ezeknek a jelöléseknek valószínűleg korjelölő értékük van. A Bakonybéli összeírás 1086. évi részében jelennek meg elsőként ezek a betűk a [k] hangot jelölve: a *q(u)* rögtön hat helynévi szórványban is (1086: Kajár: *Quiar*; Komló-aszó: *Qumlouozou* stb., DHA. 1: 250, 251), a *ch* pedig kettőben (telek: *theluch*, Homok-árok: *humuch aruk*, DHA. 1: 250, 251). Az említett adatbázis alapján ugyanakkor úgy tűnik, hogy ezek a jelölésmódok a 11. századnál később váltak jellemzővé (vö. Pelczéder 2022: 186–187), bár megjelenésük később is csak szórványosnak mondható (Korompay 2003: 284).⁴

6. A hamis oklevelek szórványainak a forrásértékét a helyesírásuk felől közelítve csak kivételes esetekben tudjuk értékelni, de ez a mostani vizsgálat talán megmutatja, hogy az viszont hasznos lehet, ha az oklevelekről próbálunk általános képet alkotni úgy, hogy nem az egyes helynevekre, hanem a helynevek egészére koncentrálunk. Az ilyen célú elemzéseknek több fontos hozadéka is lehet. Egy bizonytalan kronológiai státuszú oklevél helyesírásának a feltérképezése támpontot, segítséget nyújthat további, hasonló státuszú oklevelek jobb megértéséhez. A négy hamis oklevél összevetése jól felszínre hozta azt az oklevelek közti jelentős különbséget is, amelyet más vizsgálatok is sejtettek már, tudniillik hogy a Zalavári oklevelek helynevei a legkevésbé vonatkoztathatók a 11. századra.

Egy új helyesírás-történeti összefoglalásban a hiteles státuszú oklevelek mellett egy bizonyos szintig talán helyük van a bizonytalan státuszú (a hamis és az átiratban fennmaradt) okleveleknek is. Azt, hogy ez milyen módon és feltételekkel lehetséges, jelenleg még nem tudjuk pontosan megmondani. Tóth Valéria az átiratban fennmaradt oklevelek ilyen szempontú értékelése kapcsán például azt fogalmazta meg, hogy az átirat-készítés két módszerének (a hű másolás vagy a módosítás, korszerűsítés) „eredményei nagyobb anyagmennyiségen bizonyos mértékig kiegyenlítődve mutatkoznak meg, és a fő tendenciák ezáltal tágabb időintervallumot tekintve megragadhatók lesznek” (2021: 23).

A bizonytalan státuszú oklevelek a legfontosabb kronológiai rétegeik alapján csoportosítva vizsgálhatók helyesírás-történeti szempontból a legeredményesebben. Azt értem ez alatt, hogy például a 11. századi előzménnyel rendelkező, 13. században hamisított okleveleket fontos lenne együtt feltárni. A fennmaradási körülményeik miatt ezeknek a hamis okleveleknek ezen a két kronológiai rétegen túl (11. és 13. század) lehetnek

⁴ A lejegyzők, másolók, hamisítók személye is befolyásolhatta ezeket a különböző megoldásokat.

eltérő kronológiai rétegeik is. És az is igaz – ahogyan erre már utaltam is –, hogy egy-egy átírás során is rakódhattak újabb rétegek a szövegekre, de egy hiteles oklevélelőzménnyel rendelkező hamis oklevél esetében az átírás(ok) hatása csekélyebb lehet annál, mint ami a hamisításakor érhetette az oklevelet. Ilyen megfontolások alapján az előzménynek számító hiteles oklevél évszázadára és a hamis oklevél lejegyzésének az idejére vonatkozó kronológiai rétegeket tarthatjuk az oklevelek fő kronológiai rétegeinek, és egy helyesírás-történeti vizsgálathoz talán ezek alapján célszerű ezeket az okleveleket feltárunk. Fentebb láttuk például a Garamszentbenedeki és a Pécsváradi alapítólevélnek a [k] hang jelölésében megmutatkozó hasonlóságát (és a többi oklevélből való eltérését), ami talán arra vezethető vissza, hogy mindkettőnek van 11. és 13. századi kronológiai rétege.

Hivatkozások

- DHA. = Györffy György 1992: *Diplomata Hungariae Antiquissima. Vol. 1.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Hoffmann István 2004: Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi háttéréről. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 1, 9–62.
- Hoffmann István 2020: Adat és elmélet a Kárpát-medence korai ómagyar kori nyelvi viszonyainak vizsgálatában. *Magyar Nyelv* 116, 385–401.
- Jakubovich Emil – Pais Dezső 1929: *Ó-magyar olvasókönyv.* Pécs: Danubia.
- Karácsonyi János 1891: *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány.* Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Kniezsa István 1928–1929: A magyar helyesírás a tatárjárásig. *Magyar Nyelv* 24, 188–197, 257–265, 318–327; 25, 27–34.
- Kniezsa István 1952: *Helyesírásunk a könyvnyomtatás koráig.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Korompay Klára 2003: Helyesírás-történet [Az ómagyar kor]. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet.* Budapest: Osiris Kiadó, 281–300.
- Korompay Klára 2018: Helyesírás-történet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *A magyar nyelvtörténet kézikönyve.* Budapest: Tinta Könyvkiadó, 83–98.
- Kovács Éva 2015: *A Tihanyi összeírás mint helynévtörténeti forrás.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Kristó Gyula 1999: *A tizenegyedik század története.* Budapest: Pannonica Kiadó.
- Pelczéder Katalin 2022: *A Bakonybéli összeírás mint nyelvtörténeti forrás.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Solymosi László 2006: *Írásbeliség és társadalom az Árpád-korban.* Budapest: Argumentum Kiadó.
- Szentgyörgyi Rudolf 2009: Terminológiai széljegyzet a Tihanyi alapítólevél két nyelvű helymeghatározásaihoz. *Magyar Nyelv* 105, 62–68.
- Szentpétery Imre 1930: *Magyar oklevéltan.* Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Szőke Melinda 2015: *A garamszentbenedeki apátság alapítólevélének nyelvtörténeti vizsgálata.* Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Szőke Melinda 2020: Tövégi magánhangzós helynevek a Pécsváradi alapítólevélben. *Helynévtörténeti Tanulmányok* 16, 85–96.

-
- Szőke Melinda 2021: 11. századi nyomok az 1019. évi Zalavári oklevélben. *Névtani Értesítő* 43, 135–143.
- Szőke Melinda 2023: Az oklevelek hálózati struktúrái. *Magyar Nyelvjárások* 61, 893–905.
- Thoroczkay Gábor 2002: Szent István Pannonhalmi oklevelének kutatástörténete. In Veszprémy László szerk.: *Szent István és az államalapítás*. Budapest: Osiris Kiadó, 237–263.
- Thoroczkay Gábor 2009: Szent István okleveleiről. *Századok* 143, 1385–1412
- Thoroczkay Gábor 2016: Szent István okleveleiről. In Thoroczkay Gábor: *Ismeretlen Árpád-kor. Püspökök, legendák, krónikák*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 45–78.
- Tóth Valéria 2021: Szempontok Anonymus gesztájának helyesírás-történeti feldolgozásához. *Magyar Nyelvjárások* 59, 5–26.

HANGTÖRTÉNETI HELYZETKÉP ANONYMUS GESZTÁJÁBAN – A TÖVÉGI MAGÁNHANGZÓK*

TÓTH VALÉRIA

1. Bevezetés

Anonymus *Gesta Hungarorum* című munkája minden kétséget kizáróan a magyar nyelvtörténet egyik legfontosabb forrása. Jellemét tekintve szórványemlék: latin nyelven íródott elbeszélő történeti munka, amely nagy számban tartalmaz magyar nyelvű elemeket. A gesztában – a szórványait feldolgozó adatbázisom alapján – több mint 1400 szórványadat szerepel, amely 344 különböző lexémához kapcsolódik: 223 helynév, 110 személynév és 11 közszo szerepel magyar nyelvű formában a gesztában. Ezek a számadatok már önmagukban is indokolják azt, hogy az ismeretlen szerző munkájára mint a magyar nyelvtörténet egyik megkerülhetetlen forrására tekintsünk.

Arról, hogy 13. század eleji magyar nyelvnek a megismeréséhez milyen módon járulhat hozzá a geszta magyar nyelvi anyaga, nemrégiben szóltam, kitérve arra is, hogy a geszta forrásértékét mérlegelve milyen alapelvek vezethetik a kutatót (Tóth 2023).

Aligha lehet kérdéses, hogy a nyelvtörténet részterületei közül legközvetlenebbül a helyesírás-történet és a hangtörténet gazdagodhat a geszta szórványainak elemzéséből. A legutóbbi szegedi nyelvtörténeti konferencián helyesírás-történeti kérdésekkel foglalkoztam (Tóth 2022, de lásd még 2021 is), a mostani írásomban pedig egy hangtörténeti helyzetképet szeretnék felvázolni a geszta szórványai alapján. Ez az áttekintés egy rövid tanulmányban persze valóban csupán vázlatos lehet, és a geszta révén vizsgálható hangtörténeti jelenségek áttekintő felvillantásán túl inkább arra irányul, hogy egyetlen esetet kiemelve azt mutassam be, milyen szempontokat és megfontolásokat célszerű a geszta hangtörténeti értékelésekor szem előtt tartanunk.

2. Hangtörténeti jelenségek Anonymus gesztájában

Lássuk tehát elsőként azt, hogy milyen hangtörténeti jelenségekre szolgáltat forrásanyagot a geszta! Ezt az alábbi táblázatban összegezem olyan módon, hogy a jelenségekre példákat is bemutatok, illetve előfordulási mutatóit is megadom.

* A tanulmány az HUN–REN–DE Magyar Nyelv- és Névtörténeti Kutatócsoport programja keretében készült.

magánhangzókat érintő jelenségek		
1. nyíltabb/zártabb hangalak	<i>bolotun</i> [bo/alo/atu/on], <i>ketelpotoca</i> [-po/ato/aka], <i>curtueltou</i> [kü/örtvél/y-]	156 adat
2. labiális/illabiális hangalak		
2.1. labiális alak helyett illabiális	<i>gemelsen</i> [gyēmēl(c)sény], <i>ircund(ium)</i> [irkü/önd] (l. <i>Örkénd</i>)	3 adat
2.2. illabiális alak helyett labiális	<i>egur</i> [ë/égü/ör], <i>zepus</i> [szepü/ös], <i>scereducy</i> [szeredü/öci] (l. <i>Szeredec</i>)	18 adat
3. szótagszerkezetet érintő jelenség		
3.1. tövéghangzós alakok	<i>bulhadu</i> [bu/olxádu], <i>zobolsu</i> [szo/abol(c)su], <i>zenuholmu</i> [szēnūxo/almu], <i>hetumoger</i> [χētü-], <i>vrсуuru</i> [ü/örsüuru], <i>zuardu</i> [szuárdu]; ragozott formákban is: <i>Tosunec</i> [to/asu(nek)] <i>ousadunec</i> [oucsádu(nek)]	49 adat
3.2. kétnyíltszótagos tendencia	nem történt meg a változás: <i>seztüreg</i> [csesztü/öreg] (l. <i>Csesztreg</i>), <i>turobag</i> [tu/orobágy] (l. <i>Torbágy</i>), <i>tucota</i> [tu/oko/ata] (l. <i>Takta</i>), <i>zecuseu</i> [szekü/ösëü] (l. <i>Szekcső</i>), <i>tuhutum</i> [tü/öχ/γü/ötü/öm] (l. <i>Tétény</i>), <i>moroua</i> [morova] (l. <i>Morva</i>); megtörtént a változás: <i>tuhtum</i> [tü/öχ/γtü/öm], <i>morua</i> [morva]	14 adat 2 adat
3.3. szóeleji msh-torlódás és feloldása (inetimologikus mgh)	<i>glad</i> [glád] ~ <i>galad</i> [galád]; <i>drugma</i> [dru/ogma] (l. <i>Dorogma</i>)	7 adat
4. diftongus későbbi monoftongus helyén	<i>esculeu</i> [eskülëü], <i>ferteu</i> [fertëü], <i>peytu</i> [pëitü] (l. <i>Pét</i>), <i>souiou</i> [soujou] (l. <i>Só-jó</i> > <i>Sajó</i>), <i>zoloucu</i> [szo/alouku] (de l. <i>zolocu</i>)	49 adat
5. hangrenddel kapcsolatos jelenség	<i>honrad</i> [χonrád] (l. <i>Hernád</i>), <i>loponsu</i> [lo/apo/an(c)su] (l. <i>Lapincs</i>), <i>ystoros</i> [istoros] (l. <i>Ostoros</i>), <i>hetumoger</i> [-mo/agyer], <i>zemera</i> [szemera] (l. <i>Szemere</i>)	20 adat

mássalhangzókat érintő jelenségek		
1. palatális/depalatális hangalak	<i>n ~ ny, l ~ ly, gy</i> jelölésének problémájával összefüggően: <i>culpun</i> [kü/ölpü/ön/y], <i>ýpul</i> [ipu/oly], <i>gyöyg</i> [gyiógy]	10 adat
2. szótagszerkezetet érintő jelenség		
2.1. mássalhangzó bekerülése (intimológus msh)	<i>kenesna</i> [kene(z)sna] (l. <i>Kanizsa</i>), <i>bundyn</i> [bu/ondin/y] (l. <i>Bodony</i>)	6 adat
2.2. mássalhangzó kiesése	alkalmilag bekövetkezett változás: <i>zuard</i> [szuárd] (vö. <i>Szovárd</i>), <i>Trusun</i> [trü/öcsü/ön/y] (l. <i>Trencsén</i>); a kiesés előtti hangállapot őrzése: <i>zouolun</i> [szo/avo/alyu/on] (l. <i>Zólyom</i>) <i>beuldu</i> [bëüldü] (l. <i>Böd</i>)	13 adat
3. eltűnőben lévő msh-val (χ, γ) kapcsolatos jelenségek (az adatok még e hangok meglétét jelzik)		
3.1. képzés helyének eltolódását megelőző hangállapot	<i>zyloc</i> [szilo/aχ] (l. <i>Zilah</i>), <i>boda(c)tu</i> [bodaχtu] (l. <i>Bodajk</i>)	5 adat
3.2. vokalizációt megelőző hangállapot	<i>paztuh</i> [pásztu/oχ/γ] (l. <i>Pásztó</i>), <i>hulec</i> [χü/ölek/γ] (l. ? <i>Üllő</i>), <i>colsoy</i> [ko/öl(c)so/öj] (l. <i>Kölcse</i>)	3 adat
4. eltérés a képzés módjában (pl. affrikáció, spirantizáció – és az ezeket megelőző hangállapot)	<i>turzol</i> [tu/orszo/al] (l. <i>Tarcal</i>); <i>bezprem</i> [beszprém], <i>Boyta</i> [bo/ajta] (l. <i>Vajta</i>)	7 adat
5. hangátvétellel kapcsolatos jelenség	<i>honrad</i> [χonrád], <i>bucna</i> [bu/oχnya] (l. <i>Bonyha</i>), <i>brucsa</i> [bru/ok(c)sa] (l. <i>Baracska</i>)	6 adat
6. zöngéesség szerinti eltérés	<i>pacoztu</i> [pákosztu] (l. <i>Pákoz</i> d) <i>moglout</i> [mo/aglout] (l. <i>Maglód</i>) <i>brucsa</i> [bru/okcsa] ~ <i>brugsa</i> [bru/ogcsa] (l. <i>Baracska</i>)	6 adat
7. hosszúság szerinti eltérés	<i>esculeu</i> [eskülëü] (l. <i>Esküllő</i>), <i>hoto</i> [(χ)otó] (l. <i>Ottó</i>); <i>wereuecca</i> [ɔ: wereuccea] [verëucca] (l. <i>Verőce</i>)	3 adat

1. ábra. Hangtörténeti jelenségek Anonymus gesztájában

Ezzel az általános helyzetképpel kapcsolatban néhány adatkezelési módszerről is szólnom kell.

1. A névadatok számát olyan módon adtam meg, hogy a különböző betűhív alakokat vettem figyelembe (vagyis például a *Szabolcs* név 17 *zobolsu* adatát egynek tekintettem), így tehát az azonos alakban szereplő többszöri előfordulások számát ez a számadat nem tartalmazza.

2. Egyes jelenségek esetében még tovább szűkítettem az adatok körét: pl. a tövéghangzós és anélküli lexémák vizsgálatakor eltekintettem az olyan hangalaki variánsok ismételt figyelmebevételétől is, amelyek a véghangzó kérdését nem érintették (tehát pl. a *tasu* [tasu] ~ *thosu* [to/asu] vagy a *zolocu* [szo/alóku] ~ *zoloucu* [szo/alouku] többféle olvasatú adatát egyetlen lexikális egységként kezeltem).

3. Az áttekintő táblázatban szerepelnek olyan jelenségek is, amelyek nem feltétlenül hangváltozásokkal állnak összefüggésben, hanem sokkal inkább helyesírási kérdésként foghatók fel (a zártabb-nyíltabb hangviszony a magánhangzók körében, a palatális-depalatális hangzás ügye a mássalhangzók között), de a hangtörténeti helyzetképhez ezek is nyilvánvalóan hozzátartoznak.

4. Módszertani szempontból nem egyszerű kérdés az, hogy az adott nyelvi jelenség státusát milyen nyelvválalaphoz viszonyítva határozzuk meg: azaz mihez képest minősítünk egy hangalakot például labiális helyett illabiálisnak, illetve illabiális helyett labiálisnak. Ebben a kérdésben több lehetőség is szóba jöhet, s mindegyik mellett és ellen is szólnak érvek.

a) A mai köznyelvi formához mérni valamelyest anakronisztikus eljárás ugyan, de a hangtörténeti változásoknak reális vonatkozási pontja lehetne ez a nyelvválalapot is.

b) Ha az etimológiai előzményhez viszonyítva határozzuk meg az adott hangalak jellemzőjét (ami ugyancsak logikus elgondolás), akkor is többféle nehézséggel szembesülünk. Egyrészt azzal, hogy pl. a honfoglalás előtti török eredetű szavaink török előzményét nem ritkán éppen a magyar nyelvben dokumentált korai adatok alapján szokás rekonstruálni (ez még a szláv jövevényszavak, jövevénynevek esetében is reális probléma lehet). Az is vezethet másrészt torzulásokhoz, ha az adatok kronológiai rendjéhez igazodunk (ti. a forrásokban előforduló adatok időrendjét vesszük alapul a hangváltozások irányának meghatározásakor), hiszen az adatok között lévő hangállapotbeli eltérések éppenséggel nyelvjárási eltérésekkel s – a minket érdeklő – eltérő irányú hangváltozási folyamatokkal is magyarázhatók. Például az Anonymusnál szereplő *silua gemelsen* [gyémölcsény], ami a Csongrád megyei Szer melletti erdő megjelölése, illetve a Bács vármegyei *Gyümölcsény* birtok (1334: *Gumulchen*, p., Gy. 1: 221) illabiális és labiális hangalakja nem egyik vagy másik forma hangtani módosulásával magyarázható, hanem mindegyik egy elsődleges *gyimilcs* formából jöhetett létre. De ettől még persze az egyiknek az illabiális, a másiknak pedig a labiális alakja mindenképpen informatív, így a hangtörténeti elemzésben érdemes figyelembe venni az eltéréseiket.

c) Megoldás lehet az is (mintegy az a) pontban jelzett lehetőség kronológiai ki szélesítéseként), hogy a később általánosan elterjedt – és aztán jóval később esetleg köznyelvivé lett – formákhoz viszonyítjuk a geszta szórványainak hangállapotát. Mivel az említett esetekben a kétféle jelenséget feltétlenül érzékeltetni szerettem volna, különösen azért, mert az illabiális helyett a labiális alak használata mögött normatörekvés is rejtőzhet, végül e mellett a viszonyítási keret mellett döntöttem. S ilyen megfontolásból tekintem a „labiális alak helyett illabiális” formának például a *gemelsen* [gyémölcsény] és az *ircund(ium)* [irkü/önd] (l. *Örkénd*) neveket, illetve „illabiális alak helyett labiális” formának az *egur* [ë/égü/ör], *zepus* [szepü/ös], *scereducy* [szeredü/öci] (l. *Szeredec*) elnevezéseket.

Ezek az előzetes megjegyzések azt is szemléletesen jelzik, hogy milyen sok szálon kapcsolódik egymáshoz a hangtörténet, a helyesírás-történet és a nyelvjárástörténet.

Ezt a szoros összefüggést pedig nemcsak hogy mindvégig szem előtt kell tartanunk a vizsgálataink során, hanem alapoznunk is kell rá.

3. A tövégi magánhangzókkal kapcsolatos jelenségek a gesztában

A fenti táblázatban látható sokszínű hangtörténeti palettából – amely magánhangzókkal és mássalhangzókkal kapcsolatos hangtani jelenségeket egyaránt magába foglal – azt a jelenséget választottam ki részletes bemutatásra a mostani írásomban, amely talán a legfeltűnőbb mind közül: a tövégi magánhangzók problematikáját.

A geszta keletkezésének korában (legvalószínűbben az 1210-es évek második felében) még élhettek ugyan tövéghangzós alakok a magyar nyelvben, de ezek használata – más, korabeli források tanúságát figyelembe véve – olyan nagy mértékű bizonyosan nem lehetett, mint amilyen gyakorisággal a gesztában az ilyen formák jelen vannak. Anonymus munkájának tövégi magánhangzóval álló adatait tartalmazza a következő lista (2. ábra):

<i>almu</i> [álmu]	<i>Oundu</i> [ouнду] ~ <i>oundunec</i>
<i>beuldu</i> [bëüldü]	[ouнду(nek)]
<i>Bocsu</i> [bo/aksu]	<i>ousadunec</i> [oucsádu(nek)]
<i>boda(c)tu</i> [bodaχtu]	<i>pacoztu</i> [pákosztu]
<i>borsu</i> [bo/arsu]	<i>peytu</i> [pëjütü]
<i>Botondu</i> [botondu]	<i>saroltu</i> [saroltu]
<i>bulhadu</i> [bu/olyhádu]	<i>saru</i> [sáru] (de l. <i>surcusar</i>)
<i>caroldu</i> [karoldu]	<i>sat(or)holmu</i> [-χo/almu]
<i>casu</i> [ká(c)su]	<i>scereducy</i> [szeredü/öci]
<i>Colgoucy</i> [k/go/algouci]	<i>surcusar</i> [su/orku-]
<i>Cundu</i> [kü/öndü] ~ <i>cūdunec</i> v. <i>cēdunec</i>	<i>tasu</i> [tasu] ~ <i>thosu</i> [to/asu]
[kü/öndü(nek) v. kendü(nek)]	<i>turu</i> [turu]
<i>dentumoger</i> [dëntü-]	<i>usubu</i> ~ <i>vsubu</i> ~ <i>usubuu</i> ~ <i>vsubuu</i>
<i>ecilburgu</i> [ecilburgu]	[ü/ösü-]
<i>eculsu</i> [ekü/ölcsü]	<i>vsuuru</i> [-uru]
<i>edunec</i> [edü(nek)]	<i>vsuuru</i> [ü/örsü-]
<i>eleudunec</i> [elëüdü(nek)]	<i>zeguholmu</i> [szegü-]
<i>emesu</i> [eme(c)sü]	<i>zenuholmu</i> [szënü-]
<i>Etu</i> [etü]	<i>zerelmu</i> [szerelmü]
<i>eudu</i> [ëüdü] ~ <i>eudunec</i> [ëüdü(nek)]	<i>zeremsu</i> [szeremcsü]
<i>geuru</i> [gyëürü]	<i>zobolsu</i> [szo/abolcsu]
<i>hetumoger</i> [χëtü-]	<i>zolocu</i> [szo/alóku] ~ <i>zoloucu</i>
<i>hungu</i> [χungu]	[szo/alóku]
<i>lelu</i> [lëlü]	<i>zuardu</i> ~ <i>Zvardu</i> [szuárdu]
<i>loponsu</i> [lo/apo/ancsu]	
<i>menumorout</i> [mënü-]	? <i>erdeuelu</i> [-elü/v]
<i>miscoucy</i> [miskouci]	
<i>mogery</i> [mo/agyeri]	

2. ábra. Tövéghangzós alakok Anonymus gesztájában

Ez a lista a maga 49 tövéghangzós lexémájával már önmagában is eléggé beszédes, de igazán sokatmondó akkor lesz, ha két további körülményre rámutatunk.

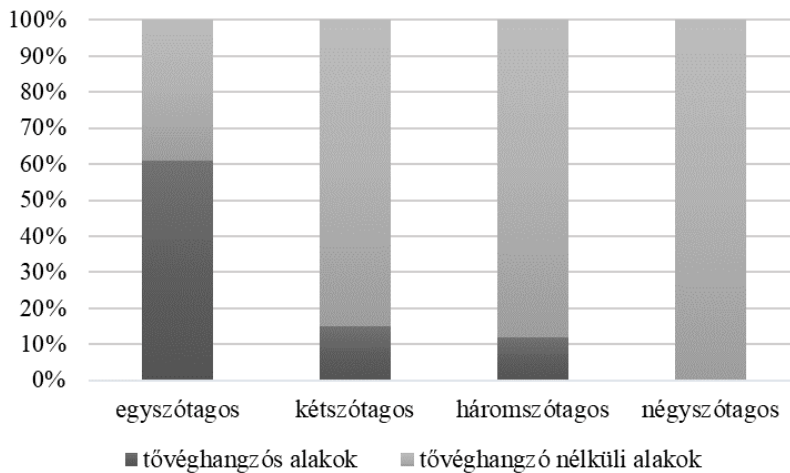
1. Ezt az adatszámot egyrészt akkor értjük pontosan (és értékelhetjük soknak vagy kevésnek), ha a kortárs nyelvemlékek tövéghangzós alakjaival együtt látjuk. A Halotti beszédben (amely 1170 körül keletkezett, és 1192–95-ös másolatban maradt ránk) nincs egyetlen tövéghangzós szóalak sem, noha ezek toldalékok előtt természetesen megjelennek (még olyan esetekben is, ahol ma már magánhangzó nélküli *tő* áll a toldalék előtt: *halalut* [χálálut] *rezet* [részet]). Néhány véghangzós adat a korszak okleveleiben ugyan még fel-feltűnik, de meglehetősen szórványosan és kivételesen: az 1211. évi Tihanyi összeírásból – amely az 1055-ben keletkezett alapítólevélre is támaszkodott – például *Kék* település nevének *Keku* [kékü] alakja vagy a *Ruozlicou* [ruoszliku], *Hoyoholmu* [χo/ajóχo/almu] helynevek idézhetők erre példaként. A Székesfehérvári keresztesek javait megerősítő 1193. évi oklevélben szintén csak elvétve akadunk véghangzós formára: a több mint 300 szórványadata közül *Tát* nevének *Tatu* [tātu] alakja és a bizonytalanul azonosítható *ugfa* ~ *ugufa* variánsok egyikének [ugu] előtagja mellett csupán a *Hosszú-szeg?* név *Hycicequi* [-szēgi] adata tartalmazhat esetleg némi eséllyel véghangzót.

2. Már ez utóbbi megjegyzés – amely a Székesfehérvári oklevélben szereplő tövéghangzós adatokat az oklevél teljes szórványanyagának kontextusában adja meg – is jelzi, hogy a tövéghangzós alakokat a véghangzót nem tartalmazóakkal együtt szükséges tárgyalni. Éspedig nemcsak azért, mert így ítéltethetjük meg valójában a véghangzós alakok gyakorisági viszonyait, hanem azért is, mert az a körülmény, hogy mely szavak végén áll, és melyekről hiányzik a véghangzó, a végső konzekvenciáink szempontjából sem lényegtelen, hiszen ennek részben fonotaktikai és fonológiai okai lehetnek.

3.1. Anonymus gesztájában tehát 49 olyan magyar nyelvű lexéma (tulajdonnév és közszó) szerepel, amely tövégi magánhangzót tartalmaz; ezzel szemben 207 olyan szóalak található a magyar szórványok között, amelyeken nincs véghangzó. Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvű szórványadatok közel egyötöde (19%) áll véghangzóval. Azt, hogy ez milyen jelentős arány egy 13. század elején keletkezett nyelvemlékben, nemcsak a kortárs nyelvemlékekkel való (előbb említett) összevetés mutatja, hanem a nyelvemlékek hálózataiban egy nagyobb időtávolságban lévő forrás számadatai is: a bő másfél évszázaddal korábbi Tihanyi alapítólevél (1055) magyar nyelvű adatainak 30%-a tartalmaz tövéghangzót. Mindössze másfélszerese ez az arány annak, mint amit Anonymus gesztájában tapasztalunk.

Mindezek alapján nagyon valószínű, hogy a geszta tövéghangzós alakjai aligha jelezhetnek valós korabeli hangtani helyzetet. Ez nem új megfigyelés: régóta tudjuk, hogy Anonymus a nyelvhasználatát tekintve is tudatosan archaizált, ezáltal is igyekezett mintegy hitelesnek beállítani a honfoglalás-történetét. Ez az archaizáló törekvés legfőképpen régi oklevelek felhasználása alapján ölthetett hiteles formát, hiszen Anonymus – magiszterként – az oklevelek jó ismerője lehetett. Jó néhányat bizonyosan maga jegyzett le, és eközben számos másikat (bizonyára régebbieket is) kézbe véve kialakulhatott egy olyan nyelvi vagy még inkább oklevéltörténeti kompetenciája, amelynek révén a saját kora nyelvi elemeinek úgy alkotta meg az akkoriban vélhetően már nem (vagy csak szórványosan, egyfajta archaikus jelenséggént) élő tövéghangzós alakjait, hogy azok évszázadokra visszamenően is hiteleseknek tűnjenek.

3.2. Mélyebb analízissel ugyanis azt is feltárhatjuk, hogy Anonymus tövéghangzó-használata egyáltalán nem esetleges (mondhatni véletlenszerű), hanem nagyon is határozott fonológiai-fonotaktikai tudatosságról tesz tanúbizonyságot. Ennek alátámasztására elég csak néhány szempontból megnéznünk a geszta tövéghangzóval és anélkül álló alakjait.

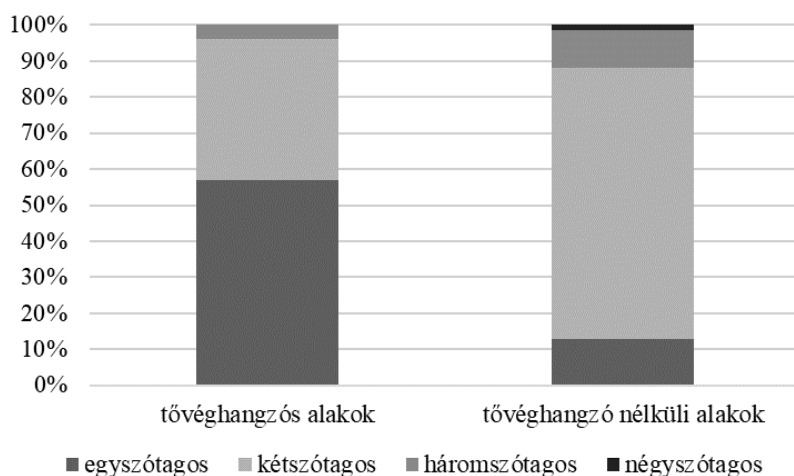

3a. ábra. A tövéghangzó és a szótagszám összefüggései a gesztában 1.

A 3a. ábra azt mutatja, hogy milyen szoros összefüggés van a geszta tövéghangzós alakjai és a szótagszám között. A szótagszám ezúttal a véghangzó figyelembevétele nélküli szótagszámmal jelenti: tehát a *holmu* esetében a *holm-*, a *pacoztu* esetében a *pacozt-* szótagszámát, hiszen arra vagyunk kíváncsiak, hogy a véghangzó milyen fonotaktikai-fonológiai struktúrához kapcsolódik vagy éppen nem kapcsolódik.

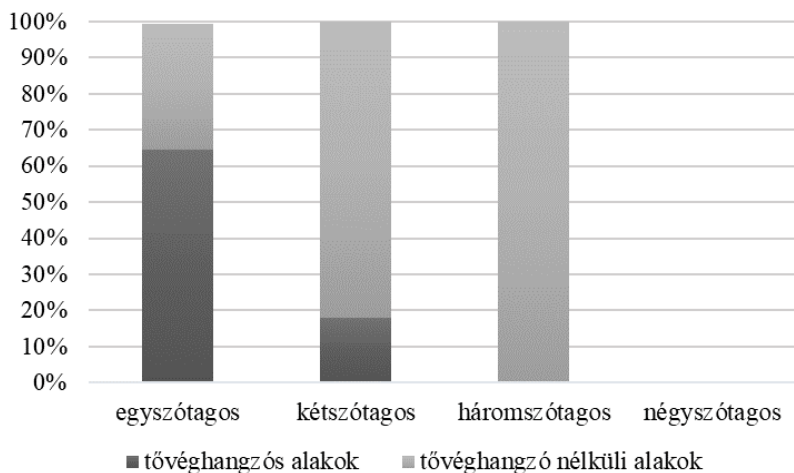
Az ábra legfőbb tanulsága az, hogy a tövéghangzó a kisebb szótagszámú lexémákhoz „kiváncsozik” elsősorban, közöttük is kiemelkedő gyakorisággal az egyébként egyetlen szótagból álló szavakhoz, nevekhez: pl. *holmu* [χo/almu], *beuldu* [bēüldü], *borsu* [bo/arsu], *casu* [ká(c)su], *hetu* (moger) [χētü-], *lelu* [lélü] stb. Az egyszótagos lexémáknak több mint 60%-a tartalmaz véghangzót, a kétszótagosoknak már csupán 15%-a (pl. *bulhadu* [bu/olχádu], *eculsu* [ekü/ölcsü]), a háromszótagosoknak pedig a 12%-a (pl. *ecilburgu* [ecilburgu]).

Ugyanezt az összefüggést egy másik nézőpontból is jól láthatjuk: a 3b. ábra a tövéghangzós, illetve a tövéghangzó nélküli alakok szótagszerkezeti megoszlását szemlélteti.

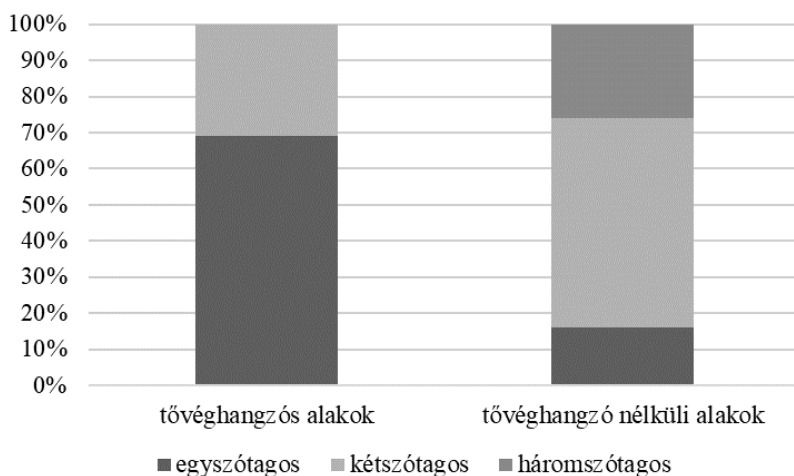

3b. ábra. A tövéghangzó és a szótagszám összefüggései a gesztában 2.

És ha már az előzőekben megidéztük a Tihanyi alapítólevelet, érdemes tovább vinnünk ezt a szálát is, és megnézni, mit mutatnak az alapítólevél véghangzós és véghangzó nélküli adatai a fentebb bemutatott viszonyítási rendszerben (lásd ehhez a 4a és a 4b ábrákat).

4a. ábra. A tövéghangzó és a szótagszám összefüggései a Tihanyi alapítólevélben 1.

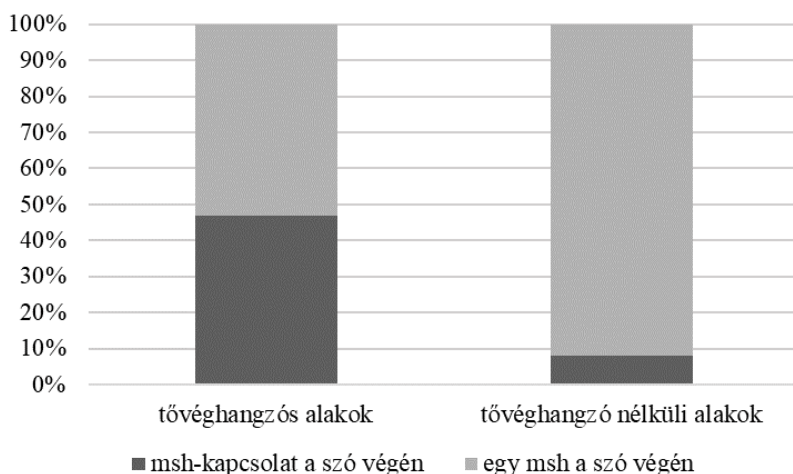
4b. ábra. A tövéghangzó és a szótagszám összefüggései a Tihanyi alapítólevélben 2.

Egymás mellé állítva a geszta és a TA megfelelő diagrampárjait, nagyon világosan látszik ugyanaz az összefüggés. Mindezek alapján pedig aligha lehet kérdéses, hogy a kisebb szótagszám és a tövéghangzó megléte szoros megfelelést mutat egymással.

3.3. A tövéghangzó kapcsolódása szempontjából az sem lényegtelen, hogy milyen mássalhangzó(k) áll(nak) a szavak, nevek végén. A tövéghangzó előtti szóvégeket elemezve azt figyelhetjük meg (lásd ehhez az 5. ábrát), hogy a véghangzó közel azonos arányban társul mássalhangzó-kapcsolathoz (47%, pl. *sat(or)holmu* [-χo/almu], *boda(c)tu* [bodaχtu], *surcusar* [su/orku-], *zobolsu* [szo/abolcsu] stb.) és egy mássalhangzóhoz (53%, pl. *bulhadu* [bu/olχádu], *emesu* [eme(c)sü], *zeguholmu* [szögü-], *turu* [turu]).

A tövéghangzót nem tartalmazó lexémák esetében ettől jelentősen eltérő képet kapunk. Köztük 31%-ot tesznek ki azok az lexikális egységek, amelyek magánhangzóra végződnek, amelyek esetében tehát a tövéghangzó kapcsolódásával egyáltalán nem is számolhatunk (pl. *zulta* [(s)zu/olta], *erdeuelu* [erdëü], *cadusa* [kadu/o(c)sa], *zerenche* [szerencse] stb.). Ezek az itteni vizsgálatból így szükségszerűen kiesnek. A fennmaradó 142 szóalaknak csupán a 8%-a végződik mássalhangzó-kapcsolatra (pl. *sarolt* [sarolt], *ound* [ound], *zuard* [szu/oárd], *bors* [bo/ars], *pest* [pest] stb.), 92%-a pedig egy mássalhangzóra (pl. *nougrad* [nougrád], *saac* [csák], *ketel* [ketel], *bezprem* [beszprém] stb.). És ehhez még azt is érdemes hozzátennünk, hogy a mássalhangzó-kapcsolatra végződő, véghangzó nélküli 11 név közül ötnek véghangzós variánsa is van (*sarolt* ~ *saroltu*, *ound* ~ *oundu*, *botond* ~ *botondu*, *zuard* ~ *zuardu*, *bors* ~ *borsu*).¹

¹ A gesztában variánsokként szereplő adatok vizsgálata fontos kutatási téma lehet, hiszen ezek mögött sokféle tényező meghúzódhat: jelezhetnek változóban lévő nyelvi jelenségeket, utalhatnak a másoló beavatkozására, de akár pusztán a helyesírás ingadozása is állhat a háttérben anélkül, hogy kiejtésbeli különbséget tükröznének.

5. ábra. A tővéghangzó és a szóvég összefüggései a gesztában

A korábban tett megfigyelések alapján talán már nem is hat meglepetésként, hogy ugyancsak az itt vázolt összefüggést mutatják a Tihanyi alapítólevél szórványai is: ebben a nyelvműlemben csak a *kert* szó az, amelynek a mássalhangzó-kapcsolata után nem áll tővéghangzó (lásd ezzel szemben pl. *harmu*, *hurhu*, *turku*, *lopdi* stb.).

3.4. A tővéghangzó előtti vagy a tővéghangzó nélküli lexémák esetében a szóvégi mássalhangzót tovább vizsgálva szintén tehetünk fontos, a véghangzók kapcsolódási szabályait érintő megfigyeléseket. A tővéghangzók eltűnése – mint az közismert – nem azonos ütemben következett be minden hangtípus után (vö. Bárczi 1958: 22–23; E. Abaffy 2003: 125, 322; Katona 2020: 89–90). A 6. ábrán ezért azt mutatom be, hogy a tővéghangzós és a tővéghangzó nélküli alakok körében milyen arányban áll a szavak, nevek végén (véghangzós alakok esetében értelemszerűen a véghangzó előtt) zárhang, réshang, affrikáta, nazális vagy likvida. Az ábra legfőbb tanulságait a következőkben összegezzhetjük.

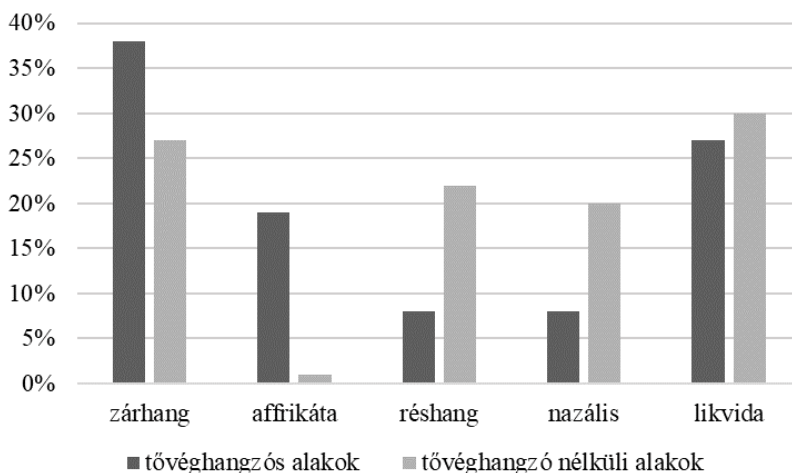
a) Tővéghangzók legnagyobb arányban zárhangok – főképpen *d* és *t*, ritkábban *k* és *g* – után állnak (ami persze azzal is összefügg, hogy a szavak gyakran végződnek zárhangra): pl. *bulhadu* [bu/olʰádu], *Etu* [etü], *zeguholmu* [szegü-], *zolocu* [szo/alóku]. A véghangzó nélküli lexémák körében is gyakori ez a szóvég, és lényegében ugyanezek a hangok vezetnek itt is a gyakorisági listát: pl. *borsod* [borsod], *bogat* [bogát], *seztüreg* [csesztü/öreg] stb.

b) Likvidára végződő szavak, nevek közel egyforma arányban fordulnak elő a tővéghangzós és az anélküli szórványok körében. Az is feltűnő ugyanakkor, hogy ez a hang legfőképpen az *r*, és jóval ritkábban az *l*: pl. *vsuuru* [-uru], *saru* [sáru], *lelu* [lélü]; illetve *gumur* [gü/ömü/ör], *zombor* [zombor], *etyl* [eti/él] stb. A véghangzó nélküli alakok között kisebb számban más likvidák is előfordulnak: pl. *thomoy* [tomo/aj], *beguey* [begej], bár ezek esetleg illabiális utótagú diftongust is őrizhetnek.

c) Affrikáták ritkán szerepelnek a szavak végén, de ha igen, akkor jobbra véghangzóval állnak: pl. *casu* [kácsu], *Colgoucy* [k/go/algouci]. Igen feltűnő viszont az,

hogy a *c* után kizárólag *i* véghangzó szerepel a gesztában magas és mély hangrendű nevekben egyaránt; vö. még *miscoucy* [miskouci], *scereducy* [szeredü/öci]. Ezeknek a hangoknak a véghangzói státusa ezért némileg kérdéses: Bárczi szerint például ezekben az anonymusi adatokban az *y* „nem ejtett hangot jelöl, hanem csak césítő írásjel” (1958: 21). Affrikáta után csak egy esetben nem áll véghangzó: *munkas* [munkács], ha valóban így, és nem [munkás]-ként olvasandó (l. *Munkács*).

d) Réshangokhoz és nazálisokhoz ritkán kapcsolódik tövéghangzó a geszta magyar nyelvű szórványaiban: az előbbire lásd pl. *tasu* [tasu], *vsuuu* [ü/ösü-]; az utóbbira pedig *zenuholmu* [szēnū-], *menumorout* [mēnū-]. Ezek a hangok azok, amelyek után a szakirodalom szerint is a legkorábban eltűntek a véghangzók (vö. Bárczi 1958: 22–23; E. Abaffy 2003: 322). A geszta szórványai is erről tanúskodnak: pl. *zomus* [szo/amu/os], *petur goz* [-go/az], *paztuh* [pásztu/oχ/γ]; illetve *bezprem* [beszprém], *ohtum* [o/aχtu/om], *yğfon* [i/ęgyfo/an] stb. Azt is tegyük azonban mindehhez hozzá, hogy a réshangra végződő szavak, nevek igen jelentős hányadát (mintegy a felét) teszik ki a gesztában az -s képzős származékok: *almas* [almás], *uoynos* [vo/ajo/as], *ystoros* [istoros], *tormas* [tormás], *zobolos* [sz/cobol/yos], *zerelmes* [szerelmes] stb.²

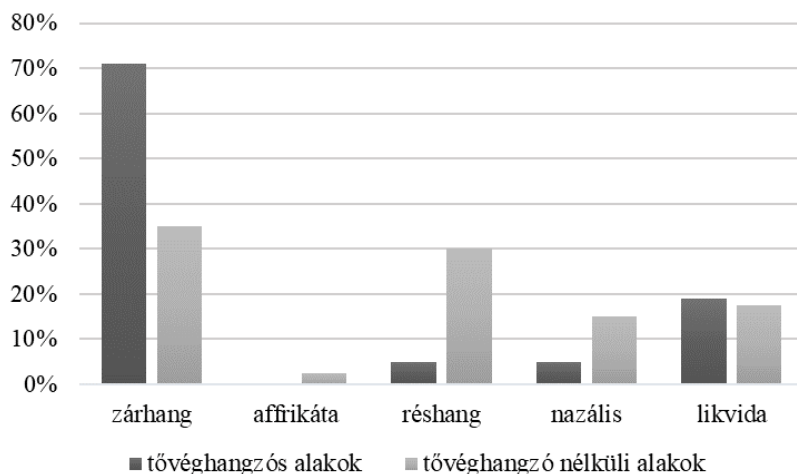
6. ábra. A tövéghangzó és a szóvégi mássalhangzó összefüggései a gesztában

Fonológiai ügyekben itt nincs kellő tér belebocsátkozni, de annyit érdemes megemlíteni, hogy a tövéghangzók meglétét vagy hiányát az egyes hangtípusok vonatkozásában felvázolt kép nagyban harmonizál az ún. szonoritási hierarchiával, ami a következőképpen írható fel (a legkevésbé szonoránsoktól a leginkább szonoránsok felé haladva): zárhang, affrikáta < réshang < nazális < *v* < *l* < *r* < *j* (vö. Törkenczy 1994: 276; ennek a hangtörténeti vizsgálatokban való alkalmazásához pedig lásd Katona 2020). Ezt a szonoritási hierarchiát látva jól érthető, hogy miért a zárhangok és az affrikáták után találunk leginkább véghangzót (nemcsak Anonymus gesztájában, hanem általában is), és

² És míg a *-d* ~ *-t* képző (zárhangként) vonzza a véghangzót (lásd a *-di*, *-ti* képzős alakokat a Tihanyi alapítólevélben), az *-s* képzőre (éppen a spiráns voltából is adódóan) ez nem jellemző.

miért állnak jobbra véghangzó nélkül a nazálisok és a réshangok. A szonoritási hierarchiának a tövéghangzók tekintetében egyedül a likvidák (konkrétan pedig leginkább az *r*) nem felelnek meg, mert közöttük – mint láthattuk – véghangzós alakok is viszonylag jelentős arányban találhatók.

És hogy végigvigyük a másik szálát is: a Tihanyi alapítólevélben nagy vonalaiban hasonló tendenciákat figyelhetünk meg azzal a különbséggel, hogy itt még markánsabban kiütözik a zárhangok utáni tövéghangzók gyakorisága; az affrikáták esetében pedig megemlíthető, hogy csak egy olyan szórvány van az oklevélben, ami affrikátára végződik, a *caztelic* ~ *kasztelic* helynév (7. ábra).

7. ábra. A tövéghangzó és a szóvégi mássalhangzó összefüggései a Tihanyi alapítólevélben

4. Konklúziók

Végezetül arról szólok néhány mondatban, hogy milyen általános és konkrét tanulságok adódnak a fenti analízisből.

A tövégi magánhangzók eltűnési folyamatának lezárulását a 13. századra teszi a hangtörténeti szakirodalom (ennek összefoglalásához lásd Katona 2020: 101–102). Ez valóban elképzelhető, noha a 12. század végi – 13. század eleji nyelvemlékek – mint láthattuk – inkább már csak esetleg egyfajta archaizmusként őrizhetnek tövéghangzós alakokat. Anonymus gesztájának adatait pedig – minthogy ezek nagy valószínűséggel a szerző archaizáló törekvésével magyarázhatók – a tövéghangzók eltűnésének kronológiai ábráját felrajzolva nem vehetjük számításba.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a geszta szórványaira a tövéghangzók más kérdéseiben ne támaszkodhatnánk. Ez annál is inkább így van, mert olyan arányú jelenléte a tövéghangzós alakoknak, mint amit a *Gesta Hungarorum*-ban láthatunk, kevés nyelvemlékünkben van. És noha Anonymus korában már kevésbé lehetett élő, beszélt nyelvi realitás a tövéghangzós alakok használata, a geszta szórványai – a maguk archaikus, leginkább talán Anonymus által (re)konstruált alakjaival – mégis fontos adalékul szolgálnak

a tövéghangzók kapcsolódási jellegzetességeinek a megvilágításához. A geszta tövéghangzós alakjai mögött ugyanis az ismeretlen mester nagyfokú fonológiai tudatossága és – okleveleken edződött – kiváló nyelvi érzékenysége rejlik.

Hivatkozások

- E. Abaffy Erzsébet 2003: Hangtörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk.: *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó, 106–128, 301–351, 596–609.
- Bárczi Géza 1958: *Magyar hangtörténet*. Második, bővített kiadás. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Katona Csilla 2020: *Fonotaktikai szerkezetet módosító hangváltozások az ómagyar korban*. (A Magyar Névtárhívum Kiadványai 51.) Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- Tóth Valéria 2021: Szempontok Anonymus gesztájának helyesírás-történeti feldolgozásához. *Magyar Nyelvjárások* 59, 5–26.
- Tóth Valéria 2022: Módszertani megjegyzések Anonymus gesztájának helyesírás-történeti elemzéséhez – Az *u, v* hangértékei a *Gesta Hungarorum*-ban. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei XI*. Szeged: SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék, 417–430.
- Tóth Valéria 2023: Anonymus *Gesta Hungarorum*a mint nyelvtörténeti forrás. *Magyar Nyelv* 119, 257–270.
- Törkenczy Miklós 1994: A szótag. In Kiefer Ferenc szerk.: *Strukturális magyar nyelvtan 2. Fonológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 273–392.

EVIDENCIALITÁS- ÉS ATTITÚDJELÖLŐK ELEMZÉSE BETHLEN MIKLÓS EMLÉKIRATÁBAN ÉS LEVELEIBEN*

VARGA MÓNIKA

1. Bevezetés

Jelen tanulmány a beszélői viszonyulást kifejező markerek megoszlását és változását tárja fel az egyén és a regiszter hatásával összefüggésben. Az elemzés középpontjában ezúttal Bethlen Miklós emlékirata és levelei állnak, kitekintve Bethlen Kata szövegeire. A források feldolgozása kettős módszerrel történik: rövidebb terjedelmű minták szoros olvasásával megragadva bármiféle elmozdulást a semleges, objektív szövegalkotástól, majd erre építve rendszeresebb használatúnak bizonyuló elemeket átfogó módon gyűjtve és elemezve.

Egy korábbi vizsgálat Károlyi Sándor nyelvhasználatán belül regiszter szerinti megoszlást mutatott ki: a feleségének szóló leveleit a nyomatékosítás jellemezte mind az intenzitás, emfázis, mind pedig a bizonyosság jelölésében – ahogy a feleség, Barkóczy Krisztina leveleit is –, míg az emlékiratban rendszeresebb volt a bizonytalanság, sőt az elhallgatás is (Varga 2022). Jelen kutatás eredményei lehetővé teszik az összehasonlítást és a korábbi megállapítások árnyalását. Hozzá kell tenni, hogy Bethlen Miklós emlékirata eltérő motivációk és hatások alatt készült, mint például Bethlen Kataé: az utóbbi élete néhány fontos eseményének a rögzítése mellett nagyobb hangsúlyt helyez a hittel kapcsolatos gondolatainak, érzéseinek részletezésére, míg Bethlen Miklós tematikusan tárja fel életének különböző állomásait, valamint jellemzi magát és környezetét (részletesen lásd Laczházi 2010: 280–294). Az ezzel is magyarázható szövegformálási különbséget is érdemes tehát figyelembe venni az adatok értékelése során. A feltárás azért is indokolt, mert bár Bethlen Miklós leveleinek stílusa kapcsán ismertek már bizonyos megállapítások (eszerint utóbbi forrás is hajlamos a nyomatékosításra, „erősítésre”, Jankovics 1987: 79), a beszélői viszonyulás jelölőinek szisztematikus vizsgálata eddig sem a misszilisekben, sem az emlékiratban nem történt meg.

A továbbiakban a vizsgált jelenség és a regiszter kérdésköréről lesz szó, röviden bemutatva a forrásokra alapozható problémafelvetést. Ezt követi a vizsgált anyag leírása, az adatkezelés néhány módszertani szempontja, majd az elemzés előbb a szoros olvasás eredményének, aztán a teljes szövegekből gyűjtött adatoknak az áttekintésével.

* A kutatás az NKFI FK 135186. számú munkálat (Regiszterfüggő változatok a közép-magyarban) támogatásával készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a tanulmány korábbi változatához fűzött észrevételeiket.

2. A beszélői viszonyulás jelölőiről és a regiszterről

A vizsgált elemek egy része az evidencialitás-, más része az attitűdjelölők közé sorolható (jóllehet a terminológia e téren igencsak változatos, vö. Culpeper–Kytö 2010: 361; Gray–Biber 2015; Claridge–Kytö 2021; kontrasztív kutatások rámutattak arra is, hogy például a bizonygatás és az intenzitás jelölése közötti határ elmosódhat egyes markerek esetében, Aijmer 2020: 49). Az evidencialitás episztenciálisként értendő, azaz nem kizárólag vagy elsősorban a tapasztalat forrása, hanem annak értékelése, minősítése kerül előtérbe, azaz a modalitás része a fogalomnak (vö. Kugler 2015). Éppúgy idesorolódna az episztemikus bizonytalanság (*majd* 'majdnem' jelentésben, de a korszakban már ide sorolható a *bizonyára* előfordulásainak egy része is, Varga 2024a) és bizonygatás jelölői, mint az adott referens pontatlan azonosítását, körülhatárolását kifejező elemek (például: *mintegy*, *némely*, *egynéhány*). A *hedge* terminus tágan értett meghatározása szerint azokra a szavakra, kifejezőmódokra vonatkozik, amelyeknek a jelentése magába foglalja a körülhatárolatlanságot (*fuzziness*), illetve amelyek által a kifejezések kevésbé körülhatároltak vagy homályosak (*vague*) – kevésbé vagy pontatlanul meghatározottak (Mihatsch 2010: 93–94; Culpeper–Kytö 2010).¹ Jelen vizsgálat az attitűdjelölést is tág értelemben kezeli, a bármilyen típusú érzelmi töltetű, affektív viszonyulás kifejezéseként értelmezve (lásd még: Gray–Biber 2015: 224; Larsson 2019: 246). Az értékelő elemek mellett a vizsgálat az intenzitás jelölőire is kiterjed. A fő kategóriákon (*hedge*, *booster*, *affektív*) belüli csoportokat az elemzés során, az adatokkal szembesítve mutatom be részletesen.

A tanulmány kérdésfeltevése az, hogy a különböző beszélői viszonyulást jelölő elemek közül melyeket preferálja Bethlen Miklós az írásaiban, s ezt a preferenciát mennyire befolyásolhatja az egyén, és mennyire a regiszter (a szituáció és az azzal asszociálódó nyelvi jelenségek összefüggésében, Biber–Conrad 2009; lásd még Gugán 2020, 2023). A regiszter ugyanakkor a történetiségben nem eleve adott (Kytö–Smitterberg 2015; Kytö 2019), és finomhangolást is igényelhet a szövegekben megfigyelhető sajátosságok mentén. Az sem nyilvánvaló, hogy az egyes források mennyiben „(proto)tipikus” példányai a magánlevelezés vagy az emlékirat kategóriájának (ezzel együtt a tanulmányban továbbra is az *emlékirat* és a *levelek*, *levelezés* terminusok szerepelnek). A kutatás távlati célja a hasonló diskurzusfunkcióban váltakozó elemek, azaz markervariációk kimutatása a feldolgozott nyelvi anyagban – majd pedig a tágabb korszakban.

¹ A magyarban egyetlen terminus nem képes egyszerre lefedni a bizonytalanság és a homályosság, pontatlanság különböző kontextusbeli árnyalatainak jelölését. Így például a *tompító* a megnyilatkozónak a proposíció egészéhez kapcsolódó viszonyulását, például udvariassági okokból indirektebb, kevésbé határozott kifejezőmódját jelölheti (az angol felosztásban ez a *shield* kategória, melynek tipikus példája az *I think* vagy az *I guess* 'úgy vélem, azt hiszem', Culpeper–Kytö 2010: 362). Míg például a *mintegy öt órákor ~ öt óra tájban érkeztünk*, szerkezetekben a *mintegy* és a *tájban* nem tompít, hanem természetes bizonytalansággal magyarázható lazább körülhatárolást, pontatlanságot jelöl. Éppen ezért a tanulmány a *hedge* használatánál marad; hasonlóképpen nincs egyetlen magyar terminus az intenzifikálás és a bizonyosság együttes jelölésére, így a tanulmány a kategória komplexitását érzékeltető *booster* terminust is alkalmazza.

3. Források és módszer

A vizsgált anyagra térve Bethlen Miklós 1710 körüli datálású emlékirata visszatekintő jellegű, tematikusan strukturált szöveg. A felépítés tudatos és átgondolt voltát jól mutatják a szövegalkotással kapcsolatos olyan reflexiók, mint a *de ez maradjon másuvá, Megyek, Menjek, jerünk* [a következő témára], vagy épp a diskurzusban orientáló, visszatérő szerkezetek, például: *amint majd meg fog látszani; de jerünk elébb, majd megbánjuk*. Leveleinek egy része nem magánéleti, a deputációnak, kamarának és az országgyűlésnek szóló utasítások, sőt tudósítás is helyet kapott a feldolgozott kötetben.

A beszélői viszonyulás feltárásához az emlékiratból 11 ezer szövegszónyi részletet tekintettem át szoros olvasással (az 1–7. részig, szövege elérhető és kereshető a Középmagyar emlékirat- és drámakorpuszban, <https://ked.nyud.hu/#open>). A levelezésből pedig mintegy 9 ezer szónyi mintát válogattam a szűkebb értelemben vett magánéleti írások közül (az első és második feleségének, apjának, testvéreinek és barátainak szóló missziliseket). A feldolgozott mintában rendszeresebben előforduló elemek egy részét a teljes szövegekből is kigyűjtöttem manuálisan. A levelek esetében az első kötetet dolgoztam fel (1657–1698 között kelt 426 irat); a betűhű szövegközlés miatt írásváltozatokat is szem előtt kellett tartani a keresés során. A gyűjtést követően is több esetben szükség volt az adatok kézi szűrésére; csak egy példát említve, az emlékiratban a *nagy* 540 fölötti előfordulásának közel sem mindegyike bizonyult 'nagyon' jelentésű intenzitásjelölőnek (lásd 5.2.).

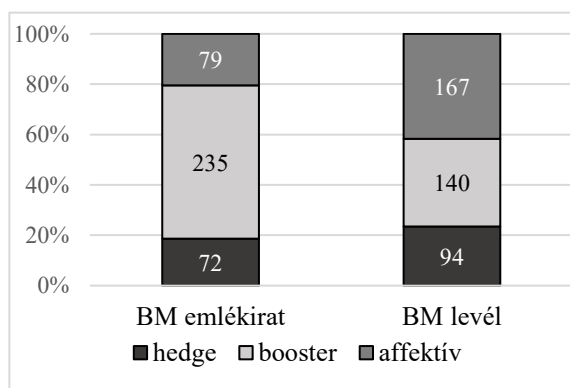
Ugyancsak nem minden esetben nyilvánvaló, hogy a beszélői vélekedés nyomatékosítása vagy a bizonytalanul meghatározható, körülírható jelleg érvényesül-e az adott marker esetében, főként az olyan elemek kapcsán, mint az *ilyen-amolyan, imígy-amúgy, ez és ez, azaz esse* (vö. SzT.).² Utóbbiak ugyanis nem minden használatukban hedge-ek a korszakban, éppúgy kifejezhetnek egyértelmű negatív érzelmi-indulati viszonyulást. Ezek a használatok emfatikusak, és egyúttal eufemizmusként is működnek. Bethlen Miklós emlékiratában a kérdéses elemek megtalálhatók hedge-ként: *ilyen amolyan* (*dicsértek, csúfolt némelyik*) *elme kell; imilyen-amolyan gömbölyűsége* *lévén az oldalainak; Eleket otthon taníttatta az anyja imígy-amúgy, mégis alkalmas latinus; így s amúgy értünk egyet*. Előfordulnak ugyanakkor negatív viszonyulás kifejezésekor is, például: *megcsigáztatlak ilyen s amolyan; szitkozódott: nem lézsek vazallusa, jobbágya az ilyen amolyan fiainak; Imilyen-amolyan bolond fia, ... annál is bolondabb vagy; az ördög elvigyen engem, ha így-amúgy nem bánok véled*. Az egyes elemek értékelésekor tehát különösen fontos a kontextus, ezúttal az idézet közvetlen környezete, például a megszólítások, további szitkozódások (*ördög elvigyen engem*), minősítések (*bolond*), fenyegetés (*megcsigáztatlak*). Lényegesek továbbá a metakommunikatív jelzések, például az idézet értékelése felvezetésként megjelenő *szitkozódott*, vagy épp a következő: *erősen megpirongatám, szidogattam: ez s ennek a fia*.

² A Történeti magánéleti korpusz (TMK, leírását lásd Dömötör et al. 2017, Novák et al. 2018) alapján az egyértelmű negatív érzelmi-indulati viszonyulásra egyaránt van példa a boszorkányperekben és a levelekben is: *boszorkány eszez kurva* (KBosz. 24.); *mond az velle valo szolgálja býronak esse lelek kurua* (JLevI. 20.).

A kinyert adatszámokat jelentőségük meghatározása és a források vagy épp funkcionális variánsok közötti közvetlen összehasonlítás érdekében szükséges volt terjedelemlre vetíteni (az emlékirat a tartalmilag különálló felvezetés nélkül mintegy 143 ezer szövegszót tett ki, a 426 levél összesen megközelítőleg 125 ezret). Az eredmények ábrázolásakor az úgynevezett normalizált gyakoriságot, azaz az adatszám szószámmra leosztott, majd tízezer szóra felszorzott részesedését tüntettem fel.

4. Elemzés: elmozdulás a semlegességtől

Az alábbiakban a kvalitatív, szoros olvasás lényegesebb eredményeit tekintem át. Bethlen Miklós emlékiratának kijelölt részében mintegy 383 szövegrészt minősítettem a ténytzerű, objektív megfogalmazástól valamilyen irányba elmozdulónak, nem semlegesnek (ez a terjedelemlre vetítve megközelítőleg 35 adat/1000 szó). A fő funkciók közül a booster, azaz a nyomaték (intenzitás és bizonyosságjelölés) dominál (az adatok 62%-a). A magánlevelekből vett mintában valamivel több a nem semlegesként minősíthető részlet, 401 előfordulás (mintegy 45/1000 szó). A funkciók szerinti megoszlás ugyanakkor kiegyensúlyozottabb, emellett pedig a tágan értelmezett érzelmi–indulati viszonyulást magában foglaló affektív kategóriába tartozó elemek fordulnak elő a leggyakrabban (42%, a booster 35%). Az affektív kategóriába sorolhatók az olyan visszatérő megszólítások (*édes szerelmes Görliczém, édes szépem, édes húgom*) és említések is, mint a *tökéletes szeretőd ~ férjed*, utóbbiaknak azonban csak egy-egy előfordulása került az adatok közé annak érdekében, hogy ne torzítsák a kategória részesedését. Az adatszámokat és arányokat az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra. Nem semleges elemek és szövegrészek aránya Bethlen Miklós emlékiratában és levelezésében

Az affektív kategóriába az idézett megszólítások, említések mellett különféle szubjektív értékelések, minősítések is sorolhatók. Az emlékiratban a leggyakoribb ilyen elemek például a *nagy, jó, szörnyű*, míg a levelekben az *örvendetes, csodájára*, vagy épp a *szívesen*; utóbbi a korszakban 'szívből' jelentésű (például: *szívesenn fájlalom*, Bethlen M. lev. 138.; az emlékiratban sem példátlan: *igazán és szívesen kesergettem*, ahogy Beth-

len Kata írásában sem: *szívesen gyűlölöm*). Fontos, hogy a szűkebben értelmezett attitűdjelölés, azaz az explicit viszonyulás igei formái is itt kaptak teret, ilyen a *csodálom*, *bánnám* ~ *bánom*. Az értékelés, minősítés személyes hangneme az esetek egy részében a szóválasztáson keresztül ragadható meg, például: *Gonoszakaróim azzal is **mocskoltak**, hogy kiforr a kalmárvér belőlem* (Bethlen M. Öné.); *meg betegedtem vala, mostannis még tsak **kornyadozok*** (Bethlen M. lev. 86.), *tsak az szot nem kellene kimilnünk, megh kellene **morghanunk*** (Bethlen M. lev. 79.). Az emlékiratban az affektívként besorolt adatok közel fele (30 fölötti előfordulás), a levelekben pedig közel harmada (50 fölötti előfordulás) áll több szónyi, képszerű kifejezésmódot is tartalmazó részletekből; utóbbiak besorolása és értékelése kifejezetten szubjektív, emellett terjedelemre vetítésük problematikus. Mindenesetre ilyenkor a megnyilatkozás több egysége összeadódva, együttesen fejezte ki közvetlenül a befogadó felé fordulva, például a (tréfás) fenyegetést, szemrehányást, nehéztelést: *de lássad kis feledékeny, vagy kis háládatlan! rám szorúlsz még* (Bethlen M. lev. 85.); *En Josefnek es neked ihol megnyit irtam, a kezemis el faradott* (Bethlen M. lev. 660.); *Isten tegyen Strutz madar tojast belölletek* (Bethlen M. lev. 677.).

Boosternek számítottak a bizonyosság és az intenzitás lentebb tárgyalt jelölői mellett a körülírásnak tekinthető mondat szerkezetek, amelyek az adott esemény, állapot felfokozottságát emelik ki. Jellemzően ilyen viszony a hasonlítás és a következményesség – utóbbiakat az önéletírásból idézem: *veres himlő jöve reám* [’olyan nagyon’], *mintha az egész testemet veres posztóval vonták volna bé*; következményesség: *én mind a két szememmel olyan* [’annyira súlyos’] *nyavalyába esém, hogy fel sem nyithattam*.

Az elemzés másik aspektusára térve, a minták alapján kiemelkedik néhány booster – egy részük mindkét forrásban –, ilyen az *igen*, *bizony*, *kivált* és az *ugyan*, valamint csak az emlékiratban a *felette* ~ *feletébb*. A hedge-ek közül az emlékiratban rendszeres a *majd* ’majdnem’, az *úgy tetszik*, *akármí*, *mintegy*; emellett mindkét forrásban többször előfordult az *egyéb*, *talán*, *mi~valami*, csak a levelekben pedig a *holmi*. A felsorolt elemek egy részét Bethlen Miklós teljes önéletírásából és több mint 400 leveléből gyűjtöttem ki. Az így feltárt adatokat és arányokat Bethlen Kata emlékiratával és 106 levelével vetem össze, a gyakoriságok jelentőségének meghatározásához bevonva Károlyi Sándor és Barkóczy Krisztina levelezését is (utóbbiak elérhetők a TMK-ból).³

5. Markerek és markervariációk a beszélői viszonyulás köréből

A feldolgozott elemek gyakorisági megoszlását a szövegbeli funkcióik szerint tárgyalom, így szó lesz bizonyosság- és intenzitásjelölőkről – külön választva a ’nagyon’ jelentésűeket és a teljességet kifejezőket –, valamint a hedge-ekről. Egy további marker pedig a szövegszerveződésre irányította a figyelmet.

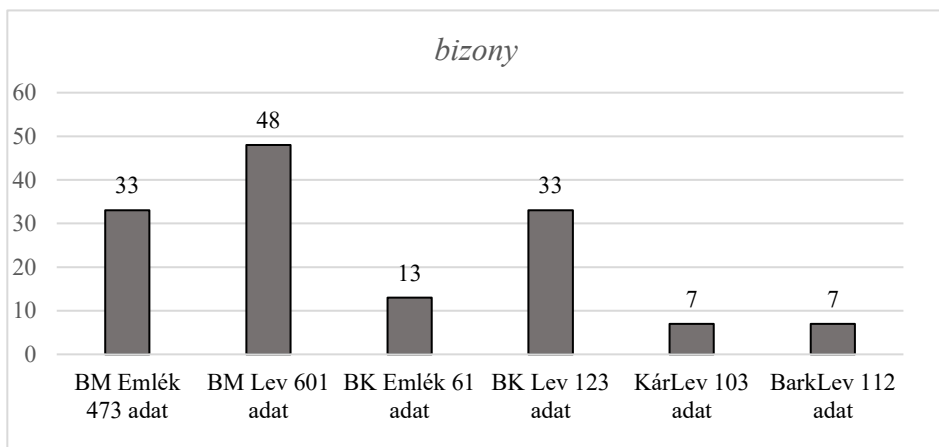
5.1. Bizonyosság, bizonygatás

A középmagyar kor során a módosítószói *bizony* ’bizonyosan, igazán, valóban’ jelentése állandósult (az erősítés, bizonygatás illokúciós értékét képviseli, Haader 2008: 79). A *bizony így van* és önmagában az *így van* tehát referenciálisan megfelleltethetők

³ Károlyi Sándor emlékiratát nem vontam be a vizsgálatba, ugyanis ott mind a bizonyosság-, mind az intenzitásjelölők ritkák, így érdemi összevetést sem tesznek lehetővé (Varga 2022).

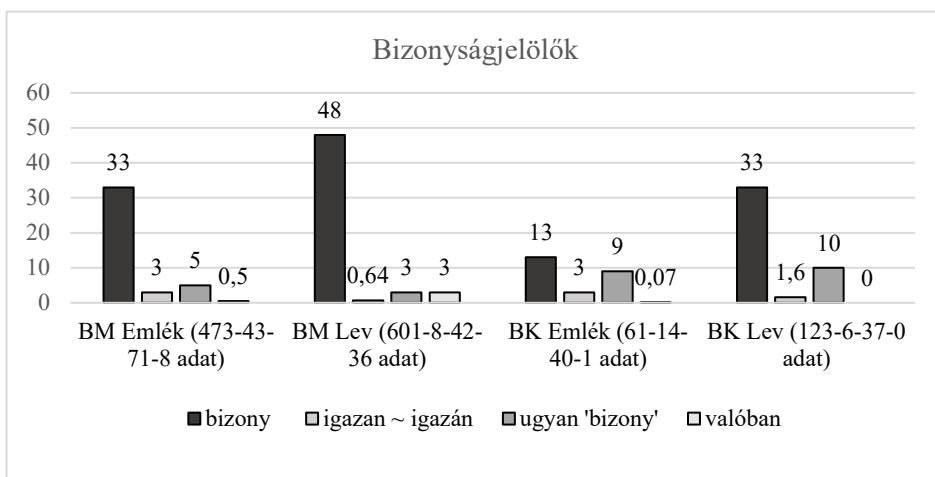
egymásnak; a *bizony* azt jelöli, hogy a proposícióban foglaltakat a megnyilatkozó hangsúlyozottan így gondolja, jelentőséget tulajdonít neki. Nem az információ forrása, hanem a meggyőződés hangsúlyossága kerül tehát előtérbe. A 17–18. század során közel teljes a módosítószói *bizony* térnyerése, ezzel együtt még a 18. században is kimutatható 1-2%-os részesedéssel a *bizony az*, *bizony dolog* (Bethlen Miklósnál is, Varga 2023).

A *bizony* Bethlen Miklós írásaiban igen gyakori. Az előfordulásokat a terjedelmre vetítve és a többi vizsgált forrással összevetve Bethlen Miklóst inkább szerzőként jellemzi, azaz mindkét regiszterben kiemelkedőnek számít – a csekélyebb adatszám ellenére Bethlen Kata leveleiben is jelentős arányú – a *bizony* használata (2. ábra).

2. ábra. A *bizony* használata a vizsgált forrásokban
(adatszám és normalizált gyakoriság)

A bizonyosságjelölő funkcionális megfelelőket összevetve (3. ábra) a *bizony* domináns, az *igazan* ~ *igazán* inkább az emlékirat sajátossága, ahogy az *ugyan* 'bizony' is, míg a *valóban* a levelekben gyakoribb valamivel. Bethlen Katánál az *ugyan* 'bizony' regisztertől függetlenül használatos, ahogy az *igazan* ~ *igazán* is, utóbbi viszont ritkán.

3. ábra. Bizonyságjelölők variációja Bethlen Miklós és Bethlen Kata írásaiban (adatszám és normalizált gyakoriság)

Károlyi Sándor leveleiben is viszonylag gyakori a *valóban* (35 adat, míg az *igazan ~ igazán* összesen 15 előfordulást tesz ki), Barkóczy Krisztinánál viszont fordítottak az arányok (19 *igazan ~ igazán*, míg 8 *valóban*). Terjedelemre vetítve e variánsok ritkák.

A *bizony* szócsaládjának 16–18. századi használatával és ezen belül Bethlen Miklós és Bethlen Kata írásaival külön tanulmány foglalkozott. A regiszter vonatkozásában megjegyzendő, hogy a *bizonyos* főként meggyőződést kifejező szerepű jelzői vagy állítmányi funkcióban jellemzi Bethlen Miklós emlékiratait (26/30 adat), míg a levelekben rendszeres közelebbről meg nem határozott referensekkel, lényegét tekintve hedge-ként is (a bizonygatás jelölésénél kisebb részesedéssel, 21/54). A *bizonyosan* ezzel szemben vélekedést jelölve, tipikusan a jövőben bekövetkező eseményre vonatkozóan jelent meg (a példákat lásd Varga 2024a). Bethlen Kata esetében nem mutatkoztak markáns preferenciák ezen a téren.

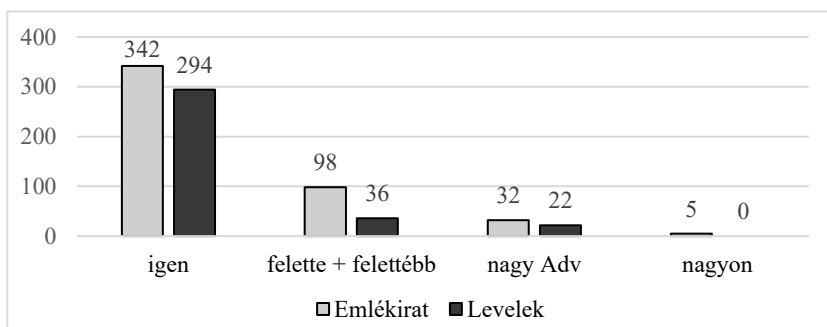
5.2. Intenzitásjelölők

Az intenzitásjelölők úgynevezett fokozati módosítónak számítanak (*degree modifiers*) arra utalva, hogy jellemzően nem a teljes (tag)mondat szintjén működnek, hanem mellékneveket vagy határozószókat módosítanak (újabbán Claridge–Kytö 2021; Aijmer 2020; Hiltunen 2021). Az intenzifikálók az alaptagban jelölt tulajdonságot, jellemzőt felfelé „skalázzák” egy feltételezett normához képest (a szakirodalom megoszlik a tekintetben, hogy a „lefelé skalázó” elemeket idesorolják-e).

Egy-egy intenzitásjelölő ugyanakkor többféle szerepben is használatos lehet, a mondat által jelölt esemény is lehet az alaptagja, így bizonyos esetekben nehéz elválasztani az emfázist a mondat(rész) igazságértékének megerősítésétől. A fokozatbeli különbségek kifejezőeszközei sokfélék, változatosan csoportosíthatók, nem éles határokkal –

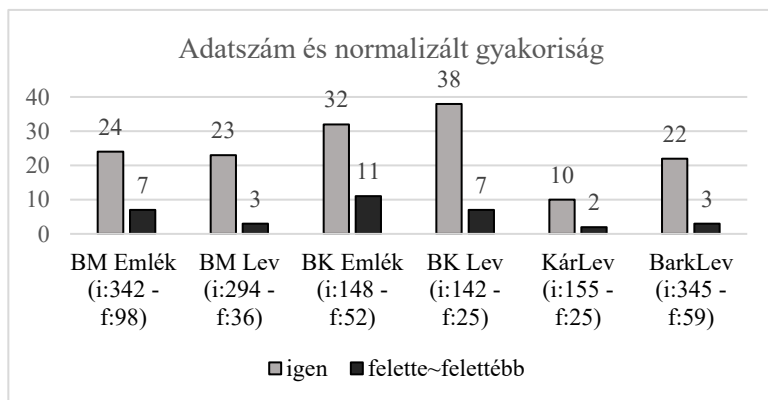
ezzel együtt az angolban a történeti, jellemzően korpuszadatokra épülő kutatások többsége a határozó(szó)i intenzitásjelölőkre fókuszál (vö. Claridge–Kytö 2021: 3–8).

Az ezúttal vizsgált anyagban a 'nagyon' jelentésű elemek variációját tekintve Bethlen Miklós emlékiratában és leveleiben egyaránt az *igen* bizonyult a legkiemelkedőbb előfordulásúnak (4. ábra). Emellett mind az emlékiratban, mind a levelekben a *felette* forma dominál a *felettébb*hez képest (19/98 adat, illetve 8/36), utóbbi csak igei és melléknévi alaptagokkal fordul elő, míg a *felette* határozószóival is adatható.

4. ábra. Intenzitásjelölők Bethlen Miklós önéletírásában és leveleiben (adatszám)

Az *igen* dominanciájának tényét sem a tagadás kontextusában megjelenő előfordulások (például: *nem is igen dicsérték*, *igen derék dolog nem volt*, emlékirat: 16, levelek 7 adat), sem pedig a *felette igen* kombinációk részesedése (emlékirat, levelek: 6-6 adat) nem befolyásolta. A *felette* ~ *felettébb* az emlékiratokban viszonylag gyakori, miközben a *nagy* 'nagyon' és főként a *nagyon* kifejezetten ritka mindkét forrásban. Annak meghatározásához, hogy az előfordulás inkább a szerzőt vagy a regisztrált jellemzi-e, szükséges a részeredményt – a leggyakoribb elemekre szorítkozva – a terjedelemhez képest meghatározni és összevetni a további forrásokkal (5. ábra).

5. ábra. A leggyakoribb intenzitásjelölők megoszlása a vizsgált emlékiratokban és levelekben (lent adatszám, fent normalizált gyakoriság)

Minden vizsgált forrásban az *igen* dominál, a terjedelemre vetítve valójában Bethlen Katánál a leggyakoribb, főként levelekben, míg a *felette* kisebb mértékben az emlékiratokat jellemzi, ahogy Bethlen Miklósnál is. Utóbbi esetében is jelentős arányú az *igen* (főként Károlyi Sándor leveleihez képest), méghozzá a két forrásban közel megegyező részesedéssel, így használata szerzőként jellemzi. Ugyancsak Bethlen Miklós nyelvhasználatának sajátossága az, hogy a bizonyosság és intenzitás nem egyszer kombinálódva jelenik meg, méghozzá a levelekben és az emlékiratokban egyaránt rendszeres az *ugyan igen*, a *bizony igen*, sőt az *ugyan bizony igen* és a *való igen* is (Bethlen Kata írásaiban csak a *bizony igen* szerepel ritkán, Barkóczy Krisztina leveleiből is csupán két *bizony igen* adatolható, míg Károlyi Sándortól egyik sem).

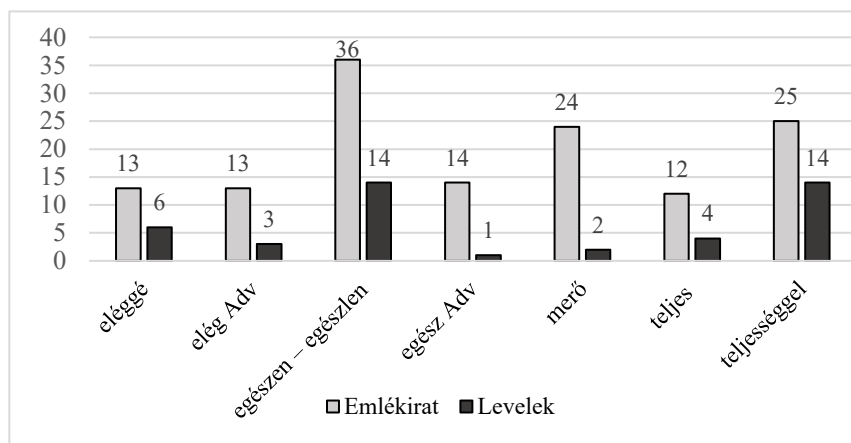
Az *igen* alaptagjainak megoszlása ugyancsak mutat bizonyos regiszter szerinti különbségeket. Bethlen Miklós emlékiratában változatosabbak a legalább kilencszer vagy többször előforduló alaptagok,⁴ beleértve az igéket is (például *igen szeret*). A levelekben ugyanakkor olyan visszatérő kollokációk is megfigyelhetők, amelyek az interakcióval függnek össze, mint az *ighen bizodalmossonn / igen confidenter kerem* (17), valamint az *ighen keduessenn vett-* (az aktuális levelet vagy küldeményt). A *felette* ~ *felettebb* legrendszeresebb alaptagjai az emlékiratban a *sok-* és a *nagy-*, a levelekben azonban ritka a visszatérőnek számító kollokáció e marker esetében (a *felette kér-* és a *felette sok-* három-három alkalommal szerepel).

5.3. Teljességjelölők

A teljességjelölők vagy maximalizálók (*maximizers*, vö. Claridge–Jonsson–Kytö 2020: 3; Claridge–Kytö 2021: 5–6) is intenzitást jelölnek, azonban a viszonyítási skála szélsőséges pontját, felső határát, a teljességet, komplett jelleget ragadják meg. Az ide-sorolható elemek⁵ használata Bethlen Miklós írásaiban az emlékirat sajátosságainak számíthatnak, jóllehet közel sem olyan gyakoriak, mint a fentebb tárgyalt skaláris intenzitásjelölők (emiatt az eredményt nem vetítettem terjedelemre, 6. ábra).

⁴ Az emlékiratban az *igen* leggyakoribb alaptagjai: *jó(l)* és *jó szívvel*, *kedves(en)*, *kevés(et)*, *nagy*, *nehéz(en)*, *ritka(n)*, *szép*, *szeret-*. A levelekben: *nagy-*, *jó(l)*, *sok-*, *szükség(es)*, *siető~ve*, *rossz*.

⁵ A vizsgált forrásokat nem jellemzi sem az *egész* ~ *egész(l)en*, sem az *elég* ~ *elégge* azon használata, amikor nem a skála felső határának megközelítését, hanem előfeltevésekhez viszonyított – a vártnak, kívántnak megfelelő, esetleg nem, vagy kevésbé várt – minőséget, mértéket jelölik.

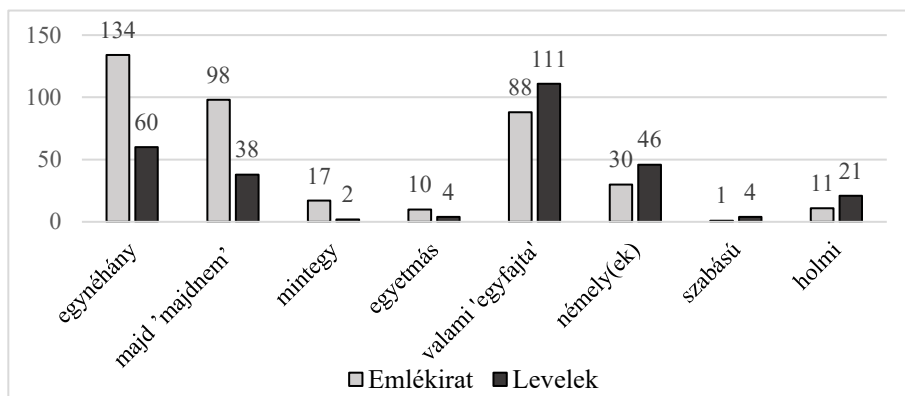
6. ábra. Teljességjelölők Bethlen Miklós emlékiratában és leveleiben (adatszám)

A teljességjelölők használatának feltárása Bethlen Miklós emlékirata esetében arra is jó példát kínált, hogy más forrásokkal összevetve a beszélői viszonyulást jelölő elemek kevésbé gyakori variánsainak is lehet többé-kevésbé egyénítő szerepük. Ilyen például a *merő*, amely Bethlen Kata egyik írásából sem adatolható, de Barkóczy Krisztina és Károlyi Sándor leveleiben is ritka (7, illetve 8 adat), ahogy a *teljességgel* is (Barkóczytól 3, Károlyitól 6 előfordulás található). Bethlen Kata emlékiratában az *egészen* bizonyult kiemelkedőnek (65, a levelekben 15 előfordulás – ezzel szemben az adverbialis *egészre* nem volt adat egyik írásában sem), míg a többi elem inkább csekély részesedéssel (*teljességgel* 11 : 6; *teljes* 13 : 6; *eléggé* 9 : 2; *éleg* 2 : 4). Bethlen Miklósról mint szerzőre jellemző tehát a teljességjelölők használata, viszonylagos preferenciái azonban a regisztertől sem függetlenek.

5.4. Hedge-ek

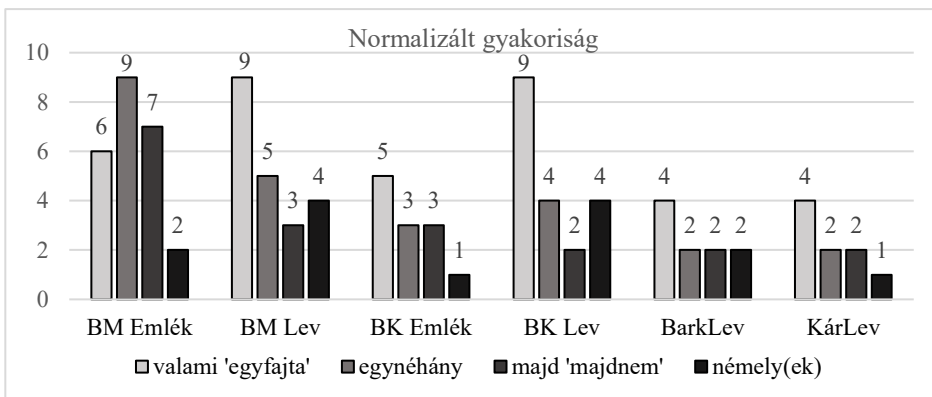
A hedge-ek funkcióik felől nézve lehetnek inherensen homályosak személyre (*némelyek*) és tárgyra vonatkozóan (a korszakban a *holmi* és az *egyetmás*). Emellett mennyiség pontatlanságát és tulajdonság viszonylagosságát is jelölhetik (*egynéhány*, *mintegy*, *valami* 'egyfajta, valamiféle' értelemben is). Episztenciális jellegűnek számít emellett a 'majdnem' jelentésű *majd*, amely az esemény, állapot nem megvalósulását, nem teljesülését vagy nem elvárt mértékét jelöli. Egyes leírások a homályos kvantifikálók közé sorolják a valószínűség jelölőit is (Overstreet 2011/2012: 297–300).

A vizsgált anyagban e téren nem rajzolódik ki az egyes fogalmi kategóriák és funkciók szerint olyan mértékű variáció, mint a korábbi esetekben. Ezzel együtt Bethlen Miklós íásaiban egyes jelölők regiszter szerinti preferenciát mutatnak: az *egynéhány*, a *majd* 'majdnem' és a *mintegy* inkább az emlékirat sajátossága (kis különbséggel az *egyetmás* is), míg a *valami* 'egyfajta', *némely(ek)* és a *holmi* a levelekben fordul elő valamelyest gyakrabban (a *szabású* szintén, jöllehet mindkét forrásban ritka, lásd 7. ábra).

7. ábra. Hedge-ek Bethlen Miklós emlékiratában és levelezésében (adatszám)

Az egyes gyakoriságok szerzőhöz, illetőleg regiszterhez kapcsolódása további összevetést igényel (8. ábra).

8. ábra. Hedge-ek aránya a vizsgált forrásokban (normalizált gyakoriság)

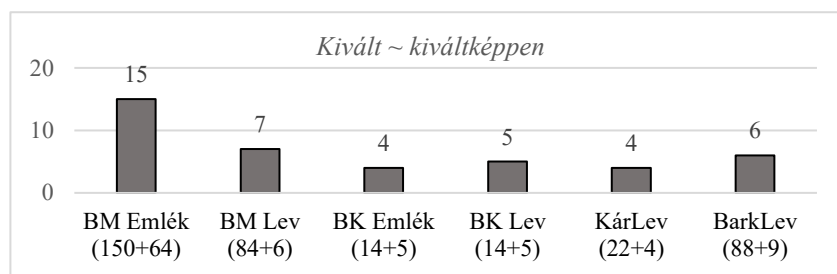
Bethlen Miklós és Bethlen Kata írásai alapján regiszter szerint eltérő használati arányok figyelhetők meg: a levelekben hasonlóbb preferenciák mutathatók ki a terjedelmre vetítve, míg az emlékiratokban valamivel szélsőségesebb megoszlás és arányok figyelhetők meg (jóllehet a normalizált gyakorisági adatszámok is viszonylag csekélynek tekinthetők, főként a fentebb tárgyalt bizonyosság- és intenzitásjelölőkhöz képest). Bethlen Miklósnál az *egynéhány* és kisebb mértékben a *majd* gyakorisága emelkedik ki, Bethlen Kata írásában viszont a *valami* bizonyult a leginkább gyakorinak (a leveleit nézve még inkább kiemelkedő).

Károlyi Sándor és Barkóczy Krisztina levelezését bevonva az látszik, hogy kisebb gyakorisággal, de ugyancsak a *valami* előfordulásai emelkednek ki – az *egynéhány* és a *majd* pedig azonos részesedésű, csak a *némely*-preferenciáját tekintve különböznek a felek. Károlyi Sándor levelezése olyan megoszlást mutat e tekintetben, mint Bethlen

Kata emlékirata – a Barkóczy Krisztina leveleiben látott mintázat ugyanakkor egy-egy marker arányát tekintve tér el mindkét forrástól.

5.5. Attitűdjelölés és figyelemirányítás: *Kivált ~ kiváltképpen*

Bethlen Miklós írásaiban egy olyan marker is említést érdemel a gyakorisága miatt, amely intenzitás helyett inkább az adott tartalom fontosságát hangsúlyozza, tehát a figyelemirányításban van szerepe: ez a *kivált ~ kiváltképpen*. A többi szerzővel összevetett előfordulás alapján Bethlen Miklós emlékirataiban kiugróan gyakori markerről van szó, de a leveleiben is valamivel nagyobb arányban használja, mint a többi vizsgálatba vont szerző (9. ábra).

9. ábra. A *kivált* és *kiváltképpen* megoszlása a vizsgált forrásokban
(lent adatszám, fent normalizált gyakoriság)

A *kivált* alaptagja változatos, propozíción belül bármely részlet, körülmény kifejtésének felvezetésekor megjelent Bethlen Miklós írásaiban (a példákat az emlékiratból idézem), elliptikus formában is: *kellve, kellelten mind ettem éhomra is minden gyümölcsöt és kivált szilvát; jámbor egyik sem volt, kivált az utolsó*. Előfordult ugyanakkor teljes eseményt felvezetve is: *nem hiszem, hogy el nem veszünk volna azon a borítatlan katyma csónakon kivált amicsoda szélvész osztán éjjel lőn*. A *kiváltképpen* ugyancsak megjelenik eseményt, állapotot felvezetve, elliptikus formában is: *Ezt is azért hoztam elé, egyikért kiváltképpen*. Hozzá kell tenni, hogy szerkezetben – *kiváltképpen való* – intenzitást is jelölhet: *kiváltképpen való jó asszony lőn; kiváltképpen való kedves íz*.

A marker funkcionális variánsait a TMK-ban és a KED-ben keresve a legtöbb ma ismert és használt megfelelő nem adatolható, ilyen a *főként*, a *főleg*, a *különösen* és az *elsősorban*. A *leginkább* megjelenik, de Bethlen Miklósnál kifejezetten ritka, az emlékiratban 5, a levelekben 3 adat van rá, Bethlen Kata önéletírásában is szórványos (2 adat), a levelekben nem fordul elő; Károlyi Sándortól 3, Barkóczy Krisztinától pedig 22 előfordulás található a TMK-ban. Eszerint tehát a *kivált ~ kiváltképpen* használata a korszakban bevett jelenség, a kiugró gyakoriság viszont szerzőként jellemzi Bethlen Miklóst.

6. Összegzés és további feladatok

Jelen tanulmány a beszélői viszonyulás jelölőinek használatával foglalkozott, összehasonlítva Bethlen Miklós emlékiratát és levelezését. A két forrásból vett minta szoros olvasása alapján több, a semleges szövegalkotástól elmozduló részlet mutatkozott

a levelekben, főként az affektív (körülrírások is) és a booster kategóriában, az emlékiratban viszont az utóbbi dominált. Ez a részeredmény összhangban van a levelek kapcsán már említett megállapítással, mely szerint Bethlen leveleit nyomatékosító, felfokozó, élénkítő stílus jellemzi. Ezt követően több mint húsz marker használatát vizsgáltam meg részletesen további források bevonásával (1. táblázat).

	Markerek	Emlékirat	Levelek
Bizonyosságjelölők	<i>bizony</i>	473	601
	<i>igazan ~ igazán</i>	43	8
	<i>valóban</i>	8	36
	<i>ugyan 'bizony'</i>	71	42
Intenzitásjelölők (skalárisak és teljes- ségjelölők)	<i>igen</i>	342	294
	<i>felette ~ felettébb</i>	98	36
	<i>nagy 'nagyon'</i>	32	22
	<i>nagyon</i>	5	0
	<i>elégge</i>	13	6
	<i>elég 'elégge'</i>	13	3
	<i>egészen ~ egészen</i>	36	14
	<i>egész 'egészen'</i>	14	1
	<i>merő</i>	24	2
	<i>teljes</i>	12	4
	<i>teljességgel</i>	25	14
Hedge-ek	<i>egynéhány</i>	134	60
	<i>majd 'majdnem'</i>	98	38
	<i>mintegy</i>	17	2
	<i>egyetmás</i>	10	4
	<i>valami 'egyfajta'</i>	88	111
	<i>némely(ek)</i>	30	46
	<i>szabású</i>	1	4
	<i>holmi</i>	11	21
Figyelemirányítás	<i>kivált ~ kiváltképpen</i>	214	90

1. táblázat. A feldolgozott pragmatikai markerek áttekintése Bethlen Miklós emlékiratában és leveleiben

Regiszter szerint többé-kevésbé kiegyensúlyozott részesedésűnek, így a szerzőre jellemzőnek bizonyult az intenzitásjelölő *igen* gyakorisága, a bizonygatás elsősorban a *bizony* használatán keresztül, valamint a figyelemirányításban szerepet játszó *kivált ~ kiváltképpen* is. Ezt erősítette meg a további forrásokkal való összevetés is. A vizsgált markerek egy része ugyanakkor regiszterenként részben eltérő preferenciákat mutatott, ilyen a *felette ~ felettébb*, az *igazan*, *ugyan* vs. *valóban*, valamint a feldolgozott hedge-ek is. A regiszter szerepét tekintve Bethlen Miklós írásaiban nem rajzolódott ki annyira éles különbség, mint Károlyi Sándor esetében, az emlékirat ugyanakkor több ponton engedett meg változatosságot, eltérő preferenciát. Bethlen Kata írásai ezúttal az összehasonlítás részeként árnyalták a képet; az intenzitásjelölő *igen* az ő szövegeiben volt a

legkiemelkedőbb arányú, különösen a leveleiben, a *bizony* ugyancsak főként a leveleket jellemzi, a feldolgozott hedge-ek részesedése pedig más szerzőkkel összevetve hasonló mintázatokat mutatott. További kutatást igényel ugyanakkor az, hogy a beszélői viszonyulás mely jelölőit preferálta még, és ezt mi motiválta.

A feltárás célja az egyénhez és/vagy a regiszterhez köthető markerek és előfordulási arányaik meghatározása volt. Külön vizsgálatok tárgya lehet az egyes alkategóriákba tartozó variánsok tartalmi, funkcionális elemzése, beleértve a boosterek és hedge-k hasonló szerepben váltakozását olyan esetekben, mint az *igen szomorú* és *majd könnyező* (mert nekem jóakaróim voltak) *orcával*. A kutatás következő lépése az intenzitásjelölés átfogó vizsgálata további források bevonásával (Varga 2024b).

Hivatkozások

- Aijmer, Karin 2020: Constrastive Pragmatics and Corpora. *Contrastive Pragmatics* 1. 28–57.
- Bethlen Kata = Bethlen Kata önéletírása. In Bitskey István szerk. 1982: *Magyar emlékirók 16–18. század*. Budapest: Szépirodalmi.
<https://mek.oszk.hu/06100/06187/html/>
- Bethlen Kata levelei = Sükösd Mihály 1963: *Bethlen Kata önéletírása és levelei*. Budapest: Szépirodalmi.
- Bethlen M. Öné. = Bethlen Miklós élete leírása magától. In V. Windisch Éva szerk. 1980: *Bethlen Miklós művei*. Budapest: Szépirodalmi.
<https://mek.oszk.hu/06100/06152/html/bethlen0020001.html>
- Bethlen M. lev. = Jankovics József 1987: *Bethlen Miklós levelei. 1. köt. 1657–1698*. Budapest: Akadémiai. <https://mek.oszk.hu/21600/21614/pdf/>
- Biber, Douglas – Conrad, Susan 2009: *Register, Genre, and Style*. Cambridge: University Press.
- Claridge, Claudia – Jonnson, Ewa – Kytö, Merja 2020: Entirely innocent: A historical sociopragmatic analysis of maximizers in the *Old Bailey Corpus*. *English Language and Linguistics* 24/4, 855–874.
- Claridge, Claudia – Kytö, Merja 2021: Degree and Related Phenomena in the History of English: Evidence of Usage and Pathways of Change. *Journal of English Linguistics* 49/1, 3–17.
- Culpeper, Jonathan – Kytö, Merja 2010: Pragmatic markers. *Early Modern English Dialogues: Spoken Interaction as Writing*. Cambridge: University Press, 361–97.
- Dömötör Adrienne – Gugán Katalin – Novák Attila – Varga Mónika 2017: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113, 85–110.
- Gray, Bethany – Biber, Douglas 2015: Stance Markers. In Aijmer, Karin – Rühlemann, Christoph eds.: *Corpus Pragmatics*. Cambridge: University Press. 219–48.
- Gugán Katalin 2020: Regiszterfüggő változatok a középmagyarban. (*kézirat*)
- Gugán Katalin 2023: A kivétel erősíti a szabályt? A regiszter és az egyén szerepe a stabil variációban In Cser András – Nemesi Attila László szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. Budapest: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. 129–153.

- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányairól. In Haader Lea – Horváth László szerk.: *Tanulmányok a középmagyar mondattan köréből*. Budapest: Tinta. 78–88.
- Hiltunen, Turo 2021: Intensification in Eighteenth Century Medical Writing. *Journal of English Linguistics* 49/1, 90–113.
- KED = Gugán Katalin – Bácsi Enikő – Dömötör Adrienne – Horváth László – Mohay Zsuzsanna – Varga Mónika – Sass Bálint 2023: *Középmagyar emlékirat- és dráma* korpusz. <https://ked.nytud.hu/#open>
- Kugler Nóra 2015: *Megfigyelés és következtetés a nyelvi tevékenységben*. Budapest: Tinta.
- Kytö, Merja – Smitterberg, Erik 2015: Diachronic registers. In Biber, Douglas – Reppen, Randi eds.: *The Cambridge Handbook of English Corpus Linguistics*. Cambridge: University Press. 330–345.
- Kytö, Merja 2019: Register in historical linguistics. *Register Studies* 1/1, 136–167.
- Laczházi Gyula 2010: Önéletrajzi narratíva és emlékirás. In Gintli Tibor szerk.: *Magyar irodalom*. Budapest: Akadémiai. 280–294. https://mersz.hu/dokumentum/mirot_68/
- Larsson, Tove 2019: Grammatical stance marking across registers. *Register Studies* 1, 243–268.
- Mihatsch, Wiltrud 2010: The Diachrony of Rounders and Adaptors: Approximation and Unidirectional Change In Kaltenböck, Gunther – Mihatsch, Wiltrud – Schneider, Stefan eds.: *New approaches to hedging*. Bingley: Emerald Group, Bingley, 93–122.
- Novák, Attila – Gugán, Katalin – Varga, Mónika – Dömötör, Adrienne 2018: Creation of an annotated corpus of Old and Middle Hungarian court records and private correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52, 1–28.
- Overstreet, Maryann 2011/2012: Vagueness and hedging. In Andersen, Gisele – Aimer, Karin eds.: *Pragmatics of Society*. Mouton: De Gruyter, 293–317.
- SzT. = Szabó T. Attila főszerk.: *Erdélyi magyar szótörténeti tár*. Kolozsvár–Budapest: Erdélyi Múzeum-Egyesület – Akadémiai.
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <https://tmk.nytud.hu/>
- Varga Mónika 2022: Pragmatikai markerekről 18. századi regiszterekben: összehasonlító elemzés. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs szerk.: *A nyelv-történeti kutatások újabb eredményei XI*. Szeged: SZTE, 431–445.
- Varga Mónika 2023: Pragmatikai markerek terjedéséről középmagyar kori regiszterekben In Cser András – Nemesi Attila László szerk.: *Nyelvelmélet és diakrónia 5*. Budapest: PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék, 211–252.
- Varga Mónika 2024a: A bizonyosság és bizonytalanság jelölőiről 16–18. századi regiszterekben. *Jelentés és Nyelvhasználat* 11/1, 1–38.
- Varga Mónika 2024b: *Felette igen nagy jó* – Intenzitásjelölők variációja 16–18. századi regiszterekben. *Argumentum* 20, 194–223. https://argumentum.unideb.hu/2024_anyagok/vargam.pdf

Tartalom

Előszó	5
Bába Barbara: A Festetics-kódex nyelvjárástörténeti sajátosságai	7
Dér Csilla Ilona: A <i>hátha</i> módosítószó kialakulásáról	17
Farkas Imola-Ágnes: Rezultatív szerkezetek egy 17. századi erdélyi szakácskönyvben	33
Forgács Tamás: Variánsképződés a frazeológiai egységek körében	47
Haader Lea: A hátlap feljegyzésekkel kapcsolatos módszertani kérdések – válaszokkal	61
Horváth Katalin: Orvos szavunk ősi jelentéséről és szócsaládjáról. „Korokat vygazt vala, vakokat, santhakat gyógytt vala”	73
Horváth László: Az <i>-n</i> ragos igék történetéhez: középmagyar korpuszok és regiszterek	89
Juhász Gabriella: A tótos Tóldalék. A szláv eredetű magyar szavak jegyzéke a debreceni Magyar Grammatikában	97
Kelemen Ivett: A magyar helyesírás nyomai Rasmus Rask finnugor nyelvészeti munkásságában	109
Kiss Margit: Miről árulkodnak a Tübingai pályamű szavai?	121
Kormos Erik: A dél-észt (võru, szetu és mulgi) hónapnevek	133
Maticsák Sándor: A finnugor pénznevek nyomában: volgai, permi és obi-ugor pénznevek	147
M. Nagy Ilona – Bényei Ágnes: Kérdések a Margit-legenda szótárának szerkesztése közben	163
Pelczéder Katalin: A veszprémi káptalan 1082-es hamis birtokösszeírása mint nyelvtörténeti forrás	179
Póczos Rita: A 11. századi oklevelek forrásértékéhez	193
Pukánszky Alexandra: A nemek kifejezésének változásai Lukács evangéliumának 2020-as finn fordításában	203
Rácz Anita: Történeti változásfolyamatok Erdély két régiójának településneveiben ..	211
Szöke Melinda: A Szent István-kori hamis oklevelek helyesírási arculata	223
Tóth Valéria: Hangtörténeti helyzetkép Anonymus gesztájában – a tövégi magánhangzók	233
Varga Mónika: Evidencialitás- és attitűdjelölők elemzése Bethlen Miklós emlékiratában és leveleiben	247

Innovariant Nyomdaipari Kft.
6750 Algyő, Ipartelep 4.

.

Tel.: +36 (62) 493-626, +36 (62) 493-638

Fax: +36 (62) 493-914

Email: nyomda@innovariant.hu